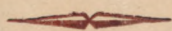

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

НАУКОВІ
ЗАПИСКИ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ

9

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ

1957

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ

ТОМ 9

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1957

Редакційна колегія:

І. О. Гуржій, П. М. Калениченко (відповідальний секретар),
О. К. Касименко (відповідальний редактор), М. Н. Лещенко,
Ф. Є. Лось (заступник відповідального редактора), М. І. Супру
ненко, Ф. П. Шевченко.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

ПРО РОЛЬ НАРОДНИХ МАС В ІСТОРІЇ

Ідейно-теоретичною основою радянської історичної науки є матеріалістичне вчення про закони розвитку людського суспільства. Тільки після відкриття Карлом Марксом об'єктивних законів розвитку суспільства історія стала справжньою наукою. «Хаос і довільність, — писав з цього приводу В. І. Ленін, — що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий, — з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм»¹.

Тільки на основі марксистсько-ленінської єдино наукової методології стало можливим розв'язати ряд кардинально важливих проблем історичного розвитку, в тому числі і одне з найзаплутаніших в минулому питань — питання про роль народних мас і особи в історії.

Марксизм вчить, що історія людського суспільства є історією розвитку виробництва, історією виробничих відносин людей. Одночасно з цим історія суспільства є історією самих виробників матеріальних благ, які в ході суспільного виробництва вступають в певні і необхідні, від їх волі не залежні виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх продуктивних сил.

Таким чином, народ — виробники матеріальних цінностей — є тією справжньою силою, яка практично робила і робить всі корінні, прогресивні зміни в суспільстві. Історичний процес розвивається, рухається вперед силою праці і боротьби народних мас. Саме тому народ є справжнім творцем і героєм історії. Роль народу як творця історії вперше була обґрунтована марксистсько-ленінською наукою, яка вела нещадну боротьбу з різними ідеалістичними теоріями, що розглядали історію як наслідок діяння окремих осіб. Цим ідеалістичним теоріям марксизм-ленінізм протиставив матеріалістичне розуміння історії.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 4—5.

Історики-марксистичі вже провели значну роботу по вивченню історії народних мас, їх ролі у розвитку суспільства. Проте досвід показав, що багато питань ще не розв'язано, що з кожним днем виникають все нові проблеми в справі вивчення ролі народних мас.

Особливо багато можуть і повинні зробити історики, які вивчають радянський період історії нашої Батьківщини, історію країн народної демократії. Необхідно розкривати, творчо осмислювати і узагальнювати все те нове, що зароджується і розвивається в умовах, коли сотні і сотні мільйонів трудящих стали активними і свідомими творцями історії.

Почесним завданням істориків є показ того, як зростала, набирала нової якості і форм творча роль народних мас в історії, звільнених від пут капіталізму, як в процесі суспільно-історичного розвитку змінювався і сам народ.

Необхідно ліквідувати недоліки і спростувати помилкові твердження, що мали місце в історичних працях, в яких висвітлювалася роль народних мас в історії. Ще недостатньо показана роль народних мас у різні періоди історії, в різних галузях їх діяльності, що до цього часу різними істориками висвітлювалася неоднаково. Є ще випадки, коли історики обмежуються фіксацією окремих фактів без їх зв'язку, без узагальнень.

Дальша наукова розробка питання про роль народних мас в історії необхідна тому, що на протязі багатьох поколінь у дворянській і буржуазній історіографії, філософії, соціології висувались і пропагувались різні антинаукові твердження, що нехтували і принижували роль народу, народним масам протиставлялись герої-одинаки, які начебто були єдиними творцями історії, а народ зображався як сліпа, аморфна маса, юрба, яка тільки й здатна на те, щоб бути ґрунтом і фоном для діяльності тієї чи іншої «великої» особи.

Не можна ігнорувати тієї обставини, що «уявлення, ніби гучні державні політичні діяння є вирішальне в історії, таке ж стародавнє, як і сама історіографія. Це уявлення було головною причиною того, що у нас збереглося так мало відомостей про розвиток народів, який відбувається в тиші, на задньому плані цих галасливих виступів, тимчасом як він справді є рушійною силою. Це уявлення панувало в усьому попередньому розумінні історії...»¹. Така традиція, на жаль, досить живуча, і прояви її є ще й по цей день.

Отже, в завдання істориків входить відновлення того, що на протязі віків нехтувалося. Трудящі творили історію, але вони не мали можливості її писати. Раніше писали історію головним чином люди, яким були чужі народні інтереси. Експлуататорські класи та їх ідеологи завжди принижували роль народу, чорнили його кращі прагнення. Але при відсутності

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, 1949, стор. 142.

інших джерел історики повинні вміти «іноді, — як вчив В. І. Ленін, — по диму поліцейської брехні здогадуватися про вогонь народного обурення»¹.

В експлуаторському суспільстві, де приватна власність роз'єднує людей, де людина людині вовк, де треба «обгрунтовувати» панівне становище невеликої купки експлуаторів щодо мільйонних мас трудящих, виникнення різних антинаукових ідеалістичних теорій, метою яких було приниження ролі народу в історії, — явище закономірне.

Особливо яскраво проявилася ця тенденція в період імперіалізму, під час панування фашистського режиму в Німеччині та Італії, а зараз у Сполучених Штатах Америки, де найманці капіталу, відверто прославляючи монополістів, всіляко принижують роль народу. При Гарвардському університеті ще в 20-х роках ХХ ст. було створено «наукове» «Товариство історії бізнесу», яке навіть видавало щомісячний журнал. Це товариство субсидують «Стандарт Ойл компанії», «Дженерал моторс» та інші монополії. Один із діячів цього товариства заявляв: «З хвилюванням думаєш про те, як на наших очах зменшується пропасть між вченим і бізнесменом і розвивається на високому професійному рівні тісне співробітництво між ними»². В Нью-Йоркському університеті в 1945 р. створено «Комітет по вивченню ділової документації». Член цього комітету буржуазний історик Луїс М. Хекер відкрито говорив, що бізнесмени є цвітом суспільства, кісткою «економічної стабільності і прогресу», «азартно сміливими індивідуумами і суспільно-творчою силою американської історії»³.

Такі «історики» намагаються довести, що «величезні корпорації є організаціями народу і для народу», приділяють багато уваги написанню біографії фінансових магнатів, вихваляють «громадські», сімейні та інші «добродійства», «щедрість» меллонів, рокфеллерів, гарріманів та інших монополістів, що наживались і наживаються на поті і крові мільйонів трудящих. Ці «історики», які ведуть атаку на історичну науку з позицій «великого бізнесу», взялись переписувати на свій лад історію працьовитого і волелюбного американського народу.

З цими теоріями американських борзописців перекликаються твердження українських буржуазно-націоналістичних істориків, які приписували козацькій старшині, українській шляхті та буржуазії всілякі «добродійства», «організуюче начало» та ін. Так, український буржуазний націоналіст монархіст В. Липинський подібно до італійських фашистів вимагав створення корпоратив-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 15.

² Ці та інші факти наводяться у праці відомого прогресивного американського історика Г. Аптекера — «Лауреаты империализма. Монополистический капитал переписывает историю Америки», 1955, стор. 24—25.

³ Там же, стор. 31.

ної держави, провідну роль в якій відігравала б національна аристократія — «класократія», групи організаторів та ін.¹

Нерідкі випадки, коли найзаядливіші захисники капіталізму намагаються виступити від імені народу, діяти начебто в інтересах народу, щоб прикрити свої вузькокласові інтереси. Але хіба не під галас цих «друзів народу» жорстоко експлуатуються мільйони трудящих, приречених в умовах капіталізму на голод, злидні і темноту? Хіба не вони проповідують шовінізм і расову дискримінацію? Хіба не ці «добročинці» готують нову світову війну, щоб знищити мільйони мирних людей і всі ті надбання, які створені руками трудящих? Хіба ідеологи імперіалізму не дійшли до повного маразму, коли основних виробників, які своєю працею створили всі матеріальні і духовні цінності, оголошують «зайвими» людьми і твердять про «необхідність» знищення половини людства світу?

Це про таких людців сто з лишком років тому писав великий В. Белінський, що «люди, які з презирством ставляться до народу, бачать в ньому тільки темну і грубу юрбу, яку необхідно постійно держати в роботі і голоді, такі людці не варті тепер і відповіді: це або дурні, або негідники, або те і друге разом... Подібним думкам варто б появлятися тільки в лісах, виходити з твердолобих хижацьких голів...»².

В ім'я життя, свободи і кращої долі мільйонів людей радянські історики не можуть мовчати, вони повинні розвінчувати облуду захисників капіталізму, розкривати ворожу суть всяких людиноненависницьких антинародних тверджень. Історики на прикладі Радянського Союзу і країн народної демократії можуть показати, що в новому соціалістичному суспільстві не тільки немає причин для виникнення подібних теорій, а навпаки, створені всі необхідні умови для всебічного розкриття творчих можливостей всіх народів незалежно від їх національності чи расової належності. В цьому яскраво виступає прогресивний характер соціалістичного ладу, його переваги над капіталістичним.

Проте теоретичний рівень праць радянських істориків потрібно значно підвищити, бо за останні роки як це відзначалося в партійній пресі, і особливо на XX з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу, історики почали відступати від марксистсько-ленінського розуміння питання про роль народних мас і особи в історії, про роль Комуністичної партії як передової організуючої сили в справі побудови комунізму.

Рішення XX з'їзду партії зобов'язують істориків піднімати нові питання, по-творчому підходити до їх розв'язання, розвивати науково-теоретичну думку. Партія закликає вести рішучу боротьбу з усім, що сковає ініціативу широких народних мас, з усім, що принижувало або принижувало роль народу.

¹ В. Липинський, Листи до братів-хліборобів, Відень, стор. 132.

² В. Белінський, Полное собрание сочинений, т. XI, стор. 162—163.

Всім відома та велика роль Й. В. Сталіна, яку він відіграв в житті нашої країни і Комуністичної партії. Вся його діяльність була зв'язана із здійсненням грандіозних соціалістичних перетворень у Радянському Союзі. Але, незважаючи на це, партія рішуче осудила чужий марксизму-ленінізму культ особи Й. В. Сталіна, пове́ла критику допущених в останні роки його життя помилок.

У постанові ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» від 30 червня 1956 р., що є документом великого історичного значення, говориться: «Висуваючи питання про боротьбу з культом особи Й. В. Сталіна, ЦК КПРС виходив з того, що культ особи суперечить справі соціалістичного ладу і перетворився в гальмо на шляху розвитку радянської демократії і просування радянського суспільства до комунізму.

ХХ з'їзд партії з ініціативи Центрального Комітету визнав, що необхідно сміливо й відкрито сказати про тяжкі наслідки культу особи, про серйозні помилки, які були допущені в останній період життя Сталіна, і закликати всю партію спільними зусиллями покінчити з усім тим, до чого призвів культ особи».

Смілива постановка Комуністичною партією питання про боротьбу з культом особи і його наслідками свідчить про те, що наша партія має сили для подолання цих недоліків і упущень, що вона тісно зв'язана з народом і діє в його інтересах.

Культ особи завдав значної шкоди ідеологічній роботі. В історичній науці, як і в інших галузях суспільних наук, внаслідок культу особи було допущено ряд невірних антинаукових тверджень. Культ особи був однією з причин того, що замість творчого підходу до висвітлення і розв'язання різних проблем багато праць з історії являло собою набір цитат, переказ і популяризацію відомих положень. З культом особи зв'язані такі явища, як спрощенство і вульгаризація при вирішенні багатьох питань.

Рішення ХХ з'їзду партії відкрили широкі можливості не тільки для ліквідації цих недоліків, а й для творчого розв'язання науково-історичних проблем. Зокрема, з'явився ряд статей і брошур про роль народних мас в історії. Слід відзначити, що активніше в цій справі виступають філософи, ніж історики. При цьому і ті й інші частіше висвітлюють питання про роль народних мас в історії в одному плані, у той час як кожна з цих галузей науки має свої конкретні завдання, свій специфічний напрям. Проте історики до цього часу не створили жодної монографії з цього питання, обмежуючись лише окремими статтями.

Хоч проблема про роль народних мас в історії ще мало розроблена, автор у цій статті має змогу спинитись лише на деяких окремих питаннях, ілюструючи їх прикладами головним чином

з історії України. У зв'язку з цим мова йтиме в основному про загальновідомі питання, але ряд з них поставлено в порядку обговорення.

* *
*

Оскільки марксизм-ленінізм розглядає кожне явище в його розвитку, вічному русі, у зв'язку з іншими явищами, поняття «народ» не можна розглядати поза часом, епохами і класами. Народ зовсім не безлика і аморфна «маса», «юрба», «загальний фон», що приводиться в рух лише волею «історичних осіб», як про це твердили і твердять буржуазні соціологи.

Радянські історики розглядають суспільство як живий організм, який функціонує і розвивається. Стосується це всіх проявів суспільного життя, всіх явищ.

Народ — суспільна категорія, що змінюється із зміною формацій. В основі цих змін лежать глибокі внутрішні закономірності, що відбуваються в суспільстві. Народ в період капіталізму вже не той, яким він був при феодалізмі, народ в період соціалізму докорінно відрізняється від того, яким він був при капіталізмі. Таким чином, говорячи про народ, необхідно завжди мати на увазі конкретний період історії, конкретні суспільно-економічні відносини.

Незважаючи на ці зміни, основу народу завжди становлять маси трудящих, зв'язаних безпосередньо з виробництвом. Інакше не може бути, бо основою існування кожного суспільства, його руху вперед є матеріальне виробництво. Відомо, що люди, щоб жити і творити, повинні мати їжу, одягу та інші матеріальні блага. Всього цього немає в готовому вигляді, його необхідно виробляти самим людям, виробникам. Мова йде про тих, кого Ф. Енгельс називав «величезною виробляючою народною масою»¹. Саме про цю масу не раз згадував В. І. Ленін, вказуючи, що вона становить $\frac{9}{10}$ всього населення.

У різні періоди історії ця основа народу також змінювалась. В рабовласницькому суспільстві це були раби і плебейські маси, в період феодалізму — кріпосне селянство і ремісники міст, при капіталізмі — промислові робітники і трудяще селянство. Із корінною зміною суспільно-економічної формації при соціалізмі, із зміною становища трудящих якісно змінювалась і сама основа народу.

У класовому суспільстві саме становище «виробляючих народних мас» визначає характер народу, бо мільйони і десятки мільйонів трудящих, а не панівна, експлуататорська верхівка, яка завжди є меншістю і інтереси якої протилежні народним, «становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє»².

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, К., 1955, т. II, стор. 90.

² В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 30.

На протязі століть поняття «народ» вживали і прогресивні діячі і реакціонери, вкладаючи в нього свій зміст, своє розуміння. Недоліком і упущенням слід вважати те, що до цього часу в історіографії не розроблено питання, хто, коли і кого розумів під цим поняттям.

У Франції напередодні буржуазної революції у XVIII ст. поняття «народ» вживалося відносно всього третього стану, який протиставлявся привілейованому дворянству і духовенству. Французький буржуазний історик Огюстен Тьєррі, який ще до К. Маркса говорив про класи і класову боротьбу, звертав увагу на необхідність вивчати історію народу, а не описувати авантюри невеликої купки привілейованих осіб. Але для Тьєррі народ — це класово недиференційована маса, до якої він відносив і буржуазію, що, за його твердженням, є кращою частиною народу. Його серцем і душею¹.

Таке поняття народу виникло в той час, коли не була ще розвинута велика промисловість, коли класова протилежність між буржуазією і пролетаріатом тільки починала розвиватися². Був час, коли із зародженням у надрах феодалізму буржуазних відносин міська буржуазія, яка «піднімалась вгору, була його революційним елементом»³. Тоді буржуазія виступала від імені всього народу проти привілеїв дворянства і духовенства.

Народ у період феодалізму — це більшість населення, зайнятого безпосередньо у виробництві і торгівлі, переважна частина якого протистоїть привілейованим класам. Це зовсім не означало, що народ виступав тоді як єдина сила в класовому суспільстві, що начебто не існувало суперечностей між експлуатованими і експлуататорами, багатіями і бідняками.

Навіть у межах одного історичного періоду становище і роль класів можуть змінюватися, а це означає, що змінюється і саме поняття «народ». Так, буржуазія на зорі капіталістичного розвитку виступала разом з народом, як це було, наприклад, під час англійської буржуазної революції в середині XVII ст. і французької буржуазної революції в кінці XVIII ст. Проте вже в середині XIX ст., під час буржуазної революції 1848 р., буржуазія в європейських країнах виявила своє боягузтво і політичну дряблість. Налякана зростанням робітничого руху, вона пішла на змову з контрреволюцією. Ось чому Карл Маркс вживав тоді для Німеччини поняття «народ» відносно робітників і тих демократичних сил, які боролись проти феодальних порядків, протиставляючи всі ці класи монархістам (земельному дворянству) і великій буржуазії.

Коли дворянство і духовенство змушені були визнати належність буржуазії до пануючих класів, як це було в Англії, вона

¹ О. Тьєрри, Избранные сочинения, М., 1937, стор. X.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXII, стор. 48.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, стор. 513.

разом з іншими експлуаторськими класами виступила проти трудящих мас, народу¹. З цього часу буржуазія в багатьох країнах перестала підпадати під поняття «народ».

В епоху імперіалізму ще більше загострились антагоністичні суперечності між буржуазією і основними масами населення — трудящими. В розвинутих капіталістичних країнах буржуазія дедалі більше відходить від народу, стає реакційною силою. Це добре видно на прикладі Росії. В. І. Ленін у своїй праці «Дві тактики» в 1905 р. писав, що під час буржуазно-демократичної революції буржуазія, як тільки будуть задоволені її вузькокласові інтереси, в своїй масі поверне на бік контрреволюції, на бік самодержавства. Так воно і сталось в ході революції. Ось чому в той час В. І. Ленін до народу відносив пролетаріат і селянство², які становили суспільну силу революційного руху³. В 1913 р. Ленін під народом розумів величезну більшість населення Росії — пролетаріат і $\frac{9}{10}$ дрібних виробників, головним чином селян. Вся ця маса населення, народ, протистоїть жменці купців, привілейованих поміщиків, капіталістів, чиновників, поліцейських — всім експлуаторським класам.

Класи, соціальні групи є «елементами народу». Із зміною класової структури суспільства змінюється і зміст такої суспільної категорії, як народ. Це особливо яскраво видно на прикладі країни соціалізму — СРСР. Тут з ліквідацією експлуаторських класів сталися важливі зміни в становищі трудящих мас. Докорінно змінилося становище робітничого класу, який раніше зазнавав жорстокої експлуатації, був безправним, а тепер цілком визволений від усякого гніту, тобто є класом, якого ще не знала історія людства. Робітничий клас Радянської країни відіграє провідну роль у побудові комуністичного суспільства. Колгоспне селянство — це вже не клас дрібних виробників, з відсталою технікою виробництва, це не раби приватної власності, експлуатовані поміщиками, куркулями і лихварями. У нашій країні труд колгоспного селянства, його добробут засновані на колективній праці, яка змінює і його психологію. Наша радянська інтелігенція своєю працею і життям тісно зв'язана з робітничим класом і селянством. Змінились відносини між класами, стала єдиною мета, до якої йдуть робітники, колгоспники та інтелігенція нашої країни. Відсутність експлуатації в СРСР, співдружність і союз між робітничим класом і селянством відрізняють народ періоду соціалізму від усіх попередніх епох єдністю, згуртованістю і стійкістю. Союз робітничого класу і селянства в нашій країні — це союз не антагоністичних класів, а союз класів, об'єднаних спільною метою — побудовою комунізму. Саме тому цей союз нерозривний, а поняття народу є

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. II, стор. 96.

² В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 224.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 289.

більш сталим, чого не було й не могло бути в класовому суспільстві.

Класики марксизму-ленінізму в поняття «народ» завжди вкладали певний зміст, підходячи до цієї категорії історично. Вони завжди боролися проти зловживання словом «народ», вимагали, щоб ним не прикривали поняття класів, їх взаємовідносини, суперечності і боротьбу. Карл Маркс, вживаючи слово «народ», «не затушовував цим словом різниці класів, а об'єднував певні елементи, здатні довести до кінця революцію»¹.

Отже, можна зробити загальний висновок, що народ — це певне співвідношення прогресивних класів, різних соціальних груп (станів), які в конкретних історичних умовах об'єднані спільністю інтересів та мети в боротьбі проти того, що віджило, за дальший розвиток суспільства².

Народ — не абстрактна спільність людей, яку можна розглядати за простором і часом, без органічного зв'язку з іншими суспільними явищами та категоріями і насамперед з такими спільностями, як народність, нація.

В історичній літературі можна часто зустрітись з вживанням понять народ, народність, нація як однозначних. Безумовно, що це різні поняття. Для таких категорій, як народність, нація, характерна насамперед мовна, територіальна, етнічна і економічна спільність. Ці всі ознаки властиві для всіх класів, що становлять, наприклад, націю. Коли ж ми говоримо про народ, то під цим розуміємо лише більшість народності, нації, більшість, яка протистоїть реакційній меншості. Між цими частинами націй існують гострі, непримиримі суперечності. І коли більша частина нації — народ є носієм всього прогресивного, нового, то меншість є носієм віджилого і реакційного. Саме це дає нам підставу говорити про існування в кожній буржуазній нації двох націй, двох національних культур.

Перед істориками, що пишуть про народ, стоять великі і складні завдання: розкрити істотні, спільні проблеми, які стоять перед певними класами і соціальними групами, показати те, що об'єднує їх на певному історичному етапі в народ. Але одночасно необхідно давати аналіз мети, до якої прагне кожний клас. Не можна забувати того, що на ґрунті так званих спільних завдань розгортається боротьба між класами за спосіб їх здійснення, що кожний клас або соціальна група завжди по-своєму підходять до розв'язання цих завдань. Саме це В. І. Ленін називав розходженням у надрах революційного на-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 107.

² А. П. Бутенко в замітці «О содержании понятия «народ» писал, что «народ — це спільність людей, яка змінюється в ході історії і включає до свого складу ту частину, ті прошарки, ті класи населення, що за своїм об'єктивним становищем здатні спільно брати участь у розв'язанні завдань прогресивного, революційного розвитку даної країни в даний період» («Вопросы истории», № 4, 1955, стор. 134).

роду. Історики повинні виразно відтінювати інтереси, прагнення експлуатованих трудящих мас від так званих загальних інтересів, які в класовому суспільстві завжди означають інтереси пануючого класу. Щодо цього в історичних працях зроблено ще не все можливе. Так, у першому томі «Історії Української РСР» багато ще загальних тверджень про народ замість конкретного аналізу цього поняття на різних етапах історичного розвитку. Зв'язки і взаємовідносини між російським та українським народами після воз'єднання в 1654 р. необхідно подавати не лише в загальному плані, а більше розкривати їх на прикладах відносин певних класів. У параграфі «Вітчизняна війна 1812 р. проти французьких загарбників» добре показано загальнонародний характер війни, але зовсім не висвітлено класової боротьби, яка відбувалася під час війни, а також не відзначено, що, виступаючи проти французьких загарбників, поміщики і селяни неоднаково підходили до вирішення цього питання.

Роль різних класів і соціальних груп у різний час історичного розвитку народу буває неоднакова і в суспільних рухах. Вона залежить від того, в якому становищі перебувають, яке значення мають ці класи і групи в суспільному виробництві. На це не раз вказував В. І. Ленін у таких працях, як «Роль станів і класів у визвольному русі», «Пам'яті Герцена» та ін.

Народ — творець історії. Це загальне положення поширюється на всі часи та епохи. Проте в різні історичні епохи творча роль народу виявляється неоднаково і має свої конкретні форми. З кожним новим історичним етапом ця роль зростає¹.

Відомо, що В. І. Ленін, характеризуючи перший етап революційного руху в Росії, який проявився у виступі революціонерів-демократів, відзначав, що народ не брав участі в цьому русі, а самі декабристи були страшенно далекі від народу. На другому етапі революційного руху мас проти феодального гніту, в якому визначну роль відігравали різночинці, інтелігенти із середнього стану, становище змінилось, посилилась боротьба народних мас проти феодального гніту, коло борців з царизмом стало ширше. Це про них писав В. І. Ленін, що своєю самопожертвою революційні народники викликали подив усього світу, що жертви, які вони принесли, «сприяли — прямо чи посередньо — дальшому революційному вихованню російського народу. Але своєї безпосередньої мети, пробудження народної революції, вони не досягли і не могли досягти»².

Зважаючи на відмінність і різницю в розмахі революційного руху, ролі народу має бути відведено відповідне місце і в дослідженнях істориків, чого ще немає. Так, у другому томі «Історії СССР» висвітлення двох етапів революційного руху, різних за своїм значенням і наслідками, не відповідає їх ролі

¹ Див. статтю Б. Ф. Поршнева «Возрастание роли народных масс в истории» («Вопросы философии», № 4, 1954).

² В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 223.

в історичному розвитку. До того ж другий етап досліджується нерівномірно. Справа в тому, що за останній час з цих питань не видано жодної праці узагальнюючого характеру. Є багато праць, в яких досліджуються в різних аспектах діяльність і погляди окремих діячів: В. Белінського, О. Герцена, М. Чернишевського, М. Добролюбова, Т. Шевченка. Це важлива і корисна робота, але цього дуже мало для характеристики революційного етапу в цілому¹. Таке слабе висвітлення цілого етапу революційного руху в Росії і на Україні можна пояснити лише тим, що були забуті вказівки В. І. Леніна з цього приводу.

Марксистська історіографія завжди приділяла велику увагу вивченню становища та боротьби кріпосного селянства. Про революційне значення його боротьби не тільки в ліквідації феодально-кріпосницького ладу, а й в народно-визвольних війнах у період феодалізму говорилося багато і вірно. Та поряд з цим ще має місце і схематичний підхід до цих питань.

Ф. Енгельс у своїй праці «Селянська війна в Німеччині» зазначав, що селян важко було підняти на повстання. «Іх роз'єднаність надзвичайно утруднювала можливість загального порозуміння. Діяла довга, успадковувана від покоління до покоління звичка коритися; в багатьох місцевостях селяни відвикли від вживання зброї... До того ж селяни одні неспроможні були вчинити революцію, поки їм протистояла об'єднана і згуртована організована сила князів, дворянства і міст. Деякі шанси на перемогу міг їм дати тільки союз з іншими станами; але як могли вони укласти союз з іншими станами, коли кожний з них, в тій або іншій мірі, був експлуататором селян»².

Так було в Німеччині в XVI ст. Але в інших країнах були свої специфічні особливості, які не можна не враховувати. Траплялись, наприклад, в історії випадки, коли і в епоху феодалізму селянство мало союзників у своїй боротьбі. На сході Європи — в Росії і на Україні — таким союзником не раз виступало козацтво. Великі селянські повстання під керівництвом Івана Болотникова, Степана Разіна, Омеляна Пугачова свідчили про реальну силу цього союзу. Успішний хід визвольної війни на Україні в 1648—1654 рр. залежав головним чином від союзу, який склався між селянством і козацтвом. Це розуміли і сучасники. Польський уряд робив не одну спробу відірвати козацтво від селянства. Розумів це і Богдан Хмельницький. Коли в лютому 1649 р. польські послы доводили необхідність того, щоб селяни орали і сіяли, а козаки займалися військовою справою, гетьман заявив, що від «черні» (селян) не відступить, «бо то права рука наша, — же бисте хлопства не розбивши, на козаків

¹ Про недоліки, допущені помилки, хиби в справі вивчення історії революційного народництва див. статтю П. С. Ткаченка «О некоторых вопросах истории народничества» («Вопросы истории», № 5, 1956).

² Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, К., 1954, стор. 29.

не вдарили»¹. Чомусь про цей союз двох прогресивних станів феодального суспільства, про його значення немає жодної згадки в історичних працях.

Ф. Енгельс відзначає, що наявність вільного селянства мала революціонізуєчий вплив на кріпосне селянство, бо «невелика кількість вільних селян, що уціліли подекуди всупереч посяганням дворянства, досить переконливо доводила, що в землеробстві суть зовсім не в дармоїдстві і здирствах дворянина, а в праці селянина»².

Висвітлюючи історію селянства на Україні, не можна забувати того факту, що тут на протязі століть була значна кількість вільних від феодальної залежності дрібних виробників — козаків. Козацтво походило в основному з селян, тобто, за визначенням Богдана Хмельницького — одного з кращих знавців соціальних відносин XVII ст., — «людей, які холопства не витримавши, пішли в козаки»³. Таким чином, і походження козацтва зближувало його з кріпосним селянством. Коли додати, що це був озброєний стан, то буде зрозуміла його прогресивна роль у тодішньому суспільному житті, яка полягала в боротьбі проти феодального гніту. Це питання вимагає дальшого глибокого дослідження. В нашій літературі ще дуже мало уваги приділяється історії козацтва. Висвітлення цього питання аж ніяк не применшить ролі селянства, яке при феодалізмі було одним з основних класів.

Можна було б навести багато прикладів з історичних праць, коли роль селянства в історії недооцінювалась. Причиною цього, напевно, було посилення на відоме положення Й. В. Сталіна про те, що «селянські повстання можуть приводити до успіху тільки в тому разі, якщо вони поєднуються з робітничими повстаннями, і якщо робітники керують селянськими повстаннями. Тільки комбіноване повстання на чолі з робітничим класом може привести до мети»⁴.

Догматичний підхід до цього положення дуже часто призводив до того, що недооцінювалось значення і результати антифеодальної боротьби селянства, хоч воно було бойовою армією в усіх буржуазних революціях. Останнє означає, що селянські повстання були вирішальними у встановленні буржуазного ладу⁵. Відомо, що «при кріпосному праві про виділення робітничого класу із загальної маси кріпосного, безправного, «нижчого», «чорного» стану не могло бути й мови»⁶. Про керівну роль

¹ Воссоединение Украины с Россией, Документы и материалы в трех томах, т. II, М., 1953, стор. 108.

² Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 143—144.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 118.

⁴ Й. Сталін, Твори, т. 13, стор. 113.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, стор. 88—89.

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 219.

пролетаріату в боротьбі трудящих може йти мова лише в період капіталізму, коли виник і утвердився робітничий клас.

Історичний процес розвитку кожного народу проходить не ізольовано від розвитку інших народів, а в постійній взаємодії і взаємовпливах. Це стосується й історії українського народу. Історики України провели значну роботу по дослідженню спільності історичної долі російського і українського народів. Але ще зовсім недостатньо показали історію українського народу в зв'язках з народами білоруським, польським, чеським, словацьким, болгарським та ін.

Спільність походження, мовна спорідненість, культурна і територіальна близькість сприяли тому, що зв'язки між цими народами ніколи не припинялись. Не можна ігнорувати і того, що український, білоруський, польський, чеський, словацький, румунський і угорський народи внаслідок історичних обставин у різні часи належали до одних і тих же державних утворень. «Поки різні нації живуть в одній державі, — зазначав В. І. Ленін, — їх зв'язують мільйони і мільярди ниток економічного, правового і побутового характеру»¹. Обходити ці зв'язки — значить збіднювати історію кожного з цих народів.

Народ, створюючи матеріальні і духовні цінності, вносить свій вклад у розвиток світового прогресу й культури. Саме тому кожний великий або малий народ заслуговує на те, щоб його історію вивчали з усією серйозністю і глибиною. Історики повинні враховувати, що кожний народ має тільки йому властиві характерні риси, які не суперечать особливостям інших народів, а гармонічно з ними поєднуються і при нормальних відносинах взаємно збагачуються.

Слід відзначити, що історики ще дуже мало пишуть про побут народу. Із виданих історичних праць не можна скласти уявлення, як одягався, в яких приміщеннях жив, як харчувався український народ в різні часи, які були його звичаї. Це є наслідком того, що історики мало або й зовсім не використовують етнографічні матеріали.

Часто історики через невірне розуміння своїх завдань перетворюються в економістів, статистиків. У багатьох випадках за великою кількістю цифр і процентів не видно людей, на конкретних прикладах не розкривається життя народу. Усе це значно збіднює його історію.

Хоч у минулому народ зазнавав жорстокого гноблення, проте він завжди відчував свою силу, свою роль і значення. Стародавнє китайське прислів'я говорить: «Якщо весь народ зітхне — буде буря, якщо народ тупне ногою — буде землетрус...». На Україні говорять: «Громада — велика сила», «Громада — великий чоловік», «Більший чоловік громада, ніж пан». Розуміння народом своєї сили необхідно підкреслювати в історичній літературі.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 444.

Народ, будучи активним творцем історії, в той же час є творцем важливих і оригінальних джерел, в яких висвітлюється ця історія. До таких джерел належать билини, думи, історичні пісні, легенди, перекази, історичні оповідання, громадські та побутові пісні, прислів'я та приказки, загадки та ін. Тільки на Україні записано кілька десятків тисяч пісень, в яких знайшли відображення всі сторони життя народу.

Важливість цього джерела не треба довго доводити. Досить навести слова видатного російського письменника М. В. Гоголя про значення народних пісень. «Я не говорю докладно про вагу народних пісень, — писав Гоголь. — Це народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини, історія, яка розкриває все життя народу. Якщо його життя було діяльне, різноманітне, свавільне, сповнене всього поетичного, і він при всій багатобічності його не здобув вищої цивілізації, то весь запас, все сильне, юне буття його виливається в народних піснях. Вони — надгробний пам'ятник минулого, більше ніж надгробний пам'ятник: камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом — ніщо проти цього живого літопису, який говорить, співає про минуле. В цьому відношенні пісні для Малоросії — все, і поезія, і історія, і батьківська могила. Хто не зрозумів їх глибоко, той нічого не узнає про колишній побут цієї квітучої частини Росії. Історик не повинен шукати в них вказання дня і числа битви або точного пояснення місця, вірної реляції; в цьому відношенні небагато пісень допоможуть йому. Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихії характеру, всі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче випитати дух минулого віку, загальний характер всього цілого і окремо кожного часткового, тоді він буде задоволений цілком; історія народу розкривається перед ним в ясній величі»¹.

О. М. Горький писав про те, що «справжню історію трудового народу не можна знати, не знаючи усної народної творчості... З давніх-давен фольклор є невідступним і своєрідним супутником історії»². На жаль, історики, створюючи праці про народ, дуже мало користуються джерелами, створеними народом. Аж ніяк не можна примиритися з тим, що після праць М. Драгоманова і ряду досліджень Ів. Франка в історичній літературі нічого не надруковано про народну творчість. Треба, щоб на сторінках історичних праць знайшли широке використання і яскраве відображення створені народом джерела. Звичайно, слід врахувати, що ці джерела особливі, що вони вимагають великої уваги, уміння ними користуватися.

Історичні події розвиваються в різні періоди по-різному. Під час революцій, наприклад, ці події розгортаються най-

¹ Н. В. Гоголь, Собрание сочинений, ГИХЛ, 1950, т. VI, стор. 67—68.

² М. Горький, Літературно-критичні статті, К., 1951, стор. 35.

ширше і з неймовірною швидкістю. Роль народних мас з особливою силою розкривається під час великих народних рухів, революцій. «Революції — локомотиви історії, — говорив Маркс. — Революції — свято пригноблених і експлуатованих. Ніколи маса народу не здатна виступати таким активним творцем нових суспільних порядків, як під час революції...»¹.

В. І. Ленін вказував на те, що «організаторська творчість народу, особливо пролетаріату, а потім і селянства, виявляється в періоди революційних вихорів у мільйони разів сильніше, багатше, продуктивніше, ніж у періоди так званого спокійного (гужового) історичного прогресу»².

Великі зміни в суспільстві відбуваються не за бажанням окремих, навіть видатних осіб, а в результаті діяльності народу. Під час народних повстань та революцій маси самі, «з усією своєю незайманою примітивністю, простою, грубуватою рішучістю, починають творити історію, втілювати в життя прямо і негайно «принципи і теорії», — писав В. І. Ленін³.

Народні рухи є великою школою для мільйонів, школою, в якій вони за один день навчаються більше, ніж за рік звичайного життя. В масових революційних рухах навіть тоді, коли вони не закінчувались перемогою, класики марксизму-ленінізму вбачали величезної важливості історичний досвід, певний крок уперед до остаточної перемоги трудящих, бачили в цьому практичний урок, більш важливий, ніж сотні програм і різних теоретичних міркувань. Кожний революційний виступ є поштовхом до ще більшої активності народних мас. Врахування революційного «досвіду масами, — говорив Ленін, — невидний, тяжкий і повільний процес, який відіграє далеко важливішу роль, ніж багато які явища на поверхні політичного життя держави, що спонукають немовлят не тільки немовлячого в політиці, але іноді і дуже «чималого» віку»⁴.

Великі народні рухи, повстання, громадянські війни і особливо революції є вихідним моментом для визначення рівня розвитку і внутрішньої природи різних класів, їх тенденцій. Революція є своєрідною височиною, з якої політики та історики можуть краще розглянути, оцінити явища та події, що відбувалися до і після революції.

Більше того, традиції революційно-визвольної боротьби довго живуть у пам'яті народу, надихають його на дальшу боротьбу. Експлуататорські класи та їх ідеологи завжди робили і роблять все можливе, щоб витравити з народної свідомості ці традиції. Завдання істориків і полягає в тому, щоб показати народові революційні події, багаті змістом і великі своїм значенням і наслідками. Необхідно глибше показувати вплив визвольної

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 88.

² В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 224.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 317.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 232—233.

війни українського народу 1648—1654 рр. на дальший хід історичних подій. Те ж можна сказати і про Коліївщину, яка мала великий вплив на селянський рух і через сто років.

Усім відомий вплив першої російської буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. і особливо світове значення Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в багатьох країнах світу, на збагачення його традицій.

Про це мова йде тому, що деякі історики в своїх працях не аналізують подій або фактів, а обмежуються лише їх переказом. Цього, звичайно, дуже мало. Адже факти, явища, взаємообумовлені, зв'язані між собою органічно і є наслідком тих подій, які відбувалися раніше.

В. І. Ленін писав, що «всі реакційні письменники пояснюють завжди демократичні переконання мас тим, що маси дурні, нерозвинені та інше, а розвинені і розумні дворяни і буржуа!»¹. Необхідно боротися з цією фальсифікацією правди шляхом глибокого розкриття справжніх причин боротьби трудящих, показувати справедливий її характер, ширше розкривати класову свідомість народних мас, яка виявляється в різний час по-різному. Про класову свідомість трудящих мас можна почерпнути багато даних не тільки з історичних документів, а й з усної народної творчості.

Не можна також обмежуватися фіксацією того, що в період феодалізму селянські повстання були стихійними, неорганізованими. Адже ж і стихійність є початковою формою свідомості. В. І. Ленін вчив, що «і примітивні бунти виражали вже собою деяке пробудження свідомості»². В стихійній боротьбі вже зароджувалось і зміцнювалось почуття необхідності єднання для колективної відсічі ворогові, зникала рабська покірливість перед пануючими класами.

Часто ще трапляються випадки, коли окремі дослідники, розглядаючи становище селянства в епоху феодалізму або досліджуючи боротьбу селян проти феодально-кріпосницького гніту, обмежуються висвітленням економічних причин і майже не звертають уваги на безправне становище селян, що зумовлювалось тією надбудовою, яка існувала при феодалізмі і була спрямована на захист інтересів пануючого класу — кріпосників.

Селяни стихійно виступали не тільки проти поміщиків, а й проти урядовців, представників духовенства, спалювали під час повстань акти, в яких говорилося про закріпачення селян, і взагалі нищили все, що нагадувало їм про привілеї панів.

Отже, стихійна, дуже часто локальна і роздрібнена за своїм характером боротьба кріпосного селянства була спрямована не тільки проти безпосередніх експлуататорів, а й проти тих установ, які допомагали пригноблювати селянство або освячували

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 423.

² В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 336.

гніт. Ця боротьба поступово набирала політичного характеру. Адже відомо, що «боротьба пригнобленого класу проти пануючого класу неминуче стає політичною боротьбою, боротьбою насамперед проти політичного панування цього класу»¹. У ході боротьби проти кріпосництва виникали революційні думки про знищення поміщицької власності, про повне повалення влади поміщиків. «Ці революційні думки не могли не снувати в головах кріпосних селян»², — писав В. І. Ленін. Боротьба селян проти феодально-кріпосницького гніту висувала своїх ідеологів, серед яких визначне місце належить таким революціонерам-демократам, як Белінський, Шевченко, Чернишевський, Добролюбов. Без показу цього збіднюється і разом з тим неввірно трактується історія селянства.

Не можна забувати і того, що з появою на історичній арені робітничого класу, найпередовішого, найреволюційнішого класу, боротьба експлуатованих проти експлуататорів піднялась на вищий ступінь, стала більш цілеспрямованою. З розвитком робітничого класу особливого змісту і гостроти набуває політична боротьба. «Селяни вимагали скасування кріпосного права, нічого не маючи проти царської влади і вірячи в царя. Робітники обурені насамперед і найбільше проти уряду, — писав В. І. Ленін, — робітники бачать, що їх безправ'я перед поліцейським самодержавством зв'язує їм руки й ноги в боротьбі з капіталістами, і тому робітники вимагають свободи від урядового самовладдя і урядової сваволі. Робітники хвилюються теж «перед волею», — але це буде воля всього народу, який вириває політичну свободу у деспотизму»³.

Трудящі маси завжди досягали поліпшення свого становища тільки шляхом боротьби. Необхідно підкреслювати кожний, навіть окремий випадок, коли народ в результаті боротьби так чи інакше поліпшує своє життя. Так було, наприклад, на Україні після 1648 р., коли в ході визвольної війни магнати і більшість шляхти були знищені або вигнані повсталим народом, а ті, що залишилися, не маючи достатньої сили, не сміли певний час повністю відновити старі феодально-кріпосницькі порядки. На визволеній території селяни, рядові козаки, мішани жили краще, ніж до 1648 р. Народ пишався своїми перемогами, оспівуючи їх в піснях:

Та немає лучше, та немає краще,
Як у нас на Україні,
Та немає ляха, та немає пана,
Не буде і зміни⁴.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, стор. 343.

² В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 91.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 70.

⁴ В. Антонович и М. Драгоманов, Исторические песни малорусского народа, К., 1874, т. II, вып. 1, стор. 49.

Такі, хоч і короточасні, успіхи народу в боротьбі з гнобителями не можна замовчувати.

Зростання ролі народних мас в історії докладно показано в уже згаданій статті проф. Б. Ф. Поршнева, а тому на цьому питанні більше зупинятися не будемо. Відзначимо тільки, що окремою, важливою і великою темою є показ того, як зросла роль народних мас в період соціалізму, коли вона набрала нових якісних форм. Цьому питанню буде присвячена спеціальна стаття.

Виробництво матеріальних благ є та специфічна риса, що характеризує людське суспільство з його особливими закономірностями розвитку. Без виробництва нема суспільства. Виробництво є визначальною основою історії. Праця людини являє собою один із основних моментів процесу виробництва матеріальних благ. Людство не може існувати без праці, та можна з певністю сказати, що такий час ніколи і не настане, поки існує суспільство.

В усіх минулих епохах видно великі наслідки творчої людської праці. Тільки завдяки наполегливій, звільненій від пут капіталу праці наш народ за короткий час досяг величезних успіхів у будівництві нового життя. Народ скромний у своїй величчю, великий у своїй скромності. Мирна праця завжди була джерелом людського прогресу. Ось чому боротьба за мир, за мирну працю є боротьбою за дальший прогрес людства.

Український вчений XIX ст. Сергій Подолинський висловив важливу думку, яку відзначили К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх творах. С. Подолинський твердив, що людська праця може довше утримати на поверхні землі і довше примусити діяти сонячну енергію, ніж це було б без неї¹.

В історичних працях ще дуже мало приділяється уваги висвітленню значення праці в розвитку суспільства. В них більше говориться про те, що вироблялось і що споживалось, і менш за все про те, як саме вироблялось. Це стосується і першого тома «Історії Української РСР». У цій книзі говориться, наприклад, що на Україні в різний час виробляли поташ, видобували селітру, сіль, сіяли жито, пшеницю та інші злаки. Однак для історії важливо знати не тільки те, що виробляли, що вживали, а й як виробляли, за допомогою яких знарядь, бо удосконалення засобів виробництва є свідченням прогресу суспільства. В історичних працях часто не можна знайти відомостей про те, як відбувався той чи інший виробничий процес, як він змінювався з розвитком історії. Ще менше говориться про засоби виробництва, знаряддя праці, які не тільки завжди відрізняли людину від тварини, але робили її сильною в боротьбі з силами природи. Деяких сучасних письменників критикували в нашій пресі за те, що вони багато уваги приділяють виробничим процесам, а менше людям. Проте істориків чомусь до цього часу не

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXIV, стор. 602, 604.

критикували за те, що вони зовсім обминають виробничі процеси. Навіть у тих випадках, коли і говориться про зміни, що відбувалися у виробництві, не показано, яке значення це мало для людини. Ще дуже мало приділяється уваги, зокрема в Академії наук УРСР, вивченню історії техніки, історії виробництва та іншим не менш важливим питанням.

На істориків покладено ще одне почесне завдання — виховання в широких колах суспільства любові і поваги до людей праці і насамперед до людей фізичної праці, бо відомо, що розумова праця людини дає тільки тоді свої матеріальні наслідки, коли викликає певну працю мускулів. Не можна обмежуватись лише положенням про те, що при соціалізмі праця є справою честі, доблесті й героїства, потрібно це повсякденно розкривати, доводити її необхідність на яскравих прикладах.

* *
*

Марксизм-ленінізм відкидає антинауковий, ідеалістичний вимисел про те, що начебто видатні особи можуть за своїм бажанням творити історію. Проте історичний матеріалізм зовсім не заперечує ролі і значення в історії окремих осіб, видатних діячів, організацій і партій, які відбивають інтереси передових класів, тісно зв'язаних з масами, вносять у маси свідомість їх сили і показують необхідність їх дій, спрямовують їх на вірний шлях. В. І. Ленін писав, що «історія вся складається саме з дій осіб, що безперечно являють собою діячів. Дійсне питання, що виникає при оцінці громадської діяльності особи, полягає в тому, при яких умовах цій діяльності забезпечено успіх? у чому полягають гарантії того, що ця діяльність не залишиться поодиноким актом, який тоне в морі актів протилежних?»¹

Заперечення того, що люди самі творять історію, заперечення впливу і ролі особи є не тільки вульгаризацією, а й приводить до містики і фаталізму. Коли рух історії приписувати результатам якихось надприродних сил, не тільки окремі особи, а й народи стають іграшкою «долі», фатуму. Такі теорії поширюються ідеологами експлуаторських класів з метою вбити віру народних мас у їх творчі і революційні можливості, віру в їх силу.

Слід відзначити, що у висвітленні ролі особи дворянсько-буржуазними соціологами було висунуто багато ворожих народіві теорій.

Ідеологи експлуаторських класів усіх епох, висуваючи на перший план роль окремих осіб і нехтуючи при цьому роллю народних мас, намагалися і намагаються виправдати існуючі експлуаторські порядки, при яких мільйони трудящих перебувають у жахливому становищі, позбавлені будь-яких прав, а одиниці за рахунок праці більшості живуть у розкошах, користуються

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 137.

всіма привілеями. Підняти на п'єдестал ці паразитичні одиниці часто не знаходиться сміливості навіть у найзаядліших захисників капіталізму. Та це й зрозуміло. Не такі це «діячі історії», щоб їх життєписи могли відвернути увагу трудящих від боротьби за кращу долю. Для цього ідеологи капіталізму намагаються використати популярних серед народу людей, справжніх героїв, які присвячували своє життя боротьбі за кращу долю народу. Вже так повелося, що «гноблячі класи при житті великих революціонерів платили їм постійними переслідуваннями, зустрічали їх учення найдикішою злобою, найшаленішою ненавистю, найрозгнущданішим походом брехні і наклепів. Після їх смерті роблять спроби перетворити їх у нешкідливі ікони, так би мовити, канонізувати їх, надати певної слави їх імені для «утішення» пригноблених класів і для одурення їх, вихолощуючи зміст революційного вчення, притупляючи його революційне вістря, опошляючи його»¹.

Ідеологи експлуаторських класів, намагаючись зробити цих людей «своїми», вихолостити з їх вчення те, що свідчить про їх тісний зв'язок з народом, ідуть на пряму фальсифікацію. Буржуазним вченим це потрібно для того, щоб заплямувати великих революціонерів і цим «довести», що, мовляв, нема героїв без гріха, що всі однакові. Відомі численні факти, коли вороги хотіли зробити «своїми» В. Белінського, О. Герцена, М. Чернишевського, Т. Шевченка, І. Франка та ін. Не раз реакціонери робили спроби вихолостити все революційне із дорогої для всіх трудящих революційної скарбниці, якою є вчення Карла Маркса.

У той час як експлуаторські класи прагнуть таким шляхом використати в своїх егоїстичних вузькокласових інтересах імена популярних серед народу діячів, трудящі, їх теоретики підходять зовсім інакше до оцінки видатних осіб. «Фарисеї буржуазії, — писав Ленін, — люблять вислів: *de mortuis aut bene aut nihil* (про мертвих або мовчати, або говорити хороше). Пролетаріатові потрібна *правда* і про живих політичних діячів і про мертвих, бо ті, хто дійсно заслуговує на ім'я політичного діяча, не вмирають для політики, коли настає їх фізична смерть»².

Марксистки вивчають життя й діяльність видатних людей не для обивательського славослов'я, а для з'ясування своїх завдань, для з'ясування справжньої ролі особи, яку відіграла вона в подіях, що рухали історію людства вперед.

Не можна зрозуміти діяльності окремих осіб без зв'язку з загальним ходом історичних подій, не можна говорити про особу, навіть найвидатнішу, відірвавши її від мас, від народу. Нема героїв без мас, народ породжує героїв. Герой тільки тому ним і є, що трудящі маси втілили у ньому свої прагнення, свій героїзм. Ленін вважав, що «про історичні події треба судити з рухів *мас* і класів

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 347.

² В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 280.

у цілому, а не з настроїв окремих осіб і групок»¹. Чим ширша суспільна основа, на яку спирається, в інтересах якої діє той чи інший діяч, тим більша його роль. Видатна людина перестає нею бути, коли втратить цей ґрунт, втратить підтримку і любов народу. Історик необхідно показувати, як класова боротьба створює умови і обставини, в яких з'являються ті чи інші діячі. При висвітленні ролі особи історик завжди повинен пам'ятати про поділ суспільства на класи. Але класову належність діяча необхідно розкривати на конкретному матеріалі, а не обмежуватись лише чіплянням ярликів, часом безпідставних.

Не можна вважати діячем того, хто боїться мас. Дійсний герой — завжди з масами, допомагає їх розвиткові, підвищенню свідомості та організованості. Яскравим прикладом таких діячів були вожді пролетаріату К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін та велика когорта їх соратників і послідовників. На досвіді життя і боротьби таких діячів вчать мільйони трудящих. Проте історик не може забувати, що «політику в серйозному розумінні слова можуть робити тільки маси, а маса безпартійна, маса, що не йде за міцною партією, є маса розпорошена, не-свідома, вона не здатна до витримки і перетворюється в іграшку спритних політиканів, які з'являються завжди «вчасно» з пануючих класів для використання «підходящих» випадків»².

Досвід революційної боротьби проти експлуататорських класів, досвід соціалістичного будівництва в нашій країні показав, що керувати, проявляти ініціативу може лише той, хто тісно зв'язаний з масами. Навіть, коли керівник і подає хорошу ідею, то не він один буде впроваджувати її в життя, а весь народ, бо лише в цьому сила і життєвість цих ідей. Усім відомо, що ідеї марксизму-ленінізму стали великою силою лише тоді, коли оволоділи масами. Яким би не був видатним діяч, проте завжди вищим за нього, сильнішим і розумнішим буде колектив, народ, бо спільні зусилля багатьох людей завжди перевищують своїми наслідками зусилля однієї людини. Треба розкривати ті справжні рушійні сили, які спонукають до дій не лише окремих осіб, а приводять в рух широкі маси народу, певні класи. В кінцевому підсумку тільки рухи мас вносять великі зміни в історичний хід суспільного розвитку.

Видатна особа тим і велика, що вона не відривається від народу, вчиться у нього, живе його основними інтересами, весь свій талант, своє уміння і енергію віддає народові. Великі люди варті чогось лише тоді, коли вони розуміють життя, знають, як його можна поліпшити. Коли вони цього не розуміють, а діють за своєю фантазією, то нагадують невдах типу Дон-Кіхота, пустих мрійників типу Манілова.

Коли діяч зображується у відриві від мас, від народу, над

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 277.

² В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 384.

народом, коли ця особа вихвалляється без кінця і міри, а в той же час замовчується роль партії, народу, або принижуються їх дії, коли діячеві приписують різні добродієства, непогрішимість, всемогутність, всезнайство, коли особа оточується ореолом, — це вже буде культ особи. Проти цього, чужого марксизму-ленінізму явища, бореться наша Комуністична партія.

Слід відзначити, що за останній час в історичній літературі майже не зустрічається таке невдаде і невірне висвітлення ролі особи в історії. Але слід звернути увагу на деякі недоліки, які ще мають місце.

Часто видатних осіб намагалися показати лише у великих ділах, у складні моменти їх життя, перетворюючи їх у монумент.

Великі діячі такими не народжуються, вони проходять довгий, складний шлях становлення.

Відомо, що Карл Маркс любив вживати вислів: «Все людське мені не чуже». Було б бажано, щоб історики показали великих людей «людянішими», якщо так можна сказати, щоб показано було те, що зближувало їх із звичайними людьми, для яких вони жили і творили. Необхідно боротися проти зображення особи лише в одному плані, лише з одного боку, бо в результаті цього зображення виходить плоским, не об'ємним. У таких випадках важко відчутти, що мова йде про живу людину з усіма її радостями, перемогами, вболіваннями і шуканнями.

Слід покінчити з схематизмом у зображенні життя і діяльності конкретних діячів. Кожний з них повинен мати свою біографію, свої характерні риси. Крім того спільного, що діяч мав з своїми однодумцями, однопартійцями, треба розкривати і його індивідуальні якості. Без такого підходу не можна показати людину, вона губить свою індивідуальність, а зображення стають стереотипними. В нашій пресі було піддано справедливій критиці книжку «Украинские революционные демократы»¹, в якій видатні письменники Т. Шевченко, Марко Вовчок, Панас Мирний, І. Франко, П. Грабовський, М. Коцюбинський і Леся Українка подані схематично, подібними один до одного, хоч це були діячі з глибоко самобутніми характерами, що по-різному і в різний час прийшли до своїх переконань.

Не зовсім правильно зображується в нашій літературі діяльність Богдана Хмельницького, який був діячем свого часу і свого класу. Ставши на чолі визвольної війни, навряд чи він думав у перші дні і місяці повстання, що воно набуде таких розмірів і стане загальнонародним. Уже в ході визвольної війни під впливом мас Богдан Хмельницький міг змінювати свої погляди. Так воно й було в дійсності. На це є навіть натяки у самого Богдана Хмельницького. Але в працях про нього це не показується, чим принижуються творча роль народу, який висунув з свого середовища цю визначну людину. Перед королівськими послами

¹ Украинские революционные демократы. Общественно-политические и философские взгляды, Сборник статей, М., 1954.

в лютому 1649 р. Богдан Хмельницький заявив: «...вже дока-
зав, про що ніколи не мислив, докажу і далі, що умислю: виб'ю
з лядської неволі народ весь руський»¹. Коли б і не було такої
заяви, історику треба дуже уважно стежити за всіма змінами
в діях, бо вони залежать не тільки від особистої волі діяча.

До висвітлення життя й діяльності окремої особи треба
підходити історично. Життя і діяльність того чи іншого діяча
необхідно подавати в їх нерозривній єдності з подіями певного
часу, або, як кажуть, на фоні подій. З цього приводу видатний
радянський письменник Д. Фурманов, який створив незабутній
образ Чапаєва, писав: «Чапаєви були тільки в ті дні — в інші
дні Чапаєвих не буває і не може бути: його породила ТА маса,
в ТОЙ момент і в ТОМУ стані». Це можна сказати і про всіх
інших діячів. Необхідно показувати в кожному діячеві те, що
його об'єднує з його сучасниками і відрізняє від них, а тим
більше від попередників і послідовників.

Слід завжди пам'ятати положення В. І. Леніна, що про
«історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні дія-
чі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони
дали нового в порівнянні з своїми попередниками»². Треба ска-
зати, що це завдання не легке, щоб виконати його, потрібно
знати не одну епоху, а й минулі. Саме цього багатьом нашим
історикам бракує, а тому часто доводиться зустрічатися з випад-
ками, коли оцінка того чи іншого явища дається з точки зору
сьогоднішнього дня. Такий підхід не тільки антиісторичний, він
призводить до приниження ролі діячів минулого, до невірних
висновків, що всі вони не досягли потрібного рівня.

Про видатну особу не можна говорити взагалі, поза класом
і партією. Значення і роль особи залежить від того, який клас
її висунув, інтереси якого класу вона захищає. Залежно від
ролі, яку відіграє певний клас в історичному процесі, він ви-
суває і відповідних діячів, які є виразниками його інтересів.
Нам необхідно вчитися у класиків марксизму-ленінізму показу-
вати і оцінювати роль особи в зв'язках з певним класом. До-
сить для цього згадати твір Карла Маркса «Вісімнадцяте брю-
мера Луї Бонапарта», праці В. І. Леніна про Герцена, Л. Тол-
стого, Бабушкіна та інших, коли діячі зображуються в тісному
зв'язку з певними класами, партіями.

У нашій країні, в країнах народної демократії, де народ
позбувся пут капіталізму, до активної творчості піднялися сотні
мільйонів трудящих. Партія як передовий загін трудящих є вожд-
дем, виразником і захисником їх інтересів. Партія завжди ставить
перед трудящими масами ясні завдання. Спираючись на вели-
чезний досвід мас, на мобілізуючу силу революційної теорії,
партія розкриває перспективу руху вперед.

¹ Воссоєдинение Украины с Россией, т. II, стор. 108.

² В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 160.

Комуністична партія завдяки правильній політиці і умілій роботі в найширших колах трудящих завоювала любов і підтримку всього народу. Як показав досвід Жовтневої революції і соціалістичного будівництва, партія може добитися успіху лише спираючись на маси. Не можна відставати від мас, але не можна і, відриваючись від них, забігати вперед. Необхідно йти разом з масами, на чолі їх. Сила нашої партії полягає в її нерозривних зв'язках з народом. Партія не сковує, а навпаки, розгортає ініціативу мас. Віра в творчі сили народу характеризує всю діяльність Комуністичної партії.

В світі ще не було такої партії, як Комуністична партія, що користується такою великою підтримкою народу. Сила радянського народу — в його згуртованості навколо Комуністичної партії, яку радянські люди вважають рідною, справді народною партією. Наш народ знає, що всі успіхи, яких він досяг у Радянській країні, нерозривно пов'язані з ім'ям Комуністичної партії Радянського Союзу.

В. П. СИДОРЕНКО

ВИНИКНЕННЯ І РОЗГОРТАННЯ МАСОВОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ НА УКРАЇНІ

Велика Жовтнева соціалістична революція знищила старий, капіталістичний спосіб виробництва і створила нові, найпередовіші виробничі відносини. Встановлення диктатури пролетаріату в нашій країні означало переворот не тільки в економіці, а й в свідомості мільйонних мас робітників і селян.

Одним з найбільших завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції була зміна поглядів людей на працю. Героїчний робітничий клас Радянської країни усвідомив, що він працює не на експлуататорів, а на себе, на свою рідну соціалістичну державу.

Проте нові соціалістичні виробничі відносини не могли зробити відразу цілковитого перевороту в поглядах людей на працю, на виробництво, на ставлення до соціалістичної власності тощо. Необхідна була велика організаційна і масова робота Комуністичної партії для того, щоб не тільки найпередовіші представники робітників і селян, а й найширші верстви цих класів взяли активну участь у політичному, господарському і культурному житті країни.

В. І. Ленін у 1917 р. писав: «Робітники і селяни ще «ніяковіють», ще не освоїлися з тим, що вони — тепер *пануючий* клас, ще недосить рішучі. Цих якостей в мільйонах і мільйонах людей, все життя змушених голодом і нуждою працювати з-під палки, не міг створити переворот *відразу*. Але в тому-то й сила, в тому-то й життєвість, в тому-то й непереможність Жовтневої революції 1917 року, що вона *будить* ці якості, ламає всі старі перепони, рве спорохнявілі пута, виводить трудящих на шлях *самостійного* творення нового життя»¹.

Уже в період іноземної інтервенції і громадянської війни робітничі маси не тільки мужньо відбивали натиск внутрішніх і зовнішніх ворогів, а й з безприкладним ентузіазмом зміцнювали радянський тил, виявляючи нове, соціалістичне ставлення

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 366.

до праці, яке знайшло свій вираз у комуністичних суботниках. Всебічний аналіз перших комуністичних суботників був даний В. І. Леніним у праці «Великий почин».

Високий трудовий ентузіазм виявили робітничі маси також у роки відбудови народного господарства Радянської країни. В цей період соціалістичне ставлення робітничого класу до праці виявилось у русі раціоналізаторів, в активній участі робітничих мас у виробничих нарадах тощо.

Боротьба за створення важкої промисловості — основи соціалістичної економіки, найважливішої бази неухильного піднесення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих — викликала небачене трудове піднесення робітничого класу.

Успіхи соціалістичної індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, неухильне піднесення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих мас створювали об'єктивні передумови для виникнення і розгортання масового соціалістичного змагання.

У справі розгортання соціалістичного змагання велике значення мала стаття В. І. Леніна «Як організувати змагання?» (написана ще в грудні 1917 р.), яка була опублікована в січні 1929 р. У цій статті великий вождь і засновник Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Ленін писав, що тепер, коли соціалістичний уряд взяв владу в свої руки, перед трудящими стоїть завдання організувати змагання. Ленін вказував на величезні резерви, які є в надрах радянського ладу, на здібності і таланти радянського народу і на ту величезну роль, яку відіграватиме змагання в справі розкриття творчої ініціативи мас.

Трудящі маси, з запалом зустрівши статтю В. І. Леніна, стали ще активніше включатися в боротьбу за успішне соціалістичне будівництво.

Першими на Україні почали змагання шахтарі Донбасу. Поштоухом до організації масового соціалістичного змагання в Донецькому басейні була постанова ЦК ВКП(б) від 17 січня 1929 р. «Про завдання вугільної промисловості». В ній вказувалось на незадовільну роботу вугільної промисловості Донбасу і відмічалось, що такий стан пояснюється тим, що партійні, профспілкові і господарські організації не виконали повністю рішень квітневого пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) 1928 р. про рішучий перелом у роботі господарських органів. Це виявлялося в занепаді керівної ролі технічного персоналу, в посиленні хвостистських настроїв серед місцевих партійних і профспілкових організацій, ослабленні трудової дисципліни серед частини робітників і інженерно-технічних працівників вугільної промисловості тощо.

Центральний Комітет вказав на велике значення Донецького вугільного басейну в економіці нашої країни. «Донбас, —

говорилося в постанові ЦК ВКП(б), — є в основному постачальником мінерального палива для промисловості й транспорту і коксу для металургії та хімічної промисловості. Тому успіх роботи Донбасу є запорукою розв'язання основних завдань індустріалізації. І, навпаки, хиби і недоліки в Донбасі ведуть до підриву справи індустріалізації»¹.

ЦК ВКП(б) зобов'язав партійні організації Донбасу в центрі уваги поставити завдання піднесення вугільної промисловості, добитися підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, ліквідації прогулів і недбайливого ставлення до виробництва, зміцнення трудової дисципліни, розгортання масової критики недоліків у виробництві, чуйного ставлення до повсякденних потреб робітників, перевиховання людей, які вперше прийшли на виробництво.

Після опублікування постанови ЦК ВКП(б) Вища Рада Народного Господарства СРСР, ВЦРПС і ЦК профспілки гірників звернулись із спеціальним листом «До всіх профорганізацій і господарських органів вугільної промисловості Донбасу», в якому були накреслені практичні заходи по реалізації рішення ЦК ВКП(б)².

Обговоривши на зборах постанову Центрального Комітету ВКП(б) і лист ВРНГ, ВЦРПС і ЦК профспілки гірників, партійні організації Донбасу розгорнули активну боротьбу за поліпшення організації виробничих процесів у вугільній промисловості, за зміцнення трудової дисципліни, за усунення господарських і технічних хиб у роботі підприємств.

Одним з ініціаторів боротьби за виконання постанови ЦК ВКП(б) виступила донецька молодіжна газета «Молодой рабочий», яка 25 січня 1929 р. опублікувала звернення до всіх шахтарів Донбасу із закликом організувати на шахтах і рудниках соціалістичне змагання і створити ударні бригади³. Першими на цей заклик відгукнулись артемівські комсомольці. Уже 26 січня Артемівський окружний комітет ЛКСМУ через газету «Кочегарка» в свою чергу звернувся із закликом до комсомольців, молоді, до всіх робітників округу організувати серед шахтарів соціалістичне змагання⁴.

Відповідаючи на заклик ініціаторів соціалістичного змагання, робітники Донбасу підвищили активність у боротьбі за виконання виробничих планів, почали створювати ударні бригади, змагатися за підвищення норм виробітку, поліпшення якості продукції, зміцнення трудової дисципліни тощо.

Соціалістичне змагання стало набувати масового характеру

¹ ВКП(б) о профсоюзах, М., 1939, стор. 402.

² Задачи угольной промышленности Донбасса, Сталино, 1929, стор. 224.

³ «Молодой рабочий» (орган Сталінського, Артемівського, Луганського і Маріупольського окружкомів ЛКСМ України) від 25 січня 1929 р.

⁴ «Кочегарка» (орган Артемівського окружкому КП(б) України, окрвиконкому і окрпрофради) від 26 січня 1929р.

після опублікування в «Комсомольской правде» звернення ЦК ВЛКСМ до молоді про організацію всесоюзного соціалістичного змагання за зниження собівартості і поліпшення якості продукції¹. Цей заклик зустрів палкий відгук серед комсомольців усіх республік Радянського Союзу.

На Україні заклик ЦК ВЛКСМ підтримали першими партійні, профспілкові і комсомольські організації Луганського округу. 1 лютого 1929 р. «Луганская правда» опублікувала телеграму представників робітничої громадськості округу на ім'я центрального органу ВЛКСМ, в якій говорилось: «Підтримуємо ініціативу «Комсомольской правды» в справі організації змагання за зниження собівартості. Змагання допоможе виконати директиву партії. Приступаємо до організації змагання заводів і рудників Луганщини»².

З ініціативи партійних і комсомольських організацій Артемівського і Луганського округів соціалістичне змагання в Донбасі розгорнулось уже в січні-лютому 1929 р.

Наведена таблиця, складена профспілковими організаціями Донбасу³, дає уявлення про поширення соціалістичного змагання в січні-лютому 1929 р. на шахтах Горлівського і Щербинівського районів Артемівського округу.

Таблиця I

Шахти	Кількість зайнятих робітників	З ким вступили в змагання	Коли розпочато змагання	Хто кого викликав на змагання
Північний рудник	2091	Шахта „Центральна“	31.I 1929 р.	Північний рудник
Вугільний рудник	1928	Шахта „Смолян-ка“	5.II 1929 р.	Вугільний рудник
Шахта „Вибійник“	1295	Шахта № 3—7	22.II 1929 р.	Шахта „Вибійник“

У лютому 1929 р. соціалістичне змагання почало поширюватися і в інших промислових центрах республіки. Так, робітники осового цеху заводу ім. Дзержинського (Дніпродзержинськ) в зв'язку з неодноразовою вимогою вагоно-паровозобудівних заводів про збільшення виробництва осей почали вишукувати можливості підвищення продуктивності праці. Машиніст Оліфіренко і майстер Белокобильський вирішили ущільнити робочий

¹ «Комсомольская правда» від 26 січня 1929 р.

² «Луганская правда» (орган Луганського окрпарткому окрвиконкому, окрпрофради) від 1 лютого 1929 р.

³ Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР (ЦДАЖР УРСР), ф. 2605, оп. 3, стор. 300, 1929, арк. 124.

день своєї зміни і тим самим збільшити вироблення осей. Усі робітники зміни підтримали їх. Уже 6 лютого 1929 р. зміна майстра Белокобильського випустила 35 осей замість 30¹. 8 лютого ця зміна викликала на соціалістичне змагання решту робітників осьового цеху. Зміна майстра Черкасова, вступивши в змагання, почала виготовляти протягом робочого дня 41 вісь².

Особливо великого розмаху набуло соціалістичне змагання на Україні після опублікування 5 березня 1929 р. звернення робітників ленінградського заводу «Красный выборжец», в якому вони закликали робітників усіх інших підприємств Радянського Союзу вступити в соціалістичне змагання³. Це звернення поклало початок новому етапу в розвитку соціалістичного змагання — етапу залучення до змагання всіх промислових підприємств, усіх передових робітників. Воно поклало початок дійсно масовому соціалістичному змагання, яке дуже швидко охопило сотні тисяч робітників.

У цьому документі говорилось: «Згідно з директивами уряду і нашої партії про зниження собівартості ми, робітники заводу «Красный выборжец», серйозно взялися за поліпшення виробництва і за боротьбу з браком, прогулами та простоями... Ми поставили перед собою зараз три завдання: дальше підвищення продуктивності праці, раціональне використання механізмів і робочої сили, а також боротьбу за ущільнення робочого дня»⁴.

У зверненні робітників заводу «Красный выборжец» був втілений голос усіх передових робітників Радянської країни, які глибоко усвідомили необхідність зниження собівартості, зміцнення трудової дисципліни, підвищення продуктивності праці. По всій країні розгорнулася хвиля масового соціалістичного змагання. Робітники Донбасу, Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя та інших великих промислових районів і центрів України високо підняли прапор соціалістичного змагання.

Для поширення масового соціалістичного змагання величезне значення мали рішення XVI конференції ВКП(б) (квітень 1929 р.), робота якої проходила в обстановці великого політичного і виробничого піднесення.

У резолюції XVI партійної конференції зазначалось, що здійснити завдання першої п'ятирічки можливо лише на основі величезного зростання активності і організованості трудящих мас. XVI партконференція закликала усіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу організувати соціалістичне змагання в усіх галузях господарського будівництва. У зверненні конференції підкреслювалось, що здійснення завдань першого п'ятирічного

¹ «Дзержинец» (двотижнева газета робітників і службовців заводів ім. Дзержинського і газети «Правда») від 23 лютого 1929 р.

² Там же.

³ «Правда» від 5 березня 1929 р.

⁴ Там же.

плану має забезпечити створення фундаменту соціалістичної економіки в нашій країні. Велика роль у виконанні цих завдань належить змаганням, яке, збуджуючи творчу ініціативу та енергію трудящих мас, повинно стати постійним методом залучення їх до соціалістичного будівництва, засобом соціалістичного виховання робітничого класу і особливо нових робітників, які нещодавно прийшли на виробництво.

Конференція дуже високо оцінила роботу ударних бригад, які створювались на фабриках і заводах. Ударні бригади, за визначенням конференції, продовжували кращі традиції комуністичних суботників. Соціалістичне змагання, яке розгортається, — підкреслювалось у зверненні, — є однією з найкращих гарантій того, що п'ятирічний план буде виконано, бо «змагання і п'ятирічка нерозривно зв'язані між собою»¹.

Звернення Комуністичної партії до всіх трудящих Радянського Союзу знайшло гарячий відгук в їх серцях. У привітаннях XVI конференції ВКП(б) трудящі запевняли Комуністичну партію, що вони з невтомною енергією боротимуться за проведення в життя ленінської генеральної лінії.

У справі дальшого піднесення політичної і виробничої активності робітничого класу, поширення соціалістичного змагання на Україні серйозне значення мало також звернення II Всеукраїнської партійної конференції, яка відбулась в квітні 1929 р. В ньому підкреслювалось всесвітньоісторичне значення соціалістичного будівництва в Радянській країні, а також відзначались величезні труднощі, пов'язані з загальною техніко-економічною і культурною відсталістю країни, а також жорстоким опором куркульства, шкідників, бюрократів та інших класово-ворожих елементів.

II Всеукраїнська партконференція закликала партійні, профспілкові і комсомольські організації республіки розгорнути роботу по дальшій організації соціалістичного змагання. У зверненні вказувалось: «Ленінська ідея про соціалістичне змагання, що її підхопила здорова, творча ініціатива комсомолу, з робітничої молоді перекинулася на широкі верстви всього робітничого класу. Охопивши якнайширші пролетарські маси, соціалістичне змагання не погасне, а щодалі, то більше ставатиме за могутнє знаряддя соціалістичного виховання мас і притягнення мільйонів робітників до керування господарством»².

На всіх промислових підприємствах проходили збори, присвячені обговоренню звернення XVI Всесоюзної і II Всеукраїнської партійних конференцій. Робітники одностайно приймали резолюції, в яких висловлювали прагнення до ще дальшого

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954; стор. 575.

² Друга Всеукраїнська конференція КП(б)У, Резолюції, Х., 1932, стор. 168—169.

розгортання соціалістичного змагання за виконання завдань народногосподарського плану 1928/29 р.

28 квітня 1929 р. в Макіївці відбулася нарада делегатів найбільших металургійних заводів, які представляли 70 тис. металістів Донбасу, Дніпропетровська і Миколаєва. Обговоривши звернення і рішення II Всеукраїнської партконференції, нарада звернулась до всіх металістів України із закликом включитися в соціалістичне змагання за виконання першої п'ятирічки¹.

Після наради робітники, інженерно-технічні працівники та службовці Єнакіївського і Держинського металургійних заводів почали соціалістичне змагання. Так само реагували на звернення XVI Всесоюзної і II Всеукраїнської партконференцій робітники гігантів металургійної промисловості — Дніпропетровського заводу ім. Петровського і Сталінського ім. Сталіна. Вступаючи в змагання, металурги брали конкретні зобов'язання по збільшенню випуску продукції і підвищенню продуктивності праці.

На Луганському паровозобудівному заводі на загальних зборах колективу після обговорення звернення XVI партійної конференції була прийнята резолюція, в якій робітники і інженерно-технічні працівники писали: «Для подолання труднощів соціалістичного будівництва ми організуємо на своєму заводі змагання за піднесення трудової дисципліни, підвищення продуктивності праці; виживемо прогули, оголосимо похід проти симулянтів і ледарів на виробництві, будемо давати країні більш доброякісну продукцію»².

При обговоренні звернення XVI Всесоюзної партконференції робітники повсюдно виявляли глибоке розуміння загальнодержавних завдань, які стояли перед країною. Вони не тільки схвалювали рішення партконференції, а й вносили свої пропозиції, спрямовані на дальше піднесення промисловості, підвищення продуктивності праці, поліпшення організації виробництва тощо.

У зв'язку з широким розгортанням масового соціалістичного змагання після звернення XVI партконференції ЦК ВКП(б) 9 травня 1929 р. прийняв спеціальну постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». У постанові вказувались конкретні форми і методи залучення робітників до участі в соціалістичному змаганні. В ній зазначалось, що для розв'язання завдань соціалістичної реконструкції народного господарства, треба мобілізувати всі сили робітничого класу на боротьбу за швидкі темпи індустріалізації Радянської країни. Центральний Комітет партії підкреслював, що «одним з найважливіших методів соціалістичного виховання пролетаріату і залучення найширших робітничих мас до справи господарського керівництва

¹ «Диктатура труда» (орган Сталінського окружкому КП(б) України, окрвиконкому і окрпрофради) від 1 травня 1929 р.

² «Луганская правда» від 29 травня 1929 р.

повинно стати дальше і ширше розгортання соціалістичного змагання фабрик і заводів, шахт і майстерень, на основі якого повинна одержати всебічний розвиток творча ініціатива мас...»¹.

Центральний Комітет партії сформулював у цій постанові головні завдання, які стояли перед соціалістичним змаганням. Це насамперед виконання і перевиконання плану по зниженню собівартості продукції, піднесення продуктивності праці, поліпшення якості продукції. Не менш важливою метою соціалістичного змагання були також боротьба з прогулами і браком, досягнення зразкової виробничої дисципліни та ін.

Особливе значення в організації, розвитку і закріпленні успіхів соціалістичного змагання мала ініціатива самих робітників. ЦК ВКП(б) вимагав рішучої боротьби проти спроб бюрократичному, «згори» регламентувати різні форми змагання, які висувались масами знизу на основі наявного досвіду. Центральний Комітет застерігав усі організації від небезпеки перетворення соціалістичного змагання в парадну перекличку, без дійсної участі в ньому мас. Всі виклики і постанови про участь у соціалістичному змаганні, вказувалось у постанові ЦК ВКП(б), повинні були обов'язково затверджуватись на робітничих зборах. Центральний Комітет партії вимагав від партійних, профспілкових та господарських організацій подавати допомогу робітникам у розгортанні соціалістичного змагання і заохочувати підприємства і окремі групи робітників, що змагаються.

Отже, в цих двох документах — зверненні XVI Всесоюзної партконференції і постанові ЦК ВКП(б) від 9 травня — Комуністична партія дала ясну і конкретну настанову з усіх найважливіших питань організації і розгортання соціалістичного змагання. Керуючись вказівками XVI партійної конференції і Центрального Комітету ВКП(б), місцеві партійні, профспілкові і комсомольські організації посилили практичну діяльність по дальшому розгортанню масового соціалістичного змагання.

Основною формою змагання між заводами, фабриками, трестами, цехами і робітниками було укладення господарсько-політичних договорів.

Обговорення і укладення договорів на соціалістичне змагання відіграло важливу роль у мобілізації робітничих мас на виконання господарських планів, підвищувало в них почуття відповідальності за дальше піднесення виробництва. Як правило, договір починався з загальнополітичної оцінки значення соціалістичного змагання в справі успішного виконання виробничих завдань, які стояли перед підприємством або цехом. Після цього висувались конкретні показники, що їх зобов'язувались досягти колективи фабрик або заводів, які змагалися. Активне

¹ Руківодящие материалы по социалистическому соревнованию, М., 1929, стор. 17.

обговорення зобов'язань, що містилися в договорах, сприяло оволодінню широкими масами робітників ідеєю соціалістичного змагання.

Прикладом типового договору на соціалістичне змагання може служити договір, укладений колективами харківських заводів — паровозобудівного і електромеханічного. У вступній частині договору, запропонованого паровозобудівниками, говорилося: «Ми, 6500 робітників і службовців Харківського паровозобудівного заводу ім. Комінтерну, вважаємо, що завдання, поставлені партією і Радянською владою перед нашою країною в галузі реконструкції народного господарства і посилення темпу індустріалізації, можуть бути виконані лише при мобілізації всіх сил робітничого класу на господарському фронті»¹. Далі йшли конкретні зобов'язання. Паровозобудівники зобов'язувалися знизити собівартість продукції більш як на 8%, збільшити продуктивність праці на 23%, брати активну участь у роботі виробничих нарад, боротися за поліпшення якості продукції, вести рішучу боротьбу з прогулами, знизити до мінімуму брак і простої².

Отже, в договорі містились найбільш характерні зобов'язання: про підвищення продуктивності праці, зниження собівартості та поліпшення якості продукції, зміцнення трудової дисципліни, про ліквідацію прогулів, простоїв і браку. Разом з укладанням договорів на соціалістичне змагання розроблялись всебічні заходи по забезпеченню успішного виконання і перевиконання взятих зобов'язань у встановлені робітниками строки.

Особливо великого розмаху набуло соціалістичне змагання після звернення XVI Всесоюдної партійної конференції серед шахтарів Донбасу, які були зачинателями цього руху на Україні. Широке масове змагання знайшло яскравий вираз в укладенні вседонецького договору. Цей договір спочатку був підписаний в Москві в редакції газети «Правда» представниками чотирьох округів: Луганського, Артемівського, Сталінського і Шахтинського. Делегація гірників Донбасу в кількості 170 чоловік була прийнята в ЦК ВКП(б)³.

Вседонецький договір обговорювався серед широких робітничих мас.

Наскільки обговорення вседонецького договору набуло масового характеру, видно з таких даних: лише по Артемівському округу в ньому взяло участь 35 138 чоловік, що становило 70,6% усіх гірників округу; в Горлівському районі по трьох рудоуправліннях — 74,3% всіх робітників, у Гришинському

¹ «Харьковский пролетарий» (орган окружному КП(б) України, окрвиконкому, окрпрофради і міськради) від 16 травня 1929 р.

² Там же,

³ «Известия ЦИК СССР и ВЦИК» від 8 травня 1929 р.

районі — 73,4%, у Лисичанському — 64,7% усіх шахтарів¹.

Після попереднього обговорення вседонецького договору в робітничих колективах Донбасу 6—7 липня 1929 р. в Горлівці відбулась конференція, присвячена підписанню договору на змагання між робітниками і службовцями Луганського, Артемівського, Сталінського і Шахтинського округів. Конференція від імені 200 000 гірників підписала договір, в якому говорилося: «Ми, шахтарі і техніки Донбасу, знаємо, що гірники працюють на найвідповідальнішій ділянці соцбудівництва. Ми знаємо, що від успішної роботи донбасівських рудників залежить темп індустріалізації і виконання п'ятирічного плану, що за якість нашої роботи ми відповідаємо перед робітничим класом СРСР. Виходячи на змагання, ми взяли на себе зобов'язання — виконати план по наших рудниках, шахтах, підвищити продуктивність праці, знизити собівартість донецького палива, викоринити нехлюйство в наших рядах»².

Гірники зобов'язувались: виконати в 1928/29 р. по всьому Донбасу план видобутку вугілля з перевищенням на 3%, підвищити продуктивність врубових машин на 30%, поліпшити якість вугілля, зменшивши його зольність, підвищити вихід плит на антрацитових рудниках не менше як на 35% тощо³.

Уже в ході обговорення вседонецького договору гірники розпочали боротьбу за виконання взятих зобов'язань. У червні Артемівський округ дав 624 510 т вугілля, тоді як найбільший видобуток тут досі не перевищував 600 000 т. По Артемівському округу попереду всіх рудоуправлінь йшло Горлівське, яке виконало план видобутку вугілля в червні на 111,14%. За ним йшли рудоуправління: Єнакіївське, яке виконало план видобутку вугілля на 109%, Щербинівське — на 105 і Гришинське — 104,2%.

Організатором і натхненником соціалістичного змагання в Донбасі, так само як і в інших промислових районах країни, була Комуністична партія, яка приділяла велику увагу його успішному розгортанню. Партійні організації підтримували ініціативу робітників в організації змагання, широко популяризували і поширювали досвід їх виробничих досягнень. В авангарді робітників, які змагалися, йшли комуністи, запалюючи своїм особистим прикладом трудящі маси на активну боротьбу за виконання накреслених планів.

Для широкого розгортання соціалістичного змагання вирішальне значення мала правильна розстановка комуністів на різних ділянках виробництва. Партійні організації промис-

¹ «Кочегарка» від 6 липня 1929 р. (спеціальний номер, присвячений вседонецькій конференції гірників по підписанню договору соціалістичного змагання).

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, стор. 101, 1929, арк. 6.

³ Там же.

лових підприємств шляхом старанно продуманих заходів і вмілої розстановки своїх сил у цехах, змінах, бригадах добивалися широкого залучення робітників у соціалістичне змагання.

Яскравим прикладом умілої організації і керівництва соціалістичним змаганням була діяльність комуністів шахти № 2 Сніжнянського рудоуправління Сталінського округу. На цій шахті працювало 758 чоловік, з яких 128 були комуністами і 120 — комсомольцями¹. Великий партійно-комсомольський прошарок серед робітників шахти, здавалося б, повинен був забезпечити зразкову організацію змагання. Однак з'ясувалося, що сили комуністів і комсомольців були розставлені на шахті неправильно. Майже всі вони були зосереджені на одній з ділянок, в той час як на інших не було партійних організаторів, які б могли шляхом масово-роз'яснювальної роботи і особистим прикладом запалити робітників на трудові подвиги.

Партійна організація шахти № 2, прагнучи успішно виконати і перевиконати державний план, здійснила найдоцільнішу розстановку своїх сил. Для цього у відповідності з розробленим партійною організацією планом на всі виробничі ділянки шахти були направлені комуністи і комсомольці². Рівномірний розподіл партійно-комсомольських сил на шахті сприяв найбільш дійовому партійному керівництву справою соціалістичного змагання. Кожна зміна, кожна лава мала свого партійного організатора, який домагався такої організації праці, яка забезпечувала успішне проведення соціалістичного змагання.

Для кращого доведення виробничого завдання до кожного робітника і для посилення контролю над виконанням плану шахту було поділено на ряд ділянок, кожна з яких одержувала конкретне завдання³. У зв'язку з цим керівники і окремі робітники всіх ділянок шахти відчували особисту відповідальність за виконання плану. При встановленні завдання брався до уваги не тільки обсяг видобутого вугілля, а й собівартість продукції, економія лісоматеріалу тощо⁴.

Досвід шахти № 2 став надбанням усіх робітників. В умовах соціалізму, де встановились нові виробничі відносини — відносини товариського співробітництва і соціалістичної взаємодопомоги — сила прикладу і передового досвіду набуває величезного значення. Заходи шахти № 2 були широко популяризовані через пресу і обговорені на партійних зборах інших шахт Сніжнянського рудоуправління. Внаслідок цього цінний практичний досвід передової партійної організації дістав загальне поширення. На інших шахтах також були правильно розставлені партійно-комсомольські сили, продумано організацію

¹ «Диктатура труда» від 12 липня 1929 р.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

праці на всіх ділянках, що сприяло залученню широких мас робітників до соціалістичного змагання.

Так, партійна організація шахти № 10 Сніжнянського рудоуправління на різні виробничі ділянки надіслала 45 комуністів, а також понад 100 комсомольців і кращих профспілкових активістів¹. Ці комуністи, комсомольці і профспілкові активісти виявили зразки трудового героїзму, соціалістичного ставлення до виробництва. Особистим прикладом вони запалювали решту робітників на трудові подвиги. Прагнучи домогтися кращих виробничих результатів, робітники цієї шахти не чекали допомоги десятників або ремонтних робітників. Вони власними силами переборювали всі перешкоди, які гальмували нормальний виробничий процес.

Отже, правильна розстановка партійних сил на шахтах Сніжнянського рудоуправління забезпечила ударні темпи і високу якість роботи, виконання і перевиконання виробничих планів. На шахтах цього рудоуправління підвищився видобуток вугілля, набагато збільшилась продуктивність праці, помітно зміцніла трудова дисципліна, скоротились на 80% так звані технічні неполадки². Особливо значних успіхів досяг колектив шахти № 10. В усіх лавах шахти видобуток вугілля значно перевищував встановлені завдання. Якщо при колишній організації праці, наприклад, у десятій лаві робітники щодоби видобували 22—25 вагонеток вугілля, то після умілої розстановки партійних і комсомольських сил при такій же кількості робітників почали добувати 35. В дев'ятій лаві видобуток вугілля зріс з 90 вагонеток на добу до 120—130. В цілому по всій шахті щодобовий видобуток вугілля внаслідок заходів, здійснених партійною організацією, підвищився з 437 до 460—470 т.³

Правильна розстановка партійно-комсомольських сил на шахтах Сніжнянського рудоуправління, що дала такий значний економічний ефект, була зразком для партійних організацій інших шахт Донбасу. Досягнення сніжнянських комуністів були широко популяризовані і використані для активізації роботи всіх шахт Донбасу. Так, на Горлівському руднику № 1 комуністи були розставлені на всіх змінах. Діяльністю комуністів кожної зміни керував груповий партійний організатор. Всі працюючі на зміні комуністи одержували конкретні завдання щодо контролю за завантаженням робочого дня, техніки безпеки, усунення окремих технічних неполадок, які виникали в ході роботи тощо⁴.

Високих показників було досягнуто і на шахті № 15 Бовківського рудоуправління, яка раніше відставала. З ініціативи партійної організації інженери і техніки цієї шахти зайнялися

¹ «Правда» від 20 липня 1929 р.

² «Диктатура труда» від 12 липня 1929 р.

³ «Правда» від 20 липня 1929 р.

⁴ «Кочегарка» від 6 липня 1929 р.

концентрацією розробок і скороченням розкиданих дільниць. Цим були створені умови для найдоцільнішого використання врубових машин і скреперів, а також досягнута більш продуктивна праця бригад. В результаті вся шахта перейшла на добовий цикл роботи і почала видавати вугілля в дві зміни замість трьох. Все це дало можливість звільнити близько 10% робітників обслуговуючого персоналу, які були використані на іншій роботі. За перше півріччя 1928/29 р. шахта № 15 вийшла на перше місце серед шахт Донбасу по видобутку вугілля, продуктивності праці, по зниженню собівартості продукції і ліквідації прогулів. У травні 1929 р. ця шахта одержала перехідний червоний прапор «кращої шахти Донбасу»¹.

Активність всього колективу шахти № 15, правильна розстановка партійних сил, допомога інженерно-технічних працівників у поліпшенні процесу виробництва сприяли різкому збільшенню продуктивності праці на шахті.

Внаслідок соціалістичного змагання на шахті з місяця в місяць підвищувався видобуток вугілля. Якщо в жовтні 1928 р. видобуток вугілля становив 14 595 т, а в січні 1929 р. — 16 738, то в липні 1929 р. він досяг 18 200 т.

За дев'ять місяців 1928/29 р. шахта дала вугілля на 18% більше, ніж за весь 1927/28 р.².

* *
*

Завдяки організуючій і керівній діяльності Комуністичної партії, соціалістичне змагання вже влітку 1929 р. набуло такого грандіозного розмаху, що стало одним з найважливіших факторів успішного соціалістичного будівництва в СРСР. Сприяючи прискороному розвитку продуктивних сил, виховуючи комуністичну свідомість, організованість, нове ставлення до праці, соціалістичне змагання забезпечило загальне піднесення в усіх галузях господарського будівництва.

Ленінська ідея соціалістичного змагання охоплювала все ширші маси робітників. На Україні не було жодного промислового підприємства, робітники якого не вступили б у соціалістичне змагання.

Найбільш швидкими темпами розгорталось соціалістичне змагання серед робітників важкої промисловості. Шахтарі Донбасу, які були зачинателями масового соціалістичного змагання, залишались у передових рядах і в ході розвитку змагання. Процент робітників, що змагалися, з кожним днем збільшувався. Змагання проводилось між рудоуправліннями і окремими шахтами, між робітниками різних дільниць. Крім того, було широко розвинуте індивідуальне змагання. В Ровеньках в індивідуальне змагання включилося 86,1% робітників, у Горлівці —

¹ «Правда» від 8 серпня 1929 р.

² Там же.

70%¹. На шахті Тітово з 700 гірників активну участь у змаганні брали 500 чоловік². В Артемівському округу вступило в змагання 262 підприємства, на яких працювало 149 978 робітників³.

У Сталінському округу було укладено 1214 договорів на соціалістичне змагання, в тому числі 40 договорів між виробничими колективами шахт, 866 всередині шахт — між дільницями, лавами, бригадами, і 308 — між окремими робітниками⁴. Всього протягом літа 1929 р. в соцзмагання включилось понад 30 тис. робітників Сталінського округу⁵.

У переважній більшості договори мали діловий, конкретний характер і служили могутнім засобом мобілізації трудової активності робітничих мас. Лише в окремих випадках договори на соціалістичне змагання внаслідок формально-бюрократичного ставлення до цього важливого питання з боку місцевих, господарських і профспілкових органів майже не мали впливу на поліпшення роботи промислових підприємств. Так, з 487 договорів, укладених металістами Сталінського округу, тільки 6 виявилися формальними⁶. Як правило ж, виробничі колективи шахт і інших промислових підприємств Донбасу, що вступали в змагання, наполегливо боролись за виконання всіх взятих зобов'язань.

Всього в Донбасі соціалістичним змаганням було охоплено 92% діючих шахт і 85% робітників⁷. За гірниками і металістами Донбасу йшли робітники Криворізького залізорудного басейну, машинобудівники, металурги. Тільки в 10 рудоуправліннях Донбасу і Кривого Рога в червні 1929 р. брало участь у соціалістичному змаганні 114 шахт, тобто більшість шахт, які входили до системи цих рудоуправлінь⁸.

По Криворізькому залізорудному басейну соціалістичним змаганням у червні 1929 р. було охоплено 9 000 робітників⁹, що становило 56% усіх працюючих¹⁰. Між собою змагались 14 рудників, 32 шахти, 102 завої тощо¹¹. До 15 липня 1929 р. в Криворізькому басейні всі рудники включились у змагання¹².

¹ Партархів Інституту історії партії при ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, спр. 792, арк. 64.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 294, 1929, арк. 202.

³ Журн. «Вісник профруху України» (орган ВУРПС і ВУКІВ спілок), № 15—16, 1929, стор. 36.

⁴ Партархів Інституту історії партії при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 16, спр. 360, арк. 112.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ «Известия» від 12 липня 1929 р.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 294, 1929, арк. 202.

⁹ Журн. «Вісник профруху на Україні», № 14, 1929, стор. 47.

¹⁰ Україна, Статистичний щорічник, 1929, стор. 243.

¹¹ Журн. «Вісник профруху на Україні», № 14, 1929, стор. 47.

¹² «Червоний гірник» (орган Криворізького окрпарткому, окрвиконкому та ОРПС) від 13 серпня 1929 р.

У Київському округу соціалістичним змаганням було охоплено близько 50% усіх робітників і службовців¹.

Залежно від виробничого профілю промислових підприємств і умов праці окремих груп робітників соціалістичне змагання набувало різних організаційних форм, які забезпечували його широке розгортання в усіх галузях промисловості, серед робітників усіх спеціальностей.

На шахтах Донбасу в квітні—травні 1929 р. переважною формою соціалістичного змагання було укладення договорів між окремими робітниками, які мали індивідуальне завдання, збо робітниками певних дільниць, що мали спільний виробничий план. На машинобудівних і металургійних заводах найбільшого поширення серед робітників, які змагалися, відразу ж набули ударні бригади, що відповідали за певне виробниче завдання. Ударні бригади, як найважливіша форма соціалістичного змагання, так само швидко поширились і серед залізничників, будівельних робітників та ін.

Ударні бригади об'єднували в основному передових робітників і були прикладом комуністичного ставлення до праці і виробництва. Вони показували зразки раціонального використання робочого часу, домагалися підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, зменшення браку і простоїв, зміцнення трудової дисципліни.

Число ударних бригад з кожним днем зростало. На заводах Дніпропетровщини на 15 травня 1929 р. діяло вже понад 180 ударних бригад². З них на заводах ім. Петровського та ім. Леніна — 34 бригади, на заводах ім. Дзержинського та ім. газети «Правда» — 34, на заводі «Комінтерн» — 17, на транспорті — 24 бригади та ін.³ У Попаснянському районі, Артемівського округу, на залізничному транспорті існувало понад 70 ударних молодіжних бригад⁴. По всьому Донбасу на 13 травня 1929 р. одних лише молодіжних ударних бригад було близько 400. На Харківському паровозобудівному заводі на 25 травня налічувалось 58 ударних бригад з 445 робітниками⁵, а в червні кількість бригад зросла до 81, до складу яких входило 665 робітників⁶. На таких підприємствах, як Єнакіївський, Костянтинівський, Горлівський і Краматорський заводи, а також по Лисичанському і Горлівському рудоуправліннях було організовано 167 ударних бригад⁷.

¹ Журн. «Вісник профруху на Україні», № 12, 1929, стор. 55.

² Журн. «Партробітник Дніпропетровщини» (орган окружному КП(б)У), № 11, 1929, стор. 12.

³ Там же.

⁴ «Шляхи індустріалізації» (щотижневий журнал Української економічної наради), № 12, 1929, стор. 17.

⁵ «Харьковский пролетарий» від 26 травня 1929 р.

⁶ Харківський обласний державний архів (ХОДА), Історія ХПЗ в документах, зб. 2, ф. 68с, спр. 20, 1929, арк. 95.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 294, 1929, арк. 303.

На жаль, відсутність щомісячних підсумкових даних не дозволяє навести цифри, які характеризували б загальну кількість ударних бригад влітку 1929 р. в Українській РСР або по окремих округах і галузях промисловості. Однак навіть на підставі розрізаних даних, які відбивають становище на найбільших промислових підприємствах і залізницях, можна зробити висновок, що влітку 1929 р., тобто через два-три місяці після історичного звернення XVI партійної конференції, ударництво набуло масового характеру.

В організації ударних бригад велика роль належала комсомольцям. Комсомольська ініціатива в соціалістичному змаганні викликала широкий творчий ентузіазм робітничої молоді. Найпоширенішою формою участі молоді в змаганні на шахтах Донбасу були ударні юнацькі артіль. Характерним для цих артілей було різке скорочення прогулів і піднесення продуктивності праці, а також те, що члени їх працювали на найбільш відповідальних ділянках, де вимагалась наполегливість, правильна організація праці, висока трудова дисципліна. Так, на шахтах Голубівського району комсомольці організували 22 юнацьких артілі, в яких взяло участь 217 молодих робітників. Перш ніж приступити до роботи в артілях було вироблено суворий режим, якому мали підкорятися всі. У випадку порушення режиму тим або іншим членом артілі, його суворо карали, аж до виключення з комсомолу. Завдяки вмілій організації праці і високій дисципліні юнацькі артілі виконували виробничі завдання на 130—150%¹. Так, на шахті № 22, Голубівського району, юнацька артіль у складі 14 чоловік почала видобувати 100—120 вагонеток вугілля, тоді як інші робітники видобували лише 45—50 вагонеток².

Своєю інтенсивною працею чотири комсомольці юнартілі на шахті «Шварц», Ровеньківського району, замінили в уступі 17 чоловік, які були переведені на інші ділянки роботи³.

Соціалістичне змагання було могутнім фактором піднесення продуктивності праці. Питання про підвищення продуктивності праці завжди перебувало і зараз перебуває в центрі уваги Комуністичної партії. Зростання продуктивності праці при соціалізмі є одним з головних джерел збільшення суспільного багатства, однією з найголовніших умов перемоги соціалізму над капіталізмом і прискореного руху до комунізму. В. І. Ленін неодноразово вказував на першорядне значення продуктивності праці для розвитку соціалістичного суспільства і для його перемоги над капіталізмом. У своїй праці «Великий почин» В. І. Ленін писав: «Продуктивність праці, це, кінець кінцем,

¹ «Комсомольская правда» від 3 жовтня 1929 р.

² Партархів Інституту історії партії при ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—1, спр. 454, арк. 3.

³ Там же.

найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу. Капіталізм створив продуктивність праці, небачену при кріпосництві. Капіталізм може бути остаточно переможений і буде остаточно переможений тим, що соціалізм створює нову, далеко вищу продуктивність праці»¹.

Визначаючи умови зростання продуктивності праці, В. І. Ленін підкреслював, що піднесення продуктивності праці вимагає насамперед забезпечення матеріальної основи великої індустрії, розвитку виробництва палива, заліза, машинобудування, хімічної промисловості. Другою умовою підвищення продуктивності праці Ленін вважав, по-перше, освітнє і культурне піднесення маси населення і, по-друге, підвищення дисципліни трудящих, уміння працювати, швидкість, інтенсивність праці, кращу її організацію.

Керуючись цими вказівками В. І. Леніна, Комуністична партія здійснювала практичні заходи, які обумовлювали безперервне підвищення продуктивності праці: зростання техніки, систематичне поліпшення матеріального становища трудящих, зміцнення трудової дисципліни, організацію соціалістичного змагання.

Від зростання продуктивності праці залежало підвищення всіх економічних показників роботи підприємств.

Великих успіхів у підвищенні продуктивності праці було досягнуто в усіх галузях промисловості на Україні. Особливо швидко зросла продуктивність праці в результаті соціалістичного змагання на підприємствах важкої промисловості.

Завдяки різкому підвищенню продуктивності праці робітники, що змагалися, в тому ж кількісному складі і при наявності тієї ж техніки домагались значного збільшення випуску продукції. Характерними щодо цього були наслідки соціалістичного змагання, досягнути на шахтах Рутченківського рудоуправління. Протягом травня—серпня 1929 р. місячний видобуток вугілля, наприклад, на шахті № 5 внаслідок соціалістичного змагання збільшився на 12%, на шахті № 6 — на 24, шахті № 31 — на 37, шахті № 10 — на 47, а на шахті № 32/29 — навіть на 71%². Гірники шахти № 9 Сніжнянського рудоуправління також перевиконали план видобутку вугілля на 15%, продуктивність праці збільшилася на 14% понад план³.

Підвищення продуктивності праці в окремих шахтах у свою чергу визначило загальне збільшення видобутку вугілля в усьому Донбасі. Наприклад, при майже однаковій кількості робітників протягом жовтня 1929 р. в Донбасі було видобуто 2 974 тис. т вугілля, у той час як у вересні тільки 2 167 тис. т⁴.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 379—380.

² Партархів Інституту історії партії при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, спр. 360, арк. 113.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 294, 1929, арк. 390.

⁴ Журн. «Вестник Донугля», № 71, 1929, стор. 34.

В резолюції, прийнятій на окружній конференції ударних бригад Сталінського округу, зазначалось, що досвід змагання показав величезні можливості, приховані в цьому новому методі організації праці робітників і адміністративно-технічного персоналу на підприємствах. Завдяки тільки першим успіхам, тобто охопленню змаганням лише 25—30% робітників і службовців Сталінського округу, виробничі плани на більшості шахт були успішно виконані. Продуктивність праці вибійника підвищилась у другому півріччі в порівнянні з першим на 7,9%¹.

Продуктивність праці вибійників і робітників усіх інших спеціальностей, зайнятих у вугільній промисловості Донбасу, зросла протягом 1928/29 р. в цілому на 7,3%². При цьому характерно, що в першому кварталі 1928/29 р., коли соціалістичне змагання ще не розгорнулось, продуктивність праці в кам'яновугільній промисловості збільшилась на 2,6%, в другому кварталі вона зросла на 8,8%, у третьому — на 9,8 і в четвертому — навіть на 11,1%³. Завдяки швидкому зростанню продуктивності праці кількість видобуваного вугілля в районах Донбасу, які входять до території Української РСР, збільшилась у 1928/29 р. в порівнянні з попереднім роком на 3 млн. т, тобто майже на 12,5%, в той час як кількість робітників збільшилась лише на 2,1%⁴. Такими досягненнями характеризувались трудові подвиги і робітників інших провідних галузей промисловості, що брали участь у змаганні.

Великих успіхів у роботі досягли промислові підприємства Криворізького округу. Якщо за першу половину 1928/29 р. промисловий план по видобутку руди на цих підприємствах було виконано на 100%, то за друге півріччя в зв'язку з розгортанням соціалістичного змагання — на 113,6%. Продуктивність праці рудокопів збільшилась на 13%⁵.

В результаті соціалістичного змагання, а також технічної реконструкції підприємств, дальшої механізації і енергофікації технологічних процесів продуктивність праці в усій металургійній промисловості в 1929 р. збільшилась на 16,4%⁶. У 1928/29 р. валова продукція підприємств металургійної промисловості в Українській РСР зросла майже на 15%, в той же час кількість робітників, зайнятих на цих підприємствах, збільшилась лише на 3%⁷.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 295, 1929, арк. 413—414.

² Продукційність праці в першому році п'ятирічки, X., 1930, стор. XXXIV.

³ Народное хозяйство СССР, Статистический справочник, М., 1932, стор. 16.

⁴ Народне господарство Української РСР, Статистичний довідник, стор. 95.

⁵ Партархів Інституту історії партії при ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—1, спр. 479, арк. 1.

⁶ Продукційність праці в першому році п'ятирічки, стор. XXXIV.

⁷ Народне господарство Української РСР, Статистичний довідник, стор. 100, 396; Україна, Статистичний щорічник за 1929 р., стор. 209, 213.

Про значення соціалістичного змагання для підвищення продуктивності праці свідчить також поквартальна динаміка зростання продуктивності праці протягом 1928/29 р. Якщо продуктивність праці в усіх галузях промисловості Української РСР за перший квартал 1928/29 р. зросла на 6,6%, то за другий — вже на 12,4, за третій — 18,6 і за четвертий — на 20,5%¹. При цьому характерно, що завдяки підвищенню продуктивності праці валова продукція важкої промисловості за 1928/29 р. зросла більше, ніж на 25%, а кількість робітників — менше, ніж на 10%².

* *

*

Широке розгортання соціалістичного змагання, яке обумовило корінний перелом у підвищенні продуктивності праці, сприяло значному зниженню собівартості продукції. Боротьба за підвищення продуктивності праці була нерозривно зв'язана з послідовним зниженням собівартості продукції. В усіх соціалістичних договорах, які уклалися між окремими підприємствами або ударними бригадами, зобов'язання про зниження собівартості продукції посідало центральне місце. Робітники розуміли, що для успішного розвитку радянської економіки велике значення мало систематичне зниження собівартості продукції.

Зниження собівартості продукції — це один з найважливіших показників успіхів господарського будівництва. Воно має величезне народногосподарське значення, бо є джерелом зростання соціалістичного нагромадження, базою для зниження цін і, отже, для підвищення реальної заробітної плати трудящих, основою фінансових планів Радянської держави, а також за собом звільнення величезних ресурсів праці і матеріалів.

Вирішальним фактором зниження собівартості продукції і посилення режиму економії в промисловості було і є даліше удосконалення соціалістичних форм організації праці. Широке розгортання соціалістичного змагання і втілення передового досвіду допомагали повніше і глибше виявити резерви зниження собівартості промислової продукції.

Комуністична партія і Радянський уряд планували зниження собівартості продукції в першому році першої п'ятирічки в розмірі 7%.

Зниження собівартості продукції поряд з підвищенням продуктивності праці було одним з найважливіших і найцінніших результатів соціалістичного змагання. Завдяки могутньому піднесенню трудового ентузіазму робітничих мас і широкому розгортанню соціалістичного змагання собівартість продукції майже в усіх галузях промисловості почала знижуватись, знач-

¹ Продукційність праці в першому році п'ятирічки, стор. XXIII.

² Народне господарство Української РСР, Статистичний довідник, стор. 35, 385.

но перевищуючи в ряді випадків планові завдання і зберігаючи тим самим для Радянської держави багатомільйонні кошти. На всіх промислових підприємствах України розгорнулась боротьба за зниження собівартості продукції, в ході якої робітники досягли визначних результатів. Особливо значних успіхів у цьому добились колективи підприємств найбільших промислових центрів республіки — Харкова, Дніпропетровська, Сталіно та ін.

Так, на Харківському паровозобудівному заводі було знижено собівартість продукції на 9,2%, замість 8,5%¹. На Харківському електромеханічному заводі зниження собівартості продукції в третьому кварталі 1928/29 р. становило 17%².

На заводі імені «Правды» (Дніпродзержинськ), де соціалістичне змагання проходило дуже успішно, загальнозаводські витрати зменшились на 20% і собівартість продукції знизилась на 21,4%³. Слов'янський содовий завод «Хімвугілля» знизив собівартість продукції на 14,1% замість 9,2% за планом⁴.

Таких же успіхів було досягнуто на металургійних і машинобудівних заводах Донбасу. Так, ударні зміни, які обслуговували домну № 5 Єнакіївського металургійного заводу, за останні шість місяців 1929 р. різко знизили собівартість продукції⁵. На Миколаївському суднобудівному заводі в чавуноливарному цеху собівартість тонни литва знизилась з 260 крб. у червні 1929 р. до 225 крб. у серпні⁶. На Артемівському машинобудівному заводі ім. Фрунзе робітники стана № 305 знизили вартість обточки вала на 30%⁷.

Послідовно знижувалась собівартість продукції на підприємствах сільськогосподарського машинобудування. Ось деякі дані, які характеризують зниження собівартості на найбільших заводах сільськогосподарського машинобудування України за 1929 р. (табл. 2)⁸.

Зниження собівартості продукції на заводах сільськогосподарського машинобудування давало можливість постачати селу більше машинної продукції і тим самим створювати передумови для колективізації сільського господарства.

Внаслідок соціалістичного змагання і підвищення механізації було значно знижено собівартість продукції на промислових підприємствах Донбасу. В Артемівському і Луганському округах, де соціалістичне змагання набуло могутнього розмаху, собівартість продукції на металургійних заводах була знижена

¹ «Известия» від 14 травня 1929 р.

² «Генератор» (газета робітників і службовців Харківського електромеханічного заводу) від 27 липня 1929 р.

³ Робітнича газета «Пролетар» від 17 травня 1929 р.

⁴ «Известия» від 14 травня 1929 р.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 295, 1929, арк. 299.

⁶ Журн. «Вісник профруху на Україні», № 23, 1929, стор. 41.

⁷ «Кочегарка» від 22 травня 1929 р.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 13, спр. 3523, 1928/29 р., арк. 78.

протягом 1929 р. на 7,7%, а на машинобудівних заводах — на 27,4%. Собівартість усіх видів промислової продукції повинна була знизитись за цей же час на 12%, а фактично знизилась на 13,2%¹. У Криворізькому залізорудному басейні собівартість тонни руди була знижена на 15,25%².

Таблиця 2

Заводи	Зниження собівартості продукції в %		Економія, крб.
	заплановано	досягнуто	
„Червона зірка“ (Кіровоград) . . .	6,50	6,66	30 000
„Серп і молот“ (Харків)	7,75	8,56	161 500
Первомайський	6,80	7,10	13 900
„Змичка“ (Суми)	12,50	12,90	6 600

XI з'їзд Комуністичної партії України підвів підсумки боротьби, яку вели промислові підприємства республіки за зниження собівартості продукції. В 1928/29 р. собівартість продукції на підприємствах союзної промисловості, розташованих на Україні, була знижена в порівнянні з 1927/28 р. на 4,6%, а на підприємствах республіканської промисловості — на 6,1%³. Проте показники, досягнуті по підвищенню продуктивності праці і зниженню собівартості продукції, виявились нижче встановлених першим п'ятирічним планом на 1929 р. Це пояснювалось тим, що в першому півріччі 1928/29 р. в промисловості склалось неправильне співвідношення між зростанням продуктивності праці і заробітною платою. Була порушена найважливіша закономірність розвитку соціалістичного виробництва, за якою зростання продуктивності праці повинно випереджати зростання заробітної плати. Тимчасом у 1929 р. зростання продуктивності праці, незважаючи на значні успіхи, не досягло встановленого рівня, а зростання заробітної плати перевищувало план. Так, продуктивність праці збільшилась на 15,1%, замість 17,5, передбачених планом, а заробітна плата зросла на 9,7% проти 8,6 за планом⁴.

Однією з найважливіших причин, які гальмували зростання продуктивності праці і зниження собівартості продукції, було незадовільне використання фабрично-заводського устаткування і машин у ряді провідних галузей народного господарства. Наприклад, на металургійних підприємствах України використання доменних печей у 1928/29 р. було на 14% нижче запланованого. У вугільній промисловості Донбасу недостатньо ви-

¹ «Кочегарка» від 6 липня 1929 р.

² Партархів Інституту історії партії при ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—1, спр. 478, арк. 5.

³ Резолюції та постанови XI з'їзду КП(б)У (червень 1930 р.) X., 1930, стор. 17.

⁴ Там же.

користувались важкі врубові машини. Замість 25—26 циклів вони давали лише 16—18. Продуктивність важких врубових машин внаслідок незадовільної експлуатації була на 22% нижче запланованої¹. Не на повну виробничу потужність працювали реконструйовані і заново збудовані промислові підприємства. Так, виробнича потужність спорудженого і устаткованого новою технікою ливарного цеху харківського заводу «Серп і молот» використовувалась тільки на 50%². Таке ж становище було і на ряді інших підприємств республіки.

Найсерйознішою хибкою в організації виробництва була незадовільна завантаженість робітників, змушених простоювати з вини адміністрації. Наприклад, на Краматорському машинобудівному заводі в 1927/28 р. з цієї причини було витрачено близько третини продуктивного часу робітників, що обійшлося державі в 1269 тис. крб.³

Ще більш кричущі факти були виявлені на Сумському машинобудівному заводі. Тут при перевірці з'ясувалося, що внаслідок поганої організації виробництва верстати простоювали понад 50% робочого часу⁴. Зовсім незадовільно використовували робочий час гірники у вугільній промисловості Донбасу. Виробничо-технічні неполадки і погана організація праці, наприклад по тресту «Донвугілля», призводили до того, що протягом робочого дня вибійник продуктивно працював 2 год. 55 хв., зарубник — 2 год. 30 хв., а запальник — 2 год. 03 хв.⁵

Комуністична партія і Радянський уряд повсякденно боролись з недоліками господарського управління, розробляли заходи, спрямовані на поліпшення організації виробництва, зміцнення сировинної бази і поліпшення постачання сировиною всіх галузей промисловості, підвищення кваліфікації робітників, посилення зв'язку науки з виробництвом, активізації діяльності інженерно-технічних працівників, використання зразків іноземної техніки, що мало важливе значення для підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції.

Незважаючи на деяке недовиконання встановлених показників, у справі підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції в 1929 р. було досягнуто вирішального перелому.

Однією з важливих і неодмінних умов безперервного зростання продуктивності праці і зниження собівартості продукції була висока, свідомо трудова дисципліна кожного робітника.

¹ Два года пятилетки УССР. Материалы к отчету правительства за 1929 и 1930 гг. XII Всеукраинскому съезду Советов, 1931, стор. 77.

² XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5—15 червня 1930 р.), X., стор. 583.

³ XI Всеукраїнський з'їзд Рад, Стенографічний звіт та постанови, стор. 165.

⁴ Там же.

⁵ XVI конференція Всесоюзної Комуністической партії (б). Стенографіческий отчет, стор. 253.

Соціалістична дисципліна праці означає правильне поєднання єдиноначальності в управлінні виробництвом з розвитком масової ініціативи знизу, з підвищенням особистої відповідальності і поліпшенням ділових якостей кожного робітника. В. І. Ленін, опрацьовуючи програму приступу до соціалістичного будівництва, писав: «Треба навчитися з'єднувати разом бурхливий, що б'є весняною повінню, виходить з усіх берегів, мітинговий демократизм трудящих мас із залізною дисципліною під час праці, з *безсуперечним підкоренням* — волі однієї особи, радянського керівника, під час праці»¹.

Масове розгортання соціалістичного змагання було одним із засобів зміцнення трудової дисципліни.

Внаслідок змагання на промислових підприємствах різко скоротились прогули, спізнення на роботу, випадки недодержання правил охорони праці.

За даними Харківської окружної ради професійних спілок на підприємствах Харкова за квітень і травень 1928/29 р. значно скоротились прогули в порівнянні з першим півріччям цього ж року. Так, на заводі «Серп і молот» прогули зменшилися на 56, на паровозобудівному — на 40, на електромеханічному — на 58, на канатному — на 64% та ін.².

Надаючи виняткового значення організації соціалістичного змагання і керівництву ним, Комуністична партія уважно вивчала, узагальнювала і широко розповсюджувала досвід передових робітників і кращих виробничих колективів. Одним з найважливіших засобів, що сприяли дальшому розгортанню соціалістичного змагання і поширенню передового досвіду, була масова перевірка взятих окремими робітниками і виробничими колективами соціалістичних зобов'язань. Особливого розмаху вона набула в найбільших промислових центрах України.

У ході перевірки виявлялись і усувались недоліки в організації і проведенні змагання, створювались найбільш сприятливі умови для його дальшого розвитку.

Для перевірки організації і результатів соціалістичного змагання на заводах Дніпропетровська окружний партійний комітет створив бригади з відповідальних працівників і членів окружкому в складі трьох чоловік кожна та прикріпив їх до окремих підприємств. Бригада працювала на виробництві три дні на тиждень, практично вивчаючи хід змагання і допомагаючи колективам підприємств у виконанні взятих ними зобов'язань. Робітничі маси високо оцінювали роботу бригад окрпарткому. Так, робітник мостового цеху заводу ім. Петровського Литвиненко написав у газету «Звезда» статтю під заголовком «Побільше б таких бригад», в якій говорилося: «Добре працювала бригада ОПК (окружного партійного комітету). — В. С.)».

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 236.

² Партархів Інституту історії партії при ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, спр. 792, арк. 65.

У нас були перебої з одержанням матеріалів, не ладилась робота кранів, але прийшла бригада, приладнала все до місця і робота почала споритись. Раніше кваліфікована робоча сила чимало витрачала робочого часу через простой, через брак матеріалів, а з приходом бригади ці простой відпали»¹. Майстер цього ж цеху Судзиловський писав: «Ніколи не було у нас такої роботи, як останнім часом, коли до цеху прийшла бригада ОПК. Не було застою... Бригада зв'язалась з прокатним цехом і підштовхувала його весь час, примушуючи швидше виконувати наші замовлення. Був навіть такий випадок: листи було прокатано прокатним цехом увечері, а вранці ці листи вже були у нас (мостовиків. — В. С.) в цеху. Цього ніколи не було за весь час існування цеху. Ми багато в чому зобов'язані окружкомівцям»².

Бригади окружного партійного комітету допомогли викрити хиби і причини незадовільної роботи заводів. Вони показали, що причиною відставання заводів було те, що багато господарників і профспілкових працівників не зуміли очолити творчу ініціативу робітничих мас, мирилися з недоліками в організації виробництва. Бригади роз'яснювали робітникам заводів величезне значення соціалістичного змагання як комуністичного методу будівництва соціалізму, що ґрунтується на максимальній активності мільйонних мас трудящих.

Дальша перевірка виконання соціалістичних зобов'язань була проведена відповідно до постанови Президії ВЦРПС «Про перевірку і переукладання господарсько-політичних договорів по соціалістичному змаганням» у вересні 1929 р.³ У ній були вказані основні завдання масової перевірки виконання соціалістичних зобов'язань, а також і безпосередні організаційні заходи, яких необхідно було вжити для практичного здійснення цієї перевірки. Для надання допомоги в цій справі місцевим профспілковим організаціям Президія ВЦРПС послала на Україну 142 працівники ВЦРПС і ЦК профспілок⁴.

Для перевірки соціалістичних зобов'язань у всесоюзному масштабі створювались бригади в складі семи-десяти чоловік. Ці бригади вивчали роботу окремих учасників змагання і виробничих колективів, давали оцінку її результатам, а також викривали недоліки, які гальмували даліше розгортання масового соціалістичного змагання.

Перевірка соціалістичних зобов'язань насамперед показала велике зростання політичної і виробничої активності робіт-

¹ «Звезда» (орган Дніпропетровського окружного комітету КП(б) України, окрвиконкому, окрпрофради, дорпрофради, райкому ВСРМ) від 20 жовтня 1929 р.

² «Звезда» від 20 жовтня 1929 р.

³ «Бюллетень ВЦСПС», № 1—4, 1929, стор. 38.

⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР (ЦДАЖР СРСР), ф. 5451, оп. 13, спр. 318, 1929, арк. 1.

ничого класу, його трудовий героїзм і цілеспрямованість у боротьбі за виконання відповідальних завдань першої п'ятирічки.

Представник бригади ВЦРПС у доповідній записці про перевірку результатів соціалістичного змагання на Кіровоградському заводі «Червона Зірка» писав: «Я сам нещодавно прийшов від верстата і вражений небаченим піднесенням робітників. Зараз нема на заводі кутка, де б не говорилося про п'ятирічку, про хиби, про помилки, які зустрічаються на шляху її виконання. Нема цеху, який не був би зайнятий великою організаційною роботою по підготовці до оголошення свого цеху ударним»¹.

Всесоюзна перевірка господарсько-політичних договорів сприяла дальшому широкому розгортанню соціалістичного змагання, швидкому зростанню кількості ударних бригад. На прикладі Кіровоградського заводу «Червона Зірка» (табл. 3) можна переконатися, як зросло число ударних бригад в результаті масової перевірки соціалістичних зобов'язань².

Таблиця 3

Місяці 1929 р.	Кількість учасників	Кількість ударних бригад	% охоплення робітників соцзмаганням по заводу
	Організаційна підготовка		
Травень			
Червень	250	16	5,5
Липень	500	37	10,5
Серпень	1091	74	25,0
Вересень	1252	84	35,0
Жовтень	2243	137	46,0
Листопад	4300	200	76,0

Як видно з таблиці, кількість ударних бригад на заводі за період перевірки збільшилася майже в два з половиною рази.

На Луганському паровозобудівному заводі в березні 1929 р. були дві ударні бригади, в яких брало участь 9 чоловік, а в жовтні їх стало 380 з 2334 учасниками³.

Особливо значних успіхів у дальшій організації ударних бригад було досягнуто в Сталінському окрузі. Тут, внаслідок великої роботи, проведеної партійними, профспілковими і комсомольськими організаціями в ході масової перевірки соціалістичних зобов'язань, кількість ударних бригад серед гірників зросла на 245%, а число охоплених ними робітників — на 205%⁴.

У ході перевірки з особливою яскравістю виявлялось величезне значення соціалістичного змагання для піднесення роботи промислових підприємств та їх успішної боротьби за виконання державних планів. Показовими щодо цього є підсумки перевірки соціалістичних зобов'язань виробничих колективів Харків-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 299, 1929, арк. 18.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3296, 1929, арк. 139.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, с. 269, 1929, арк. 52—54.

⁴ Партархів Інституту історії партії при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, спр. 360, арк. 118.

ського електромеханічного заводу і лєнінградського заводу «Електросила», які змагалися між собою.

При перевірці договору між цими заводами арбітражна комісія відзначила, що в процесі соціалістичного змагання заводи досягли великих успіхів. Виконання договору на соціалістичне змагання свідчило про велику увагу заводських партійних організацій до цього важливого питання. Харківський електромеханічний завод перевиконав виробничу програму за 1928/29 р. по ряду показників¹ (табл. 4).

Завдяки соціалістичному змагання на заводі перевиконувався не тільки план, а й взяті соціалістичні зобов'язання. Перевірка викликала нове піднесення соціалістичного змагання

Таблиця 4

Показники	План	По соц-договору	Фактично
Валова продукція, млн. крб.	29,7	30,3	31
Зниження собівартості, %	11	12	13
Підвищення продуктивності праці, %	20	21	22

на заводі. Так, на початок перевірки по заводу налічувалось 166 ударних бригад². В період перевірки було організовано ще 111 таких бригад³.

Внаслідок масової перевірки соціалістичних зобов'язань таких же успіхів досягли й інші промислові підприємства України. В зв'язку з відсутністю помісячного обліку зростання кількості ударних бригад у різних галузях промисловості республіки не можна подати точних даних про нове піднесення соціалістичного змагання в період масової перевірки соціалістичних зобов'язань. Однак на основі порівняння даних по окремих фабриках, заводах, шахтах, електростанціях, а також по ряду промислових округів можна зробити висновок, що кількість ударних бригад на Україні в період масової перевірки соціалістичних зобов'язань (жовтень-листопад 1929 р.) збільшилась не менш ніж у два рази.

Разом з тим під час масової перевірки соціалістичних зобов'язань на ряді промислових підприємств України були виявлені і усунені серйозні хиби в організації і керівництві соціалістичним змаганням з боку окремих господарників, а також профспілкових організацій. Так, перевірка на заводі ім. Петровського (Дніпропетровськ) показала, що заводська профорганізація, виробничі комісії і господарники недостатньо

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3772, 1930, арк. 123.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 294, 1929, арк. 352.

³ Там же.

сприяли роботі ударників. Перебої в постачанні матеріалів викликали в деяких ударних бригадах простої. Пропозиції ударників про проведення раціоналізаторських заходів недовіть оперативно реалізувались¹.

На Єнакіївському металургійному заводі внаслідок перевірки було виявлено недостатнє керівництво з боку профорганізації комсомольсько-молодіжними ударними бригадами. Комсомольці організували на заводі 23 ударні бригади. Приступивши до роботи, ці бригади зустрілись з серйозними труднощами. Однак адміністрація і профспілкова організація заводу не допомогли комсомольцям; не підтримали їх інженерно-технічні працівники. Таке ставлення з боку адміністрації, інженерно-технічних працівників і профспілкової організації призвело до того, що 22 ударні бригади комсомольців розпалися, а одна бригада, яка залишилася, змушена була продовжувати роботу без кваліфікованого керівництва².

Викривши цей факт, робітники, які перевіряли виконання соціалістичних зобов'язань на Єнакіївському заводі, з допомогою місцевої партійної організації домоглися створення необхідних умов для успішної праці робітників, що змагалися.

На миколаївському заводі «Плуг і молот» під час перевірки були також виявлені серйозні недоліки в організації соціалістичного змагання, що полягали у відсутності плановості, поганому керівництві з боку виробничої комісії, допущенні частих простоїв ударних бригад тощо³.

Після Всесоюзного з'їзду ударних бригад, який відбувся в грудні 1929 р., соціалістичне змагання набуло ще більшого розмаху. Протягом грудня 1929 р. в змагання включилися нові десятки тисяч робітників. Різко зросли ряди робітників-ударників. У січні 1930 р. на Україні, за приблизними підрахунками, ударники становили могутню армію, яка налічувала близько 250 тис. чоловік. Особливо багато ударників було у великих промислових центрах республіки. В Артємівському окрузі було понад 25 тис. ударників, Дніпропетровському — понад 20 тис., Луганському — близько 17 тис., Київському — 15 тис., Миколаївському — майже 11 тис., Сталінському — 7,2 тис., Запорізькому — 9,4 тис. тощо⁴. Почало поширюватись ударництво також у сільськогосподарських округах Української РСР.

Ступінь розвитку соціалістичного змагання в значній мірі визначався рівнем організаційної і масово-роз'яснювальної роботи місцевих партійних, профспілкових і комсомольських організацій. Лише цим можна пояснити нерівномірність охоплення

¹ «Производственный журнал» (орган ВЦРПС і НК РСІ), № 23, 1929, стор. 10.

² Партархів Інституту історії партії при ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 554, арк. 22.

³ Миколаївський обласний державний архів (МОДА), ф. 775, оп. 1, спр. 329, 1929, арк. 77.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 693, арк. 36.

соціалістичним змаганням робітничих мас у різних округах республіки. Наприклад, у Миколаївському окрузі, де партійна організація повсякденно керувала організацією і широким розгортанням соціалістичного змагання, ударниками були 50,3% всіх робітників; у Кіровоградському окрузі кількість ударників становила 54,4%, Запорізькому — 52,8%, Артемівському — 40% тощо.¹

У тих же округах, де партійні, профспілкові і комсомольські організації не приділяли потрібної уваги питанням соціалістичного змагання, ударниками була незначна частина робітників. Так, у Херсонському окрузі серед робітників було лише 6,5% ударників, у Сумському — 4,7%, Первомайському — 8,4%. На останньому місці щодо цього стояв Білоцерківський округ, де ударниками були лише 2,1% робітників.

Спостерігалась певна нерівномірність в охопленні змаганням робітників різних галузей промисловості України. Серед робітників провідних професій одне з перших місць посідали металісти, з яких 53,6% брали участь у соціалістичному змаганні. Велику організованість і трудовий запал виявляли залізничники, з числа яких соцзмаганням було охоплено 59,8%. Значно меншу участь в соціалістичному змаганні брали робітники-хіміки (39,6%), будівельники (32,7%). Серед робітників легкої промисловості на першому місці стояли деревообробники, з яких 56,3% включилися в соцзмагання; за ними йшли текстильники (51,7%), шкіряники (47%) та ін.² Широке розгортання соціалістичного змагання сприяло успішному розвитку всіх галузей народного господарства, забезпечувало дальші виробничі досягнення робітничого класу України, який героїчно боровся за дострокове виконання першої п'ятирічки.

Незважаючи на окремі недоліки в організації і керівництві соціалістичним змаганням на ряді промислових підприємств республіки, його значення для успішного господарського будівництва в 1929 р. було винятково велике.

Листопадовий Пленум ЦК КП(б) України, підводячи підсумки за 1928/29 р., у своїй резолюції зазначав: «Нечуване піднесення творчої ініціативи передових робітників, яке виявилось в розгортанні соціалістичного змагання, рішуче зрушення в розгортанні соціалістичного змагання, рішуче зрушення основних мас селянства в колективізації і соціалістичній перебудові сільського господарства забезпечили перевиконання народногосподарських планів, які намічала п'ятирічка в ряді основних галузей. Наприклад, у 1928/29 р. випуск продукції, планованої ВРНГ промисловості України, зріс на 19,7% проти 16,8%, передбачених контрольними цифрами, і 17%, накреслених п'ятирічкою. При цьому виробництво засобів виробництва

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 693, арк. 36.

² Там же, спр. 695, 1930, арк. 38.

збільшилось на 22%, а виробництво засобів споживання — на 14%»¹.

Особливо швидко зростала продукція важкої індустрії України. Видобуток вугілля за 1928/29 р. зріс на 12,4% в порівнянні з 1927/28 р., виплавка чавуну — на 18,7%, видобуток залізної руди — на 15,4, продукція сільськогосподарського машинобудування — на 43% тощо².

Успіхи, досягнуті в піднесенні всіх галузей промисловості і насамперед важкої індустрії як основи радянської економіки, були безпосередньо зв'язані з виникненням у 1929 р. і масовим розгортанням соціалістичного змагання. Не випадковим було те, що саме на підприємствах важкої промисловості, на залізничному транспорті і на будівництві електростанцій соціалістичне змагання набуло найбільшого розмаху. Центральний Комітет Комуністичної партії і Радянський уряд відзначили прямий зв'язок досягнутих радянським народом успіхів у 1929 р. в боротьбі за реконструкцію промисловості і сільського господарства з піднесенням творчої активності робітничого класу, що знайшло свій вияв у соціалістичному змаганні.

«Основним моментом в організації праці в перший рік п'ятирічки, — підкреслювалось у звіті Раднаркому СРСР за 1928/29 р., — було соціалістичне змагання, яке охопило найширші верстви робітничого класу і виявилось могутнім фактором піднесення продуктивності праці і трудової дисципліни на підприємствах. Соціалістичне змагання виявило приховані резерви, які коріняться в творчому ентузіазмі робітничого класу, і дало можливість не тільки виконати, а й перевищити накреслення п'ятирічного плану і виробничі завдання, передбачені контрольними цифрами народного господарства на 1928/29 р.»³.

* *
*

Масове соціалістичне змагання, що виникло у 1929 р., стало величезним рухом сучасності, який відіграв значну роль в історії нашої Батьківщини. Найвищого ступеня воно досягло в русі стахановців, новаторів виробництва, що розпочався в 1935 р.

У період Великої Вітчизняної війни соціалістичне змагання відіграло велику роль у мобілізації всіх ресурсів промисловості для потреб фронту. Виняткового розмаху набуло соціалістичне змагання у післявоєнний період. У боротьбі за відбудову і даль-

¹ Від II конференції до XI з'їзду КП(б)У, Резолюції листопадового Пленуму ЦК КП(б)У (1929 р.), К., 1933, стор. 11.

² Два года пятилетки УССР, Материалы к отчету правительства за 1929 и 1930 гг. XII Всеукраинскому съезду Советов, 1931, стор. 38.

³ Год работы правительства, Материалы к отчету за 1928/29 г. I — первый год пятилетки, М., 1930, стор. 367.

ший розвиток народного господарства радянський народ проявив різноманітні форми соціалістичного ставлення до праці.

Зараз радянський народ з величезним натхненням здійснює грандіозні плани шостої п'ятирічки, накреслені ХХ з'їздом КПРС. Соціалістичне змагання трудящих є одним з найважливіших факторів у боротьбі за успішне і дострокове виконання шостого п'ятирічного плану.

Р. Г. СИМОНЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО СХІДНУ ГАЛИЧИНУ НАПЕРЕДОДНІ ПАРИЗЬКОЇ МИРНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ 1919 р.

Питання про роль Паризької мирної конференції в загарбанні Західної України Польщею в 1919 р. не знайшло ще належного висвітлення в радянській історичній літературі.

Ця проблема в загальному плані досліджувалась проф. Б. Штейном у статті «Из истории Парижской мирной конференции 1919 года (Вопрос о восточной Галиции)»¹, яка потім була покладена в основу відповідного розділу великої монографії². Документальною базою дослідження Б. Штейна була головним чином американська публікація «Paris Peace Conference». Дослідження майже зовсім не торкалось подій, які розгорталися на Україні. Бралося до уваги головним чином те, що відбувалось на засіданнях керівних органів Версальської конференції.

Щождо окремих праць, які побачили світ пізніше³, то їх автори, говорячи про організацію імперіалістами Заходу загарбання західноукраїнських земель, здебільшого посилаються на монографію Б. Ю. Штейна. Цього занадто мало як для уточнення положень та даних цієї праці, так і для розширення і введення до наукового обігу нового фактичного матеріалу.

Хоч проблемі Східної Галичини в 1918—1923 рр. було присвячено багато праць українських буржуазно-націоналістичних істориків (К. Левицького, В. Кучабського, І. Борщака) і деякі з них, що видавались іноземними мовами⁴, широко використо-

¹ Известия АН СССР, Серия истории и философии, 1947, т. IV, № 2, стор. 123—140.

² Б. Штейн, «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции (1919—1920 гг.), М., 1949.

³ О. Цибуко, Американські імперіалісти — організатори і натхненники завоювання західноукраїнських земель польськими панами, Наукові записки Львівського державного університету ім. Івана Франка, т. XXV, серія історична, вип. п'ятий, Львів, 1953, стор. 47—54.

⁴ W. Kutschabsky, Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in Jahren 1918—1923, Berlin, 1934, стор. 439; E. Borschak, L'Ukraine à la Conférence de la paix (1919—1923) [Extrait du Monde Slave, 1937—1938], Paris, 1938, стор. 188.

вуються сучасною буржуазною історіографією, проте в них такому важливому періоду, як листопад 1918 — січень 1919 р. приділяється дуже мало уваги.

До того ж той справді невеликий фактичний матеріал, який наводиться в цих працях, треба старанно очищувати від фальсифікацій та підтасовок, що характерні для буржуазно-націоналістичної історіографії.

Подібного роду труднощі ускладнюють використання й відповідних праць польських буржуазних істориків.

Таке становище обумовлює правомірність нових розвідок, присвячених розкриттю ролі Паризької мирної конференції в розчленуванні українських земель після першої світової війни. Необхідною передумовою цього є з'ясування планів імперіалістичних держав щодо Східної Галичини, а також розкриття діяльності представників цих країн, яка безпосередньо передувала розгляду цього питання на Паризькій конференції 1919 р.

У політиці імперіалістичних держав щодо Східної Галичини тісно перепліталось багато напрямів. На початку 1919 р. під час Паризької конференції верховоди якої хотіли переділити світ, у Західній Україні створилось складне політичне становище.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила перед трудящими західноукраїнських земель широкі перспективи боротьби за національне й соціальне визволення, відіграла вирішальну роль у докорінних, якісних зрушеннях у формах і способах революційної боротьби. Вплив Великого Жовтня позначився насамперед на посиленні національно-визвольної боротьби західноукраїнського населення.

Створення Української Радянської держави різко змінило позиції соціальних течій у національно-визвольному русі. Піднесення класової боротьби трудящих Східної Галичини посилювало розмежування класових сил у цьому русі.

Українська буржуазія шукала компромісу з пануючими колами польської Польщі, з імперіалістами Заходу, щоб спільними зусиллями придушити революційний рух трудящих західноукраїнських земель. Робітники й селяни прагнули докорінно вирішити питання про національне відродження Західної України, про воз'єднання з Радянською Україною. Це був єдиний шлях, що забезпечував західноукраїнським трудящим не тільки національне, а й соціальне визволення.

Імперіалісти починали розуміти, що боротьбу проти революційного руху трудящих Західної України, який розгорнувся під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, їм доведеться вести в нових умовах. «Зазначені вище події в Росії, — застерігав цісарський корпусний командир президію австро-угорського намісництва у Львові, повідомляючи про встановлення Радянської влади в Росії, — будуть мати без

сумніву значний вплив... на спосіб боротьби малих націй за волю»...¹.

А втім Східна Галичина займала важливе місце в планах імперіалістичної експансії також і через своє географічне положення. Імперіалісти Заходу намагались створити тут одну з передових баз для нападу на Радянську Росію.

Західноукраїнські землі були й тим районом, де переплітались численні імперіалістичні суперечності. Крім боротьби між Німеччиною, Англією й Сполученими Штатами Америки за першість у грабуванні прикарпатської нафти, певне значення мали й суперечності між імперіалістами Заходу та польською буржуазією, яка ще до створення польської держави в 1918 р. заявила про свої наміри загарбати Східну Галичину.

* *
*

Розгляду питання про західноукраїнські землі на Паризькій мирній конференції передувала робота в дипломатичних відомствах великих імперіалістичних країн, які розробляли план переділу світу. Країни австро-німецького угруповання мали, зрозуміло, пряму заінтересованість у збереженні своїх, принаймні економічних, позицій у Східній Галичині. Та ці інтереси не обстоювались на Паризькій конференції. Австро-угорської монархії вже не існувало; представники Німеччини взяли участь у роботі конференції тільки тоді, коли умови мирного договору вже були вироблені.

Країни Антанти і Сполучені Штати Америки прийшли на конференцію з планами вирішення східногалицького питання. Проте ці плани не були остаточними.

Розробкою американських планів перерозподілу світу займалась спочатку так звана «Inquiry», (Інквайері) або «Анкетна комісія», створена влітку 1917 р.² Співробітники «Інквайері» спочатку висловлювали туманні погляди щодо майбутнього Західної України. В меморандумі комісії від 22 грудня 1917 р. про західноукраїнські землі прямо не говорилось. Проте, коли справа дійшла до розгляду проектів майбутньої Польщі, автори меморандуму «азначили, що вона буде складатись у своїй основі з Російської і, можливо, австрійської Польщі»³.

До питання про Західну Україну «Інквайері» повернулась 20 березня 1918 р. у зв'язку з обговоренням детального плану своєї роботи. В цьому плані розглядався «український» варіант вирішення проблеми Східної Галичини. Питання про Східну Галичину розглядалось або в зв'язку з проблемою кордонів

¹ Львівський обласний державний архів (ЛОДА), ф. 102, спр. 28, арк. 6.

² «Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference» («Papers...»), vol. I, стор. 9—14.

³ «Papers...», vol. I, стор. 51.

Польщі, або тоді, коли американські дипломати інтересувались справами України й Росії. Проте в дальшій роботі «Інквайері» почав визначатися більш-менш певний напрям у вирішенні питання про майбутнє Східної Галичини в рамках розв'язання польської проблеми. «Питання про націоналістичні рухи в Галичині, — говорилось у звіті «Анкетної комісії», — вивчається як частина польського питання»¹.

У меморандумі морського міністерства «Умови миру, які мають спеціальне відношення до Австрії» говорилось, що необхідно «передати польській державі ті частини Австрії, які захоплені (курсив мій. — Р. С.) поляками»². Військові люди, як бачимо, розв'язували питання без дипломатичного туману. За їх уявленням сила повинна була замінити право і справедливість.

І все ж в остаточній інструкції, яку одержала американська делегація, давалась нова форма відповіді на питання про позицію Сполучених Штатів щодо західноукраїнських земель: «Питання про східні кордони Польщі повинно бути резервовано, бо вони є частиною російської проблеми»³.

В інших дипломатичних документах, які розроблялись для американських делегатів, ставлення США до майбутнього Східної Галичини формулювалось уже виходячи з цього. Найповніше воно викладено в доповіді співробітників держдепартаменту «Зведення попередньої доповіді та рекомендацій, підготовлених дослідницькою секцією для президента і повноважних членів делегації у відповідності з інструкціями». В розділі «Польща й Литва» говорилось: «Польща повинна включати на південному сході територію й населення Східної Галичини, які є предметом гарячих дебатів і гострих суперечок... Цей район повинен бути приєднаним до Польщі лише в тому разі, якщо Україна перебуватиме в теперішньому стані хаосу і тільки як провінція з самоврядкуванням, якій пізніше Лігу Націй буде гарантовано право вирішити свою власну належність».

Якщо ж на той час, коли конференція прийматиме рішення, Україна виявить докази життєздатності, територія, що є предметом суперечок, повинна бути передана їй, тому що в цьому районі українського населення (хоч воно й дуже відстале в культурному відношенні) вдвоє більше за польське».

У цьому ж документі говорилось: «Рекомендується, щоб Східна Галичина була включена в українську державу, якщо ця держава буде сильною, в противному разі — в склад Польщі», — і далі повторювались міркування про етнічний склад населення західноукраїнських земель⁴. Зазначене вище характе-

¹ «Papers...», vol. I, стор. 85.

² D. H. Miller, My Diary at the Peace Conference of Paris, vol. II, док. 17, стор. 100.

³ D. H. Miller, My Diary at the Peace Conference of Paris, vol. I, док. 22, стор. 133.

⁴ D. H. Miller, My Diary at the Peace Conference of Paris, vol. IV, док. 33, стор. 224—225, 227—228.

ризує основну лінію планів США. Не можна сказати, що подекуди не висловлювались інші точки зору щодо майбутнього західноукраїнських земель. Висувалась, наприклад, пропозиція про передачу значної частини Східної Галичини чехословацькій буржуазній державі¹, але головна лінія американських проєктів викладена на попередніх сторінках.

Як же трактувати плани США про майбутнє Східної Галичини? Автори цих проєктів говорять, що вони нібито керувались різного роду географічними та етнографічними мотивами. Вони наводять дані про національний склад населення Східної Галичини, які більш-менш відповідали дійсності. У всякому разі ці дані точніші за ті, з якими потім виступали представники США на засіданнях Паризької мирної конференції². Але про це говориться мимохідь.

Щождо історичних доводів, то про них навіть не згадувалось. І це не дивно, бо коли говорити про відновлення історичної справедливості, про що можна часто почути від буржуазних дипломатів, то тоді залишиться тільки одне — возз'єднати західноукраїнські землі з Україною й Росією, а про це, останнє, не згадується в жодному американському проєкті, який нам вдалось виявити.

Отже, американські впливові кола збиралися віддати Західну Україну тій буржуазній державі, яка виявиться сильнішою як з точки зору спроможності подолати революційний рух власного народу, так і в справі активної збройної боротьби проти Радянської Росії. Ці плани й розкривають справжні наміри капіталістичних кіл США, пов'язані з можливістю включення західноукраїнських земель до складу української буржуазної держави.

«Теперішній стан хаосу», про який зазначається в американському документі, — це гостра класова боротьба на Україні, що набрала своєї вищої форми — форми громадянської війни між експлуататорами і експлуатованими. Наприкінці січня 1919 р., коли складався цей план, контрреволюція зазнала на Україні ряд серйозних поразок, що викликало занепокоєння в капіталістичному таборі.

Тому від українських буржуазних націоналістів, які, роз-

¹ Слід відзначити, що чеська буржуазія часом і сама виступала із подібними домаганнями. В усякому разі на переговорах з прибулим із Західної України Марковим у грудні 1918 р., як записав у своєму щоденнику один з діячів уніатської церкви у Львові. «Масарик заявив в своїй прилюдній бесіді, що він ставиться прихильно до такого возз'єднання українських частин з Чехією». Під українськими частинами Масарик розумів, як свідчить те ж джерело, Прикарпаття й Лемківщину (Львівський філіал Центрального державного історичного архіву УРСР (ЦДІА УРСР), ф. 300, оп. 1, спр. 983, арк. 60). І це не поодинокі факти. Вони мали місце, принаймні, доти, доки польська і чеська буржуазія не врегулювали між собою питання про Тешинську область.

² «Papers...», vol. IV, стор. 829.

винувши гарячкову діяльність, оббивали пороги урядів Антанти і США, вимагалося «виявити докази життєздатності».

Проекти включення Західної України до складу української буржуазної держави цілком залежали від політики Сполучених Штатів Америки в «російському питанні» і не тільки з точки зору організації і згуртування всіх антирадянських контрреволюційних сил, а й з погляду американської політики відносно територіальної цілісності Росії. В Сполучених Штатах існували впливові імперіалістичні кола, які домагались розчленування Росії, відриву від неї не тільки Прибалтики й Вірменії, а й України. Такі виступи посилились саме в момент напруженої підготовки державного департаменту до мирної конференції. З подібною заявою виступив, зокрема, Теодор Рузвельт, колишній президент і впливовий діяч республіканської партії, яка в той час здобула більшість у конгресі. Він заявив наприкінці жовтня 1918 р., що одним з пунктів зовнішньополітичної програми республіканської партії, висунутої сенатором Генрі Кабот Лоджем, було створення України, *«абсолютно незалежної як від Німеччини (це писалось під час німецької окупації України. — Р. С.), так і від Росії»*¹ (курсив мій. — Р. С.).

Проте і позиція керівників республіканської партії, які більш відверто стояли за відокремлення України від Росії, ставилась у залежність від розв'язання всієї «російської проблеми». В меморандумі Лоджа про умови миру від 2 грудня 1918 р. говорилось вже дещо інакше: «Яка політика буде розроблена щодо Росії та чи буде створена *незалежна держава на Україні* (курсив мій. — Р. С.) — це питання, які Сполучені Штати та союзники можуть вирішити тільки після старанного вивчення та обговорення»².

Американський посланник в Румунії Вовічка, який підтримував тоді безпосередні зв'язки з українськими буржуазними націоналістами, теж не міг точно з'ясувати позицію Сполучених Штатів у питанні про територіальну цілісність Росії. На початку грудня 1918 р. він заявив: «В даний час союзники мають готове рішення в питанні про Польщу, яка остаточно відокремлена від Росії... Питання про Бессарабію, а також про Україну буде обговорено на мирній конференції»³.

Американські проекти передбачали відмову від приєднання західноукраїнських земель до буржуазної Польщі тільки в разі, якщо вдасться здійснити давні наміри дипломатії Сполучених Штатів Америки — ослабити Росію, роздробивши її на ряд малих держав, нездатних протидіяти економічній та політичній експансії заокеанських фінансових монополій.

¹ «Times» від 1 листопада 1918 р., стор. 5.

² A. Nevins, Henry White, *Thirty Years of American Diplomacy*, New York, 1930, стор. 354.

³ Центральний державний архів Червоної Армії СРСР (ЦДАЧА). ф. 4, оп. 1, спр. 68. арк. 131.

Таким чином, американські проекти були ворожі як соціальним, так і національним інтересам західноукраїнського населення. План майбутнього Східної Галичини, який висувався делегацією США на Паризькій мирній конференції 1919 р., був спрямований на те, щоб зробити неможливим возз'єднання західноукраїнських земель з Україною в межах російської держави, до чого століттями прагнуло населення Східної Галичини.

В Англії роль «Інквайері» в підготовці до майбутнього розподілу світу виконувала «War Trade Intelligence Office». Матеріалам, розробленим цією організацією, ще й досі не надано гласності. Опубліковано лише доповіді групи експертів Форейн офіс, яка працювала під керівництвом сера Джорджа Прозеро — офіційного історика англійського дипломатичного відомства; вони містять лише довідковий матеріал¹. Та на ці доповіді навряд чи зверталась велика увага англійських представників в Парижі.

23 січня 1919 р., коли конференція тільки почалася, а експерти делегацій спішно закінчували складання численних довідок та записок, Г. Нікольсон писав: «Почувається, що всі питання будуть вирішуватись похапцем великими людьми, які навіть і не подивляться на наші плани й схеми»².

Однак є окремі матеріали, які містять деякі відомості про позицію урядових кіл Великобританії щодо західноукраїнської проблеми. По-перше, це звіт Сметса про його переговори з австро-угорським представником графом Менсдорфом у Швейцарії в грудні 1917 р. Головною метою англійської дипломатії було тоді максимальне ослаблення зв'язків і, якщо виявиться можливим, відрив Австро-Угорщини від Німеччини. Розмінною монетою в цій грі були слов'янські народи Східної Європи. В своїх мемуарах про Паризьку конференцію Ллойд Джордж, повертаючись до подій, пов'язаних із згаданими переговорами, вказує, що пропозиції Сметса зводились до перетворення Австро-Угорщини у так звану Федеральну імперію. Англійський прем'єр-міністр застерігав, що «президент Вільсон у своїх «чотирнадцяти пунктах» схилився (committed himself) до цієї ж ідеї»³. Коли Менсдорф почав цікавитись ставленням Антанти й зокрема Англії до майбутнього Польщі, Сметс висловився більш-менш відверто: «Я заявив, — пише він, — що ми обіцяли Польщі незалежність, однак якщо Австрія дійсно порве з Німеччиною і здійснить зазначену вище місію (мова йшла про

¹ «The Ukraine», London, 1920, стор. 110.

² Г. Нікольсон, Как делался мир в 1919 году, М., 1945, стор. 107.

³ D. Lloyd George, Memoirs of the Paris Peace Conference, New Haven, 1939, vol. II, стор. 496.

Красномовним доказом того, що англійський прем'єр не помилявся, є хід відомих переговорів австрійського католицького діяча, майбутнього прем'єр-міністра Австро-Угорщини (осінь 1918 р.) Ламмаша з особистим представником Вільсона професором Герроном, які відбувались у Берні. Огляд цих переговорів подано в книзі: В. М. Турок, Очерки истории Австрии, 1918—1919, М., 1955, стор. 57—59.

«ліберальну політику» Австро-Угорщини щодо пригноблених нею народів. — *Р. С.*), не виключена можливість певного зв'язку між Австрією і Польщею та що приєднання Галичини до Польщі може бути з цієї точки зору бажаним»¹.

Таким чином, наприкінці 1917 р. Англія прагнула до збереження Австро-Угорщини як протипагу Німеччині і Росії. Представники Антанти швидко відмовились від багатьох урочистих обіцянок про відновлення незалежності Польщі. А щоб трохи підсластити пілюлю польській буржуазії, яка мала стати на чолі автономної Польщі в складі Австро-Угорщини, їй передавалась австрійська Галичина, куди входили і західноукраїнські землі.

Англія довго не втрачала надій на те, що вдасться зберегти від розкладу Австро-Угорську монархію. І тільки в меморандумі Форейн офіса від 1 грудня 1918 р., коли під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції національно-визвольний рух розвалив Австро-Угорську монархію, зазначалось: «Австро-Угорщина перестала існувати, і зараз немає ніякої можливості вести з нею переговори».

Нове становище примусило Англію переглянути свої старі позиції. «Єдиним логічним принципом, згідно з яким уряди Антанти повинні діяти в своїх відносинах з колишньою двоєдиною монархією, є визнання, належним чином, представницьких національних асамблей кожної з перелічених нижче націй (німців Австрії, мадярів, чехословаків, поляків, румунів та українців...) і їх національних Рад...»², — зазначалось у меморандумі.

У пропозиціях Форейн офіса висловлювалось неоднакове ставлення до всіх народів колишньої імперії. Вони вказували, що право представництва на мирній конференції визнавалось тільки за Австрією, Угорщиною, Чехословащиною та Польщею. Цього можна не робити, говорилось у документі, відносно південних слов'ян та румунів, якщо вони будуть об'єднані з Сербією та Румунією.

Щодо українців, які проживали в колишній Австро-Угорщині, пропонувалось кілька рішень: «Українці Східної Галичини та Північної Угорщини, (Закарпаття. — *Р. С.*) можуть або бути допущеними (на мирну конференцію. — *Р. С.*) як окрема національна група, або їх треба розглядати як єдине ціле з урядом у Києві (українським буржуазним урядом. — *Р. С.*), якщо останній уряд буде допущений, як представник незалежної країни, або частини Росії, на федеральній основі чи інакше»³.

Цей план, який вийшов уже з-під пера англійських дипломатів, також видавав розгубленість буржуазних політиків

¹ Д. Ллойд Джордж. Военные мемуары, том V, М., 1938, стор. 30—31.

² D. Lloyd George, Memoirs..., vol. I, стор. 588.

³ Там же.

у зв'язку з бурхливим розвитком революційних подій в житті українського народу. Змушені круто змінити свої погляди на майбутнє Східної Європи, керівні урядові кола Великобританії не змогли відразу ж надати закінченої форми своїм проектам переділу політичної карти Європи. Однак у тій частині, в якій ці плани стосувались України, вже відчувались помітні контури давніх англійських проектів ослаблення й розчленування Росії.

Однією з причин, що затримували остаточне формування англійських планів відносно західноукраїнських земель, було розгортання іноземної інтервенції проти Радянської Росії наприкінці 1918 р. Імперіалісти Антанти мобілізували тоді всі сили на боротьбу з першою в світі соціалістичною державою. Вони не могли не покладати надій на співробітництво з внутрішньою російською контрреволюцією, яка стояла на позиціях збереження «єдиної, неділимої Росії». Тому наполягання у відкритій і категоричній формі на відторгненні України від Росії відштовхнуло б від інтервентів Антанти частину її союзників з табору контрреволюції, чого особливо боялись керівні кола Англії, які звикли воювати чужими руками. Українські землі, український народ у цьому плані Форейн офіса, як і в переговорах Сметс—Менсдорф, розглядались тільки як розмінна монета для здійснення імперіалістичних планів Англії. В цьому полягала схожість позицій США і Англії щодо Західної України. Але плани цих імперіалістичних країн мали й значні відмінності, які були зародком гострих суперечностей, що згодом виявились на засіданнях Паризької мирної конференції. Зараз же треба звернути увагу лише на одну сторону англійського плану. Якщо американські проекти, розглядаючи питання майбутнього Східної Галичини, головну увагу відводять польському варіанту її вирішення, то в меморандумі Форейн офіса польський варіант зовсім відсутній.

Впливова частина англійських керівних кіл, інтереси яких представляли Ллойд Джордж і до певної міри Бальфур, не збирались посилювати Польщу; вони надавали більшого значення ослабленню Росії і спрямуванню німецької експансії на схід.

Та найбільш гострі суперечності у розв'язанні питання про Галичину існували між англійськими та французькими представниками.

У Франції був створений дослідницький комітет «Comité d'Etudes de Paris», яким керував відомий вчений, історик Лавісс. Економічні проблеми досліджувались окремо. З матеріалів «Comité d'Etudes de Paris» видно, що цей «комітет» займався проблемами Східної Галичини і під час роботи Паризької конференції. Та ще до її відкриття М. Л. Отекер подав доповідь, де визнавався український характер Східної Галичини. Вказуючи на те, що поляки становлять національну меншість у Східній Галичині, він зазначав: «Не можна заперечувати... бажання рутенів (українців. — Р. С.) до возз'єднання з Україною». Проте автор доповіді приходив до протилежного висновку. Він

писав: «Зрозуміло, що Галичина повинна бути скоріше віддана під владу Польщі, ніж України»¹.

Таким чином, за французькими планами Галичина повинна була відійти до Польщі. Причини розходжень у питанні про Східну Галичину, що набирали особливо виразних форм між Францією і Англією, впливали з боротьби цих імперіалістичних країн, в якій брали активну участь і Сполучені Штати Америки, за панування над післявоєнною Європою. В наміри Англії зовсім не входило створення на східних кордонах Німеччини сильної держави, яка могла б стати природним союзником Франції.

Ці суперечки про майбутні східні кордони Польщі почались ще до підписання Німеччиною акта про капітуляцію. 2 листопада 1918 р. при обговоренні умов перемир'я виникла дискусія між французьким міністром закордонних справ Пішоном та його англійським колегою А. Бальфуром про територіальні кордони Польщі². Хід цієї дискусії вже докладно описано у відомій праці Р. Мартеля³, а також у дослідженнях радянських авторів⁴. Слід відзначити, що уже перші суперечки з питання про східні кордони Польщі визначали деякі риси тактики імперіалістичних країн Заходу. Франція наполягала на негайному розв'язанні проблеми, тобто вимагала відразу ж приєднати Східну Галичину до Польщі. Англія стояла за відстрочку такого рішення. Сполучені Штати ухилилися від прямих заяв.

Та коли перемир'я було вже підписане, Англія зайняла більш рішучу позицію. 15 листопада 1918 р. британський повірений у справах у Вашингтоні Барклай направив державному секретарю спеціальний меморандум про становище в Західній Україні. У меморандумі відзначалось: «Представника польського національного комітету в Лондоні повідомили, що уряд його величності з серйозним невдоволенням зустрине будь-яку воєнну або іншу дію польського уряду в Східній Галичині, так само, як і в іншому місці, спрямовану на попередження рішень Мирної конференції»⁵.

Отже, внаслідок воєнної поразки Четвірного союзу питання про західноукраїнські землі стало на порядок дня. Але боротьба імперіалістів за ці землі не могла розвиватись ізольовано від тих подій, які розгортались у цей час у Східній Галичині. Більше того, вона у великій мірі залежала від них.

Коли розпад Австро-Угорщини ставав уже фактом, українська буржуазія, як і буржуазія інших національних частин колишньої монархії, вживала гарячкових засобів, щоб запобігти

¹ E. Borschak, назв. праця, стор. 14—15.

² Mermeix, Les négociations secrètes et les quatre armistice, Paris, 1919, стор. 245—247.

³ R. Martel, La France et la Pologne, Paris, 1931.

⁴ А. Рош, Международные отношения после первой мировой войны. Борьба вокруг Версальского договора (1918—1919 гг.), М., 1941; Б. Штейн, назв. праця, стор. 181—182.

⁵ «Papers...», vol. II, стор. 408.

дальшому розгортанню революційного руху і відстояти свої класові інтереси. Першим кроком у цьому напрямі було створення 19 жовтня 1918 р. відповідно до маніфесту Карла I Національної ради у Львові. За своїм характером Національна рада була органом антинародним, контрреволюційним. У її склад входили представники західноукраїнської буржуазії — депутати парламенту Австро-Угорщини, галицького та буковинського сеймів, керівні діячі буржуазно-націоналістичних партій — національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної. Ця організація української буржуазії протягом майже місяця діяла в душі лояльності до змиряючої Австро-Угорської монархії. Делегація Національної ради у Відні вела переговори про передачу влади в Східній Галичині українській буржуазії.

Відчуваючи неминучість розпаду Австро-Угорщини, її правлячі кола, яких підтримували капіталісти Німеччини, сприяли цим діям української буржуазії. Вони були за те, щоб у Східній Галичині владу захопила не польська, а більш слаба українська буржуазія, націоналістичні лідери якої давно вже перебували в орбіті німецької політики. Тому на початку листопада 1918 р. цісарський намісник граф Гуйна фактично сприяв переходу влади в Галичині в руки Національної ради. Буржуазно-націоналістичні військові формування — «січові стрільці» — захопили найважливіші пункти в центрі західноукраїнських земель — місті Львові. Після падіння Габсбургської монархії буржуазно-націоналістична Національна рада, всупереч вимогам народних мас про воз'єднання з Радянською Україною, створила на території Східної Галичини так звану Західноукраїнську народну республіку (ЗУНР), влада в якій належала українській буржуазії.

Українська національна буржуазія Східної Галичини розуміла, що власними силами вона не зможе придушити революційний рух трудящих. Тому зразу ж після створення ЗУНР її главарі звернулись за допомогою до імперіалістичних країн-переможців. 26 листопада 1918 р. посланник Швеції у Сполучених Штатах Екенгрєн надіслав на ім'я державного секретаря звернення глави зунрівського уряду Є. Петрушевича до президента США. Петрушевич заявляв Вудро Вільсону, що це він (В. Вільсон) є натхненником того «вільного демократичного організму», який являє собою ЗУНР. Відкидаючи закиди у «більшовизмі й нігілізмі», представник української буржуазії, благаючи про допомогу, писав: «Вони є лише наслідком розчарованого розуму і можуть з'явитися в українській нації, якщо вона буде забута новими демократіями-переможцями, керованими вами, пане президент...»¹. Представники ЗУНР, щоб досягти своєї мети, вдалися до найбільш дошкульного для американського президента доводу — про «більшовицьку небезпеку».

Вільсон відповів на звернення ЗУНР. 30 листопада він дав вказівку помічнику державного секретаря Філіпсу, щоб той

¹ «Papers...», vol. II, стор. 196.

«підтвердив одержання мною (В. Вільсоном. —Р. С.) повідомлення від шведського посланника і заявив йому, що я звичайно дуже серйозно розгляну його під час переговорів, які відбудуться в Парижі»¹. Не даючи відразу позитивної відповіді, Вільсон, проте, не хотів і відштовхнути від себе будь-які буржуазно-націоналістичні сили. Його вказівка Філіпсу ні на йоту не відходила від прийнятої тоді американською дипломатією тактики.

Буржуазні діячі ЗУНР добре розуміли, що лише зверненнями вони не повернуть на свій бік володарів капіталістичного світу. Щоб зміцнити свої позиції, вони намагались задобрити імперіалістів, використавши для цього природні багатства Західної України і насамперед прикарпатську нафту, на яку давно зазіхали іноземні концерни. Уряд ЗУНР прагнув взяти під свій контроль всю наявну нафту, сподіваючись заінтересувати цим зарубіжні монополії. 12 грудня 1918 р. на засіданні уряду була ухвалена така постанова: «Вивіз нафти за кордон може наступити лише за дозволом секретаріату, причому вивіз мусить бути дозволений поодинокю на кожну цистерну зокрема»².

Проголошення Східної Галичини буржуазною республікою стало серйозною перешкодою на шляху возз'єднання західноукраїнського населення з Радянською Україною. Західноукраїнська контрреволюція поспішила об'єднатися з петлюрівською Директорією в боротьбі проти Радянської влади на Україні. Проте їй не вдалося придушити революційний рух трудящих Західної України, на чолі яких йшли робітники. В листопаді 1918 р. в Дрогобичі — центрі великого промислового району — створюється перша комуністична організація. Могутнього розмаху набрала також боротьба західноукраїнських селян за розподіл поміщицьких земель. «У багатьох місцях, — вказував у доповіді на VI ювілейній сесії Верховної Ради УРСР товариш Хрущов, — селяни ухвалили рішення: «Проводити реформу в дусі земельного декрету Леніна»³. Самовіддана боротьба трудящих Радянської країни була прикладом для революційного руху західноукраїнського населення, а успіхи боротьби за Радянську владу на Україні створювали сприятливі умови й перспективи для визволення трудящих Східної Галичини з-під влади експлуататорів.

Всі ці обставини викликали занепокоєння імперіалістичних кіл Сполучених Штатів, Франції та Англії, які намагались будь-що перетворити Східну Європу на плацдарм боротьби з Радянською Росією. Вони вживають цілий ряд заходів, щоб закинути на територію Західної України своїх емісарів.

Американо-англійська агентура в Східній Галичині активізувала свої дії ще напередодні воєнної поразки Німеччини та Австро-Угорщини. Циркуляр австро-угорського міністерства внут-

¹ «Papers...», vol. II, стор. 196—197.

² ЛОДА, ф. 129, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

³ М. С. Хрущов, Десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі, К., 1949, стор. 9.

рішніх справ від 2 червня, надісланий до Львова, звертає особливу увагу на пожвавлення англо-американської пропаганди в Галичині¹.

У «Доповіді розвідувального відділу головного командування (австро-угорської) армії про становище в Галичині», розісланий 15 вересня 1918 р. львівським намісництвом, вказувалось, що на території Західної України не тільки розгортається англо-американська пропаганда, а справа дійшла вже до виникнення «таємних комітетів, які підтримують контакти з агентами Антанти, що мають фальшиві австрійські паспорти або німецькі документи»².

Коли стало відомо, що воєнна поразка Австро-Угорщини і Німеччини стала неминучою, відразу ж виникло питання про пожвавлення агентурної роботи та безпосереднє ознайомлення представників розвідок «союзних» країн з становищем у районах Східної Європи, зокрема в Західній Україні. Особливу активність у цій справі проявили американці. 8 листопада 1918 р. полковник Хауз, який перебував тоді в Європі, направив з Парижа державному секретарю США Р. Лансінгу таку телеграму: «Ми одержуємо велику кількість невірної інформації відносно нинішнього становища в Австрії, Богемії та на Україні; практично вся ця інформація виходить від англійців, французів та італійців. Ми не маємо американських джерел інформації. На більшості доповідей, які ми одержуємо, позначаються егоїстичні інтереси осіб, що їх складають».

Хауз далі зазначав, що він вважає «надзвичайно важливим» (exceedingly important) невідкладно надіслати до згаданих ним країн агентів, здатних постачати «точну й неупереджену інформацію». Хауз пропонував на чолі всієї організації агентів поставити людину, яка була б цілком обізнана з німецькими та австрійськими справами. «Техаський полковник» висував кандидатуру Джозефа Грю на пост «спеціального представника державного департаменту в цій справі» і обіцяв підшукати йому помічників. Хауз говорив, що як тільки ці пропозиції будуть схвалені, він зразу ж вживе необхідних заходів до створення такої організації. «Цю справу я вважаю найбільш невідкладною», — закінчував полковник³.

Все це свідчило про те, що представники Сполучених Штатів надавали великого значення створенню широкої сітки американської агентури у Східній Європі.

12 листопада, посилаючись на наведену в тексті телеграму, Хауз розгорнув свій план перед президентом Вільсоном. Проект Хауза зводився до створення при американській делегації на Мирній конференції спеціального відділу політичної інформації. Цей відділ мав діяти в тісному зв'язку з «Американською адміні-

¹ ЛОДА, ф. 102, оп. 1, спр. 76, арк. 31.

² Там же, арк. 45.

³ «Papers...», vol. 1, стор. 194.

страцією допомоги» (АРА), якою керував Г. Гувер. Відділ комплектувався з військово-морських офіцерів США. Ці особи направлялись у найважливіші центри Східної та Південно-Східної Європи, серед яких Хауз називав Львів, Київ та Одесу. Вони повинні були з'явитись у ті міста неофіційно, «не носячи військової форми». Кожному офіцерові надавалась невелика група помічників, до якої входили шифровальник, стенографістка та перекладач. У Бухаресті створювався центр, куди американські агенти повинні були передавати зібрані ними відомості, звідки вони мали надходити до Парижа¹.

План Хауза був затверджений державним департаментом. Лансінг у телеграмі від 15 листопада вимагав тільки, щоб Грю, виконуючи цей план, працював у повсякденному зв'язку з помічником начальника військової розвідки Сполучених Штатів полковником Ван-Деманом. Ван-Деман насамперед повинен був дати розпорядження відомому американському розвідникові капітану Воска негайно направити таємних агентів до Польщі, Богемії, України, Австрії, Угорщини та Росії².

Наступного дня Хауз надіслав посольствам США в країнах Європи ряд запитань, які стосувались становища в Східній Європі; головним чином, він був збентежений розвитком революційного руху. Американський представник цікавився характером влади, яка існує на кордонах Польщі. Важливо звернути увагу на те, які ж пункти, за думкою Хауза, знаходились на кордоні між польською та українською територіями. В запитаннях Хауза вони названі — це Тернопіль та Чернівці³. Отже, із телеграми Хауза від 16 листопада 1918 р. видно, що вже тоді впливові американські кола були схильні розглядати Східну Галичину як територію польської буржуазної держави. Взагалі, східні кордони Польщі намічались такими, які включали також всю Литву та Західну Білорусію.

Справа організації американської політичної розвідки в Східній Європі просувалась вперед швидкими темпами. 26 листопада Лансінг повідомив Хауза, що державний департамент асигнує на вказані цілі 50 тис. доларів⁴. Це питання і стало предметом обміну думок між Лансінгом і Вільсоном⁵.

Завдання налагодження й здійснення розвідувальної роботи в Східній Європі було покладено на перших порах на голову американської місії у Відні Арчібальда Куліджа. В інструкції Куліджу пропонувалось по прибутті у Відень негайно надіслати агентів до Праги, Аграма, Будапешта, Львова і Варшави. Особлива увага Куліджа зверталась на розгортання підривної діяльності в Польщі⁶.

¹ «Papers...», vol. I, стор. 194—196.

² Там же, стор. 196—197.

³ Там же, стор. 197.

⁴ Там же, стор. 204.

⁵ Там же, стор. 202—203.

⁶ Там же, стор. 218—219.

Цими ж справами займався і єдиний офіціальний дипломатичний представник Сполучених Штатів у Східній Європі посланник у Румунії — Вопічка. Через генерального консула США в Салоніках Вопічка 10 січня 1919 р. вимагав негайно налагодити постійний кур'єрський зв'язок між Бухарестом та Парижем «з огляду на те, що телеграфний зв'язок з Румунією встановлюється дуже погано, а в Південній Росії та на Балканах кожного дня відбуваються дуже великі події»¹.

Енергійну роботу по активізації діяльності своєї агентури та засилці розвідників на територію Східної Європи, в тому числі й Західної України, вели й інші великі імперіалістичні країни. Перших практичних результатів досягли тут французи, які мали більш розвинуту в порівнянні з іншими імперіалістами сітку своєї агентури на сході Європи. Вже 17 листопада 1918 р. у Львові появився французький офіцер Віллем². Він був одним із співробітників військової місії в Румунії. Під час свого перебування у Львові Віллем цікавився політичним становищем у місті. Через деякий час французький офіцер-розвідник покинув Львів.

Становище в Східній Галичині почало привертати все більшу увагу капіталістичних країн Заходу. Одержуючи допомогу з Польщі, збройні сили польської буржуазії захопили Львів. Проте становище поляків у Львові було дуже непевним. Місто перебувало в стані облоги, а єдиний шлях, що з'єднував Львів з Польщею (залізниця Перемишль — Львів), знаходився під обстрілом, існувала постійна небезпека повного оточення Львова.

Щойно створена польська буржуазна держава не мала військових сил, які могли б змінити воєнне становище в Східній Галичині на її користь. Гостра боротьба між окремими колами буржуазії за владу, неврегульоване урядове питання, великі економічні труднощі, могутнє піднесення революційного руху робітників і селян³, — в такому становищі перебувала буржуазна Польща в перші місяці свого існування. Розвиток революційної боротьби народних мас не дозволив польській буржуазії вже тоді приступити до створення великої армії на основі введення загальної військової повинності. Відомий за часів пілсудської Польщі воєнний історик Вітольд Гуперт відзначав, що «низький, на жаль, рівень національної свідомості (!?) серед широких мас народу дуже стримував розгортання організації армії»⁴. В свою чергу поразка планів польської буржуазії щодо загарбання Західної України мала б велике зна-

¹ ЦДАЧА, ф. 4, оп. 1, спр. 95, арк. 53.

² М. Лозинський, Галичина в 1918—1920 рр., Відень, 1922, стор. 53.

³ Про піднесення селянського руху див. W. Stankiewicz, Wrzenie rewolucyjne na wsi polskiej w końcu 1918 i w 1919 r., «Kwartalnik historyczny», Rocznik LXII, Nr. 1, Warszawa, 1955.

⁴ W. Hupert, Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołyń w roku 1919. Lwów — Warszawa, 1928, стор. 8.

чення для поглиблення внутрішньої кризи в буржуазній Польщі. А це цілком розходилося з планами міжнародної контрреволюції, яка плекала надію про створення в Польщі та колишніх прибалтійських провінціях Росії свого плацдарму й опорної бази у боротьбі з Радянською країною.

До того ж воєнні операції на сході Європи після укладення перемир'я з Німеччиною підривали авторитет «миротворців» з Сполучених Штатів Америки, Англії та Франції, який вони намагались здобути в усьому світі. В цих умовах припинення на деякий час воєнних дій у Східній Галичині, які розгортались не на користь поляків, було в інтересах імперіалістів. Вони були занепокоєні війною в Західній Україні. В доповідній записці тодішнього активного співробітника американського державного департаменту капітана армії США Уолтера Ліппмана керівникові відділу територіальної, економічної та політичної інформації американської делегації на Мирній конференції проф. Мізесу в переліку «найбільш невідкладних територіальних питань» (most immediately pressing territorial questions) вказувалось: «Дуже серйозні сутички відбулись у Лембергу (Львові) між поляками та рутенами (українцями), які поставили у надзвичайно гострій формі проблему Східної Галичини»¹.

Про те, що за розвитком подій у Західній Україні пильно стежили у керівних колах Антанти, говорять і матеріали, які публікувались на сторінках найбільш обізнаної газети буржуазного світу — лондонської «Times»². Ця газета повідомляла про тяжке становище збройних сил буржуазної Польщі у Львові, про можливість їх цілковитої поразки в Східній Галичині³. «Серйозна небезпека насувається на Польщу, — писалось в одному з номерів газети «Times». — Збройна боротьба у Львові є одним з проявів (цього) лиха ... Небезпека більшовизму є хмарою, яка насувається на всю Польщу, і ми на Заході не зможемо зрозуміти це, якщо будемо перебувати у цілковитому полоні наших власних понять і не будемо пам'ятати, що Польща являє собою коридор, через який більшовизм може проникнути в самий центр Європи»⁴. «Times» писала про те, що фронт, який Польща «захищає від більшовизму», простягається від Балтійського моря до Буковини⁵.

Так саме газета вела пропаганду збройної інтервенції Антанти в Західній Україні. Спочатку говорилося тільки про необхідність надіслати до Львова «союзних» офіцерів, які б інспектували становище у Західній Україні⁶. А через два дні «Times» вже відкрито пропагувала необхідність воєнної інтервен-

¹ «Papers...», vol. I, стор. 287—288.

² «Times» від 7 грудня 1918 р., стор. 8.

³ «Times» від 14, 16 і 27 грудня 1918 р.

⁴ «Times» від 16 грудня 1918 р., стор. 7.

⁵ «Times» від 24 грудня 1918 р., стор. 7.

⁶ «Times» від 2 грудня 1918 р., стор. 9.

ції: «Чого Польща дійсно потребує — це допомоги кількох тисяч військ Антанти»¹. Наступного дня «Times», посилаючись «на досвід», заявив, що «британські військові частини конче потрібні у східних районах колишньої Австро-Угорської імперії»².

Газета писала також і про польські військові частини, які перебували у Франції. Причому подавалось це в такій формі, ніби участі цих військ у наступі на Східну Галичину бажають не імперіалісти Антанти й Сполучених Штатів, не польська буржуазія, а трудящі Польщі³. Правда, далі вказувалось: «Прибуття великого контингенту військ генерала Галлера (50 тис. чоловік) зробить неможливим усі прояви *безпорядку* і більшовицької навали...»⁴ (курсив мій. — Р. С.). Це, звичайно, не залишало жодних сумнівів щодо дійсних натхненників і організаторів інтервенції в Західній Україні.

Пропагуючи необхідність інтервенції, «Times» недвозначно говорив і про безпосередню заінтересованість Англії у розвитку подій в Східній Галичині. «Національно-демократична партія, яка найімовірніше прийде до влади в Польщі, — зазначала газета, — ...запросить англійський та французький капітал створити важку і розвинути добувну промисловість». Газета, зокрема, вказувала на безпосередній інтерес англійського капіталу до нафтових районів Борислава⁵.

З закликом про розгортання інтервенції проти Радянської Росії з Заходу виступала й французька преса. Зокрема, виклад проєктів боротьби проти Радянської влади в нашій країні подала впливова «Temps». «Союзники, — писала газета, — повинні мати позитивну програму. Ця програма, якою б вона не була, не може бути здійсненою, поки Антанта і Сполучені Штати не володітимуть (потрібними) базами. Доти, доки Польща не буде єдиною державою з сильною центральною владою, доки ми не забезпечимо належних ліній комунікацій та не провадитимемо активних дій у південній Росії..., більшовики не будуть повалені своїми ворогами, а національний рух не зможе перемогти їх (більшовиків). Тому реорганізація Росії (тобто провалення Радянської влади. — Р. С.) вимагає спочатку реорганізації Польщі та інтервенції союзників на Україні»⁶.

У програмі інтервенції, що з'явилась на сторінках «Temps», з відкритою зухвалістю висувається ідея про необхідність взає-

¹ «Times» від 4 грудня 1918 р., стор. 7.

² «Times» від 5 грудня 1918 р., стор. 9.

³ Правда полягала в тому, що, створюючи так звану «польську армію у Франції», імперіалісти вже тоді планували кинути її в Польщу. Ледь народившись, польська буржуазна держава звернулась з подібним проханням до Фоша й Вільсона. Див. J. Pilsudski, Pisma zbiorowe, tom V, стор. 21—22, Warszawa, 1937, а також «Papers...», vol. II, стор. 410.

⁴ «Times» від 23 грудня 1918 р., стор. 7.

⁵ «Times» від 4 грудня 1918 р., стор. 7.

⁶ «Temps» від 12 грудня 1918 р.

модії між союзними інтервентами, що діяли на півдні України, і буржуазною Польщею, якій імперіалісти збирались надати всіляку допомогу в боротьбі з революційним рухом власного народу. З цього плану можна бачити, що імперіалістична інтервенція в Західній Україні була частиною загальних планів імперіалістів про збройну боротьбу проти Радянської Росії.

Є ще одна обставина, яку не можна обминути, говорячи про імперіалістичні плани інтервенції на Україні. В кожному рядку французьких планів підкреслюється керівна роль Франції в інтервенції на Україні. Зрозуміло, що ці претензії французької буржуазії викликали серйозні заперечення, зокрема з боку англійських імперіалістів. Керівні кола Англії докладали великих зусиль, щоб заручитися підтримкою Сполучених Штатів у питанні про Західну Україну. Намагаючись протидіяти зростанню французької експансії, «Times» закликав американців, щоб останні взяли на себе роль арбітра у питанні про Західну Україну. «Англія, — проголошував орган Сіті, — може мати свої окремі інтереси, та ніхто не може сказати, що Сполучені Штати Америки мають якісь інтереси у Східній Європі... Ми нічого не хочемо для себе у Східній Європі, чого б не бажали Сполучені Штати Америки, і хоч ми дуже гостро переживаємо несправедливість різних інсинуацій відносно наших мотивів, ми охоче погоджуємось говорити їх (США) голосом. Дайте їм (США) бути верховним суддею того, що за нашою думкою є справедливою справою...»¹.

Проте, виступаючи з заявами про відмову від захисту власних домагань на сході Європи, пануючі класи Великобританії зовсім не збирались припинити здійснення своїх експансіоністських планів. З цією метою до Східної Галичини була направлена англійська військово-розвідувальна місія.

Коли при активній участі американців, прихильний до них Ігнацій Падеревський прямував на англійському крейсері до Польщі, щоб очолити польський буржуазний уряд, разом з ним їхав англійський полковник Вейд². Інші члени англійської місії — Річард Кіменс та Роуланд Кеней — 26 грудня відправились з Берна до Польщі по суші³.

Згодом через Швейцарію й Австрію до Польщі виїхала і американська місія, на чолі її стояв помічник Гувера по АРА Вернон Келлог. До складу цієї місії входили полковник Вільям Гроу, лейтенант Чансі Мак-Кормік та відомий діяч польської еміграції в Сполучених Штатах Олександр Знамецький⁴. 4 січня 1919 р. американську місію прийняв Ю. Піл-

¹ «Times» від 28 грудня 1918 р., стор. 7.

² «Times» від 24 грудня 1918 р., стор. 5.

³ «Times» від 28 грудня 1918 р., стор. 5.

⁴ W. R. Grove, War's Aftermath (Polish Relief in 1919), New York, 1940, стор. 29.

судський¹. Через деякий час в пресі була вміщена його промова на честь офіцерів США².

Тимчасом внутрішнє становище Польщі загострювалось. «Справи тут не поліпшуються», — писав кореспондент «Times» з Варшави³. Понад усе капіталістів турбував революційний рух польської пролетаріату, який розгортався під прапором солідарності з Радянською Росією. 30 грудня у Варшаві відбулася велика демонстрація, що пройшла під лозунгом звільнення арештованих буржуазним урядом Польщі членів радянської місії Червоного Хреста⁴. Водночас солдати, які повернулись з Росії на батьківщину, підійшовши до резиденції уряду, вимагали роботи й хліба⁵.

На другий день на вулицях Варшави відбулися сутички між демонстрантами і поліцією. Кореспондент «Times» писав, що «чотири тисячі людей... пройшли вулицями, несучи червоні знамена, на яких було написано: «Хай живе соціалістична революція!», «Хай живе диктатура пролетаріату!», «Геть Пілсудського!». Західних «друзів» буржуазної Польщі дуже непокоїла також активна діяльність Рад у Любліні та Радомі. «Ці приклади, — зазначав «Times», — свідчать, яким загрозливим є становище. Тутешній уряд, на жаль, є слабим, бо він веде лінію на примирення всіх». Далі зазначалось, що Пілсудський після того, як війська стріляли в демонстрантів на вулицях Варшави «має можливість показати..., чи він може бути твердим у боротьбі з більшовицькою пропагандою. В той же час заява «союзників», що вони не потерплять безпорядків у Польщі, надасть сили діям уряду»⁶.

Ті відомості, що їх надсилала місія Куліджа на ім'я американської делегації в Парижі, підтверджували повідомлення «Times». 9 січня Кулідж сповіщав, що «загальне враження про Польщу... є досить песимістичним». Він також писав про слабкість Пілсудського та про «більшовицьку небезпеку»⁷.

Того ж дня Вільям Гроу, який залишився начальником АРА в Польщі, так доповідав генералу Мальборо Черчіллю про становище в Польщі: «Становище в Варшаві змінюється до гіршого, і небезпека більшовизму зростає по всіх лініях»⁸.

Внаслідок відкритого імперіалістичного тиску був сформований новий уряд на чолі з І. Падеревським. З складу уряду були усунуті особи, які навіть на словах заявляли про свою «соціалістичну» програму. Реакційний склад уряду Падеревсько-

¹ W. R. Grove, War's Aftermath (Polish Relief in 1919), New York, 1940, стор. 35.

² J. Piłsudski, Pisma zbiorowe, tom V, стор. 49.

³ «Times» від 2 січня 1919 р., стор. 6.

⁴ Про суть цієї справи див. «Внешняя политика СССР, Сборник документов», т. I, М., 1944, стор. 192—195.

⁵ «Times» від 1 січня 1919 р., стор. 8.

⁶ «Times» від 2 січня 1919 р., стор. 6.

⁷ «Papers...», vol. II, стор. 227.

⁸ Там же, стор. 405.

го викликав обурення народних мас Польщі. Такі настрої мали місце і серед польських солдатів, кинутих у Західну Україну. «В спроваджених до Галичини польських частинах, — писав сучасник, — має ширитися невдоволення з причин відставки соціалістичного кабінету Морачевського і приходу до влади реакційного уряду»¹.

Проте польська буржуазія збиралась використати створення нового уряду для дальшої активізації своєї агресивної політики. В першому ж інтерв'ю кореспонденту американського агентства «Асошіейтед Прес» новий польський прем'єр заявив, що «Польща є бар'єром проти більшовизму» і звернувся з новим проханням про допомогу².

Змальовуючи скрутне становище пануючих класів буржуазної Польщі та закликаючи «союзників» подати всіляку допомогу цій силі, англійська преса в той же час не могла не розкривати войовничих намірів польської воячини та іноземних імперіалістів. Навіть, якщо проглянути відповідний комплект «Times», стане зрозумілим те велике значення, якого імперіалісти Заходу та правляча верхівка панської Польщі надавали загарбанню насамперед Східної Галичини.

Буржуазна преса про ці войовничі наміри писала в такому плані: по-перше, агресивні дії польської воячини видавались за оборонні; по-друге, мова йшла тут про «оборону від більшовизму». Так, після комюніке польського генштабу про те, що Львів обстріляно з гармат, що війська ЗУНР справді являють собою українські більшовицькі війська, «Times» писала: «Перед польським генеральним штабом повстає... дилема — Вільно чи Лемберг, куди йти?». Заявляючи, що у польській буржуазній державі невістачає збройних сил, щоб діяти одночасно в цих двох напрямках, газета висловлювалась за львівський напрям агресії буржуазної Польщі. Одночасно найбільш впливовий орган буржуазного Заходу закликав тодішній польський уряд «знищити вогнище безпорядку всередині країни», «діяти терміново», «роззброїти Червону гвардію» та ін.³

Наведені матеріали «Times» показові тому, що вони відбивають характерний для впливових капіталістичних кіл Заходу підхід до проблеми майбутнього Східної Галичини. Страх перед наростанням революційного руху в Польщі, шукання більш-менш надійних союзників для боротьби проти Радянської країни — це буде головним у їх позиції відносно польських домагань на західноукраїнських землях.

У той же час імперіалісти Заходу добре розуміли, що негайне розгортання воєнних дій на території Західної України лише ускладнить скрутне становище, в якому перебувала панська Польща. З другого боку, все менш тривкими ставали й по-

¹ Львівський філіал ЦДІА УРСР, ф. 309, оп. 1, спр. 983, арк. 77.

² «Times» від 9 січня 1919 р., стор. 5.

³ «Times» від 1 січня 1919 р., стор. 8.

зиці буржуазного уряду ЗУНР. В Західній Україні дедалі посилювалась класова боротьба. Політика буржуазно-націоналістичної верхівки викликала зростаюче незадоволення й опір трудащиз Східної Галичини.

Сучасник тих подій змушений був визнати, що «в повітах лютує жандармерія. Між селянами пішло зразу деяке невдоволення задля установлення військових податків»¹.

Революційні настрої поширились і на військові частини ЗУНР. «В деяких козацьких військах проявляється більшовицький рух», — читаємо ми в тому ж джерелі².

У зв'язку з такими обставинами впливові кола країн Антанти стояли за укладення перемир'я між польською та українською сторонами, щоб придушити революційний рух, об'єднати зусилля польської і української буржуазії для боротьби проти Радянської влади. Вказуючи на вигоди від припинення воєнних дій «між поляками і українцями» у Східній Галичині, глава американської місії у Східній Європі А. К. Кулідж, наприклад, зазначав: «Тимчасом обидві ці сили можуть бути використані проти більшовиків»³.

Ці плани визначали діяльність «союзних» місій в Польщі та Західній Україні, яка ще зовсім не висвітлювалась в історичній літературі.

Крім місії англійського полковника Вейда, в Польщі перебував тоді американський лейтенант Р. К. Фостер, надісланий з Відня А. Куліджем⁴. Значно більша роль у підготовці загарбання Західної України належала членам американської місії Келлога, які вже на другий день свого перебування у Варшаві обіцяли представникам польських буржуазних кіл Східної Галичини подати їм допомогу у Львові⁵.

Ці місії були надіслані до Польщі не за погодженим рішенням Паризької конференції, яка ще не встигла почати своєї роботи, а за окремими розпорядженнями урядів Англії та США.

Прибувши до Варшави, полковник Вейд вступив у тісний контакт з польським генеральним штабом і його начальником генералом Шептицьким. Мало втішного з'ясувалось у ході цих бесід. Таке ж саме враження виніс і американський офіцер Фостер з своєї розмови з Падеревським. Фостер писав: «Падеревський дуже пригнічений воєнним становищем. Він заявив, що армія, яка налічує близько 60 тис., чоловік, має військових запасів лише на два дні воєнних дій»⁶. Генерал Шептицький в свою чергу заявив англійському полковнику Вейду, що

¹ Львівський філіал ЦДІА УРСР, ф. 309, оп. 1, спр. 983, арк. 80.

² Там же, арк. 76.

³ «Papers...», vol. II, стор. 227.

⁴ «Papers...», vol. II, стор. 229—233; vol. XII, стор. 365—396.

⁵ W. Grove, назв. праця, стор. 37—38.

⁶ «Papers...», vol. XII, стор. 367.

«польські війська мають боєприпасів тільки на чотири дні»¹. До того ж стратегічне становище польських військ не поліпшувалось. Навпаки, воно ставало все менш тривким. Все це викликало потребу у швидких діях іноземних місій. Такі ж обставини спонукали впливові керівні кола буржуазної Польщі сприяти «посередницькій» діяльності місіонерів.

13 січня 1919 р. начальник польського генерального штабу генерал Шептицький телеграфував так званій Урядовій комісії у Львові: «За наказом представника Антанти у Варшаві полковника Вейда прибуде сьогодні ввечері, 13 січня ц. р., до генерала Розвадовського в Городок Ягейлонський капітан Джонсон з метою укладення перемир'я з українцями. Військовим представником при переговорах буде генерал Лесневський.

Вважаю, що було б бажаним, коли б до нього приєднався представник Урядової комісії»².

Тимчасова Урядова комісія у Львові надіслала свого представника в Городок Ягейлонський, де він зустрівся з Джонсоном. Англійський представник вів розмову з членом Урядової комісії в тоні, який свідчив про рішучі наміри місії. Він заявив, що «буде прагнути до укладення перемир'я протягом найближчих двох-трьох днів, тому що треба поспішати в зв'язку з необхідністю негайного виведення польських військ з Галичини і використання їх на північному фронті для боротьби проти більшовиків»³.

14 січня до Львова прибули й американські військові офіцери — полковник Гроу і лейтенант Мак-Кормік. У своїй книзі Гроу наводить витяг із щоденника про переговори між «союзними» представниками та польською стороною, що відбулись того ж дня у Лесневського. Польську сторону, крім генерала, представляв відомий земельний магнат граф Скарбек. Гроу тільки підтримав «морально» англійського капітана Джонсона, заявивши, що не має політичних повноважень для активної участі в переговорах. Переговори не привели ні до чого.

Американські офіцери відхилили пропозицію Джонсона зробити спільний демарш перед Розвадовським. Представники Сполучених Штатів зовсім не збирались підтримувати англійців у цій справі. Вони бажали мати вільні руки для своїх імперіалістичних комбінацій у Східній Галичині. «Моральну підтримку», що виявилась в американській участі у переговорах, вже було надано. «Бажана мета полягала в тому, — продовжує Гроу, — щоб домогтись укладення перемир'я для того, щоб поляки і українці замість боротьби між собою кинули свої сили проти більшовиків на північ»⁴.

Лише в останньому наміри імперіалістів були єдиними.

¹ ЛОДА, ф. 672, спр. 3, арк. 1.

² Там же, арк. 5.

³ Там же, арк. 1.

⁴ W. Grove, назв. праця, стор. 53, 56.

Вони хотіли домогтись укладення перемир'я в Західній Україні щоб кинути всі сили на боротьбу проти революційного руху в Литві і Північній Білорусії, проти Радянської України, проти Радянської Росії. В ті дні це було першочерговим завданням. Адже українські буржуазні націоналісти, які являли тоді значну політичну силу на території Східної Галичини, ніколи не займали соціально-ворожої щодо імперіалістів позиції. Тому укладення перемир'я в Західній Україні зі збереженням деякої частини території під владою уряду ЗУНР на даному етапі відповідало інтересам певних імперіалістичних кіл.

Проте це турбувало польську буржуазію. Вона, по-перше, домогалась фактично монопольних позицій на території Західної України; по-друге, не хотіла йти на укладення перемир'я ще й тому, що перехід частини польських військ у північному напрямі ослабив би її воєнні позиції в Східній Галичині. Катастрофічне становище з бойовим постачанням військ і взагалі скрутна воєнна ситуація не дозволяли полякам продиктувати свої умови перемир'я. Тому вони намагались відкласти переговори, якщо їх взагалі доведеться вести. Нарешті, войовничо настроєні кола польської буржуазії відкидали й саму ідею переговорів з представниками ЗУНР. Це робилось для того, щоб українська буржуазія не виступала в переговорах як рівноправна сторона. Польські діячі не бачили також користі і в тому, що антантівські представники встановлювали безпосередній контакт з своїми прихильниками в таборі західноукраїнської буржуазії. Це ускладнювало б можливості для здійснення імперіалістичних прагнень польської буржуазії в Східній Галичині під маскою боротьби проти українських «більшовицьких сил», за які видавались військові формування буржуазної ЗУНР.

Зважаючи на все це, Львівська тимчасова урядова комісія не поспішала виконувати вимогу капітана Джонсона — перейти на українську сторону й безпосередньо приступити до переговорів, яку він висловив на нараді у Лесневського¹. Після розмови з Джонсоном про її хід і зміст був зразу ж поінформований генерал Розвадовський, командуючий польськими військами в Галичині, який повинен був по телеграфу вимагати інструкцій від начальника генерального штабу відносно пропуску Джонсона на український фронт².

На такий крок Розвадовського і представника Урядової комісії, очевидно, спонукало й те, що Джонсон несприятливо поставився до польських домагань відносно встановлення демаркаційної лінії на час перемир'я між поляками і українцями і оголосив такі відкрито імперіалістичні домагання «союзників», на які польська буржуазія не могла беззастережно погодитись. Відносно демаркаційної лінії Джонсон відразу ж заявив, що

¹ W. Grove, назв. праця, стор. 53.

² ЛОДА, ф. 672, спр. 3, арк. 1.

він вважає неможливим домогтися від ЗУНР згоди на встановлення демаркаційної лінії Буг—Свиця, на якій раніш наполягав польський генштаб. Англійський капітан зазначив, що в таких тяжких умовах, в яких перебувають збройні сили польської буржуазії, «досягнення демаркаційної лінії Буг—Верхній Дністер при одночасній окупації військами Антанти нафтового басейну було б дуже корисним і що він має надію домогтися визнання цієї лінії українцями»¹.

Наведені вище матеріали взяті з донесення тимчасової Урядової комісії у Львові Ю. Пілсудському. Ця комісія скаржилась «начальнику держави» на нерозуміння генеральним штабом потреб «галицького фронту», на те, що капітан Джонсон неприхильно ставився до вимог поляків. Проте іноземні місіонери після певних зволікань з боку генерала Розвадовського та місцевої польської влади організували й свій демарш перед Пілсудським, який, незважаючи на приїзд Падеревського, продовжував залишатись фактичним диктатором буржуазної Польщі.

15 січня Вейд одержав від Джонсона донесення. Той скаржився своєму шефу, що генерал Розвадовський відмовляється від ведення переговорів з представниками ЗУНР, називаючи їх просто «бандитами». Почати переговори він може тільки «після прямого розпорядження генерала Пілсудського, бо він визнає тільки його владу». Розвадовський далі заявив, що він не зміг розібрати тексту розпоряджень начальника генерального штабу, перекрученого під час передачі по телеграфу². Проте це не відповідало дійсності³. Далі Розвадовський погрожував Джонсону відставкою.

Зразу ж після одержання доповіді Джонсона глава англійської місії вирішив діяти більш рішуче. Та бажаючи, як і Джонсон, надати більше ваги своєму візиту до Пілсудського і продемонструвати єдність політики Антанти щодо питання про перемир'я в Західній Україні, Вейд запросив американського представника Р. Фостера піти разом з ним.

Пілсудський змушений був погодитись на ведення переговорів. Він заявив, що вести переговори з польської сторони замість Розвадовського буде генерал Лесневський. Пілсудський пояснив, що Лесневський — «генерал російської школи і тому вважається більш заінтересованим [в цій справі] в той час, як генерал Розвадовський є великим земельним власником на Україні, що дуже впливає на його дії»⁴.

Звичайно, не можна надавати цій заяві Пілсудського надто вірогідного значення. Однак те місце в ній, де говориться

¹ ЛОДА, ф. 672, спр. 3, арк. 1—2.

² «Papers...», vol. XII, стор. 368.

³ ЛОДА, ф. 672, спр. 3, арк. 5.

⁴ «Papers...», vol. XII, стор. 368.

про певні розходження між окремими представниками польської воячини в питанні про перемир'я, заслуговує на увагу. Ці розходження відбивають суперечності між певними групами польської буржуазії. Капіталісти і поміщики Галичини, намагаючись наперед відстояти свої економічні й класові позиції в Західній Україні, прагнули спочатку загарбати землі на південному сході. Інші угруповання польської буржуазії сподівались на підтримку Антанти в реалізації своїх войовничих прагнень щодо литовських і білоруських земель, а також розраховували на те, що слухняне поведіння новоствореної польської буржуазної держави відносно розпоряджень імперіалістів Заходу примусить останніх висловитись на користь Польщі в її боротьбі з Німеччиною за Сілезію і Помор'я. Ці угруповання виступали за задоволення англо-американських вимог припинити на деякий час воєнні дії в Західній Україні. Звичайно, це не були розходження стратегічного характеру. Вони стосувались тільки невідкладних тактичних питань.

Варшавський уряд і генеральний штаб вважали за краще спочатку підготувати необхідні сили, а вже потім приступити до збройного нападу на Східну Галичину. Тому вони були готові піти на певні тимчасові поступки західноукраїнській буржуазії. Це викликало занепокоєння серед того прошарку польської буржуазії, який був безпосередньо заінтересований в Західній Україні. Галицькі поміщики й капіталісти не бажали будь-якого посилення позицій західноукраїнської буржуазії. Ще більшу тривогу в них викликало зростання революційного руху західноукраїнських трудящих, який не міг подолати зунрівський уряд. У цьому польські поміщики й капіталісти бачили головну небезпеку для встановлення свого панування в Східній Галичині.

У той же час і ті угруповання польської буржуазії, які, погоджуючись на тимчасове припинення воєнних дій в Західній Україні до кращих часів, ніколи навіть і не думали про відмову від зазіхань на західноукраїнські землі. Про це з усією відвертістю заявив Ю. Пілсудський англо-американським агентам.

У розмові з Вейдом та Фостером Пілсудський рішуче (*very firm*) заявив, що поляки можуть піти на перемир'я лише в разі залишення Львова в їх руках. Крім того, Пілсудський зажадав очищення військовими формуваннями ЗУНР території навкруги Львова радіусом в 20 км. Він вимагав також переходу в розпорядження польських військ трьох залізничних ліній, які зв'язують Львів з Варшавою, Краковом та Перемишлем.

Другою обов'язковою умовою перемир'я, на якій наполягав Пілсудський, була передача польській буржуазній державі Дрогобицького нафтового району. «В умовах перемир'я не повинно бути таких умов, які б перешкождали здійсненню цього», — заявив він¹. Заява Пілсудського йшла врозріз з тим, що пропонував в Городку Ягейлонському англійський представ-

¹ «Papers...», vol. XII, стор. 362.

ник Джонсон, який наполягав на тому, що нафтовий басейн Дрогобича повинен бути окупований військами Антанти¹.

Цим до деякої міри пояснюється небажання певних впливових кіл англійської буржуазії, завжди заінтересованої в нафтових родовищах, сприяти загарбанню району Прикарпаття Польщею. Будучи прихильником такої точки зору, англійський прем'єр-міністр Ллойд Джордж згодом на Паризькій мирній конференції 1919 р. займав дещо поблажливу позицію до представників українських буржуазних націоналістів. Він розраховував, що з ЗУНР, як більш слабкою силою, буде легше домовитись про надання переваг англійським монополіям в експлуатації нафтових родовищ Західної України.

Проте й польська буржуазія вживала всіляких заходів, щоб заохотити західних імперіалістів обіцянками значно поступитись у справі експлуатації прикарпатської нафти. В першій половині січня 1919 р. такі переговори не набрали ще тих форм і масштабів, якими вони характеризувались пізніше, але це питання було піднято вже на побаченні Пілсудського з Вейдом та Фостером. У розмові начальника держави з представниками Антанти було зафіксовано його визнання, що «промисловість цього міста (мова йшла про Дрогобич та його округ. — Р. С.) перебуває у володінні зарубіжного капіталу...»².

Ці слова були сказані Ю. Пілсудським не випадково. Пануюча верхівка буржуазної Польщі натякала на готовність піти на значні економічні поступки зарубіжним монополіям, аби тільки імперіалісти Антанти допомогли їй загарбати Західну Україну.

У той же час, прохаючи про допомогу, Пілсудський вперто відстоював домагання польської буржуазної держави. Він навіть погрожував Антанті, заявляючи, що коли на Паризькій мирній конференції польські вимоги відносно Львова, Дрогобича та прилеглих районів не будуть задоволені, поляки не виконають такого рішення³.

У розмові з Пілсудським представники Англії і Сполучених Штатів, дбаючи про зміцнення антирадянського й антиреволюційного фронту, торкнулись і питання, яке мало для них велике значення — про досягнення угоди та спільні дії між польською та українською буржуазією. Відповідь Пілсудського на вимоги емісарів Антанти характерна для всієї політики польської буржуазії щодо «українського питання» в роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, політики, яка закінчилась безславним епілогом — розгромом загарбницького походу Пілсудського на Київ у 1920 р.

¹ Слід зазначити, що надмірний інтерес до прикарпатської нафти був властивий не тільки англійському представнику Джонсону, а й американським військовим офіцерам. W. G o v e, назв. праця, стор. 47, 56.

² «Papers...», vol. XII, стор. 369.

³ Там же.

«Відносно переговорів з українцями, — доповідав Фостер, — Пілсудський заявив, що він вважає легшим вести переговори з Петлюрою в Києві, ніж досягнути чого-небудь у районі Львова, тому що становище в Києві більш визначилось: там існує порядок, «бандитська атмосфера» там не чувається, вона не оволоділа урядом, як це сталося з військами в околицях Львова»¹.

Як видно, зміст політики Пілсудського полягав у тому, щоб розширити політичну владу польської держави на території Східної Галичини, зовсім не рахуючись з прагненнями місцевої української буржуазії щодо політичної влади. Одночасно Пілсудський намагався створити на території України українську буржуазну державу, залежну від Польщі. З цією метою він охоче й активно вів переговори з Петлюрою, протиставляючи його керівній верхівці ЗУНР. Хоч у той час ці наміри панської Польщі тільки починали викристалізовуватись, проте вже в бесіді Пілсудського з представниками Антанти в першій половині 1919 р. поряд з питаннями про Східну Галичину були порушені проблеми, які торкались всієї України.

Після розмови з Пілсудським Вейд особисто поїхав до Львова. В цей час капітан Джонсон, одержавши відповідний дозвіл від польського командування, перейшов лінію фронту і вів переговори з представниками ЗУНР². Тоді ж у Львові велись переговори між місцевими польськими властями і англійським полковником. Зрозуміло було, що представники польських кіл ні в якому разі не йшли на перемир'я на умовах, які висувались Джонсоном та Вейдом. Поляки намагались заперечувати катастрофічне становище, в якому опинились їх військові частини. Вони погоджувались прийняти й демаркаційну лінію Буг—Ходорово—Дністер, запропоновану Вейдом. «Щодо демаркаційної лінії, — писав представник тимчасової Урядової комісії у Львові Пілсудському, — я заявив йому, що вона повинна бути відсунута, наскільки можливо, далі на схід...»³.

Не переконавши англійця в тому, що становище польських військ непогане, представник тимчасової Урядової комісії вдався до випробуваного прийому, який широко вживався всіма капіталістичними колами: він почав розмахувати жупелом «більшовицької небезпеки».

«Тільки та частина Східної Галичини, — заявляв він Вейду, — яка залишиться в польських руках, буде забезпечена від більшовизму»⁴. Польський представник звертав особливу увагу англійського місіонера на «відверті більшовицькі тенденції серед українських селян». Пропонуючи свої послуги в боротьбі проти революційного руху трудящих Західної України, польська буржуазія вимагала розширення території, яка буде під її контро-

¹ «Papers...», vol. XII, стор. 369.

² ЛОДА, ф. 672, спр. 3, арк. 1—2.

³ Там же.

⁴ Там же.

лем, до лінії Стир—Гнила Липа—Бистриця. Як максимум польських поступок, пропонувалось встановити демаркаційну лінію Буг—Свиця¹.

Останні пропозиції польської сторони свідчили, що місцеві власті Львова не збираються серйозно розглядати питання про припинення воєнних дій у Східній Галичині. Варто тільки вказати, що згадані пропозиції були копією тих вимог, які висувались генеральним штабом Польщі ще до початку переговорів. Зрозуміло, що польська буржуазія прагнула лише виграти час. Цю тактику застосовувала вона й тоді, коли Джонсон, побувавши в Станіславі й одержавши відповідь ЗУНР на свої пропозиції², привіз у Львів офіцерів армії ЗУНР, і тут почались переговори про перемир'я між воюючими сторонами.

Проте ці переговори тривали недовго. Посередництво англійців було перерване прибуттям до Львова 24 січня 1919 р. «союзної» місії під головуванням французького генерала Бартелемі, якому польські власті влаштували пишний прийом³. Довідавшись про перебування місії ще в Кракові (по дорозі до Львова), англійський полковник Вейд разом із своїми помічниками Джонсоном і Бідерманом відбув до Варшави.

Польська буржуазія не приховувала свого задоволення в зв'язку з прибуттям «союзної» місії на чолі з французьким генералом.

Бартелемі відразу заявив про свої пропольські симпатії, тому польській буржуазії вести справу з ним було значно легше, ніж з представником Великобританії, в плани якої не входило створення сильної Польщі. Найяскравішим свідченням «безсторонності» місії Бартелемі в справі налагодження справ між воюючими в Східній Галичині сторонами був той факт, що в поїзді, в якому прибула до Львова місія Бартелемі, була доставлена зброя польським військам. Про це змушений був заявити навіть такий прихильник поляків, як митрополит Шептицький. Бартелемі «заперечував йому, але коли митрополит настоював на своїх закидах, англійський товариш Комісара (тобто начальника місії. — Р. С.) пояснив, що амуніція призначена проти більшовиків»⁴.

У цій заяві англійського офіцера треба відзначити два моменти. По-перше, це давній, заявлений аргумент, яким завжди оперували імперіалісти, навіть тоді, коли вони сперечалися між собою, навіть, коли мова про ці суперечки не виходила за рамки вузького кола представників цих країн, — це боротьба проти більшовизму. Під цим лозунгом імперіалістичні країни здійснювали натиск і на малі країни, використовували різні націоналістичні угруповання в боротьбі проти народів Радян-

¹ ЛОДА, ф. 672, спр. 3, арк. 1—2.

² ЛОДА, ф. 129, оп. 1, спр. 15, арк. 1.

³ Львівський філіал ЦДІА УРСР, ф. 309, оп. 1, спр. 983, арк. 83.

⁴ Там же, арк. 91—92.

ської Росії. По-друге, це те, що визнання про військову допомогу полякам було зроблено не самим Бартелемі, а англійським членом місії, який хотів хоч цим відігратися на французькому представникові за невдачу місії Вейда. Факт цей говорить і за те, що від'їзд місії Вейда не ослабив імперіалістичних суперечностей у питанні про Східну Галичину. Ці суперечності позначались і на діяльності «союзної» місії Бартелемі.

Однак все це було лише слабим відгуком гострих імперіалістичних суперечностей, що назрівали в ході роботи Ради десяти — вищого органу Паризької мирної конференції на початку її діяльності.

Та вже напередодні Паризької конференції в політиці імперіалістичних держав Антанти та США щодо Західної України виразно проступила антирадянська, загарбницька тенденція, спрямована проти соціальних та національних прагнень українського народу, проти корінних інтересів трудящих сусідньої Польщі.

Є. М. СКЛЯРЕНКО

ЗМІЦНЕННЯ БРАТЕРСЬКОЇ СПІВДРУЖНОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ І РРФСР У 1918 Р.

Тривалий шлях боротьби робітничого класу України за соціальне і національне визволення нерозривно зв'язаний з російським революційним робітничим рухом і займає важливе місце в героїчній історії двох братніх народів. Український народ одним з перших пішов по шляху, прокладеному Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Росіяни і українці пліч-о-пліч билися в червоногвардійських загонах і перших регулярних частинах Червоної Армії з кількісно переважаючими силами німецьких і австро-угорських військ у 1918 р. Під керівництвом Комуністичної партії російські і українські робітники розгорнули на Україні напружену боротьбу проти буржуазно-поміщицького ладу, проти насильств і репресій окупантів.

Мужність і героїзм трудящих Росії, які відстоювали Радянську державу від зазіхань іноземних імперіалістів і внутрішньої контрреволюції, викликали в українського народу почуття гарячої любові і захоплення. В свою чергу безправне політичне і тяжке економічне становище, в якому опинились робітники і селяни України, їх страйки, збройні виступи привертати увагу мільйонів трудящих РРФСР.

Інтереси російських і українських пролетарів у боротьбі за ліквідацію влади експлуататорів і побудову соціалістичного суспільства були спільними. Їх основою служила спільність економічного життя і тривалої революційної боротьби.

Трудящі України, насильно відірвані у 1918 р. Німеччиною і Австро-Угорщиною від Радянської Росії, спирались на підтримку російських робітників і селян у боротьбі з окупантами і їх ставлениками. В. І. Ленін, виступаючи на VII з'їзді РКП(б), підкреслював: «Українцям фінансову допомогу ми даємо, допомагаємо, чим можемо»¹.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 94.

Тисячі українців, евакуйованих у центральні райони РРФСР, одержали роботу на фабриках, заводах, залізничному транспорті. В цьому напрямі велика робота проводилась профспілками, Народним комісаріатом праці і Народним комісаріатом в справах національностей. В складі останнього був створений спеціальний український відділ, який видавав свій орган «Вісник українського відділу Народного комісаріату справ національних». На території Радянської Росії перебували ЦК КП(б)У, Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет і ряд інших організацій, що керували боротьбою українського народу. На територію РРФСР після гострих бойових сутичок з ворогом нерідко відходили партизанські загони. Біженці з України — робітники, селяни, представники інтелігенції, рятуючись від переслідувань і репресій окупантів та гетьманців, знаходили захист і притулок у російських братів.

Окупація України Німеччиною і Австро-Угорщиною підірвала і ослабила зв'язки між різними робітничими організаціями РРФСР і України. Ради на Україні були розгромлені, нормальне життя профспілкових організацій порушене. Та й меншовики, які захопили керівництво в багатьох профспілкових організаціях України, чинили опір відновленню ділових зв'язків. Тому в багатьох випадках ініціаторами дальшого зміцнення дружніх відносин між російськими і українськими робітниками виступали професійні центри і окремі спілки РРФСР.

Вже 18 березня 1918 р. на засіданні бюро ЦК Всеросійської спілки робітників-металістів (ВСРМ) т. Косіор запропонував резолюцію, в якій говорилось: «...ЦК закликає тов. металістів і їх профспілкові місцеві і обласні організації на Кавказі, Україні та інших, насильно відірваних від Радянської республіки, частинах Росії підтримувати і зберігати постійний організаційний і ідейний зв'язок з всеросійським об'єднанням, визнаючи в ньому єдиний, керуючий професійним рухом металістів, орган у всеросійському масштабі»¹.

20 березня ЦК Всеросійської спілки робітників-металістів санкціонував тарифний договір, що був укладений між обласним бюро Донецько-Криворізького басейну, з одного боку, і «Спілкою представників металургійної промисловості» — з другого. Цей договір був прийнятий за основу для розробки проекту врегулювання заробітної плати у всеросійському масштабі. Вирішено було відрядити в Харків одного члена ЦК і двох відповідальних працівників для глибокого вивчення стану справ на місцях і подання профспілковим організаціям відповідної допомоги.

В середині березня IV Всеросійська конференція профспілок, обговоривши доповідь Г. В. Чичеріна, ухвалила постанову «Умо-

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5469, оп. 2, спр. 9, арк. 26.

ви миру і професійні спілки». «Конференція рішуче заявляє, — вказувалось у рішенні, — що незважаючи на анексії німецьким імперіалізмом областей, населених пролетаріатом, що входять у всеросійське професійне об'єднання, російський профспілковий рух залишиться єдиним і нероздільним. Всеросійська рада і об'єднання, не рахуючись з утрудненнями, повинні докласти всіх зусиль до відновлення організаційних зв'язків з пролетаріатом окупованих областей»¹.

«Ми з вами, товариші, і з вами всі чесні робітники Європи і Америки»², — говорилося у привітанні Україні від Північної обласної конференції РКП(б). В свою чергу трудящі України заявляли: «Першим привітальним словом, котре завтра пролунає на нашому українському з'їзді (трудящих цукрової промисловості. — Е. С.), буде вітання відсутнім на нашому з'їзді робітникам Росії, відірваним від загальної праці, але, як і раніш, зв'язаним з нами нерозривним ланцюгом класової єдності»³.

Члени профспілки торгово-промислових службовців України в привітанні ЦК профспілки підкреслювали, що вони були і залишаться членами єдиної всеросійської сім'ї службовців, що всеросійський центр — це їх керівний центр і всі його директиви поширюються на спілки України⁴. Подібні резолюції були прийняті і рядом інших профспілок. Кореспондент газети «Berliner Tageblatt» Лео Ледерер у статті «Після перевороту» 26 травня 1918 р. змушений був відзначити глибоку симпатію трудящих України до робітників і селян Росії⁵.

Президія ВЦРПС, готуючись до конференції урядових делегацій РРФСР і України, 30 квітня затвердила проект декларації, з якою мав виступити її представник. ВЦРПС, обрана I Всеросійським з'їздом, підкреслювалось в цій декларації, є ідейним і практичним керівником профспілкового руху, покликаним представляти і захищати інтереси всіх професійних спілок на території від Чорного до Білого моря в усіх міжнародних громадських і державних нарадах і органах. ВЦРПС є «символом братнього єднання робітників різних національностей, що населяють цю територію, єдності і неподільності пролетарського профспілкового руху»⁶.

Президія ВЦРПС пролонувала визнати і зафіксувати в договорі або спеціальних угодах положення про необхідні умови вільного існування і розвитку професійних спілок на Україні, право безперешкодних поштових, телеграфних і організаційних зв'язків з профспілками РРФСР, можливість розповсюдження

¹ Журн. «Профессиональный вестник» (орган ВЦСПС), № 5—6, 1918, стор. 15.

² «Петроградская правда» від 7 квітня (25 березня) 1918 р.

³ Журн. «Голос труда», № 11—12, 1918, стор. 2—3.

⁴ Журн. «Голос торгово-промышленного служащего», № 8—9, 1918.

⁵ «Киевская мысль» від 31 травня 1918 р.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 2, спр. 14-а, арк. 6.

профспілкових видань російською, українською та іншими мовами, право еміграції і імміграції¹.

Питання про становище на Україні, практична діяльність професійних спілок часто були предметом спеціального обговорення у керівних профспілкових органах РРФСР. 11 червня на засіданні ЦК спілки металістів обговорювалося питання про обласний з'їзд у Харкові в зв'язку з листом Донецько-Криворізького обласного бюро від 3 червня 1918 р. В ухваленій з цього приводу постанові відзначалося: «1) Створюється обласний комітет України. 2) Обласний комітет приймає за основу статут ВСРМ. 3) Форми організаційного зв'язку, ділових і фінансових відносин виробляються нашим представником разом з українськими товаришами...» Запропонувати обласному комітету України добитися цілковитого господарського возз'єднання України з Великоросією².

Через чотири дні ЦК профспілки ухвалив важливу постанову «Про відрахування у фонд страйкуючих металістів України». ЦК ВСРМ відзначив, що жахливі бідкування і жорстокий режим, відновлюваний на Україні місцевими капіталістами в союзі з імперіалістами Німеччини і Австро-Угорщини, не зломали робітників. «Боротьба нерівна, — говорилося в рішенні, — одні, не вагаючись, зупиняють заводи, фабрики, видобуток вугілля, руди, прирікають робітників на смерть від голоду разом з дітьми і жінками; інші — мають тільки солідарність, сподіваються на взаємну допомогу великої армії труда, на своїх братів і насамперед російських товаришів — робітників-металістів»³.

ЦК ВСРМ підкреслював, що на Україні в різних місцях відбуваються страйки, робітники псують підприємства, щоб не дати можливості ворогам скористатися працею і багатствами країни.

Відмічаючи, що в умовах тяжкого становища промисловості Радянської Росії, неймовірної дорожнечі, посилюваної громадянською війною, металісти РРФСР не могли багато чим допомогти, ЦК вказував: «Однак для нас зрозуміло, що без цієї взаємної допомоги, без допомоги зовні товаришам, які ведуть боротьбу, коаліція німецько-української буржуазії може стерти їх на порох. Але не буде цього, бо немає місця байдужості в рядах металістів Росії»⁴.

ЦК ВСРМ запропонував правлінням спілок в екстремому порядку провести однопроцентне відрахування у фонд допомоги металістам України від зарплати як членів спілки, так і усіх

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 2, спр. 14-а, арк. 7.

² Там же, оп. 2, спр. 11, арк. 41—42; журн. «Исторический архив», № 2, 1955, стор. 95.

³ Журн. «Металлист», № 3—4, 1918, стор. 18.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5469, оп. 2, спр. 19, арк. 2.

працюючих у металообробній промисловості. Правління спілок, у розпорядженні яких були великі кошти, зобов'язувалися відрахувати певну суму із спілкових коштів.

Ця постанова є яскравою ілюстрацією братньої допомоги трудящих РРФСР робітникам України. Вона дає підставу зробити висновок, що збирання коштів почалося не в зв'язку із всеукраїнським страйком залізничників, як це твердить ряд авторів, зокрема Г. Заставенко, С. Марков, а значно раніше.

Представники ЦК ВСРМ — відповідальні працівники і члени ЦК, переборюючи труднощі, приїжджали на Україну. Так, на протязі березня — червня 1918 р. тривалий час перебували тут Лабутін, Бабіцин, Васильєва, Гастев та ін. Вивчаючи життя місцевих організацій, налагоджуючи порушені між ними зв'язки, вони одночасно інформували робітників про становище в Радянській країні, брали безпосередню участь у підготовці і проведенні страйків. Це сприяло зміцненню взаєморозуміння і взаємозв'язків між робітничим класом РРФСР і України, підкреслювало єдність їх інтересів у боротьбі за відновлення і зміцнення завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У червні 1918 р. представник ЦК ВСРМ виступив у Харкові на делегатських зборах спілки металістів України. Він вітав учасників від імені ЦК і розповів про його діяльність в останній час. Українські металісти заявили про необхідність і надалі всемірно зміцнювати тісні братні зв'язки з робітниками Радянської Росії. В ухваленому рішенні про створення крайового об'єднання металістів відзначалося, що «з російським робітничим класом внаслідок економічних і історичних умов пролетаріат України зв'язаний найтісніше»¹.

Зміцнення відносин між українськими і всеросійськими профспілковими об'єднаннями не могло не сприяти очищенню профспілкових центрів України від меншовиків, українських соціал-демократів, есерів, що пробралися до керівництва, а також мобілізації сил робітничого класу України на боротьбу проти загарбницьких намірів імперіалістів і буржуазно-поміщицького ладу.

Підпільні більшовицькі організації, очоливши боротьбу робітничого класу України, викривали зрадницькі дії дрібнобуржуазних партій, згуртовували трудящих навколо Комуністичної партії. Більшовики використали перебування в Києві представників багатьох міст і губерній на I Всеукраїнській конференції профспілок у травні 1918 р. і створили центр підпільних більшовицьких організацій України. Кращі підпільники-комуністи працювали в профспілкових організаціях заводів, фабрик, залізничного транспорту. В доповіді Центральному комітетові РКП(б) про роботу

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2593, оп. 1, спр. 111, арк. 6.

київської організації в травні 1918 р. відзначалося: «В цілому ряді професійних спілок більшість на боці більшовиків»¹.

Спроби меншовиків перешкодити посиленню страйкового руху або обмежити його рамками економічних вимог не досягають мети. Газета «Киевская мысль» у повідомленні з Одеси на початку червня писала: «Страйковий рух в Одесі починає набирати масового характеру... Крім інших категорій праці, уже страйкуючих, сьогодні застрайкували робітники тютюнових фабрик і лісопильних заводів... Втручання профспілкових організацій поки що безплідне»².

Підпільні більшовицькі організації Одеси відігравали важливу роль у керівництві страйками металістів і робітників інших професій. Це змушений був визнати навіть міський отаман, який у своїй доповіді міністерству внутрішніх справ 6 червня писав, що більшовики «відіграють керівну роль безперечно, маючи великий вплив на ряд страйків серед трамвайників, чинбарів, металістів, робітників хлібопекарень і ін.»³.

До активного виступу готувались і металісти Києва. 10 червня начальник відділу штабу гетьмана повідомляв департамент державної варті: «Одержані відомості, що в понеділок, вівторок або середу, тобто 10, 11, 12 червня, повинен відбутися страйк робітників заводу Фільверт-Дедіна, механічних майстерень Південно-Західних залізниць (база при посаді Святошино), робітників трамваю, заводу Гретера і інших робітників...»⁴. Разом з ними готувалися до виступу робітники невеликих підприємств, зокрема в кінці місяця розпочався страйк більше ніж 1000 робітників друкарень. Він тривав і в серпні, а в деяких друкарнях — і у вересні⁵.

Виступи робітників різних професій досить переконливо свідчили про те, що робітничий клас України не примирився з тяжким окупаційним режимом, репресіями і переслідуваннями, а щільніше згуртував свої сили і розгортав напружену боротьбу.

Його виступи проти іноземних поневолювачів і буржуазно-поміщицької контрреволюції були в центрі уваги керівних партійних і радянських організацій РРФСР. На об'єднаному засіданні ВЦВК і Московської Ради 14 травня 1918 р. В. І. Ленін у доповіді про зовнішню політику підкреслював, що «головна воєнна партія в Німеччині, яка занадто звикла ставити ставку на силу меча, навіть вона в цьому випадку опинилася в становищі невідтриманої більшістю імперіалістів, буржуазних імперіалістич-

¹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 15, арк. 20.

² «Киевская мысль» від 12 червня 1918 р.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 74, арк. 101.

⁴ Там же, спр. 70, арк. 122.

⁵ ЦДА УРСР, ф. 574, оп. 1, спр. 2032, арк. 1, 3, 5, 9.

них кіл, які побачили нечувані труднощі в завоюванні України, в боротьбі за підкорення цілого народу, у вимушеній необхідності вдаватися до жахливого перевороту»¹.

Високу оцінку мужній боротьбі українського народу дав Я. М. Свердлов у виступі на V з'їзді Рад у липні 1918 р. «Я не маю сумніву в тому, — говорив він, — що співчуття всього нинішнього зібрання на боці тих робітників і селян, які до цього часу продовжують відстоювати свої соціалістичні ідеали, йти на смерть скрізь, у тому числі й на Україні...»².

Делегати з'їзду з великою увагою вислухали виступ М. О. Скрипника про початок роботи I з'їзду КП(б)У і становище на Україні³.

У Москву з різних місць РРФСР на адресу V з'їзду Рад надходили телеграми, в яких висловлювалося захоплення самовідданою боротьбою українського народу. Робітники РРФСР, які самі зазнавали нестатків і переборювали величезні труднощі, викликані громадянською війною і господарською розрухою, заявляли про свою готовність віддати все, щоб допомогти трудящим України. Пермський повітовий з'їзд Рад робітничих і селянських депутатів рішуче протестував проти насильств української буржуазії і білогвардійців над робітниками і селянами. В резолюції цього з'їзду вказувалось: «З'їзд закликає всіх трудящих Росії згуртуватися єдиним фронтом і нанести сильний, смертельний удар усім загарбникам, імперіалістам-розбійникам, що поневолили українських, фінляндських селян і робітників»⁴.

Оранієнбаумська Рада, вітаючи V з'їзд Рад, висловлювала тверду впевненість у тому, що він поведе країну до нових революційних завоювань і зробить все від нього залежне в справі допомоги повсталим українським трудящим⁵.

Гнівні протести трудящих РРФСР проти насильств і репресій окупантів, буржуазії і поміщиків, готовність робітників і селян Радянської Росії подати всіляку підтримку українському народові були яскравим виразом класової пролетарської єдності трудящих мас у їх боротьбі проти експлуататорів, свідчили про зростання братнього співробітництва і взаємної допомоги. Все це піднімало нові загони трудящих мас України на активну боротьбу проти окупантів, капіталістів і поміщиків, за відновлення влади Рад.

Кращі представники України, зібравшись у липні 1918 р. в Москві на I з'їзді КП(б)У, засудили авантюру лівих есерів, які провокаційним вбивством німецького посланника графа Мірбаха намагалися втягти Радянську країну у війну з Німеч-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 330—331.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 4, спр. 6, арк. 9—10.

³ Там же, спр. 7, арк. 1—5.

⁴ Там же, спр. 20, арк. 34.

⁵ Там же, арк. 47.

чиною. В прийнятому з'їздом зверненні «Товариші робітники і селяни Росії!» говорилося: «Ми просимо, щоб своєю витримкою, залізною дисципліною ви ще сильніше закріпили б нашу молоду Радянську Республіку, яка також потрібна нам і дорога для нас... Бережіть і будуйте нашу соціалістичну батьківщину. Вона і наша батьківщина; вона батьківщина всіх експлуатованих і нездолених...»¹.

У резолюції «Україна і Росія» І з'їзд КП(б)У підкреслив, що економічна єдність України і Росії створила міцну базу єдності пролетаріату в його боротьбі проти експлуататорів. «Перший з'їзд Комуністичної партії України, — відмічалось в резолюції, — вважає, що завданням нашої партії на Україні є, порвавши рішуче з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на началах пролетарського інтернаціоналізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки...»².

Влітку 1918 р. значно розширились зв'язки між профспілковими організаціями. Приїзди делегатів і профпрацівників з України в Москву, їх звіти і повідомлення на засіданнях центральних комітетів профспілок, відрядження інструкторів ЦК на місце, нелегальне розповсюдження профспілкових видань, фінансова допомога українським організаціям — все це сприяло зміцненню дружніх зв'язків між робітничим класом РРФСР і Україною.

Повертаючись у Москву, представники центральних комітетів доповідали про становище на Україні, вносили конкретні пропозиції щодо подання дійової допомоги українським профспілковим організаціям. 10—13 липня на засіданні ЦК спілки металістів обговорювалися доповіді Лабутіна, Бабіцина, Васильєвої про результати їх поїздки на Україну. Так, у повідомленні Васильєвої відзначалось, що тяжке становище, в якому опинились металісти України, не похитнуло організованості трудящих. То в одному, то в іншому місці спалахували страйки, поширювались протести проти жорстоких умов праці, виступи за 8-годинний робочий день, підвищення зарплати. Відмічаючи, що Крайове бюро металістів складається з непрацездатних, малоавторитетних людей, Васильєва пропонувала ухвалити рішення про скликання нового з'їзду і обрання працездатного профспілкового центра металістів України. ЦК ВСРМ врахував всі ці обставини і вирішив послати нову групу членів ЦК на Україну, зокрема на Катеринославщину, для «організаційної і тарифної роботи»³. Делегації доручалось провести необхідну роботу по дальшому зміцненню зв'язків з ЦК ВСРМ. Було вирішено командувати Гольцмана, Васильєву і Козіна.

¹ Первый съезд КП(б)У, статьи и протоколы съезда, К., 1923, стор. 85.

² КП(б)У в резолюціях її з'їздів і конференцій, 1927, стор. 15—16.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5469, оп. 2, спр. 11, арк. 51, 62.

22 липня ЦК ВСРМ вирішив скликати Раду ЦК 15 серпня і запросити з України представників Крайового бюро та спілок металістів Харкова, Катеринослава і Херсона. В порядок денний засідання Ради разом з іншими було включено і таке важливе питання, як «Взаємовідносини з Україною»¹.

Однак на шляху здійснення важливих заходів по зміцненню зв'язків між профспілками металістів РРФСР і України зустрічались і серйозні перешкоди. Представники українського об'єднання — меншовики — створювали штучні перепони, під різними приводами гальмували розвиток контактів. Голова Крайового бюро спілок металістів Фаер, добре знаючи дату засідання Ради ЦК ВСРМ, відповідь послав лише 14 серпня, де в завуальованій формі намагався всіляко уникнути постановки цього важливого питання на обговорення. Він твердив, що на Україні нібито ще немає загальної думки про взаємовідносини профспілкового руху металістів РРФСР і України². Але, боячись обурення рядових робітників-металістів, Крайове бюро згодом надіслало свого представника на засідання ЦК ВСРМ і поставило питання про взаємовідносини між профспілками на обговорення в місцевих організаціях.

ЦК ВСРМ піддав гострій критиці неправильні дії Крайового бюро. Підготовлений ЦК ВСРМ проект договору про організаційні взаємовідносини між ним і Крайовим бюро встановлював, що члени спілки металістів, які приїжджають з України в РРФСР або на Україну, є рівноправними членами організації. Передбачались однакові розміри членських внесків і матеріальної допомоги, обмін профспілковими виданнями та ін. ЦК ВСРМ погоджувався на регулярне відрядження своїх працівників у розпорядження Крайового бюро. «Завдання ЦК, — говорилося у проекті договору, — зводиться до необхідності вжити заходів по організації і зміцненню професійних спілок України і відновленню організаційного зв'язку з спілками Росії»³. В договорі відзначалося, що для здійснення цих важливих завдань необхідна присутність членів ЦК ВСРМ на місцях з таким розрахунком, щоб вони вивчали і враховували місцеві умови, виробляли і проводили в життя форми взаємовідносин і спільної боротьби. В заключній частині договору висловлювалась впевненість, що «багаторічна спільна боротьба, основана на міцному економічному фундаменті, спільність класових інтересів і мови полегшують ЦК вести боротьбу за проведення в життя поставлених ним завдань»⁴.

Таким чином, боротьба українських металістів як одного з провідних загонів робітничого класу України проти окупантів

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5469, оп. 2, спр. 11, арк. 60.

² Там же, спр. 22, арк. 126.

³ Там же, спр. 9, арк. 67, 69.

⁴ Там же, арк. 69; ф. 5451, оп. 2, спр. 56, арк. 1.

і буржуазно-поміщицької контрреволюції у 1918 р. була під неослабною увагою ЦК ВСРМ. Вона розгорталася все ширше завдяки братерській допомозі трудящих РРФСР. Все це сприяло зростанню політичної активності трудящих України, вселяло впевненість у неминучій перемозі над об'єднаними силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

Регулярні зв'язки підтримували між собою й інші професійні спілки. На засіданнях центральних комітетів всеросійських об'єднань обговорювались доповіді про становище на Україні і ухвалювались важливі рішення. Дружні відносини мали профспілки залізничників, працівників поліграфічної, хімічної і шкіряної промисловості, торгово-промислових службовців. У Харкові влітку 1918 р. було розповсюджено об'яву, в якій говорилось, що за пропозицією конференції робітників «Всеросійської електричної компанії» (ВЕК) вирішено асигнувати 100 тис. крб. на допомогу безробітним. «Комісія, — зазначалось в об'яві, — створена радою для розподілу асигнованих грошей, повідомляючи про їх одержання, просить безробітних ВЕК з'явитися в Харківське відділення спілки «Металіст» (Робітничий будинок) для реєстрації від 10 ранку до 5 годин вечора»¹.

23—24 червня відбулось перше пленарне засідання Всеукраїнської ради професійних спілок торгово-промислових службовців. Під тиском рядових членів спілки рада ухвалила рішення про взаємовідносини з Всеросійською радою професійних спілок торгово-промислових службовців. У цій резолюції підкреслювалось, що розрив з всеросійським об'єднанням може лише ослабити позиції торгово-промислового пролетаріату на Україні в його боротьбі з класовими ворогами. Тому необхідно всіма силами прагнути до відновлення єдиного фронту робітничого класу у всеросійському масштабі. Розглядаючи акт створення самостійної Всеукраїнської ради, як явище тимчасове, пленум вважав за потрібне, щоб всі спілки, які входять у її склад, були також членами всеросійського об'єднання і платили відповідні внески. В практичній роботі Всеукраїнська рада мала координувати свої дії з діяльністю Всеросійської спілки, брати участь у всіх з'їздах і нарадах, подавати звіти про роботу, розповсюджувати циркуляри тощо².

21 липня I Всеросійська конференція залізничних професійних спілок прийняла звернення до залізничників України, в якому висловила гарячі почуття трудящих РРФСР. «Тимчасово відрізані від вас Брестським договором і мечем завойовника, — говорилось у зверненні, — ми ніколи не забували, що ми члени однієї і тієї ж пролетарської, кров'ю і боротьбою спаяної, сім'ї... Прошло чотири місяці. Все розгромила реакція, все знищила, але не розгромила і не знищила вона цілком класової солідар-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2676, оп. 1, спр. 2, арк. 98.

² Журн. «Голос торгово-промисленого служашего», № 1, 1918 р., стор. 16.

ності і прихильності всіх загонів російського пролетаріату до завоювань революції»¹.

Бюро професійної спілки робітників хімічної, скляної і фарфоро-фаянсової промисловості України 17—18 серпня вирішило звернутися у всеросійське об'єднання з проханням допомогти коштами і людьми українським професійним організаціям. Бюро доручило своєму представнику, який їхав у Москву на засідання пленуму ЦК: встановити постійний зв'язок з центральним органом; зробити доповідь про становище в Донецькому басейні і Південно-західному краї; одержати всі необхідні матеріали по діловодству і колективним договорам; просити інструкторів для організаційної роботи на Україні².

Влітку 1918 р. у РРФСР під керівництвом більшовицьких партійних і профспілкових організацій розгорнулася широка кампанія по збиранню коштів для допомоги робітничому класу України. Початок цьому був покладений червневою відозвою ЦК ВСРМ.

Робітники Москви і Петрограда, Саратова і Тули, Пермі і Воронежа та багатьох інших місць ділилися своїми обмеженими коштами з трудящими України. Зібрані на фабриках і заводах, на залізницях, у військових частинах, відраховані профспілковими та іншими організаціями кошти були неоціненною моральною і матеріальною підтримкою українському народу з боку трудящих РРФСР.

Особливо широко розгорнулася ця кампанія під час всеукраїнського залізничного страйку в липні—серпні 1918 р. 1 серпня була опублікована відозва, в якій ВЦРПС відзначала, що робітничий клас України, борючись з українською реакцією, разом з тим завдає удару всеросійській і світовій контрреволюції. ВЦРПС закликала кожного робітника виконати свій обов'язок щодо українських братів і відраховувати у фонд страйкуючих не менше 0,5% денного заробітку. У відозві вказувалось: «Нехай братня допомога голодних робітників Великоросії страйкуючим українським товаришам буде яскравим доказом непорушності пролетарської солідарності, єдності і нерозривності російського робітничого руху»³.

Одеський страйковий комітет Південно-західних і Бесарабських залізниць у бюлетені № 15 передрукував повністю звернення ВЦРПС. «Заклик російських братів, — відзначалось в бюлетені, — повинен наповнити наші серця великою радістю і додати нових сил для продовження тяжкої боротьби... Відповіддю на цю братню допомогу повинно бути посилення стійкості, зміцнення наших позицій...»⁴.

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5500, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

² Журн. «Южный стекольник и химик», № 4—5, 1918, стор. 8—9.

³ «Известия» від 1 серпня 1918 р.

⁴ Освободительная война украинского народа..., К., 1937, стор. 491—492.

2 серпня на грандіозному мітингу робітників Мотовилихінського заводу (Пермська губернія) було одноголосно вирішено відрахувати 1% заробітку на користь страйкуючих на Україні. Збори затвердили постанову комітету профспілки металістів про посылку окремо з каси 10 тис. крб.¹

Рада профспілок Петрограда в своєму зверненні до трудящих міста відзначала: «Нехай кожен з вас пам'ятає, що українські залізничники героїчно борються не тільки за себе, але й за вас. Нехай кожен пам'ятає, що вони стоять на передовому посту революції віч-на-віч з завзятими ворогами всесвітнього пролетаріату»².

Петроградський комітет РКП(б) відрахував 10 тис. крб. і запропонував районним комітетам і партійним колективам на місцях провести масовий збір коштів. «Нехай, не гаючи ні дня, ні години, кожна робітнича організація відрахує із своїх коштів у фонд допомоги українським товаришам. Нехай кожний пітерський робітник, робітниця, матрос, червоноармієць принесе свою лепту на велику справу визволення українських братів, що знемагають у капіталістичному рабстві.

Справа українських робітників є наша кровна справа. Їх перемога буде нашою перемогою, їх поразка нашою поразкою.

На допомогу пролетарям України!»³.

8 серпня на пленумі Петроградської ради профспілок у присутності більше ніж 40 представників найбільших спілок обговорювалося питання про залізничний страйк на Україні і поточний момент. У доповіді відмічалось, що виступ залізничників України проти німецьких імперіалістів і внутрішньої контрреволюції є складовою частиною боротьби народів за зміцнення влади Рад, а збір коштів на користь страйкуючих — лише виконанням обов'язку перед Жовтневою революцією. «Петроградська рада професійних спілок, — говорилось в ухваленому на пленумі рішенні, — передаючи українським пролетарям-залізничникам 270 тис. карбованців, зібраних робітниками Червоного Петрограда, посилає страйкуючим братам привіт і побажання успіху в боротьбі проти насильств австро-німецьких катів і всіх тих, хто їх підтримує»⁴.

Заклик Петроградського комітету РКП(б) і Ради професійних спілок знайшов гарячий відгук серед робітників Петрограда.

Велика робота була проведена і в інших містах РРФСР. Голова Уральського обласного бюро ВСРМ А. А. Андреев 31 вересня повідомив ЦК профспілки металістів про надходження коштів у фонд страйкуючих.

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5469, оп. 2, спр. 57, арк. 2.

² «Петроградская правда» від 6 серпня 1918 р.

³ «Петроградская правда» від 7 серпня 1918 р.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 2, спр. 25, арк. 54, 58—59.

Для залізничників України:

від робітників Мотовилихінського заводу	48 000 крб.
• різних осіб	250 „
• Мотовилихінського робітничого кооперативу	5 000 „
• профспілки службовців Мотовилихи	424 „
• окружного комітету профспілки робітників металістів Горноблагодатського округу	320 „

Для металістів:

від робітників Нев'янського заводу	15 000 „
--	----------

Разом 68 994 крб.¹

У резолюції окружного комітету спілки металістів Нижньотагільського гірничого округу зазначалось, що він вирішив виділити з наявних у касі коштів 5 тис. крб. і негайно вислати їх за призначенням².

Рішення про відрахування відповідних сум були ухвалені пленумом Ради робітничих і солдатських депутатів і заводських комітетів Бутирського району Москви, Саратовською губернською радою профспілок, Лефортовським районним комітетом РКП(б) Москви³, Центральним комітетом профспілки робітників водного транспорту⁴ та багатьма сотнями інших організацій і установ.

На пленарному засіданні Саратовської ради профспілок з участю представників 28 спілок розглядалось питання про допомогу українським залізничникам і було вирішено: «... запропонувати всьому саратовському пролетаріату відрахувати 0,5% денного заробітку на користь українських залізничників»⁵.

Газети щоденно друкували повідомлення про надходження зібраних коштів. «Правда» в телеграмі з Петрограда 12 серпня писала: «На допомогу українським страйкуючим робітникам зібрано поки 314 781 крб. 41 коп.»⁶. З 31 липня по 13 серпня у «Викжедор» (Всероссийский исполнительный комитет железнодорожников) було внесено 197 227 крб. 90 коп.⁷. Московською радою професійних спілок було одержано 114 866 крб. 45 коп., «Всопрофжелем» (Всероссийским советом профессиональных железнодорожных союзов) з 1 по 9 серпня — 91 245 крб. 90 коп., з яких 80 тис. крб. було негайно переслано на Україну⁸.

У повідомленні, опублікованому в журналі «Профессиональный вестник», зазначалося, що в фонд страйкуючих залізничників України петроградська спілка металістів рішенням загальноміської конференції від 7 серпня відрахувала 200 тис. крб., спіл-

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5469, оп. 2, спр. 57, арк. 7.

² Там же, арк. 6.

³ «Правда» від 17 серпня 1918 р.

⁴ «Правда» від 20 серпня 1918 р.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 2, спр. 26, арк. 30.

⁶ «Правда» від 14 серпня 1918 р.

⁷ «Известия» від 14 серпня 1918 р.

⁸ Освободительная война украинского народа..., стор. 485—486.

ка робітників-хіміків — 15 тис. крб., делегатські збори професійної спілки харчовиків — 20 тис. крб., спілка картонажників — 2 тис. крб., правління спілки робітників-шевців — 5 тис. крб. і 0,5% денного заробітку¹.

Наслідуючи приклад профспілкових організацій РРФСР, певні суми коштів у фонд страйкуючих залізничників зібрали і передали робітники ряду промислових підприємств України. На заводі «Шапара» в Харкові робітники зібрали 763 крб. 35 коп. і передали їх спілці «Металіст»². На заводі «Старр» (Катеринославська губернія) була ухвалена спеціальна резолюція, в якій відмічалось: «Виявляючи свою класову солідарність з залізничним пролетаріатом, що веде стійку боротьбу, загальні збори постановляють: відрахувати одноденний заробіток на користь залізничників і заявляють, що надалі залізничний пролетаріат знайде у робітників заводу «Старр» підтримку...»³.

Завдяки цій допомозі страйкуючі мали можливість продовжувати наполегливу боротьбу за задоволення висунутих вимог. Так, 30 липня у Нижньодніпровську на дорослого робітника профспілкою видавалося по 4 крб., на членів сім'ї: дитину шкільного віку — 3 крб. і дошкільного — 2 крб. Всього було видано більше 20 тис. крб.⁴.

Партійні, радянські і профспілкові організації РРФСР, більшовицькі підпільні організації на Україні використали кампанію по збиранню коштів для роз'яснення широким масам трудящих єдності їх інтересів у боротьбі за перемогу нового суспільного ладу, непорушності принципів пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. Безпосередня підтримка українського народу пролетаріатом Радянської Росії в той період була яскравим свідченням дальшого зміцнення братерської солідарності трудящих.

На численних мітингах і зборах трудящі РРФСР висловлювали тверду впевненість в остаточній перемозі українського народу над об'єднаними силами іноземних імперіалістів і буржуазно-поміщицької контрреволюції. Вони заявляли про свою готовність подати необхідну допомогу робітничому класу України. «Затаївши подих, стежимо ми за вашою боротьбою, — говорилось в резолюції Всеросійської конференції залізничних профспілок, — ми, що ніколи не визнавали розчленування російського пролетаріату шляхом утворення штучних кордонів. Пролетаріат єдиний і єдина його боротьба проти гнобителів... Пам'ятайте, товариші, що весь російський пролетаріат душею і тілом з вами»⁵.

15 серпня на загальних зборах комуністів Рогожського

¹ Журн. «Профессиональный вестник», № 13—14 (21—22), 1918, стор. 20.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2593, оп. 1, спр. 156, арк. 2.

³ «Вперед» від 9 серпня 1918 р.

⁴ «Вперед» від 31 липня 1918 р.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5500, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

району м. Москви обговорювалася доповідь про становище на Україні. Збори комуністів надіслали свій братній привіт українським робітникам і селянам, що повстали проти гнобителів, гайдамаків і австро-німців, висловили впевненість, що найближчим часом на Україні буде відновлено Радянську владу¹.

Братерська допомога трудящих РРФСР, їх моральна і матеріальна підтримка були одним з найважливіших факторів, які активізували боротьбу робітників і селян України, залучили у ряди активних борців нові сили, вириваючи їх з-під впливу дрібно-буржуазних партій і згуртовуючи навколо комуністів.

Влітку 1918 р. визвольна війна українського народу набирає широкого розмаху. Вона розгортається під лозунгом ліквідації буржуазно-поміщицького монархізму, відновлення влади Рад і єдності дій трудящих України та РРФСР. Конкретне відбиття вона дістає в багатьох страйках робітників, у створенні партизанських загонів і диверсійних груп і їх нищівних ударах, у масових селянських повстаннях.

Однією з найяскравіших сторінок героїчної боротьби робітничого класу України був всеукраїнський залізничний страйк, який спалахнув у середині липня 1918 р. Слід зазначити, що залізничники виступали й раніше. Так, у квітні страйкували робітники котельної майстерні і ковальського цеху Одеських головних залізничних майстерень, близько 1000 робітників служби колії, понад 500 кондукторів². У травні—червні страйкували робітники Подільської залізниці, ст. Попасни, депо станцій Ізюма і Основи, головних майстерень Південно-Донецької залізниці, ст. Одеси. Суворими репресіями гетьманський уряд намагався зламати опір робітників. 27 травня гетьманська рада міністрів схвалила доповідь міністра шляхів про вжиті ним заходи по налагодженню діяльності залізниць, «викоріненню» більшовизму і обмеженню діяльності професійної спілки залізничників³. Але всі спроби запобігти загальному виступові робітників залізниць були марними.

15 липня застрайкували робітники станцій Здолбуново, Сарн, Коростеня, 16 липня — залізничники Києва, 17 липня почався страйк на Поліській залізниці, 19 липня страйк перекинувся на Московсько-Кієво-Воронезьку залізницю, 20 липня застрайкував Харківський залізничний вузол, Запорізька залізниця і т. д. Гетьманський уряд 17 липня ввів у дію закон царського уряду від 2 грудня 1905 р. про заборону страйків на підприємствах державного значення⁴, намагаючись разом з посиленням репресій спинити розвиток страйкового руху. Але ні введення цього закону, ні розстріли і арешти не могли похитнути стійкість і рішучість залізничників. «З учорашнього дня, —

¹ «Правда» від 17 серпня 1918 р.

² Борьба и строительство на Юго-Западных железных дорогах за 10 лет (1917—1927), К., 1927, стор. 74.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1064, оп. 1, спр. 3, арк. 9.

⁴ Там же, спр. 6, арк. 117.

повідомляла 21 липня газета «Южный край», — припинився рух по всіх лініях Слобідських залізниць. Зупинились Південно-Західна, Києво-Воронезька, Катерининська залізниця»¹.

Страйкуючі вимагали виплати належного утримання всім робітникам по 1 липня, згідно ставок, які існували за часів Радянської влади, негайного звільнення арештованих, узаконення 8-годинного робочого дня, введення в дію статуту професійної спілки, зареєстрованого Київським окружним судом, але ще не затвердженого міністерством, збільшення хлібного пайка, скасування розпорядження про зменшення плати на 50 крб. на дорожнечу, гарантії недоторканості делегатів².

Вимоги залізничників України, таким чином, були спрямовані на відновлення становища на залізницях, що існувало при Радянській владі. Страйк був політичним протестом проти буржуазно-поміщицького ладу і іноземних імперіалістів. Його організованість і політична спрямованість були досягнуті завдяки вмiлому керівництву Комуністичної партії. 19 липня при ЦК КП(б) було створено Тимчасове організаційне залізничне бюро, якому доручено «виробити план організації залізничників на Україні і негайно вжити заходів до посилки партійних працівників»³.

Страйк залізничників, керований більшовиками, перекинувся на залізниці Криму, Бессарабії і Білорусії. Разом із залізничниками страйкували робітники ряду промислових підприємств України. В липні — шахтарі Горлівського вугільного району, шахт Юдіна і Російсько-Швейцарського товариства в Мар'ївському гірничому районі, робітники соляних рудників, шахт Софіївки і Веровки, шахти Ауербаха в Бахмутському повіті, Ерастовського рудника в Чистяківському антрацитовому районі і ряді інших місць. 22 липня почався страйк на Берестобогородухівському руднику, а 26 липня він охопив весь Макіївський район. Активно виступали металісти Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Макіївки, Бахмута. Лише з 1 липня по 1 вересня 1918 р. вони провели 11 страйків⁴. На початку серпня страйкували шахтарі Жилівського рудника в Бахмутському повіті⁵. Тривав страйк робітників друкарень у Києві і Харкові⁶. В середині місяця виступили металісти заводу Гартмана в Луганську⁷, в кінці місяця — робітники машинобудівного заводу «Прогрес» у Бердичеві⁸.

¹ «Южный край» від 21 липня 1918 р.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 102, арк. 79.

³ Партархів Інституту історії партії при ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—2, спр. 8, арк. 2.

⁴ М. Супруненко, Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, К., 1951, стор. 55.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2311, оп. 1, спр. 119, арк. 28.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1325, оп. 1, спр. 58, арк. 201.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2593, оп. 1, спр. 110, арк. 93; ЦДАЖР СРСР, ф. 6860, оп. 1, спр. 324, арк. 38.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 60, арк. 308.

Героїчна боротьба робітничого класу була яскравим прикладом для трудящого селянства України. Підпільні більшовицькі організації залучали трудящих селян до активної боротьби за відновлення Радянської влади, викривали зрадницькі дії партій есерів і українських соціал-демократів. Повстансько-партизанська боротьба трудящого селянства розгорталась при активній участі і повсякденній підтримці робітничого класу. Про це свідчать великі повстання у Звенигородському, Таращанському і сусідніх з ними повітах Київської губернії, спільні виступи робітників і селян Харківської, Катеринославської, Чернігівської, Полтавської, Волинської губерній. «Повстали товариші селяни, — підкреслювалося у зверненні Одеського обласного бюро КП(б)У і військово-революційного комітету, — вимагають відновлення законної влади на Україні — влади робітничих і селянських Рад»¹.

Робітничий клас і трудяще селянство України, виступаючи за відновлення влади Рад, завдавали ударів не тільки силам буржуазно-поміщицької контрреволюції, а й планам імперіалістів Німеччини і Австро-Угорщини, спрямованим на перетворення України в свою колонію, в плацдарм для продовження боротьби з Радянською Росією. Мужня боротьба українського народу, таким чином, була складовою частиною загальнонародної боротьби трудящих різних національностей за зміцнення великих завоювань Жовтневої соціалістичної революції. Спільна боротьба братніх народів проти іноземних імперіалістів і внутрішньої контрреволюції зміцнювала дружбу і співробітництво і була тією вирішальною силою, яка забезпечила перемогу Радянської держави в роки громадянської війни.

Зміцнення співробітництва робітничого класу знаходило своє відображення і в тому, що на підпільну роботу з РРФСР на Україну прибували найбільш стійкі комуністи. 10 серпня начальник інформаційного відділу київського градоначальства повідомляв департамент державної варті: «З Москви та інших міст Росії прибувають агітатори...»². Директор департаменту, підсумовуючи повідомлення, одержані з інших місць, у своїй доповіді міністрові внутрішніх справ 15 серпня змушений був визнати: «З Великої Росії прибули на Україну три групи агітаторів з метою підняти повстання проти німців у Київській, Полтавській, Чернігівській губерніях...»³.

Більшовицькі організації зростали і політично загартовувалися. Комуністи, які працювали в підпіллі на Україні, також нерідко пробиралися в Москву та інші міста РРФСР, де одержували все необхідне для роботи на окупованій території. Так, член КПРС з жовтня 1917 р. Н. І. Точений, колишній матрос

¹ Освободительная война украинского народа..., стор. 414.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 60, арк. 183.

³ Там же, спр. 110, арк. 225.

Балтійського флоту, двічі був у Москві, де одержував кошти на потреби підпільної роботи. З Чернігівщини в Москву приїздив за літературою В. Я. Бабко. Підпільні організації провадили велику роботу по розповсюдженню радянських газет. «Правда», «Известия», «Беднота», «Красная Армия» та інші газети в значній кількості нелегально доставлялися на Україну. Директор департаменту державної варті в своїй доповіді міністрові в червні 1918 р. повідомляв, що в Харкові та інших містах продаються газети: «Известия ВЦИК», «Известия Московского Совета...», «Коммуна»¹. «Правда» в значній кількості доставлялася в Конотопські залізничні майстерні². В ніч на 6 серпня на вокзалі ст. Харків розповсюджувались газети «Правда», «Беднота», «Известия», «Красная Армия»³. В цьому ж місяці були виявлені в Проскуріві «Известия ЦК РКП(б)»⁴. В серпні студенти, що приїхали з Москви, привезли до Києва 61 примірник газет⁵. 27 серпня під час обшуку поїзда на ст. Дарниця з даху вагона було знято корзину з літературою, власник якої встиг сховатися. Тут були журнал «Коммунист», листівки «На штурм» і «До військовополонених, що повертаються додому» (німецькою мовою), Інструкція Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету № 2, брошура КП(б)У та ін.⁶

Отже, трудящі України були своєчасно об'єктивно інформовані про становище в Радянській Росії, про міжнародне життя. Правдиве слово більшовицької партії було близьким і зрозумілим робітникам і селянам України, тому що воно висловлювало їх бажання і думки, закликала до посилення боротьби. Це було також одним з важливих факторів, які сприяли зміцненню зв'язків двох братніх народів, згуртуванню їх сил навколо Комуністичної партії.

Восени 1918 р. помітно посилюються зв'язки між профспілковими організаціями РРФСР і України. 24 вересня на засіданні бюро ЦК ВСРМ з доповіддю про становище на Україні виступив представник Крайового бюро металістів Рибін. Бюро ЦК ВСРМ вирішило: «Організувати страйковий фонд при ЦК металістів для організації і підтримки загального страйку металістів на Україні і тих окремих страйків, які будуть організовані Крайовим бюро...»⁷. Бюро ЦК ВСРМ виділило 15 тис. крб. на допомогу страйкуючим робітникам Дніпровського заводу. На цьому ж засіданні був затверджений договір ЦК ВСРМ

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, спр. 113, арк. 15.

² Там же, спр. 78, арк. 3.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1325, оп. 1, спр. 58, арк. 178.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1793, оп. 1, спр. 169, арк. 1.

⁵ Київський обласний державний архів (КОДА), ф. 812, оп. 1, спр. 907 (404), арк. 36.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 60, арк. 269.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5469, оп. 2, спр. 9, арк. 103—104.

з Крайовим бюро про взаємовідносини і доручено відділам ЦК вжити практичних заходів до проведення його в життя.

Пленум ЦК ВСРМ, що відбувся 3 жовтня, поставив перед металістами України важливі завдання. «Загальне економічне і політичне становище пролетаріату на Україні, — говорилось у резолюції пленуму, — в цей час може бути докорінно змінено відновленням повсюдно органів влади Рад робітничих, селянських депутатів і що всяке незадоволення і часткові виступи повинні бути використані в цілях повалення буржуазно-поміщицького режиму»¹.

Пленум у той же час відмітив, що виступи і окремі страйки за старий колективний договір в умовах, що створилися на Україні, в більшості випадків були б шкідливим розпорошенням сил і гальмом для підготовки і організації загального виступу робітників за докорінні політичні і економічні зміни на Україні. Пленум зажадав від профспілкових організацій металістів введення у всі страйкові комітети представників місцевих організацій Комуністичної партії (більшовиків) України². Представник ЦК ВСРМ Бабіцин був командирований для роботи в складі Крайового бюро.

Боротьбі українського робітничого класу продовжує приділяти велику увагу ВЦРПС. 10 вересня член президії ВЦРПС Матрозов був відряджений на Україну³, де при допомозі підпільних більшовицьких організацій провів значну роботу по зміцненню зв'язків між профспілковими об'єднаннями. 9 жовтня виконком ВЦРПС створив спеціальну комісію сприяння профспілковому рухові в окупованих областях у складі трьох представників від ВЦРПС, по одному від профспілок залізничників, металістів, чинбарів і друкарів⁴.

Створення такої комісії було викликане змінами, що відбулися як в розгортанні боротьби, так і в міжнародному становищі. Треба було, зокрема, зосередити, всі зібрані кошти на одному рахунку, розподіляти їх централізованим порядком. Ще 22 серпня мала рада «Всопрофжелія» затвердила рішення комісії по організації допомоги залізничникам України, де зазначила, що всі грошові надходження повинні перебувати у вигляді єдиного фонду на поточному рахунку Центральної ради професійних залізничних спілок⁵.

29 жовтня Всеросійська рада профспілки робітників шкіряного виробництва, заслухавши доповідь українського представника про страйковий рух, вирішила виділити кілька тисяч карбованців з своїх коштів і просити ВЦРПС також подати

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5469, спр. 11, арк. 81.

² Там же, арк. 81—82.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 2, спр. 14-а, арк. 21.

⁴ Там же, спр. 126, арк. 11.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5500, оп. 1, спр. 16, арк. 3.

потрібну допомогу робітникам шкіряних заводів України¹. 31 жовтня ВЦРПС асигнувала 50 тис. крб.².

13 листопада 1918 р. у звітній доповіді ЦК профспілки робітників шкіряного виробництва Всеросійському з'їздові відзначалося, що з України часто приїжджали делегати для встановлення зв'язків. Українським товаришам була надана грошова допомога під час їх страйку³. 5 грудня ЦК спілки передав українцям ще 15 тис. крб.⁴.

Як і в попередні місяці, восени 1918 р. робітничий клас України своїми виступами вносив вклад у загальнонародну боротьбу за відновлення і зміцнення влади Рад. Вересневі страйки робітників Дніпровського заводу⁵ в Кам'янському (нині Дніпродзержинськ), двотижневий страйк робітників майстерень «Товариства пароплавства по Дніпру і його притоках» у Києві⁶, паровозобудівного заводу⁷ та друкарень у Харкові⁸, Маріуполі і Бахмуті⁹, шахтарів Софіївки (Бахмутський повіт)¹⁰ і ряду інших шахт та промислових підприємств Донбасу — яскравий доказ зрослої політичної активності трудящих. Окремі страйки робітників тривали довго. Ось що відмічалось в доповідній записці ВЦВК Рад РРФСР з приводу страйку друкарень Харкова в листопаді 1918 р. «Страйк друкарів у Харкові, що розпочався відразу ж після падіння на Україні Радянської влади, кілька разів перетворювався на загальний, так й по цей час лишився страйком...»¹¹.

У мужній боротьбі українського народу поєднувався національно-визвольний рух проти гніту іноземних імперіалістів з революційною боротьбою проти внутрішньої контрреволюції під прапором відновлення Радянської влади. Комуністична партія посилювала організаторську і політичну роботу в масах. У жовтні кількість страйків значно зросла. 1 жовтня на загальних зборах робітників харківського трамвайного парку одногослосно було вирішено розпочати з 5 жовтня страйк і продовжувати його до задоволення висунутих вимог¹².

Шахтарі Веровки в Бахмутському повіті, Гришино знову застрайкували¹³. 9 жовтня почався страйк металістів заводу «Шапара» в Харкові¹⁴. В Одесі команди транспортних суден

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5453, оп. 2, спр. 9, арк. 2—3.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 2, спр. 14-а, арк. 25.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5453, оп. 2, спр. 4, арк. 3.

⁴ Там же, спр. 32, арк. 1—2.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2311, оп. 1, спр. 119, арк. 73, 113.

⁶ КОДА, ф. 812с, оп. 1, спр. 909 (406), арк. 54; спр. 407, арк. 80.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2593, оп. 1, спр. 190, арк. 74.

⁸ ХОДА, ф. 922, оп. 1, спр. 224, арк. 72.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1794, оп. 1, спр. 18, арк. 7, 17.

¹⁰ Журн. «Горнотруд», № 5, 1918, стор. 12.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 79, спр. 2, арк. 40.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2593, оп. 1, спр. 160, арк. 27.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2311, оп. 1, спр. 118, арк. 138.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2593, оп. 1, спр. 156, арк. 14, 31.

і робітники порту відмовилися виконувати розпорядження австро-угорського командування¹. Страйкували робітники заводу Новоросійського товариства в Юзівці (модельний і цегельний цехи), заводу Гартмана в Лугацьку (прокатний цех)². Робітників підтримували шахтарі. 15 жовтня директор заводів Новоросійського товариства Свіцин у телеграмі міністрові внутрішніх справ вимагав вжити суворох заходів до припинення страйків. «Робота рудників у Юзівці, налагоджена з великими труднощами і затратами, порушується, — писав він. — Прогаяння у вжитті рішучих заходів загрожує серйозними ускладненнями»³.

Важливу роль у дальшому розгортанні боротьби українського народу відіграв II з'їзд КП(б)У, що відбувся 17—22 жовтня 1918 р. в Москві.

З'їзд відзначив, що в зв'язку з змінами у міжнародному становищі для робітників і селян України створились більш сприятливі умови для дальшого розгортання боротьби як проти іноземних поневолювачів, так і проти внутрішньої контрреволюції за відновлення Радянської влади. Спільним завданням у цій боротьбі, підкреслювалось у резолюції II з'їзду КП(б)У, є об'єднання Радянської України з Радянською Росією, що одне тільки зможе забезпечити українським трудящим масам свободу національного і культурного розвитку⁴.

Відповідаючи на заклик більшовицької партії, робітничий клас посилював страйкову і партизансько-повстанську боротьбу. Широка хвиля політичних страйків прокотилася в період підготовки і святкування першої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. В багатьох місцях України ці виступи переростали в збройну боротьбу за владу Рад. 29 жовтня застрайкувало більше 3500 робітників паровозобудівного заводу в Харкові⁵. Харківський комітет КП(б)У через підпільну організацію звернувся до робітників заводу з спеціальною відозвою. «Разом з нахабним самозванцем «хліборобом» гетьманом і його чорносотенною ватагою царських катів повинні бути скинуті і нові друзі гетьмана — українські меншовики і есери. Дружній союз гетьмана і його злочинної кліки з українськими соціал-зрадниками буде розбитий наголову революційною робітничо-селянською Україною в союзі з Радянською Росією»⁶. Виступ робітників паровозобудівного заводу — це одна з яскравих сторінок мужньої боротьби трудящих Харкова за безпосереднє відновлення Радянської влади в місті. Він був прикладом для робітників інших підприємств. У звіті німецького команду-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 74, арк. 168.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2593, с. 110, арк. 154; ЦДАЖР СРСР, ф. 5469, оп. 2, спр. 43, арк. 84.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 100, арк. 191.

⁴ КП(б)У в резолюціях її з'їздів і конференцій, 1927, стор. 34.

⁵ ХОДА, ф. 1354, оп. 1, спр. 265, арк. 31.

⁶ ХОДА, ф. 922, спр. 240, арк. 31.

вання за 8—9 листопада зазначалося: «В Харкові спалахнув страйк, який охопив усі фабрики»¹.

Повідомлення про виступи робітників і селян України в ці дні надходили з різних місць. У Києві з закликом до робітників звернулись Київський обласний, губернський і міський комітети КП(б)У: «День 7 листопада українські робітники повинні відсвяткувати по-своєму — загальним одноденним страйком. Це буде одночасно і привітом пролетарській Росії і мовчазним, але красномовним попередженням контрреволюційній банді, що сидить на багнетах міжнародного імперіалізму»². 9 листопада Д. З. Мануїльський в телеграмі В. І. Леніну і Г. В. Чичеріну повідомляв: «В Києві був одноденний страйк, незважаючи на те, що в місто були стягнуті додаткові війська, артилерія»³.

Організовано виступили робітники Донбасу, Катеринославщини, Одещини та інших районів України. В зведенні гетьманського генерального штабу за 13 листопада підкреслено: «12 листопада після 16 годин почався загальний страйк у Катеринославі і Нижньодніпровську; зупинились заводи, електрична станція, трамваї, водопроводи. Студенти гірничого інституту стали на бік робітників. У Катеринославі організувався робітничий комітет, який випустив відозву антиурядового змісту із закликом до загального дводенного страйку як протесту проти існуючого уряду»⁴.

Виступи робітників України в жовтні-листопаді були не лише свідченням зростання політичної свідомості і активності трудящих мас, а й яскравою демонстрацією єдності дій пролетаріату РРФСР і України в боротьбі за відновлення і зміцнення нового суспільного ладу, завойованого у Великій Жовтневій соціалістичній революції.

У цій боротьбі український народ одержував постійну допомогу з боку Ради Народних Комісарів, робітничого класу РРФСР. 2 листопада на пленарному засіданні ВЦРПС з участю представників центральних комітетів профспілок обговорювалося питання про фонд допомоги українським страйкуючим залізничникам. В ухваленому рішенні відмічалось, що страйковий рух охопив всі окуповані області і назріла необхідність створення комісії для активної підтримки загального страйкового руху на Україні, причому бажано було б включити до її складу і представників КП(б)У. Пленум ВЦРПС вирішив: «Ужити фонд допомоги страйкуючим українським залізничникам на підтримку страйкового руху в усіх окупованих областях»⁵.

Братерська підтримка трудящих України з боку Радянської

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1793, оп. 1, спр. 46, арк. 254.

² ЦДАЖР УРСР, ф. листівок, інв. № 2107 (Д—499).

³ Документи о разгроме немецких оккупантов на Украине в 1918 г., М., 1942, стор. 198.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1793, оп. 1, спр. 46, арк. 258.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 2, спр. 12-6, арк. 24—25; спр. 10, арк. 27.

Росії в боротьбі за відновлення влади Рад полягала і в тому, що уряд РРФСР і його військові органи допомогли сформувати дві повстанські дивізії у нейтральній зоні. Із незначних резервів, що були в розпорядженні Радянського уряду, було виділено спорядження, обмундирування, боеприпаси, подано допомогу в доборі командного складу і політпрацівників. Частини дивізій одержували постачання з баз, розташованих у межах РРФСР — в містах Брянську, Курську, Беленіхіно, Колонтаєвці. Повстанські дивізії безперервно поповнювалися за рахунок партизан, що переходили демаркаційну лінію, і громадян РРФСР. «Поповнення прибуває швидко, — писав у доповідній записці народному комісару військових справ консультант оперативного відділу після поїздки в першу дивізію в жовтні 1918 р. ...Підбір людей хороший... — виключно з українців Чернігівської і Курської губерній. Дисципліна зразкова... Дух частин сильний: всі рвуться скоріше звільнити Україну від німців і уряду Скоропадського...»¹.

З метою посилення агітаційно-масової роботи серед широких верств українського населення ЦК КП(б)У звернувся до Ради Народних Комісарів з проханням виділити відповідні кошти для друкування літератури. 24 жовтня на засіданні РНК РРФСР під головуванням В. І. Леніна було поставлено на обговорення питання про асигнування 1 млн. крб. на книги для України. Вирішено: «Внести це питання в комісію при Раді Народних Комісарів. Викликати представників комісаріату освіти і представників видавництва ВЦВК»².

В. І. Ленін, який уважно стежив за розгортанням боротьби українського народу і безпосередньо нею керував, дав їй високу оцінку. «Завоювання України, — писав він, — було величезною національною жертвою, а пролетарів і бідніших селян України воно загартувало і *посилило*, як революційних борців за інтернаціональну робітничу революцію. Україна потерпіла — інтернаціональна революція виграла, «розбестивши» німецьке військо, ослабивши німецький імперіалізм, *зблизивши* німецьких, українських і російських робітничих революціонерів»³.

13 листопада ВЦВК Рад РРФСР анулював Брестський договір. Трудящі маси України, Білорусії, Криму, Кавказу, Прибалтики, звільнені від умов грабінницького договору, продиктованого німецькою воячиною, закликані були вирішувати свою долю. Радянська держава дістала змогу надати відкриту реальну підтримку трудящим у відновленні влади Рад. «Вітаючи населення всіх областей, визволених від гніту німецького імперіалізму, — говорилося в рішенні ВЦВК, — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка кличе трудящі маси цих

¹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. ф. 70, оп. 1, спр. 242, арк. 41—42.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 93, спр. 76, арк. 106.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 91.

областей до братнього союзу з робітниками і селянами Росії і обіцяє їм повну підтримку в їх боротьбі за встановлення на їх землях соціалістичної влади робітників і селян»¹.

Головним завданням у практичній діяльності місцевих партійних організацій в цей час стала мобілізація мас на безпосередню збройну боротьбу за визволення України від окупантів і відновлення Радянської влади. Про це досить переконливо говорить резолюція Харківського комітету, ревкому і виконавчого бюро:

«1. Основне завдання Харківської організації в сучасний момент — захоплення влади в Харківському районі.

2. Рада як орган повстання повинна бути обрана негайно.

3. До скликання Ради вся робота по організації повстання доручається ревкому, що обирається на даній нараді...

4. Ревкому Харківського району доручається особливо посилену роботу провести:

а) в галузі організації робітничих полків,

б) в галузі встановлення зв'язків (з українськими і німецькими частинами шляхом делегацій, листівок і т. п.).

5. Необхідних для цього працівників повинна дати Харківська організація, якій доручається мобілізація всіх членів партії, скликання загальноміської конференції, посилена організація партійних осередків, складання списків по заводах та ін.»².

Становище на Україні було дуже складним. Буржуазно-націоналістичні сили, очолювані Директорією, намагалися використати масовий рух трудящих проти гетьманщини і окупантів у своїх підступних цілях відриву України від Радянської Росії і збереження буржуазного ладу. В той же час на півдні України почалася висадка військових частин Антанти, яка, здобувши перемогу над Німеччиною та її союзниками, зосереджувала тепер основні зусилля на боротьбі з Радянською Росією. Комуністична партія, очоливши боротьбу за визволення України від окупантів, викривала справжні наміри Директорії, наполегливою копіткою роботою ще тісніше згуртовувала широкі маси робітничого класу і трудового селянства навколо партії.

Активними виступами в тилу ворога робітники і селяни підтримували наступаючі частини повстанських дивізій і Червоної Армії, які звільняли українські землі від німецьких військ і петлюрівського охвістя. З РРФСР на Український фронт від'їжджали сотні добровольців. Так, 11 листопада з Борисоглебська, Тамбовської губернії, місцева влада сповіщала у телеграмі до ВЦВК про бажання великої групи місцевих робітників і евакуйованих залізничників відправитися на фронт і просила дозволити їм сформувати полк з півротою агітаторів³.

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 21, спр. 1, арк. 61.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 58, арк. 5.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 23, спр. 520, арк. 13, 25.

Напружена боротьба українського народу наближалася до переможного завершення. В грудні 1918 р. в Харківській, Чернігівській, Полтавській і деяких місцевостях Катеринославської губерній владу Рад було відновлено.

23 грудня ВЦВК ухвалив постанову, в якій знову підкреслив «готовність РРФСР подати всю необхідну допомогу і підтримку трудовим класам Естляндії, Латвії, Литви, України в їх боротьбі проти ладу експлуатації і гноблення і в захисті їх свободи і незалежності від спроб іноземних завоювань»¹.

Спираючись на підтримку російського та інших братніх народів, трудящі України здобули перемогу над об'єднаними силами іноземних імперіалістів і внутрішньої контрреволюції, відстояли свободу і незалежність. Збулися пророчі слова великого Леніна, сказані ним 22 жовтня 1918 р.: «...ми знаємо твердо, що коли українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки переможе, але й буде непереможна!»².

* *

*

Боротьба робітничого класу України проти австро-німецьких імперіалістів і гетьманщини у 1918 р. перебувала під неослабною увагою В. І. Леніна, Комуністичної партії, вищих органів державного управління, профспілкових організацій і широких верств робітничого класу РРФСР.

Виступаючи за відновлення влади Рад на Україні, робітничий клас і селянство завдавали ударів не тільки силам буржуазно-поміщицької контрреволюції, а й планам імперіалістів Німеччини, спрямованим на перетворення України в свою колонію, в плацдарм для продовження боротьби з Радянською Росією.

Братня допомога і підтримка з боку трудящих мас РРФСР була однією з важливих умов широкого розгортання і успішного завершення визвольної боротьби українського народу. Вона була яскравим виявом класової пролетарської солідарності, зростаючої і міцніючої дружби російського і українського народів.

Мужня боротьба робітників і селян України проти австро-німецьких окупантів і гетьманщини у 1918 р. — складова частина героїчної боротьби трудящих різних національностей за збереження і зміцнення історичних завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції на всій території Росії.

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 21, спр. 4, арк. 160—161.

² В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 101.

И. Т. ЩЕРБИНА

ЗМІНИ В СКЛАДІ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Вивчення питання про склад промислових робітників у до- жовтневий період на Україні безсумнівно має науковий інтерес. Проте воно ще мало досліджене в українській радянській істо- ріографії. Ця стаття не ставить перед собою завдання пока- зати весь комплекс питань, зв'язаних з складом пролетаріату, в ній будуть висвітлені лише зміни, які внесла перша світова війна в склад промислових робітників.

Незважаючи на закриття ряду підприємств, які не працювали на потреби війни, загальна кількість робітників у промисловості України не тільки не зменшилась, а, навпаки, зросла. Це зрос- тання відбувалося за рахунок розширення підприємств, що ви- конували замовлення військового відомства. В цей час значно змінився статевий та віковий склад промислових робітників.

У період першої світової війни відбувався процес інтенсив- ного розпорошення старих кадрів «потомствених» пролетарів, розбавлення їх новими робітниками, частина яких належала навіть до чужих пролетаріату соціальних прошарків. З метою ухилення від мобілізації до армії на фабрики і заводи пішли вихідці з дрібної буржуазії. Хоч їх було і небагато, але вони деякою мірою негативно впливали на основну пролетарську масу. Проте цього впливу аж ніяк не можна переоцінювати. Незважаючи на шовіністичний чад у країні і на зусилля соціал- шовіністів, ідеї захисту «своєї батьківщини» не знайшли під- тримки серед пролетаріату. «Єдиним класом в Росії, — писав В. І. Ленін, — якому не вдалося прищепити зарази шовінізму, є пролетаріат»¹.

У роки війни на промислових підприємствах України, як і інших районів Росії, використовувалася праця біженців, що в зв'язку з захопленням ворогом території Польщі та захід- них губерній Росії змушені були шукати собі джерела для існування. Використовувалась також праця військовополоне- них і іноземних робітників — китайців, іранців та ін.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 278.

Зміни в складі промислових робітників країни ускладнювали роботу більшовицьких організацій серед робітників. Вивчення цих змін має безперечне значення як для висвітлення історії більшовицьких організацій, так і для показу розмаху робітничого руху в країні під час першої світової війни.

* *

*

У зв'язку з початком першої світової війни до армії було мобілізовано багато здорових робітників-чоловіків призовного віку, необхідних на виробництві. Проте точно врахувати кількість робітників, мобілізованих до армії, за відсутністю даних досить важко. Щоб уявити собі, якої втрати зазнали підприємства в зв'язку з мобілізацією, наведемо кілька прикладів по окремих галузях промисловості.

У кам'яновугільній промисловості України було мобілізовано близько 40% усіх робітників, у залізорудній — 50%¹. Всього промислових робітників по країні було призвано понад 30% довоєнного складу. В середньому по країні в армію було мобілізовано 47% працездатних чоловіків². Мобілізація до армії кваліфікованих робітників на початку війни свідчила про недостатню підготовку царського уряду до війни. Питання про надання відстрочок найбільш необхідним категоріям робітників не було задалегідь підготовлене.

Внаслідок мобілізації в армію робітників призовного віку вже в перший рік війни виникла гостра потреба в робочій силі в промисловості. Так, на підприємствах Катеринославської губернії влітку 1915 р. не вистачало 103 794 робітників³. Власники залізорудних шахт Криворізького басейну в лютому 1915 р. в телеграмі на ім'я міністерства торгівлі і промисловості писали: «...на цей час залишилось 50% нормальної кількості необхідних гірників...»⁴. Тільки в Одесі не вистачало майже 3 тис. робітників⁵.

Незважаючи на мобілізацію до армії значної кількості робітників, середньорічна чисельність їх в роки війни на Україні, як і по всій Росії, не знизилась, а, навпаки, зросла, про що свідчать дані по всіх галузях промисловості в ценових промислових підприємствах (на початок року): в 1913 р. налічувалось

¹ Труды 41 съезда горнопромышленников Юга России, X., 1917. т. I, стор. 3.

² М. Гильберт, К вопросу о составе промышленных рабочих СССР в годы гражданской войны, «История пролетариата СССР», Сборник № 3(19), М., 1934, стор. 212.

³ «Известия Центрального Военно-промышленного комитета» від 2 вересня 1915 р.

⁴ Журн. «Горнозаводское дело», № 6, 1915, стор. 10503.

⁵ А. А. Нестеренко, Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины конца XIX и нач. XX в., 1954, стор. 275.

5 494 000, в 1914 р. — 631 600, в 1915 р. — 631 400, в 1916 р. — 635 300 і в 1917 р. — 812 500 робітників¹.

Всього за три роки війни кількість робітників на Україні зросла на 28,6%, а в цілому по Росії це зростання становило лише 6,5%. Таке збільшення кількості робітників у ценових промислових підприємствах на Україні пояснюється насамперед зростанням питомої ваги Донецького басейну та деяких галузей промисловості в економіці країни, а також частково евакуацією на Україну ряду підприємств з Прибалтики та Польщі в зв'язку з захопленням цієї території німецькими імперіалістами. Україна була основною кам'яновугільною та металургійною базою Росії в період війни.

У статистичних джерелах відсутні повні дані, які ілюстрували б динаміку чисельності робітників України під час першої світової війни по губерніях і по галузях промисловості та давали б характеристику складу робітників щодо статі та віку. Найбільш повними є дані фабричної інспекції, бо вони ґрунтуються на масовому матеріалі і охоплюють всі губернії України та значну частину галузей промисловості. Дані про кількість робітників на Україні по губерніях наведені (в абсолютних і відносних величинах) в табл. 1².

Таблиця 1

Губернії	1913 р.	1914 р.	1915 р.	1916 р.
Волинська . . .	25519	24924	14188	14514
	100	97,7	55,5	56,8
Катеринославська	39258	36173	42770	59059
	100	92,1	109,0	150,4
Київська . . .	77917	78476	77176	83714
	100	100,6	99,0	107,4
Подільська . . .	30834	31562	31003	33243
	100	102,3	100,5	111,0
Полтавська . . .	14814	15297	16946	19393
	100	110,0	114,4	130,9
Таврійська . . .	12158	12917	10670	16789
	100	106,2	87,6	138,0
Харківська . . .	53225	53465	54857	71135
	100	100	103,3	133,6
Херсонська . . .	50355	54565	57061	73042
	100	108,3	113,3	145,2
Чернігівська . . .	27961	24511	24612	28603
	100	80,5	88,0	102,3
	332041	331890	329283	399492
	100	99,9	99,2	120,3

Як видно з наведених в таблиці даних, у 1914 р. в порівнянні з 1913 р. кількість робітників промислових підприємств, що

¹ Україна, Статистичний щорічник за 1928 рік, X., стор. 229.

² «Народное хозяйство в 1916 году», вып. VII, Пг., 1922, стор. 132 133.

були під наглядом фабричної інспекції, по губерніях України особливих змін не зазнала. Кількість робітників трохи зменшилась тільки в Чернігівській, Волинській та Катеринославській губерніях. У решті ж губерній України вона дещо збільшилась. У 1915 р. в порівнянні з 1913 р. по всіх губерніях України число робітників зменшилось. Особливо помітне було це зменшення у Волинській губернії — на 44,5%, Чернігівській — на 19%. У 1916 р. по всіх губерніях України, за винятком Волинської, на підприємствах, що були під наглядом фабричної інспекції, відбулося помітне збільшення кількості робітників. У цілому на Україні кількість робітників на підприємствах, що були під наглядом фабричної інспекції, збільшилась на 20%. По окремих губерніях це збільшення проходило нерівномірно. Так, по Катеринославській губернії кількість робітників збільшилась на 40,4%, Херсонській — на 45,2, а по Чернігівській — лише на 2%.

Зміни в кількості промислових робітників по губерніях України залежали в основному від участі підприємств, що знаходились на території губернії, у виконанні замовлень військового відомства та інших відомств, що постачали армію. Необхідно також мати на увазі й наближення театру воєнних дій до тієї чи іншої губернії.

Війна внесла відчутні зміни в кількість робітників по галузях промисловості українських губерній. Частина підприємств, які не працювали на потреби війни, закривалася, значно скорочувалось виробництво. Так, у Київській губернії тільки з 1 по 25 листопада 1914 р. скоротилося виробництво на 8 підприємствах, у Волинській губернії з 20 липня по 1 листопада цього ж року — на 44 підприємствах і 4 підприємства були закриті. Закривалися підприємства і в інших губерніях¹.

Уже в перший рік війни в ряді галузей промисловості кількість робітників зменшилась. Так, у групі підприємств, які обробляли мінеральні речовини (виробництво скла, фарфорового, фаянсового посуду та інших виробів) кількість робітників у 1915 р. проти 1913 р. скоротилась на 17 638 чоловік, що становило 44,2%, на підприємствах по виробництву паперу, в друкарському виробництві — на 2088 чоловік, або 26%, на підприємствах по механічній обробці дерева — на 5607 чоловік, або 39%, на підприємствах по обробці льону, конопель — майже на 2 тис. — 17%.

На підприємствах, які займалися обробкою металу, виробництвом машин, різних апаратів, чисельність робітників збільшилася за цей час на 22 494 чоловіки, що становило 33,5%. У наступні 1916 і 1917 рр. продовжувала збільшуватися чисельність металістів — одного з найреволюційніших загонів робітничого класу. Так, у 1917 р. кількість металістів на промислових

¹ А. А. Нестеренко, назв. праця, стор. 278.

підприємствах, що були під наглядом фабричної інспекції, зроста на 48%¹.

Війна значно вплинула на динаміку кількості одного з найважливіших загонів робітничого класу України — робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу. Вже після першої мобілізації в липні 1914 р. з 203 тис. робітників Донецького басейну залишилось тільки 137 тис. чоловік².

Власники шахт забили тривогу про необхідність поповнення робітників кам'яновугільної промисловості. Рада з'їзду гірничо-промисловців Півдня Росії домогалась навіть перед урядом безплатного проїзду всім тим, хто виявив бажання працювати на шахтах Донбасу. На початку серпня 1914 р. міністром внутрішніх справ на ім'я губернаторів Московської, Калузької, Тульської, Орловської, Рязанської, Воронежської, Нижегородської, Смоленської, Чернігівської, Тамбовської, Курської та Самарської губерній було надіслано телеграму такого змісту: «Уряд вважає можливим надати робітникам безплатний проїзд у межі Донецького району за посвідченнями, виданими повітовими управліннями, земськими начальниками через волосні управління для пред'явлення в залізничні каси...»³. В телеграмі далі говорилося, щоб місцеві органи широко повідомляли про це населення. Зазначене розпорядження уряду діяло до 1 січня 1915 р. За цей час до Донбасу приїхало кілька десятків тисяч робітників. У кінці грудня 1914 р. на шахтах Донбасу працювало вже 204 тис. робітників⁴.

Проте в період війни, як і в минулий час, на шахтах відбувався сезонний відплив і наплив робітників. Шахтарі, зв'язані з сільським господарством, весною і влітку їхали на село, а після закінчення сільськогосподарських робіт знову поверталися на шахту.

Середньорічні дані, наведені в табл. 2, показують зростання кількості робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу в період першої світової війни.

Збільшення кількості робітників кам'яновугільної промисловості в роки війни в Донецькому басейні було викликане зростанням потреб у кам'яному вугіллі в країні, а також зниженням продуктивності праці шахтарів.

У залізорудній промисловості України кількість робітників у роки війни в порівнянні з довоєнним часом зменшилась.

¹ Збірник статистичних відомостей по народному господарству України, К., 1919, стор. 100—101; Статистический сборник за 1913—1917 гг., вып. 1, М., 1926, стор. 4—35.

² Центральний воєнно-історичний архів у Москві, ф. 369, 1917, спр. 40. арк. 193.

³ «Южный край», від 17 серпня 1914 р.

⁴ Г. Д. Бакулев, Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, М., 1955, стор. 188.

Якщо в 1913 р. тут налічувалось 24,3 тис. робітників, то в 1917 р. — 22 тис.¹.

Таблиця 2

Р о к и	Тис. чол.	%
1913	168440	100,0
1914	185823	110,3
1915	180600	107,2
1916	247180	146,7
1917	280372	166,0

Це — один з показників руйнівного впливу війни на народне господарство країни.

Скоротилась кількість робітників і на підприємствах по виробництву будівельних матеріалів. З 11,5 тис. робітників, що працювали в цій галузі на Україні в 1913 р., в 1916 р. залишилося 7 тис. Лише в гірничій промисловості — добування марганцевої руди — кількість зайнятих робітників збільшилась. У 1913—1914 рр. їх було 1,6 тис. чоловік, в 1915 р. — 1,7 тис., а в 1917 р. — 2,7 тис. чоловік.

Найбільш рівномірно в роки війни на Україні зростала кількість робітників у металургійній промисловості. В 1913 р. в ній працювало 89 510 робітників, у 1914 р. — 89 074, у 1915 р. — 105 984, у 1916 р. — 137 038, а в 1917 р. — 142 587 робітників. Кількість робітників металургійних заводів України за роки війни зросла трохи більше ніж у півтора рази².

Перша світова війна внесла істотні зміни і в статевий склад промислових робітників України. За роки війни кількість чоловіків-робітників на промислових підприємствах зменшилась. Так, на підприємствах, що були під наглядом фабричної інспекції, кількість робітників-чоловіків зменшилась з 274 180 в 1913 р. до 273 233 чоловік в 1914 р. Абсолютне число робітників-чоловіків на Україні на кінець 1916 р. збільшилось до 296 770 чоловік, проте в загальній масі робітників кількість робітників-чоловіків зменшилась з 82% у 1913 р. до 74% в 1916 р., тобто на 8%³.

Таке зменшення питомої ваги робітників-чоловіків на промислових підприємствах відбувалося за рахунок збільшення кількості робітниць, підлітків та дітей. Значно ширше, ніж у довоєнні роки, на фабриках, заводах та інших підприємствах капіталісти стали використовувати працю жінок. Це пояснюва-

¹ Збірник статистичних відомостей по народному господарству України, К., 1919, стор. 100—101.

² Статистический сборник за 1913—1917 гг., стор. 75.

³ «Статистика Украины» № 18, серія III, Статистика промисловості і труда, т. I, вып. 8, стор. 8; Статистический сборник за 1913—1917 гг., стор. 4—35.

лось, з одного боку, зростанням попиту на робочу силу, а з другого — тим, що жіноча праця значно дешевше оплачувалась. Все це було результатом посилення експлуатації робітничого класу, посилення наступу капіталу на працю. За даними фабричної інспекції, кількість робітниць на промислових підприємствах України в роки першої світової війни зростає так ¹:

	1913 р.	1914 р.	1915 р.	1916 р.
Робітниць на Україні	57 861	58 652	73 557	102 722
Робітниць по всій Росії	613 738	622 620	693 193	839 234

Отже, коли в 1914 р. жіноча праця зростає на 1,2% проти 1913 р., то в 1915 р. вона збільшилась на 27% проти 1914 р. В період першої світової війни жіноча праця на Україні, як показують наведені вище дані, зростає на 77%, а по всій Росії — на 36,5%.

По губерніях України зростання жіночої праці в промисловості мало нерівномірний характер. Так, у Катеринославській губернії вона збільшилась в 1916 р. в порівнянні з 1913 р. в шість разів, в Таврійській, Подільській, — в два рази, в Херсонській, Харківській, Полтавській — в півтора раза ².

По галузях промисловості, що перебували під наглядом фабричної інспекції, кількість робітниць зростає також нерівномірно. Збільшення їх кількості відбувалось у тих галузях промисловості, які працювали на потреби війни. В такій галузі виробництва, як обробка металів, у 1915 р., тобто тільки за другий рік війни, кількість робітниць зростає майже в дев'ять разів. Більше ніж у три рази збільшилась кількість робітниць на підприємствах по обробці тваринних продуктів та на інших підприємствах ³.

Деяко зменшилась кількість робітниць у 1915 р. на підприємствах, які менше були зв'язані з роботою на потреби війни. Таке становище спостерігалось в текстильній промисловості, на підприємствах по обробці харчових продуктів, механічної обробки дерева та ін. Але й на цих підприємствах вже в наступні роки кількість жінок зростає.

Жіноча праця в роки першої світової війни досить широко стала використовуватися в кам'яновугільній промисловості Донбасу. Так, коли в 1913 р. на шахтах Донбасу працювало 2,4 тис. жінок ⁴, то на 1 вересня 1916 р. їх уже налічувалось 12,4 тис. ⁵. Жінки-робітниці в роки війни працювали і на підземних роботах. У 1915 р. були скасовані закони, здобуті

¹ Народное хозяйство в 1916 г., стор. 132—133.

² Там же.

³ Там же.

⁴ И. И. Лященко, Очерки по гигиене труда горнорабочих каменноугольной промышленности, М., 1926, стор. 9.

⁵ Труды 41 съезда горнопромышленников Юга России, т. II, X., 1917, стор. 8—9.

в наполегливій боротьбі робітників з капіталістами, про обмеження жіночої та дитячої праці в кам'яновугільній та інших галузях промисловості.

У порівнянні з довоєнним часом значно зросла на промислових підприємствах і кількість малолітніх та підлітків. На підприємствах, що були під наглядом фабричної інспекції, чисельність підлітків та малолітніх у роки війни зростала так: в 1913 р. їх було 37 025, в 1914 р. — 39 518, в 1915 р. — 45 534, а в 1916 р. — 56 496 чоловік¹.

За три роки війни кількість малолітніх та підлітків у промисловості України зросла на 45,8%, тоді як за три передвоєнні роки вона збільшилась лише на 26%. Особливо зросло число підлітків і малолітніх на підприємствах, які виробляли харчові та смакові продукти. Так, якщо в 1913 р. їх було 12 598, то вже в 1915 р. стало 20 841, тобто більше на 65,4%; на підприємствах по обробці металів — кількість робітників з 8959 чоловік в 1913 р. збільшилась до 12 640 в 1915 р. Разом з тим необхідно відмітити, що на підприємствах галузей промисловості, які не були зв'язані з виконанням завдань воєнного відомства, в перші роки війни спостерігалось деяке зменшення кількості підлітків та малолітніх. Це — лісообробне виробництво та обробка мінеральних речовин. Звичайно, зменшення кількості робітників у цих галузях було зв'язане з закриттям підприємств та скороченням виробництва.

Загальна кількість малолітніх від 12 до 15 років з 1914 по 1917 р. зросла майже вдвічі; трохи менше як у півтора раза збільшилась кількість підлітків від 15 до 17 років. Це ще одне свідчення про посилення наступу капіталу на працю, про посилення експлуатації робітничого класу нашої країни під час першої світової війни².

За статтю малолітні та підлітки, як свідчать дані фабричної інспекції, розподілялись так: в 1914 р. малолітніх хлопців було 2498, дівчат — 1337; в 1917 р. хлопців — 4135, дівчат — 1962. Підлітків хлопців у 1914 р. було — 23 438, в 1917 р. — 50 399; підлітків дівчат у 1914 р. було — 12 244, в 1917 р. — 16 711³.

Кількість підлітків та малолітніх під час війни зросла також і в кам'яновугільній промисловості України. Наприклад, у 1914 р. на шахтах Донбасу працювало підлітків і малолітніх 14 615 чоловік, а на 1 січня 1917 р. — 19 283⁴.

Підсумовуючи зміни у складі робітників щодо статі та віку з 1914 по 1917 р., необхідно навести дані⁵, що характеризують загальну кількість робітників України, які були під наглядом

¹ Статистический сборник за 1913—1917 гг., стор. 4—35.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Труды 41 съезда горнопромышленников Юга России, т. II, стор. 8—9.

⁵ Дані на початок року.

фабричної інспекції, гірничого нагляду та підприємств, які належали безпосередньо військовому відомству (табл. 3) ¹.

Таблиця 3

Рок:	Кількість робітників	Підлітки			Дорослі			Разом		
		чоловіків	жінок	обох статей	чоловіків	жінок	обох статей	чоловіків	жінок	обох статей
1914	Всього	38647	17575	56222	536812	49274	586086	575459	66849	642308
	% загальної кількості робітників	6	2,8	8,8	83,5	7,7	91,2	89,6	10,4	100
1917	Всього	62412	27486	89989	598463	133460	731923	660875	160946	821821
	% загальної кількості робітників	7,6	3,4	11,0	72,8	16,2	89,0	80,4	19,6	100

Характерною рисою змін, які відбувалися під час війни в складі робітників усіх промислових підприємств України, було прискорене зростання кількості робітниць та підлітків. Особливо швидко зростала кількість робітниць. За три роки війни їх число на Україні збільшилось з 49 274 в 1914 р. до 133 460 в 1917 р., тобто з 7,7% загального складу робітників до 16,2%. Жінки-робітниці і діти (підлітки і малолітні) обох статей на початку 1914 р. становили 15% загального складу робітників, а на початку 1917 р. — 24%, тобто їх кількість збільшилась на 9%. Значне збільшення у промисловості кількості жінок і підлітків, які одержували нижчу, ніж чоловіки, заробітну плату, — безсумнівний показник посилення експлуатації робітничого класу.

Ми вже підкреслювали, що, незважаючи на неодноразові мобілізації, загальна кількість промислових робітників України зростала. Які ж були джерела поповнення робітників промисловості в роки війни та умови, в яких це поповнення відбувалося?

У період першої світової війни, як і в мирний час, в капіталістичному суспільстві відбувався процес класового розшарування селянства, в результаті чого частина селян позбавлялася засобів виробництва і змушена була продавати свою робочу силу капіталістам. Ця частина селянства залишала село й шукала роботу на фабриках і заводах та на інших виробництвах. У роки війни було й друге джерело поповнення робітничого класу — кустарі, які внаслідок розпаду кустарної промисловості, переходили в ряди фабрично-заводських пролетарів. Але ці основні джерела поповнення робітничого класу не змогли задо-

¹ Україна, Статистичний довідник, X., 1925, стор. 406—407; Труд и профсоюзы на Украине, Статистичний збірник, X., 1928, стор. 374.

вольнити зростаючого попиту на робочу силу, бо мобілізації до царської армії охопили 47% найбільш працездатного населення країни.

Фабриканти, заводчики, власники шахт та інші промисловці, передусім ті, які одержували замовлення від воєнного відомства, вже після перших мобілізацій заявили про значну нестачу на підприємствах робочої сили, особливо кваліфікованих робітників. Царський уряд враховував ці заяви капіталістів, і вже в кінці вересня 1914 р. військове міністерство розробило норми й правила відстрочок кваліфікованим робітникам, що підлягали призову.

Слід мати на увазі, що капіталісти розмовами про нестачу робочої сили прикривали свої прагнення посилити експлуатацію трудящих, щоб якомога більше нажитись на війні. Питання робочої сили часто обговорювалось на з'їздах товариства фабрикантів та кіпіталістів. Так, про це говорилось на двох з'їздах Ради гірничопромисловців Півдня Росії, які відбулися в роки війни.

Заходи уряду по наданню відстрочок від військової служби кваліфікованим робітникам не задовольняли капіталістів. Тому все більше використовувалась жіноча та дитяча праця. Жінки і діти йшли на підприємства не тільки з села, а і з міста та робітничих селищ, з робітничих сімей, які після мобілізації ссновного робітника-годувальника залишалися без джерел існування.

Щоб ухилитися від військової служби, на фабрики та заводи йшла міська та сільська дрібна буржуазія, що не могло не впливати на склад фабрично-заводських робітників. В. І. Ленін в статті «Про умови прийому нових членів до партії» писав: «З часу війни фабрично-заводські робітники в Росії стали значно менш пролетарськими за складом, ніж раніше, бо під час війни поступали на заводи ті, хто хотів ухилитися від військової служби»¹.

Інкולי власники підприємств звільняли кваліфікованих робітників і зараховували представників згаданої вище групи. Так, начальник Херсонського губернського жандармського управління в жовтні 1915 р. писав: «...з серпня місяця ц. р. до мене неодноразово надходили заяви про те, що на чавуноливарному заводі Гуревича з часу прийняття заводом воєнних замовлень почали набирати як робітників осіб, що вважалися ратниками другого розряду державного ополчення, з метою ухилитися від призову на військову службу. Тому що названі заявители обмежувалися лише припущенням і ніяких даних не давали, мною було вжито заходів до перевірки одержаних відомостей та з'ясування прізвищ хоча б кількох робітників цієї категорії. Незабаром було встановлено, що з заводу Гуревича було звіль-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 219.

нено кілька фахівців — старих робітників, на місце яких стали люди, зовсім незнайомі з заводською працею і внаслідок незнання, цілком природно, викликали незадоволення майстрів, яким вони підлягають»¹.

Протягом серпня і вересня 1915 р., коли стало відомо про призов ратників другого розряду, на завод Гуревича в Херсоні, де працювало всього 316 робітників, було зараховано 76 робітників, ратників другого розряду, що не мали кваліфікації. Серед них були сини херсонських купців Галагановського, Гінзбурга, торговців Давидова, Камінського, Рябініна та ін.² Аналогічні випадки мали місце і на ряді інших промислових підприємств України, проте загальну кількість їх важко встановити.

На промислових підприємствах у роки війни використовувалися мобілізовані на тиллові роботи селяни з національних меншостей, зокрема з Середньої Азії. Підприємці були зацікавлені в одержанні таких робітників, які по суті були зобов'язані працювати безплатно за жалюгідне харчування. 25 червня 1915 р. царський уряд затвердив правила про порядок використання мобілізованих «іногородців» (так називали тоді всіх неросіян). За цими правилами робітники з національних меншостей зазнавали тяжкої експлуатації. Вони змушені були працювати на найтяжчих та найбільш шкідливих роботах, не маючи права відмовлятися від них. Робітники, мобілізовані в східних районах, були позбавлені будь-яких прав; за знайомство з революційно настроєними робітниками, за участь у страйках, за пред'явлення будь-яких вимог адміністрації їм загрозувало трирічне тюремне ув'язнення. Вони, як і солдати, не мали права відвідувати кіно, народні будинки, трактири, чайні та їдальні. Царський уряд боявся стикання мобілізованих у східних окраїнах селян з передовими місцевими робітниками³.

Робітники з національних меншостей, мобілізовані в районах Середньої Азії, працювали і на промислових підприємствах України, що випускали продукцію на потреби війни. Так, тільки на промислових підприємствах Харківської губернії восени 1916 р. працювало близько тисячі киргизів і узбеків з Новоузенського повіту, Самаркандської області. Праця мобілізованих у Середній Азії селян використовувалася й на промислових підприємствах інших губерній України.

З метою якнайбільшої наживи на поставках для армії капіталісти шукали дешевої робочої сили. Вони ввозили робітників з Китаю, Ірану та інших країн Азії, чим досягали подвійних результатів: надмірно експлуатували цих робітників і зменшували заробітну плату своїм робітникам. У липні 1915 р.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 575, 1915, спр. 341, арк. 19.

² Там же, арк. 17.

³ Ф. А. Романов, Рабочее и профессиональное движение в годы первой мировой войны и второй русской революции, М., 1949, стор. 55.

царський уряд дозволив вільний ввіз у Росію робітників із Китаю та Ірану. Промисловці посилали в ці країни своїх агентів для вербування робітників, яких перетворювали в напівкріпосних. Згідно з кабальними договорами, що їх підписували завербовані робітники, останні мусили працювати на підприємстві не менше двох років, без будь-яких заперечень виконувати розпорядження адміністрації, не висувати ніяких вимог, не входити в будь-які зв'язки з російськими робітниками та ін. Власники підприємств мали право арештувати завербованих китайців і іранців, а на випадок самовільного залишення ними роботи — повертати їх через поліцію. Згідно з розпорядженням міністра внутрішніх справ від 4 серпня 1916 р. промисловці мали право держати особливих стражників, які наглядали за китайцями і іранцями. За неповними даними робітників китайців та іранців у Росії в цей час було близько 136 тис. чоловік¹. Працювали вони в кам'яновугільній та металургійній промисловості, переважна більшість їх працювала на підприємствах Уралу.

Рада міністрів розпорядженням від 30 липня 1915 р. дозволяла промисловцям України наймати робітників-китайців тільки для металургійних підприємств. Восени 1915 р. на 40 з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії обговорювалося питання про застосування праці китайців та іранців на гірничозаводських підприємствах. У постанові з'їзду було записано: «Порушити клопотання про те, щоб постанова ради міністрів від 30 липня 1915 р., яка дозволяла наймання робітників-китайців на металургійні підприємства, була поширена і на інші гірничі та гірничозаводські підприємства Півдня Росії»². Царський уряд задовольнив прохання власників гірничопромислових підприємств.

Незабаром рада гірничопромисловців Півдня Росії створила бюро по найму робітників-китайців на Далекому Сході. Воно розгорнуло роботу тільки восени 1916 р. На 41 з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії, який відбувся в листопаді—грудні 1916 р., відмічалось, що «уповноважений ради з'їзду гірничопромисловців Є. Ф. Міллер законтрактував і відправив з Харбіна дві партії китайців по 98 чоловік і одну партію в 93 чоловіки для трьох різних підприємств. Крім того, згідно з телеграмою Міллера має бути відправлена велика партія китайців двом гірничопромисловим підприємствам»³. Точний облік робітників-китайців, які працювали в металургійній та гірничій промисловості України, не вівся.

На багатьох промислових підприємствах України використовувалася праця біженців із районів нашої країни, захоплених армією німецьких імперіалістів. Необхідно відмітити, що загаль-

¹ Ф. А. Романов, Рабочее и профессиональное движение в годы первой мировой войны и второй русской революции, М., 1949, стор. 55.

² Труды 40 съезда горнопромышленников Юга России, т. I, X., 1916, стор. 11—12.

³ Труды 41 съезда горнопромышленников Юга России, т. II, стор. 12.

на кількість біженців по всій Росії дорівнювала близько 5 млн. чоловік, більша частина яких належала до трудящих класів¹. Царський уряд своїм циркуляром від 1 січня 1916 р. зобов'язав усіх працездатних біженців і їх сім'ї не відмовлятися від роботи, яку їм запропонують. Всім, хто не буде виконувати цього циркуляра, загрозувало заслання у віддалені місця та позбавлення злиденного пайка. Перебуваючи в безвихідному становищі, біженці змушені були погоджуватися на запропоновану роботу, за яку власники фабрик, заводів та інших промислових підприємств платили їм значно нижчу зарплату, ніж іншим робітникам.

На Україні було багато біженців з Польщі та Галичини, які зосереджувались на пунктах, організованих для них у Києві, Житомирі, Харкові, Катеринославі та інших містах. Ці пункти обсідались агентами по вербовці біженців. За використання праці біженців розгорнулася боротьба між промисловцями. Агенти по вербовці біженців були типовими мародерами, які наживались на перепродажу завербованих своїм менш поворотким колегам.

У зв'язку із зростанням попиту на робочу силу, окремі міські управи організували біржі праці — установи, що здійснювали посередництво між робітниками і підприємцями. В діяльності бірж праці робітники не брали участі. Біржа праці, організована в Харкові, постачала робітників для гірничої та гірничозаводської промисловості Півдня Росії. Через цю організацію і відбувалося вербування біженців для Донбасу.

За даними 41 з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, на 1 вересня 1916 р. в кам'яновугільній промисловості Донбасу працювало 2,5 тис. біженців, а в гірничозаводській — 4,3 тис. Таким чином, восени 1916 р. тільки в кам'яновугільній та гірничозаводській промисловості працювало майже 7 тис. біженців². Біженці використовувались і в інших галузях промисловості, проте точного обліку їх нема.

Досить вигідною для капіталістів робочою силою були військовополонені, серед яких було багато висококваліфікованих робітників, а найголовніше — вони майже нічого не коштували.

Вже на початку 1915 р. рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії висловились за те, щоб застосовувати працю військовополонених на підприємствах Донбасу. 17 березня 1915 р. рада міністрів затвердила правила про відпуск військовополонених для робіт на приватних підприємствах³. Наприкінці 1915 р. в усіх галузях промисловості Донбасу вже працювало 50 тис.

¹ Збірн. «Матеріали по истории профессионального движения в России», М., 1925, стор. 64.

² Труды 41 съезда горнопромышленников Юга России, т. II, стор. 8.

³ Там же, стор. 10.

військовополонених¹; а на 1 вересня 1916 р. — близько 77 тис. чоловік. На промислових підприємствах Києва — на заводах «Ауто», «Фельварт і Дедіна», Млошевського, «Арсеналі», «Гретьера і Криванека» та ін. — працювало 1239 військовополонених із 5900 робітників, зайнятих на цих підприємствах².

Крім вільного найму робітників, властивого для капіталізму, в роки війни має місце позаекономічний примус. Деякі групи, що в цей час включилися до складу робітників, були предметом куплі і продажу (середньоазіатські селяни, біженці). Окремі досить важливі галузі промисловості України, а також і всієї Росії працювали в основному на примусовій праці. Це видно із складу робітників кам'яновугільної промисловості Донецького басейну, де на 1 вересня 1916 р. працювало³:

Всього робітників	237 тис. чол.	100	%
в тому числі:			
Військовозобов'язаних, що одержали відстрочку	104,6	"	44,5
Підлітків та дітей	12,4	"	5,2
Жінок	17,1	"	7,3
Біженців	2,5	"	1,0
Військовополонених	47,9	"	20,0
Робітників інших категорій	52,5	"	22,0

У кам'яновугільній промисловості на 1 вересня 1916 р. військовозобов'язані, біженці та військовополонені становили 66,5%, а по таких спеціальностях, як вибійники, бурильники та кріпильники, — до 80—90%. До кінця 1916 р. серед робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу збільшився процент військовозобов'язаних, біженців та військовополонених.

Так, на початку 1917 р. вони становили 70,1%⁴.

Аналогічне становище було і в гірничозаводських підприємствах України, де на 1 вересня 1916 р. військовополонені, біженці та військовозобов'язані становили 61,2%. На окремих металургійних заводах їх було ще більше. Так, на Донецько-Юр'ївському заводі — 78%, на Кадіївському — 74%, на Російському Провідансі — 70%⁵.

У праці «Матеріали по учету рабочего состава и рабочего рынка», виданій Центральним військово-промисловим комітетом, відзначалося: «На початку війни, а також у 1915 р., незважаючи на тяжкі умови трудового ринку, все ж таки можна було знайти російських робітників. Як ми відзначали, протягом 1915 р. на

¹ Журн. «Экономическое обозрение», № 2, 1916, стор. 3.

² «Известия Киевского областного военно-промышленного комитета», № 3—5, 1916, стор. 98.

³ Труды 41 съезда горнопромышленников Юга России, т. II, стор. 8—9.

⁴ Труды научно-исследовательской секции Центрального Совета Осавиахима, «Война и топливо», 1914—1917 гг., М., 1930, стор. 38.

⁵ ХОДА, ф. 616, 1916, спр. 190, арк. 6, 12, 21.

кам'яновугільні копальні було залучено близько 70 тис. робітників, у тому числі до 50 тис. російських робітників. Село, бідне робітниками, все ж таки мало можливість надсилати деяких з них на ринок. На початку 1916 р. трудовий ринок повністю вичерпався і поповнення робітничого складу проводилось протягом року виключно за рахунок військовополонених, жінок і підлітків — у цьому особливість 1916 р.»¹.

Зміни в складі робітників промислових підприємств у роки війни впливали і на зниження їх виробничої кваліфікації. Це особливо яскраво видно на прикладі змін у складі робітників кам'яновугільної промисловості Донецького басейну, де питома вага вибійників і всіх підземних робітників за цей час значно зменшилась. Так, коли в січні 1916 р. вони становили 23% всіх робітників, то в грудні того ж року — тільки 20,6%². Збільшення кількості робітників у 1916 р. в Донбасі відбувалося, таким чином, за рахунок наземних робітників. Це пояснювалося, з одного боку, низькою кваліфікацією робочої сили, що прибувала на шахти.

Все це привело до зниження продуктивності праці шахтарів. Так, коли в 1913 р. продуктивність одного шахтаря в середньому за рік дорівнювала 9815 пудів, то уже в 1917 р. вона становила лише 5393 пуди, або 58,7%³.

На зниження продуктивності праці робітників кам'яновугільної промисловості, а також інших галузей промисловості впливали подорожчання продуктів першої необхідності, зниження реальної заробітної плати робітників, дальше погіршення економічного становища робітничого класу.

Таким чином, у роки першої світової війни відбувалися зміни в складі промислових робітників — розпорошення старих кадрів «потомствених» пролетарів за рахунок нового значного поповнення їх як з села, так і з міста, поповнення, яке не мало будь-якого досвіду революційної боротьби, а також частково належало навіть до чужих пролетаріату соціальних прошарків, що йшли на підприємство з метою уникнути мобілізації до армії. Значно ширше, ніж до війни, на підприємствах стала використовуватися праця жінок та дітей, що було одним із свідчень наступу капіталу на робітничий клас. Капіталісти з метою якнайбільшої наживи на війні масово використовували на своїх підприємствах працю військовополонених, біженців, селян з Середньої Азії, мобілізованих на роботу в тилу, завербованих китайців та ін.

Зміни в складі промислових робітників у роки війни не могли не впливати на хід революційної боротьби. Вони ускладнювали роботу більшовицьких організацій у боротьбі за маси.

¹ Матеріали по учету рабочего состава и рабочего рынка, вып. II, 1917, стор. 8.

² Г. Д. Бакулев, назв. праця, стор. 189.

³ Статистический сборник за 1913—1917 гг., вып. I, стор. 78.

Разом з тим залучення в ряди промислових робітників значної частини спролетаризованого селянства, ремісників, що розорялися, членів сімей робітників піднімало їх революційну свідомість і цим самим збільшувало армію революційно-демократичних сил, які під керівництвом більшовиків вели рішучу боротьбу проти імперіалістичної війни, царизму та капіталістів, за встановлення влади трудящих.

О. А. ПАРАСУНЬКО

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Становищу робітничого класу України присвячена певна історична та економічна література, яка друкувалась як у до-жовтневий, так і в радянський період. Проте до цього часу в нашій історіографії немає жодного монографічного дослідження чи навіть статті, в якій було б дано характеристику становища такого великого загону пролетаріату, як робітники залізничного транспорту. Є лише кілька праць, в яких розглядаються окремі питання даної теми¹. Навіть у праці К. А. Пажитнова залізничним робітникам відведено лише два абзаци². Деякі дані, зокрема про кількість залізничних робітників, є в статті А. Рашина³, а також в статистичних збірках міністерства шляхів, які почали публікуватись з 1883 р.

З праць, що мають безпосереднє відношення до України, слід назвати цікаве дослідження С. Трегубова⁴. Кілька документів про страйкову боротьбу і умови життя залізничних робітників на Україні (головним чином про заробітну плату) вміщено в збірниках «Рабочее движение в России в XIX веке» під редакцією Г. М. Панкратової, що вийшли протягом 1950—1952 рр.⁵. Звичайно, згаданих праць зовсім недосить для характеристики становища робітників залізничного транспорту.

¹ И. Рихтер, Личный состав русских железных дорог, СПб., 1900; А. Вирубов, О несчастных случаях с людьми в зависимости от железнодорожных происшествий, СПб., 1899; Г. Осецкий, Смерть и увечье на железных дорогах России, СПб., 1886 г.

² К. Пажитнов, Положение рабочего класса в России, т. II, 1924, стор. 182—183.

³ А. Рашин, О численности и территориальном размещении рабочих в России в период капитализма, «Исторические записки», № 46, 1954, стор. 129—136.

⁴ С. Трегубов, Опыт изучения в санитарном отношении быта железнодорожных служащих в пределах Курско-Харьково-Севастопольской железной дороги, X., 1904.

⁵ Рабочее движение в России в XIX в., т. II, ч. I, 1861—1874, стор. 414—419; т. II, ч. II, 1875—1884, стор. 235—236; т. III, ч. I, 1885—1899, стор. 396—398, 529—534; т. III, ч. II, 1890—1894, стор. 288—289.

Залізничні робітники на Україні, як і в Росії, становили близько чверті всіх робітників, зайнятих на капіталістичних підприємствах. Як відомо, В. І. Ленін відносив залізничних робітників до числа робітників великої капіталістичної промисловості¹. Залізничні робітники разом з усім робітничим класом країни внесли значний вклад у справу боротьби за краще майбутнє народу.

Питання про формування, становище і революційну боротьбу залізничних робітників заслуговує глибокого вивчення і чекає свого дослідника.

У даній статті, наскільки дозволяє її обсяг, автор поставив перед собою завдання на основі архівних джерел, преси того часу і друкованих праць показати, в яких умовах доводилось жити і працювати робітникам залізничного транспорту на Україні в другій половині XIX ст.

* *
*

Скасування кріпосного права в Росії сприяло більш швидкому розвитку капіталістичного виробництва. Незважаючи на численні залишки кріпосництва, як відзначав В. І. Ленін, в Росії за кілька десятиріч відбувалися такі перетворення, що зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття². Споруджувались машинобудівні і чавуноливарні заводи, поширювався видобуток кам'яного вугілля і нафти, будувались підприємства харчової промисловості. Якщо в 1862 р. в Росії налічувалось 11 810 фабрик і заводів, то через 25 років (у 1887 р.) їх кількість зросла до 16 723, або майже на 40%.

Особливо швидкими темпами споруджувались після реформи великі промислові підприємства, про що свідчить кількість робітників на них. За підрахунками В. І. Леніна на великих капіталістичних підприємствах фабрично-заводської і гірничої промисловості, а також на залізницях у 1865 р. налічувалось лише 706 тис. робітників, а в 1890 р. число їх збільшилось до 1432 тис. чоловік³, тобто за 25 років кількість робітників зросла більше ніж вдвоє.

Як і в усій Росії, відбувався швидкий процес розвитку капіталістичної промисловості й на Україні. Тут в 1879 р. кількість фабрик і заводів становила 867, а число робітників, зайнятих на них, 87 518 чоловік. За тими ж джерелами, кількість фабрик і заводів у 1890 р. збільшилась до 1038 з числом робіт-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 428.

² В. І. Ленін, т. 17, стор. 90.

³ В. І. Ленін, т. 3, стор. 428.

ників 119 260¹. Звичайно, на Україні було більше підприємств. У ці відомості не увійшли підприємства, які мали до 16 робітників, а також не враховані дані про металургійну і кам'яновугільну промисловість.

На розвиток гірничозаводської та металургійної промисловості особливо впливало залізничне будівництво, яке швидко почало зростати після реформи. Досить сказати, що в той час, як у 1865 р. на Україні була здана в експлуатацію лише одна залізнична вітка (Одеса—Балта) протяжністю 207 верст, у 1870 р. довжина залізничних ліній становила 2440 верст, а на кінець ХІХ ст. — 10 тис. верст². Таким чином, на Україні в другій половині ХІХ ст. була вже відносно густа сітка залізниць, що позитивно впливало на розвиток всієї капіталістичної промисловості.

* *
*

Історія спорудження залізниць на Україні, як і в Росії, є разом з тим свідченням нечуваних мук і страждань основної маси робітників, зайнятих на будівництві.

На спорудженні залізниць працювали переважно селяни. Перебуваючи в дуже скрутному економічному становищі, вони змушені були погоджуватись на тяжкі і невідгідні умови праці і життя, плекаючи надію заробити хоча б невелику суму грошей, потрібних як для підтримки їх розорюваного господарства, так і для сплати державних недоїмок, що постійно тяжіли над ними. Становище будівельних робітників було настільки тяжким, що навіть буржуазна преса змушена була час від часу вказувати на зловживання акціонерних компаній по будівництву залізниць та їх підрядчиків.

Слід відзначити, що ні в одній галузі промисловості на Україні, як і в Росії, не була так розвинута система кабального підрядного наймання робітників, як на будівництві залізниць. Залізниці будувались головним чином приватними іноземними акціонерними компаніями. Одержавши концесію на будівництво залізниці, компанія, незважаючи на те, що сама виступала як підрядчик, передавала всі земляні роботи по підготовці полотна залізниці в підряд кільком підрядчикам. Ті в свою чергу, передавали іншим, і так справа доходила до четвертих і п'ятих рук. Останні вже від себе наймали робітників, які й будували залізницю.

Робітники зазнавали жорстокої експлуатації. Механізмів на

¹ П. Орлов, Указатель фабрик и заводов, видання перше за 1881 р., третє за 1894 р. (вибірка); Ф. Е. Лось, Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба, К., 1955, стор. 16.

² В. Верховский, Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России до 1897 г. включительно, СПб., 1897 г. (вибірка); И. В. Вологодцев, Особенности развития городов Украины, Х., 1930.

будівництві тоді не було, основні знаряддя — це лопата, кирка, лом і тачка. Праця була дуже важкою і виснажливою. Крім того, робітники перебували в дуже поганих побутових умовах.

Будівництво першої на Україні великої залізниці, яка з'єднала Київ з Балтою і морським портом Одесою, почалось у 1866 р. і було закінчено у 1871 р. Протяжність її становила 622 версти. Слід сказати, що до того часу в цьому районі вже було збудовано дві невеликі залізничні вітки: в 1863 р. — Одеса—Паркан на Дністрі довжиною 100 верст, а в 1865 р. — Одеса—Балта довжиною 207 верст¹. Проте спорудження цих залізниць було лише початком того широкого розмаху будівництва залізничних шляхів, яке розгорнулося в наступні роки і продовжувалось до кінця XIX ст.

Крім найманих робітників, на спорудженні залізниць працювали солдати, а також в'язні. На будівництві залізниці Київ — Балта щорічно працювало близько 25 тис. робітників, значну кількість яких становили солдати. Відомо, наприклад, що в 1866 р. тут працювали деякий час солдати 3-ї, 14-ї, 33-ї дивізій у кількості близько 15 тис. чоловік². Але основною робочою силою були наймані робітники, переважна більшість яких (піші) вихідці з Білорусії, головним чином Вітебської губернії, а також з Чернігівської губернії³ України. На будівництві Волочиської залізниці працювали переважно робітники Віленської і частково Могильовської, Мінської і Вітебської губерній⁴.

Під час найму робітників у селах підрядчики докладали всіх сил до того, щоб найняти їх за найнижчу ціну. Контракти в більшості випадків укладались старостами і писарями волонських правлін без участі робітників. Зміст договорів в основному зводився до того, що робітники цілком віддавались в руки підрядчика і нічим не гарантували себе від жорстокої експлуатації і знущань.

В особливо тяжкому становищі перебували робітники, яких відправляли на будівництво сільські громади за недоїмки. Вони, як правило, зовсім не розуміли умов свого найму, не знали, куди і як їти до місця роботи. Обмануті наймачами, робітники в дорозі голодували, змушені були продавати свою одягу і не мали б чим прогодуватись, якби не милостиня населення. Але і на будівництві страждання робітників не закінчувались.

Ось як розповідалось про шукання місця роботи однією з артілей робітників у кореспонденції газети «Киевлянин»: «Добрались до Подільської губернії. Що ближче: Київ чи Балта. Ну, пішли на Балту. Прийшли туди шукати своєї роботи: ні, кажуть, не туди потрапили. Вам треба на Вінницю. І не один

¹ В. Верховский, назв. праця, стор. 102, 117.

² «Киевские губернские ведомости» від 4 червня 1866 р.

³ «Киевлянин» від 28 вересня 1867 р.

⁴ Хмельницький обласний державний архів (ХМОДА), ф. Подільсько-го губернатора (таємна частина), 1867, спр. 4678, арк. 1.

голодний, напівголодний натовп робітників блукав таким чином назад і вперед, доки, нарешті, добрались до пункту своїх робіт, де їх зустріли погані приміщення і такі ж харчі, тяжка і незвична праця, де людям довелося на конкретній роботі познайомитися з такими умовами своїх контрактів, що їм і увісні не снилось...»¹.

Годували робітників, як відзначав кореспондент, гнилим м'ясом, затхлим боршем наполовину з піском та половиною, а також крупою, непридатною для їжі. До того ж ще комірні обмірювали і обважували робітників.

Як свідчать документи, становище робітників і на інших залізницях — Києво-Брестській, Києво-Курській, будівництво яких розгорнулось у 60—70-х роках, — було не краще.

Становище робітників у країні, в тому числі і на залізничному транспорті, визначалось характером розвитку капіталізму в Росії. Як відомо, в країні існували кріпосні пережитки, які зумовлювали форми експлуатації робітників. В. І. Ленін писав, що «в таких країнах, як Росія, робітничий клас терпить не стільки від капіталізму, скільки від недостатнього розвитку капіталізму»².

Незважаючи на надзвичайно тяжкі умови праці, робітникам доводилось працювати на спорудженні залізниць більшу половину доби. І коли можна говорити про деяке нормування робочого дня у великих залізничних майстернях, що мало місце лише в останньому десятиріччі XIX ст., то на будівництві залізниць продовжувало панувати необмежене свавілля інженерів — довірених різних компаній по будівництві залізниць і особливо підрядчиків — справжніх кровопивців робітників.

У той час такі терміни, як «робочий день» або «тривалість робочого дня», взагалі в документах не зустрічались. Основними «нормами часу» була тоді робота «від сходу до заходу сонця», тобто робочий день робітників, зайнятих на будівництві залізниць, тривав мінімум 15—17 годин на добу. Комісія, створена київським, подільським і волинським генерал-губернатором для виявлення причин захворювання на тиф робітників на будівництві Києво-Курської залізниці в 1868 р., змушена була констатувати, що «робітники виходять на роботу дуже рано натщесерце»³.

Таке ж становище було і на будівництві Києво-Брестської залізниці. Тут підрядчики під час укладання договорів з робітниками взагалі не визначали тривалості робочого дня. У підрядчика Кузнецова, наприклад, записано, що «робітники умовлялись працювати день від сходу до заходу, дружно і в міру сил»⁴.

¹ «Киевлянин» від 9 листопада 1867 р.

² В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 32.

³ ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1868, спр. 170, арк. 20.

⁴ Там же, 1871, спр. 169, арк. 28.

У пункті дев'ятому договору, укладеного тим же підрядчиком 2 квітня 1871 р. з робітниками, завербованими в Почапівській волості, Новогрудського повіту (Мінська губернія), записано, що «робітник мусить виходити на роботу на світанку і продовжувати до заходу сонця. Проте тим, хто працює надурочно, дозволяється закінчувати денну роботу після виконання завдань»¹.

Слід відзначити, що остання частина цього пункту звучить як знуцання, тому що майже ні один робітник не міг виробити тих норм, які визначались підрядчиками.

Питання про тривалість робочого дня в цей період, особливо для таких категорій робітників, як сезонні і поденні будівельники, майже зовсім законом не регулювалось, що давало повну можливість експлуататорським класам на «законній підставі» вижимати з робітників останні сили. Як відмічалось вище, основне поняття про робочий день було — працювати «від сходу до заходу сонця». Але на практиці і цей досить тривалий робочий день підрядчики значно здовжували, примушуючи робітників починати роботу на світанку і закінчувати пізно ввечері.

Аналогічне становище робітників було і на будівництві Лозово-Севастопольської залізниці, де за свідченням жандармського підполковника Велсбаха, «робота починалась о 5 год. ранку і закінчувалась о 8 год. вечора»². Таким чином, і на цій залізниці тривалість робочого дня становила не менше 15 годин тяжкої виснажливої праці при відсутності будь-яких побутових умов.

Слід відзначити, що в цей період в урядових колах були деякі наміри (правда, більше для вигляду, ніж по суті) врегулювати робочий день. Зокрема, перша спроба щодо цього належить комісії графа Баранова, яка була створена в 1876 р. Проте діяльність цієї комісії ніяких практичних результатів не дала.

В інших умовах перебували робітники залізничних майстерень, хоч і тут робочий день був також тривалим. Так, робітники Київських залізничних майстерень у 80-х роках ХІХ ст. працювали в середньому 11—11,5 годин на добу³. В Полтавських майстернях робочий день починався о 6 год. ранку і закінчувався о 5 год. 30 хв. вечора⁴.

Із введенням нових правил у 1891 р. в залізничних майстернях Харкова в зв'язку з переходом залізниці у відання держави робочий день для різних спеціалістів становив 10—12 годин⁵. У Катеринославських залізничних майстернях він тривав 12 годин⁶.

¹ ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1868, спр. 189, арк. 36.

² ЦДІАМ, ф. ІІІ відділу, 3 експедиція, 1873, спр. 162, арк. 56.

³ «Києвлянин» від 7 квітня 1879 р., «Голос» від 31 березня 1879 р.

⁴ ЦДІАМ, ф. Департаменту поліції (ДП), 2 діловодство, 1891, спр. 66, ч. 15, арк. 8.

⁵ Журн. «Летопись революции», № 1/6, 1924, стор. 46.

⁶ ЦДІАМ, ф. ДП, 5 діловодство, 1899, спр. 11, ч. 16, літ. «Е», арк. 4.

Велику групу робітників залізничного транспорту становили такі категорії, як стрілочники, зчіплювачі, складачі поїздів, поїзні бригади, тобто робітники служби руху. До початку 90-х років XIX ст. робочий день їх залежав від начальства кожної залізниці. Робота тривала безперервно 24 години із зміною через одну добу. Характеризуючи подібне становище на капіталістичному виробництві, К. Маркс відзначав, що «привласнення праці протягом усіх 24 годин на добу є іманентним прагненням капіталістичного виробництва»¹. В іншому місці Маркс писав: «... при своєму безмежному сліпому прагненні, при своїй вовчій жадності до додаткової праці капітал ламає не тільки моральні, але й чисто фізичні максимальні межі робочого дня»².

Очевидно, лише часті аварії на транспорті змусили міністерство шляхів писати в одному з документів у 1889 р. про ненормальні умови праці робітників служби руху і тяги, що загрожувало рухові поїздів. Проте, хоч в 1891 р. було заборонено робітникам цих служб працювати безперервно 24 години на добу, на практиці це порушувалось. Лише в середині 90-х років для вказаних професій був установлений 12-годинний робочий день³.

Робітники служби колії, тобто ремонтні робітники, працювали по 12—14 годин на добу. Робочий день колійних вартових дорівнював 12 годинам на добу⁴. Але це ще був далеко не той робочий день, якого добивались робітники. «Встановлення нормального робочого дня, — говорив Маркс, — було результатом багатовікової боротьби між капіталістом і робітником»⁵.

Слід відзначити, що виданий урядом у 1897 р. закон про введення робочого дня тривалістю 11,5 годин на добу був значним кроком назад навіть і для багатьох підприємств залізничного транспорту.

* *
*

Заробітна плата робітників залізничного транспорту була надзвичайно низька. Часто на різних залізницях або навіть на одній і тій же залізниці за виконання однакової роботи робітники одержували різну заробітну плату. Це пояснюється тим, що договори з робітниками укладались в різні пори року і наймали їх в різних місцевостях; причому кожний підрядчик намагався найняти робітників за найнижчу плату.

На будівництві залізниць земляні роботи оплачувались в основному відрядно — за кубічний сажень. Разом з тим існувала і поденна оплата. Розрахунок відбувався таким чином: якщо два робітники викопують кубічний сажень землі за день, то їм платили 1 крб. 25 коп., а коли вони норми не виконували,

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1952, стор. 256.

² Там же, стор. 264—265.

³ С. Трегубов, назв. праця, стор. 23, 27.

⁴ Там же, стор. 43.

⁵ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 270.

то їм платили поденно 35—40 коп., залежно від ґрунту¹. Для солдатів була встановлена трохи нижча норма виробітку. Три чоловіки повинні були викопати один кубічний метр землі, за що одержували 1 крб. 35 коп. Для них було встановлено 23 робочих дні на місяць. Із зароблених грошей солдатам видавали по 10 коп. на день або 2 крб. 30 коп. на місяць, а решта передавалась у розпорядження командування дивізії².

Про умови праці і побут солдатів на будівництві в архівах ніяких документів не збереглося. Мало висвітлювалось це питання і в періодичній пресі. Про те, як важко їм було працювати, свідчить той факт, що група солдатів в районі Єлисаветграда організовано втекла з роботи. Не бажаючи більше повертатись у військову частину, ця група вчинила серйозний опір посланому навздогін великому нарядові солдатів³.

Заробітна плата робітникам видавалась несвоєчасно, з великими перебоями. Так, артільні старости Є. Деніков і Ф. Трофімов скаржились новоросійському генерал-губернаторові на те, що артіль «перебуває у винятково тяжкому становищі», тому що правління Одеської залізниці не видає грошей. В заяві робітників тієї ж артілі Панкратова, Крилова, Маслова, Карцева та інших на ім'я генерал-губернатора писалось про те, що вони протягом чотирьох місяців зовсім не одержують зарплати і їм не дають розрахунку⁴. Таких прикладів можна навести багато.

У 1867 р. внаслідок дуже поганих житлових умов на Києво-Балтській залізниці, а також несвоєчасної виплати грошей між робітниками і підрядчиками виникло багато конфліктів. Ці конфлікти набрали такого загрозливого характеру, що акціонерна компанія, боячись зриву робіт, змушена була піти на поступки і від себе навабилася до зарплати кожному робітникові по 5 коп. на день⁵. У зв'язку з поганими умовами і затримкою виплати грошей робітники звертались у різні установи із скаргами, і, як відзначали сучасники, завалювали ними деякі мирові суди⁶. Навіть волинський губернатор у своєму повідомленні київському генерал-губернаторові від 7 червня 1871 р. змушений був визнати, що договори підрядчиків з робітниками були неконкретними і дуже не вигідними для робітників⁷.

Для ілюстрації можна навести деякі приклади з договору, укладеного довіреном Є. Вовсою з жителями Почапівської волості, Новогрудського повіту, Мінської губернії. В п'ятому пункті договору говорилось, що робітники повинні працювати на мі-

¹ «Одесский вестник» від 28 травня 1866 р.

² «Киевские губернские ведомости» від 4 червня 1866 р.

³ «Одесский вестник» від 17 лютого 1868 р.

⁴ Одеський обласний державний архів (ООДА), ф. Новоросійського генерал-губернатора, оп. 248, зв'яз. 1767, 1868—1869, спр. 281, арк. 9.

⁵ «Киевлянин» від 28 вересня 1867 р.

⁶ ХМСДА, ф. Подільського губернатора (таємна частина), 1867, спр. 4679, арк. 8.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1871, спр. 169, арк. 4.

сяць 25 днів. Щодо плати, вони поділялись на три категорії (руки). Робітники першої руки одержували 9 крб. сріблом на місяць, другої — 6 крб., третьої — 3 крб. Але далі обумовлено було, що коли робітник першої руки протягом місяця не виробить встановленої норми, то буде переведений в нижчу групу і відповідно зменшиться його заробітна плата. Проте норми виробітку були такі, що робітників дуже часто переводили в нижчий розряд. Хоча по договору заробітна плата мала виплачуватись кожного місяця, однак на практиці підрядчики цього не додержувались.

Про кабальний характер договору свідчить і те, що з робітників після трьох днів хвороби вираховували денну заробітну плату, а також по 25 коп. на день за харчі¹. Отже, за 15—17-годинну працю робітник першої руки одержував 36 коп. в день, другої — 24 коп. і третьої — 12 коп., тобто менше, ніж по одній копійці за годину.

Такий низький рівень зарплати для дорослих робітників за тяжку і виснажливу фізичну працю у ті часи майже не зустрічався. З цього приводу, в зв'язку з заворушенням серед робітників на будівництві Києво-Брестської залізниці, волинський губернатор у повідомленні генерал-губернаторові від 7 червня 1871 р. писав, що визначені підрядчиком відрядні роботи дуже важко виконати. Робітники належали переважно до другого і третього розрядів на роботі, до того ж мали погані харчі (куліш і хліб з висівок), що дуже виснажувало їх і приводило до хвороб. Прикажчики в свою чергу вираховували велику частину заробітної плати, так що при місячному розрахунку робітники не тільки нічого не одержували, а, навпаки, ще залишались у боргу підрядчикам².

Для того щоб показати, яких нелюдських зусиль треба було докласти робітникам, щоб заробити ті мізерні копійки, наведемо такий приклад. У 1871 р. у підрядчика Кузнецова один робітник під час роботи на залізничній лінії в районі Ковеля впав на тачку і тут же раптово помер. Лікар констатував смерть від виснаження непосильною працею³.

Як уже відзначалось, заробітна плата не завжди своєчасно видавалась робітникам, проти чого вони вели боротьбу. Так, мировий посередник 1-ї дільниці Дубнівського повіту, Волинської губернії, Воронін 3 листопада 1871 р. повідомляв волинського губернатора про те, що від робітників щоденно надходять заяви про невиплату їм грошей підрядчиками. Загальна сума невиплачених грошей робітникам досягала 8 тис. крб. Хоч про це знав представник адміністрації інженер Скальський, але він видав підрядчикам Бунцельману, Ваніусу і Румлеру гроші і паспорти, а останні, не розрахувавшись з робітниками, втекли⁴.

¹ ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1871, спр. 169, арк. 33, 36.

² Там же, арк. 5.

³ Там же.

⁴ Там же, арк. 63—64.

Про такі ж факти повідомляла газета «Новороссийский телеграф». Робітники-муляри з Орловської губернії, найняті по 8 крб. на місяць, все літо працювали на ст. Бірзули, Одеської залізниці. Після цього вони були більше місяця без роботи і без засобів до життя. На їх скаргу суд виніс ухвалу про те, щоб підрядчик сплатив робітникам понад 1000 крб. Як писала газета, на цього підрядчика подано ще 23 позови і 15 лежать у судових інстанціях, але з робітниками він так і не розрахувався¹.

Говорячи про заробітну плату на новоспоруджуваних залізницях, слід сказати також про обурливі факти, які перетворились у систему зловживань будівельної компанії, підрядчиків і урядових установ на Лозово-Севастопольській залізниці. Внаслідок цих зловживань і дуже тяжких побутових умов почались епідемічні захворювання серед робітників і масове залишення роботи, особливо на дільницях від ст. Лозової до с. Василівки² і на будівництві залізниці вздовж Дніпра і р. Конки³.

Становище робітників було настільки тяжким, що навіть буржуазна газета «Одесский вестник» надрукувала на своїх сторінках замітку про умови життя і праці робітників на Лозово-Севастопольській залізниці⁴. Правда, газета обвинувачувала лише підрядчиків і будівельну компанію. Однак з листування, яке зав'язалось між новоросійським генерал-губернатором і катеринославським губернатором та міністерством шляхів, видно, що всі вони добре знали про становище робітників.

Робітники змушені були звернутись із скаргою до предводителя дворянства Олександрівського повіту, щоб врятувати себе від загибелі. Вони скаржились, що перебувають у жахливих умовах: без грошей і теплого приміщення, заявляючи, що строк договору вже давно закінчився, але адміністрація до цього часу з ними не розраховувалась. З листування також видно, що «турботу» про людей змушена була взяти на себе поліція, яка звернулася до місцевих жителів і просила «приютити в себе на певний час голодних і замерзаючих людей»⁵.

Слідом за «Одесским вестником» велику статтю про становище робітників вмістила газета «Новороссийский телеграф», що примусило заворушитись урядові кола, а також начальника III відділу Шувалова. Тисячі робітників голодували і замерзали в непристосованих до зими приміщеннях. Підрядчик Приятелев і його довірені Кузнецов та інші зовсім не платили грошей робітникам⁶. На них було подано до суду більше 1500 скарг за невивплату грошей і погане забезпечення⁷. Кореспондент цієї ж

¹ «Новороссийский телеграф» від 25 грудня 1873 р.

² ЦДІАМ, ф. III відділу, 3 експедиція, 1873, спр. 162, арк. 21.

³ ООДА, ф. Новоросійського генерал-губернатора, оп. 248, зв'яз. 1762, 1873, спр. 333, арк. 1.

⁴ «Одесский вестник» від 7 січня 1873 р.

⁵ ЦДІАЛ, ф. Міністерства шляхів, оп. 1, 1873, спр. 7722, арк. 2.

⁶ ЦДІАМ, ф. III відділу, 3 експедиція, 1873, спр. 162, арк. 9, 54.

⁷ ООДА, ф. Новоросійського генерал-губернатора, оп. 248, зв'яз. 1762, 1873, спр. 337, арк. 5.

газети писав, що робітники збираються пред'явити в суд позов на підрядчиків на 15 тис. крб.¹

Наведені вище дані про заробітну плату робітників на будівництві залізниць свідчать про те, що вона була дуже мізерна і не перевищувала 3—7 крб. на місяць. Якщо ж в окремих договорах передбачалась трохи вища зарплата, то на місці роботи її знижували підрядчики шляхом визначення непосильних завдань, а також переведення робітників з вищого в нижчий розряд за невиконання денних або відрядних норм виробітку. Як відомо, залізниці в значній мірі будувались приватними іноземними компаніями і єдиних норм оплати не існувало.

Характеризуючи становище робітників, В. І. Ленін відзначав, що «низька плата і довгий робочий день завжди йдуть поряд і одно без одного неможливе»².

Робітники часто були позбавлені можливості взагалі одержати зароблені гроші. Акціонерні компанії, їх підрядчики в зв'язку з безкарністю, що існувала у відношенні до них, а також необмеженим прагненням до наживи, робили все, щоб своєчасно не виплачувати грошей робітникам. Компанії і підрядчики часто розраховували на те, що робітники «покричать» і розійдуться. Звернення до суду також часто не давало позитивних наслідків. Ось що з цього приводу писав міністр залізниць Бобринський начальнику III відділу Шувалову: «Робітники скаржаться в суд, який визнає законність скарги, але не приводить до виконання апеляційного строку, а тимчасом робітники ідуть з будівництва»³. Все це добре розуміли і акціонерні будівельні компанії і підрядчики. Більше того, вони навіть згодні були платити штраф за несвоєчасний розрахунок з робітниками і іноді платили за вироками суду⁴. Але чого варті підрядчикам, наприклад, 50 чи 100 крб. штрафу, коли їм залишались тисячі карбованців, не виплачених робітникам, які пішли з будівництва.

Дуже багато робітників працювало на очистці залізниць від снігу, але і тут, як видно з документів, їм досить довго доводилось ходити за одержанням грошей⁵. У 1878 р. виникло листування між подільським губернатором Гудим-Левковичем і київським генерал-губернатором Чертковим щодо розрахунку з робітниками Одеської залізниці, які працювали на очистці колії від снігових заметів. Платили тут 40—50 коп. за денну працю і 60—80 коп. — за нічну. З цієї переписки видно, що управління Одеської залізниці протягом двох років видавало робітникам замість грошей незаконно випущені ним марки, які більше року робітники не могли обміняти на гроші⁶.

¹ «Новоросійський телеграф» від 6 березня 1873 р.

² В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 247.

³ ЦДІАМ, ф. III відділу, 3 експедиція, 1873, спр. 162, арк. 45.

⁴ Там же, арк. 22.

⁵ «Новоросійський телеграф» від 29 січня 1871 р.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1878, спр. 80, арк. 1, 3.

Наведений факт підтверджує досить справедливо висловлювання багатьох прогресивних діячів, а також тогочасної преси про те, що іноземні компанії в Росії за своїм становищем були державою в державі.

Зростання залізничного будівництва викликало необхідність створення майстерень для обслуговування всього залізничного господарства. В кінці XIX ст. на Україні уже нараховувалось до 20 великих залізничних вузлів і майстерень, що налічували від 1 до 5 тис. робітників. Відомо, наприклад, що вже в 1868 р. у Київських залізничних майстернях працювало понад 300 робітників, хоч це був далеко не повний комплект¹.

На жаль, архівні дані про заробітну плату робітників майстерень зовсім відсутні і зустрічаються лише в зв'язку з описом певних подій. Так, з кореспонденції в журналі «Община» відомо, що в 1878 р. в Одеських залізничних майстернях робітники-ливарники працювали відрядно, одержуючи 60 коп. за пуд, але начальство поступово знизило зарплату до 20 коп. за пуд. Робітники не погодились з такою низькою платою і оголосили страйк². Робітники Київських залізничних майстерень одержували також низьку заробітну плату, яка починаючи з 1878 р. постійно знижувалась. За заявою робітників, адміністрація майстерень шляхом зниження поденної і відрядної оплати, а також зловживань при оцінці робіт довела до того, що навіть висококваліфіковані робітники одержували 15—20 крб. на місяць замість 40—50 крб. Зарплата решти робітників була ще нижча³. В токарному і складально-паровозному цехах, наприклад, майстри на початку робіт не об'являли розміру відрядної плати, а визначали її в процесі виконання або після закінчення, причому робили це самочинно, значно знижуючи ціни проти існуючих норм⁴.

Кореспондент газети «Киевлянин» писав, що теоретично заробітна плата доходить до 2 крб. 20 коп. на день, а фактично лише в ковальському цеху вона іноді досягала 1 крб. 70 коп., а взагалі заробітна плата токарів і слюсарів становила від 1 крб. до 1,5 крб. на день, столярів — від 90 коп. до 1,5 крб., оббивальників — від 80 коп. до 1,3 крб., ливарників — від 80 коп. до 1,2 крб., заробітна плата чорноробів була знижена з 50—55 коп. до 40—45 коп. на день⁵.

Говорячи про зарплату робітників у залізничних майстернях, слід завжди мати на увазі одну особливість цих майстерень. Вона полягала в тому, що наявність роботи тут часто залежала від рівня завантаження залізниці. Таким чином, замов-

¹ «Киевлянин» від 20 лютого 1868 р.

² Журн. «Община», № 3—4, 1878, стор. 33; Рабочее движение в России в XIX в., т. II, ч. II, 1875—1884, стор. 235.

³ ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1880, спр. 116, арк. 44.

⁴ Там же, арк. 13.

⁵ «Киевлянин» від 30 березня 1880 р.

лення на роботи в майстернях залежали від інтенсивності руху вантажних і пасажирських поїздів, від запасу рухомого складу та ін. Отже, розмір заробітної плати тут часто коливався. Газета «Киевлянин» повідомляла про те, що на Південно-Західній залізниці в 1881 р. дуже скоротився рух, і в зв'язку з цим в залізничних майстернях адміністрація має намір обмежити роботу трьома днями на тиждень¹.

Наступ на робітників відбувався і на інших залізницях. Так, адміністрація головних майстерень станції Олександрівськ Лозово-Севастопольської залізниці в травні 1885 р. мала намір змінити існуючий порядок роботи в вагонному відділенні. Основний зміст «нового порядку» полягав у тому, що адміністрація хотіла передати всі роботи підрядчикам, які мали домовлятися про ціну, приймати виконану роботу і розраховуватися з робітниками². Проведення в життя цього заходу загрожувало робітникам втратою проїзних квитків по залізниці, медичного обслуговування та ін. Звичайно, робітники не могли погодитися на такі умови праці і організували страйкову боротьбу.

За повідомленням начальника Олександрівського відділення жандармського поліцейського управління, заробітна плата в цих майстернях у 1887 р. була така: токарі одержували 80 коп. — 1 крб. в день, слюсарі-монтери — 2 крб., копірувальники — 30 крб. на місяць³.

У майстернях Курсько-Харково-Азовської залізниці після укладення умов на відрядну роботу в процесі виконання її вносилося стільки доповнень, що робота ставала не вигідною, і при цьому робітник ніколи не мав на руках документа для одержання грошей. В іншому випадку, коли з'ясувалось, що робітники одержували певний заробіток, їм знижували плату, зате, коли вони терпіли збитки, — не підвищували.

У тому ж документі зазначалось, що робітників штрафували дуже часто і за всяку дрібницю. «Правління залізниці, — писав жандармський начальник, — поставило в останній час єдину мету — скоротити як штат службовців (робітників. — *О. П.*), так і заробітну плату»⁴. У 1884 р. на залізницях Катеринославської губернії земські статистики визначали середню заробітну плату залізничних робітників у Бахмутському повіті у 193 крб. на рік, або 16 крб. на місяць⁵.

У Київських залізничних майстернях у цей період було

¹ «Киевлянин» від 24 квітня 1881 р.

² ЦДІАМ, ф. ДП, 3 діловодство, 1885, спр. 2, ч. 16, арк. 10; Дніпропетровський обласний державний архів (ДОДА), ф. Катеринославського губернатора, 1876—1885, спр. 50, арк. 13; Рабочее движение в России в XIX в., т. III, ч. I, 1885—1889, стор. 396.

³ ДОДА, ф. Катеринославського губернського жандармського управління, 1887—1888, спр. 168, арк. 199.

⁴ ЦДІАМ, ф. ДП, 3 діловодство, 1887, спр. 21, арк. 4, 5.

⁵ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, т. II, Бахмутский уезд, Екатеринослав, 1886, стор. 372.

близько 1700 робітників, у тому числі штатних — 625 чоловік.

Розподіл штатних робітників за розміром зарплати дано в табл. 1.¹

Т а б л и ц я 1

Групи	Кількість робітників	Зарплата на рік, крб.	Середній заробіток на місяць, крб.
I	180	300	25
II	270	240	20
III	175	180	15

Ці дані були подані адміністрацією майстерень у залізничну пенсійну касу. В середньому для всіх штатних робітників майстерень заробітна плата становила 20 крб. на місяць. Як бачимо, навіть за відомостями адміністрації, заробітна плата робітників приблизно дорівнювала або була навіть нижчою від тієї, яку ми називали.

Наведені факти досить переконливо ілюструють те положення, що кризисний і депресивний стан російської промисловості 80-х років XIX ст. дуже впливав на посилення зубожіння робітничого класу.

Мало підвищилась заробітна плата робітників і в 90-х роках. Так, у найбільших для того часу Конотопських майстернях Московсько-Киево-Воронезької залізниці кваліфіковані робітники одержували заробітну плату від 28 до 35 крб. на місяць, а чорнороби — лише 11—12 крб.² Таким чином, ми бачимо, що в цих майстернях, порівнюючи з іншими, заробітна плата робітників була приблизно однаковою.

Значну групу робітників залізничного транспорту становили робітники служби тяги, руху, колії та ін. За даними газети «Новоросійський телеграф», заробітна плата кондукторів товарних і пасажирських поїздів на Києво-Балтській і інших залізницях становила в 70-х роках до 15 крб. на місяць. У кореспонденції відзначалось, що кондукторів дуже часто і самовільно штрафували. Штрафи накладались за те, що поїзд недотягнув або перетягнув за перон, за те, що кондуктор пішов у буфет, та ін.³

Заробітна плата телеграфістів на великих залізничних станціях на початку 80-х років досягала 30 крб. на місяць, а на станціях з меншим вантажним і пасажирським рухом — 20 крб.⁴

Цікаві дані про заробітну плату робітників і службовців на

¹ «Киевлянин» від 18 квітня 1886 р.

² В. Б а б к о, В годы подполья, К., 1950, стор. 7.

³ «Новоросійський телеграф» від 28 червня 1872 р.

⁴ «Южный край» від 14 лютого 1881 р.

залізницях знаходимо в газеті «Киевлянин» за 1880 р. У 48 залізничних товариствах країни було зайнято 121 500 робітників і службовців. Заробітна плата їх становила 34 433 194 крб. на рік, або в середньому на кожного по 283 крб. Але така середня цифра не може дати уявлення про заробітну плату різних категорій, оскільки в цьому числі працівників була значна частина службовців з досить високим річним окладом. У зв'язку з цим із загальної кількості робітників і службовців виділено групу осіб, заробітна плата яких становила понад 3 тис. крб. на рік. Всього їх було 693 чоловіки з зарплатою на рік—3 335 940 крб. Заробітна плата решти 120 807 чоловік становила 31 097 254 крб., або в середньому по 257 крб. на рік. Далі із загального числа робітників і службовців виділені всі робітники і службовці, заробітна плата яких дорівнювала 120—300 крб. на рік, тобто 10—25 крб. на місяць. Виявляється, що кількість таких робітників і службовців становила переважну більшість: 88 884 чоловіки, або 73%. Сума заробітної плати цієї категорії робітників і службовців становила 12 844 041 крб. на рік, у той час як зарплата решти 32 616 чоловік дорівнювала 21 589 153 крб. Якщо поділити річну суму 12 844 041 крб. на 88 884 чоловіки, то заробітна плата одного працівника становитиме на рік лише 144 крб., або 12 крб. на місяць¹.

Таке було становище із заробітною платою основної маси робітників і службовців на російських залізницях на початку 80-х років.

Наведені дані говорять про те, що основна маса робітників і службовців на залізницях перебувала в досить тяжкому стані.

Розглянемо заробітну плату робітників на окремих залізницях України. У зв'язку з цим наведемо дані про річний і місячний заробіток постійних і тимчасових (без поденних) робітників і службовців по службах колії і руху за 1883 р. Ці дані одержані нами в результаті підрахунків загальних річних сум заробітної плати, виплаченої по кожній службі окремо протягом року (табл. 2).

Аналіз наведених даних показує насамперед велику різницю в заробітній платі між робітниками служб колії і руху. В той час як у перших максимальна плата не перевищувала 17,7 крб. на місяць (Курсько-Київська залізниця), по службі руху вона дорівнювала 30,6 крб. (Харківсько-Миколаївська залізниця). Найнижча заробітна плата робітників і службовців служби колії становила 12,8 крб., а по службі руху — 22 крб.

Однак при розгляді розміру заробітної плати по службі колії слід мати на увазі, що вона трохи занижена. Даний рівень відповідає приблизно окладу штатного ремонтного робітника. Але сюди входили також колійні майстри, зарплата яких становила від 30 до 60 крб. на місяць, а також вищі колійні службовці.

¹ «Киевлянин» від 20 березня 1880 р.

Таблиця 2

Залізниця	Середня заробітна плата робітників і службовців (постійних і тимчасових), крб.			
	Служба колії і будинків		Служба руху	
	на місяць	на рік	на місяць	на рік
Харківсько-Миколаївська	13,6	164,2	30,6	367,3
Донецька-кам'яновугільна	13,2	159,0	28,2	342,7
Курсько-Київська	17,7	213,0	22,0	265,0
Курсько-Харківсько-Азовська	14,6	177,8	30,0	370,6
Лозово-Севастопольська	12,8	154,0	23,3	280,6
Фастівська	15,6	188,0	27,5	330,1
Південно-Західна	15,4	184,8	24,9	299,7 ¹

В зв'язку з цим зарплата в цілому мала бути вищою, але оскільки в числі штатних робітників була значна група колійних обхідників, зарплата яких не перевищувала 10—11 крб. на місяць, а також і головним чином переїзних сторожів, заробіток яких становив усього 3—4 крб. на місяць, то все це значно знижувало середній рівень заробітної плати робітників і службовців по службі колії.

Заробітну плату робітників і службовців служби руху (крім вищих службовців) за її розміром можна поділити в основному на дві групи. До першої входили начальники станцій, їх помічники, касири, машиністи, що становили більш кваліфіковану групу. До другої — стрілочники, кочегари, зчіплювачі вагонів та ін. Крім названих вище груп, на транспорті працювали ще поденні робітники, заробітна плата яких завжди була нижча від заробітної плати постійних робітників. Наприклад, поденний робітник на Курсько-Харківсько-Азовській залізниці одержував 13,3 крб., на Фастівській — 13,8 крб. на місяць тощо².

Така була заробітна плата робітників і службовців по службах колії і руху на залізницях України на початку першої половини 80-х років.

За даними, зібраними статистиками катеринославського земства, у Бахмутському повіті кількість робітників і службовців, зайнятих на залізничних лініях у 1883—1884 рр., дорівнювала 3441 чоловіку. Заробітна плата їх показана в табл. 3.

Ці дані, як і попередні, показують насамперед велику різницю між заробітною платою робітників і різних службовців.

¹ Статистический сборник министерства путей сообщения, вып. 10, 1885 (підрахунки наші. —О. П).

² Там же.

Служби і професії	Середня заробітна плата, крб.	
	на місяць	на рік
Робітники і обслуговуючий персонал	16,0	193,93
Кочегари	18,3	220,00
Стрілочники, оглядачі, зчіплювачі, мастильники	21,3	255,99
Машиністи і майстри . . .	25,2	303,29
Телеграфісти	26,7	321,00
Магазинери, доглядачі, прикажчики, конторщики	35,0	442,54
Лікарі	83,3	1000,00
Фельдшери	2,0	240,00
Вчителі	20,8	250,00
Різні службовці	75,0	900,00

Зарплата лікарів, на наш погляд, трохи завишена: вона була більша, ніж у лікарів лікарень кам'яновугільних шахт, але не перевищувала 700—800 крб. на рік.

У той час як зарплата основної категорії робітників залишалась майже без змін, досить інтенсивно зростали прибутки казенних і приватних залізниць. Як повідомлялось у газеті «Киевлянин», у першому півріччі 1887 р. валовий прибуток казенних і приватних залізниць зріс проти минулого року з 4174 крб. до 4664 крб. на версту¹.

Продовжуючи розгляд заробітної плати робітників залізниць, наведемо дані по одній з центральних залізниць на Україні — Харківсько-Миколаївській — в 90-х роках ХІХ ст. (табл. 4). Середні дані про місячну і річну заробітну плату робітників і службовців по кожній професії підраховані на основі звіту цієї залізниці за 1894 р.

Дані таблиці свідчать, що розмір зарплати робітників і службовців служби колії, поїзної служби, рухомого складу і тяги, за винятком начальників станцій, їх помічників і оглядачів роз'їздів, не перевищував 30 крб. на місяць. При цьому в деяких групах робітників зарплата також була різна. Наприклад, у склад паровозних бригад входили кочегари, помічники машиністів і машиністи, зарплата яких була дуже різна. Це стосується також і інших груп робітників.

Коли порівняти заробітну плату робітників деяких професій Харківсько-Миколаївської залізниці з аналогічними професіями Курсько-Харково-Севастопольської залізниці, то це ще більше підтвердить наші висновки. Всі робітники і службовці Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці за розміром заробітної плати поділялись на ІХ класів. Відповідно до цих класів визна-

¹ «Киевлянин» від 6 листопада 1887 р.

Таблиця 4

Професії	Виплачено заробітної плати і квартирних, крб.	
	на місяць	на рік
Переїзні сторожі	4,4	51,5
Колійні сторожі	10,6	120,7
Стрілочники	15,3	184,7
Опалювачі вагонів і кондук- тори-чистильники	16,0	192,2
Поїзні мастильніки	16,2	195,2
Кондукторські бригади	20,0	241,0
Складачі і зчіплювачі	23,0	275,0
Телеграфісти	26,0	315,0
Паровозні бригади	30,7	369,0
Кочегари депо, оглядачі і ре- візійні слюсарі	31,6	380,0
Начальники станцій, оглядачі роз'їздів і їх помічники . . .	39,0	467,0 ¹

чався і розмір казенних квартир, які надавались залізничникам. До останнього, IX класу, належали ті, хто одержував заробітну плату до 180 крб. на рік, або 15 крб. на місяць. Сюди належали також ламповщики, кочегари та інші робітники. Отже, заробітна плата кочегарів тут значно нижча, ніж на Харківсько-Миколаївській залізниці.

До VIII класу із заробітною платою до 240 крб. на рік, або 20 крб. на місяць, входили оглядачі вагонів, сторожі водонапірних башт, оглядачі складів палива, старші стрілочники та ін.²

Говорячи про становище робітників служби колії, С. Трегубов указує, що харчування одному робітникові обходилося мінімум в 4,5 крб. на місяць. Він наводить підрахунок бюджету колійного обхідника. Цей робітник заробляв 11 крб. на місяць, мав город, безплатне опалення і освітлення. Дружина його працювала сторожем на переїзді і одержувала 3 крб. на місяць. Всього вони мали 14 крб., з яких 6% віддавали у пенсійну залізничну касу. Залишалось 13 крб. 16 коп. А в тих випадках, коли дружина обхідника не працювала, він мав лише 10 крб. 34 коп. Сім'я обхідника складалась з чотирьох чоловік. Витрати тільки на хліб, рахуючи по 2 коп. за фунт, становили 5 крб. на місяць. На їжу і на всі інші витрати залишалось 5 або 8 крб.³ Таким чином, підрахунок бюджету сім'ї колійного обхідника яскраво свідчить про жалюгідне становище цієї групи робітників.

¹ Н. Островский, О работе и отдыхе железнодорожных служащих, деятельность коих связана непосредственно с движением поездов, Х., 1896, стор. 51 (підрахунки наші. — О. П.).

² С. Трегубов, назв. праця, стор. 141, 142.

³ Там же, стор. 38, 46.

Цікаво порівняти зарплату робітників в останні роки XIX ст. з попередніми роками. Візьмемо один з найбільших залізничних вузлів України — Конотопський, де загальна кількість робітників і службовців у 900-х роках XX ст. становила близько 7 тис. чоловік. Робітник В. Бабко, активний учасник революційного підпілля, в своїй книзі наводить такі дані про заробітну плату залізничників у 1899 р.:

Професії	Місячний заробіток, крб.
Кваліфіковані робітники майстерень	28—35
Машиністи пасажирських і товарних поїзд в	30—40
Кондуктори пасажирських і товарних поїздів	14—20
Стрілочники	11—11,5
Чорнороби майстерень	11—12
Колійні робітники	0—9
Переїзні сторожі	2—3
Телеграфісти	30—40 ¹

З таблиці видно, що робітники лише трьох професій одержували зарплату, яка перевищувала 30 крб. на місяць. Щодо інших п'яти груп, то з них насамперед слід виділити три найбільш численні, які становили основну робітничу масу на залізницях — робітників служби колії, чорноробів майстерень і стрілочників. Заробітна плата їх коливалась від 9 до 12 крб. на місяць. Така ж низька плата була на інших залізницях і в майстернях.

Особливо низькою була заробітна плата у поденних робітників (табл. 5).

Таблиця 5

Служби	Плата в день, коп.		
	1885—1887 рр.	1895—1897 рр.	1897 р.
Служба тяги . . .	104	102	101
" руху . . .	75	57	56
" колії . . .	54	53	54
Інші служби . . .	62	55	48 ¹

Наведені в таблиці дані свідчать, по-перше, про те, що найнижча заробітна плата поденних робітників була в службі колії; по-друге, що заробітна плата проявляла загальну тенденцію до зниження. Якщо по службах тяги і колії вона була більш-менш сталою, то по службі руху та інших видах праці зарплата різко знижувалась. Отже, незважаючи на те, що в останньому

¹ В. Б а б к о, назв. праця, стор. 7.

² Журн. «Железнодорожная неделя», № 4, 1899.

десятиріччі XIX ст. відбувалось досить інтенсивне будівництво залізниць, капіталісти ще більш посилювали експлуатацію робітників.

Жорстока експлуатація робітників доповнювалась численними штрафами. В. І. Ленін, характеризуючи становище, яке існувало в російській промисловості до 1886 р. (в цей рік вперше був прийнятий закон про штрафи), писав, що фабриканти могли брати штрафи за що хотіли і скільки хотіли, часто штрафи накладались просто «на розсуд хазяїна» без зазначення причини. Штрафи досягали іноді половини заробітку¹.

Кореспондент «Киевлянина» писав, що по одній лише службі експлуатації на Південно-Західній залізниці сума всіх штрафів за один місяць становила 2435 крб. Машиністів, наприклад, штрафували за перевитрату вугілля, причому штраф стягували по 24 коп. за пуд, в той час як Південно-Західній залізниці пуд коштував тільки 19 коп.².

Не менше терпіли від штрафів і робітники станційної служби. Затримка поїздів, неправильне вивантаження, — все це викликало штрафи і стягнення без кінця. Наприклад, згідно з «Правилами», на чергового по станції накладався штраф за затримку вантажного поїзда на одну хвилину в розмірі 5 коп., пасажирського — 20 коп. Якщо телеграфіст просипав поїзд, з нього стягувався штраф 1 крб., а коли черговий по станції просипав поїзд — 2—3 крб.³. Таким чином, створені залізничними капіталістами надзвичайно тяжкі умови праці давали їм можливість на основі «Правил» широко і самовільно застосовувати штрафи до робітників і службовців на залізницях.

Про заробітки в пореформений період Ленін писав, що коли вони і подекуди збільшилися після звільнення селян, то дуже не багатого і не надовго, бо маса голодного народу з села збивала ціни, а продукти дорожчали так, що навіть при збільшеній платні робітникам доводилось одержувати менше засобів до життя⁴.

Для того щоб показати мізерність реальної заробітної плати робітників, наведемо дані про вартість найголовніших продуктів і рух цін на них у деяких місцевостях. Так, в Одесі в 1867 р. пуд м'яса коштував 2 крб. 20 коп., білого хліба — 1 крб. 45 коп. У 1878 р. пуд м'яса коштував 3 крб., білого хліба — 1 крб. 90 коп., пуд житнього хліба — 95 коп.

У 1880 р. ціни на ті ж продукти становили: м'ясо — 4 крб. 35 коп. за пуд, білий хліб — 2 крб. 40 коп., житній хліб — 1 крб. за пуд⁵.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 21.

² «Киевлянин» від 23 вересня 1880 р.

³ Журн. «Мир божий», № 9, 1898, відділ другий, стор. 11.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 83.

⁵ ООДА, ф. Тимчасового одеського генерал-губернатора, 1889, спр. 2023, арк. 24.

Таким чином, за 11 років ціни на м'ясо зросли на 50%, а на хліб навіть на 100%. Лише за два роки — з 1878 по 1880 р. — ціни на м'ясо зросли на 31,8%. Цілком зрозуміло, що такий ріст цін неможливо пояснити випадковістю, тим більше для досить тривалого періоду.

Щодо інших міст і, зокрема, Києва, то тут не було такої великої різниці в цінах, хоча тенденція до підвищення безсумнівна. Так, у 1869 р. ціни на продукти в Києві були такі:

Борошно житнє, четверть (7 пулів 10 фунтів)	6 крб. 42 коп.
Крупа гречана, четверть	6 " 42 "
Пшоно, "	7 " 98 "
Масло топлене, пуд	10 " 60 ¹ "
М'ясо яловиче, "	2 " 80 ² "

На ті ж самі продукти в 1886 р. ціни в Києві і в Київському повіті були такі:

Борошно житнє, четверть	7 крб. 62 коп.
Крупа гречана, "	9 " 50 "
М'ясо яловиче, пуд	3 " 60 "
Масло топлене, "	11 " 25 ³ "

Як видно з наведених даних, ціни на продукти в Києві з 1869 по 1886 р. зросли на 18—48%.

Приблизний підрахунок вартості необхідних продуктів на одного робітника на місяць для Києва в 1886 р. дорівнював 5,5 крб. Такий розрахунок слід вважати мінімальним, бо навіть будівельні компанії відпускали на харчування, наприклад, на Києво-Балтській і Києво-Брестській залізницях (під час будівництва) по 6 крб.

Однак для Одеси, оскільки там ціни на продукти були вищі, вартість місячного утримання робітника становила приблизно 7—7,5 крб.

Ще більш високі ціни на основні продукти були в Харкові в 1881 р.

Вартість продуктів на одного робітника тут була вища приблизно на 50%, ніж у Києві чи навіть в Одесі⁴.

На початку 90-х років у зв'язку з неврожаєм у багатьох губерніях країни ціни на продукти значно піднялись. Як повідомлялось у газеті «Киевлянин», в 1891 р. в Києві фунт житнього хліба коштував 40 коп. замість 2 коп. у 1886 р.⁵

Через те, що багато робітників і службовців залізниць були розкидані по дрібних станціях і роз'їздах, які іноді знаходились досить далеко від населених пунктів, на залізницях почали орга-

¹ «Паровоз» від 3 січня 1869 р.

² «Паровоз» від 2 лютого 1869 р.

³ «Киевлянин» від 1 листопада 1886 р.

⁴ «Южный край» від 19 квітня 1881 р.

⁵ «Киевлянин» від 14 травня 1891 р.

нізуватись кооперативні товариства. Мета їх — поліпшення постачання залізничників різними товарами і продуктами. В дійсності ж було зовсім не так. Газета «Южный край» писала, що на Донецькій-кам'яновугільній залізниці організувалось «Товариство споживачів», яке повинно було постачати життєво необхідні продукти по дешевих цінах. «Але, — писав кореспондент, — незважаючи на поставлену мету, товариство, на превеликий жаль службовців, що одержували мізерні 20—25 крб. на місяць, продавало продукти не по знижених цінах, а по підвищених». (табл. 6.).

Таблиця 6¹

Продукти	Ціни в Бахмуті і Слов'янську	Ціни в залізничній лавці
Цукор-рафінад	25—26 коп. за фунт	28 коп. за фунт
Французький хліб, білий	5 " " штуку	6—7 коп. за штуку
Мило просте	10—12 " " фунт	13—15 коп. за шматок (менше половини фунта)

Різниця в цінах була досить відчутна. Це, безумовно, впливало на зниження реальної заробітної плати. Цікаво, між іншим, відзначити, що заробітну плату в 20—25 крб. кореспондент характеризував як «мізерні 20—25 крб. у місяць». А яку ж дати тоді характеристику заробітній платі в розмірі 9—12 крб. на місяць? Наведені дані переконливо підтверджують той безсумнівний факт, що жити робітникам на їх заробітну плату було досить важко і злидні були постійними їх супутниками.

Таким чином, коли основна маса робітників перебувала в злиденних матеріальних умовах, залізничні компанії наживали величезні прибутки. Для ілюстрації можна навести дані про зростання прибутків Південно-Західної залізниці²:

Роки	Чистий прибуток, крб.
1888	16 861 028
1889	13 006 411
1890	12 155 615
1891	13 726 715
1892	11 223 170
1893	12 000 000
1894	21 000 000

З цих даних видно, що капіталісти залізниці протягом кількох років одержували в середньому близько 15 млн. чистого прибутку і поклали собі в кишені шляхом різної «економії» за рахунок посилення гніту й експлуатації робітничого класу понад

¹ «Южный край» від 24 липня 1882 р.

² «Киевлянин» від 17 червня 1894 р.

100 млн. крб. Капіталісти Московсько-Кієво-Воронезької залізниці одержували також великі прибутки, які з року в рік збільшувалися. Так, у 1894 р. чистий прибуток залізниці становив 4 136 453 крб., в 1897 р. — 4 219 091 крб., а в 1899 р. — 6 191 861 крб.¹ Залізниці були «золотим дном» для акціонерних залізничних компаній.

* *

*

Розглядаючи становище робітників залізничного транспорту, необхідно спинитись на такому важливому питанні, як житлове. Проблема житла для робітників, особливо у великих містах, при капіталізмі завжди була складною і нерозв'язною. Робітники змушені були жити в поганих, непристосованих приміщеннях, відраховуючи при цьому немалу частину своїх заробітків на їх оплату.

Однак у перший період залізничного будівництва капіталісти нічого не робили, щоб створити хоча б мінімальні житлові умови для робітників. Якими були «житла» робітників, можна бачити на прикладі Кієво-Брестської та інших залізниць. Так, літинський повітовий справник у своєму рапорті від 6 травня 1867 р. на ім'я подільського губернатора писав, що для будівництва залізничної лінії в районі Волочиська із Могильовської губернії прибуло в м. Межирів кілька сот робітників, яких розмістили в будинках місцевого населення по 20—30 чоловік в кожному. «Ці робітники, — писав справник, — залишаються без їжі і сплять на гною, або просто на сирій землі і між ними є хворі»².

Не краще становище з житлом було і на будівництві інших залізниць. Так, у 1873 р. на Лозово-Севастопольській залізниці (Олександрівській повіт, Катеринославської губернії) бараки робітників були збудовані в землі без вікон і мали лише одні двері, обшиті рогожею. Вони, як написано в акті, складеному 30 січня 1873 р. Олександрівським повітовим комітетом громадського здоров'я, нагадували вівчарні, тільки в менших розмірах. Деякі бараки зовсім не мали печей. Солома на земляних нарах була потерта, повітря важке, температура в січні дорівнювала 5° тепла. В бараках було багато хворих³.

Такі ж приміщення для робітників були і на Кієво-Балтській і Кієво-Курській залізницях. Призначена київським генерал-губернатором комісія в зв'язку із захворюванням на тиф робітників на будівництві Кієво-Курської залізниці відзначала, що більшість бараків, в яких живуть робітники, непридатна, що вони мають старі дахи і діряві стіни, підстилка із соломи потерта,

¹ В. А. Б а б к о, назв. праця, стор. 5.

² ХМОДА, ф. Подільського губернатора (таємна частина), 1867, спр. 4678, арк. 1.

³ ООДА, ф. Новоросійського генерал-губернатора, оп. 248-6, зв'яз. 1762, 1873, спр. 337, арк. 7.

але і її дуже мало. Одну із казарм заливала дощова вода, а робітники змушені були тулитись у кутку. Комісія відзначала також, що багато балаганів побудовано в низині, на мокрому місці. Земляна підлога перетворилась у болото, вентиляції немає, а повітря настільки важке, що робітники скаржились комісії на головокружіння і загальну слабкість після перебування там лише однієї ночі. В одній землянці комісія навіть виявила на підлозі лід, який утворився із наметеного через щілини снігу. Всюди комісія знаходила хворих. Тесляр Іван Петрухін пролежав у гарячці більше 20 днів, Іван Трофулов хворів на тиф 5 днів¹. Хворі навіть на тиф змушені були без будь-якої медичної допомоги по кілька днів залишатись серед здорових робітників.

Всі ці факти досить переконливо показують, що залізничні будівельні компанії зовсім не вживали заходів до створення мінімальних умов для робітників. Вони докладали всіх зусиль, щоб шляхом жорстокої експлуатації одержати більше прибутку від будівництва.

До цього часу ми говорили про житла для робітників, які були зайняті на будівництві. Однак з ростом залізничної мережі потрібна була й інша категорія робітників, які повинні були обслуговувати залізниці. Проте в перший період будівництва лише частина робітників служби колії і руху (зокрема, колійні обхідники, переїзні сторожі, начальники станцій) забезпечувалась житлами.

На те, які були житлові приміщення, що їх капіталісти будували для цієї навіть незначної групи робітників, проливають певний світ деякі документи, що збереглися в архівах. Так, на залізничній лінії Єлисаветград-Кременчук будки для колійних робітників були зовсім не пристосовані для житла. В печах, наприклад, не було тяги, і дим повертався назад. Замість двох печей поставлена була одна, вікна зроблені погано, в стінах — щілини, не було дерев'яної підлоги, вхідні двері розпадалися та ін.²

Жахливий вигляд мали житла значної групи залізничників у Києві. У звіті санітарної комісії, яка обстежувала побутові умови робітників Києва в жовтні 1878 р., відзначалось, що житло для чергових кондукторів — це холодний темний погріб з мокрими стінами. Особливо важко там в холодну пору року. Кондуктори заявляли, що після кількох годин перебування в цьому приміщенні у них з'являється шум у голові і біль у вухах, а в багатьох притупляється слух.

Ще гірший вигляд мало житло чергових кочегарів. Як відзначалось у звіті, це була величезна підземна собача конура, де

¹ ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1868, спр. 170, арк. 17.

² ООДА, ф. Новоросійського генерал-губернатора, оп. 248, зв'яз. 1766, 1868—1870, спр. 261, арк. 71.

тільки трикутний дах був над землею, а саме приміщення, дуже холодне і вогке, знаходилось у землі на глибині п'яти аршин, без стелі. Кочегари заявили, що жити тут навіть кілька годин неможливо — холод і вогкість нестерпні.

Казарма стрілочників майже повністю знаходилась в землі, вікна — без скла, рами погнили, дув вітер, а тому було дуже холодно. Такі ж були і казарми ремонтних робітників¹.

Не в кращих умовах жили також робітники залізничних майстерень. Завідуючий медичним пунктом на станції Люботин Харківсько-Миколаївської залізниці лікар П. Цезаревський у статті, надрукованій у журналі «Железнодорожное дело», відзначав, що коли службовці станції в основному забезпечувались житлами в залізничних будинках, то робітники майстерень, яких автор називає «бедный класс людей», перебували в надзвичайно тяжких житлових умовах. Житла їх брудні, тісні, вони «нагадують більше погреби, ніж квартири».

В особливо жахливому становищі перебували поденні робітники майстерень. Характеризуючи умови їх життя, автор статті писав: «Осінь і зима, всяка непогода для майстерень те ж саме, що і ясний, теплий день і світлий травневий ранок. Треба жити поблизу, хоча б у підвалі; і живуть, віддаючи величезну данину хворобам. Сім'ї наших майстрових туляться в прилеглих безбожно поганих, брудних і тісних, експлуататорськи недбало побудованих будиночках. Виходу немає; ніхто із цих нештатних і безквартирних службовців, навіть при можливості, не зможе тут обзавестися нерухомою власністю, тому що не гарантований час його праці саме на цій станції, та й осіб з такими коштами, очевидно, не багато знайшлося б»².

Погані житлові умови були в робітників і багатьох інших залізничних майстерень України.

Незважаючи на це робітники не мали можливості наймати для себе квартири в місті, тому що плата за житло була дуже висока. Так, у 1874 р. в центрі Києва середня вартість квартири з однієї кімнати розміром близько 20 кв. м дорівнювала 85 крб. на рік, або 7 крб. на місяць; вартість однієї такої ж кімнати в передмісті становила 39 крб. на рік, або 3 крб. 28 коп. на місяць³. За відомостями київського губернського статистичного комітету найнижча ціна на «малые квартиры» в Києві у 1883 р. становила від 100 до 200 крб. на рік, або від 8,3 до 16,6 крб. на місяць⁴. Отже, якщо навіть у передмісті вартість квартири з однієї кімнати становила в середньому 3 крб. 28 коп. на місяць, то цілком зрозуміло, що при такій заробітній платі, яку

¹ «Киевлянин» від 16 листопада 1878 р.

² Журн. «Железнодорожное дело», № 39—40, 1890, стор. 354.

³ Киев и его предместья по переписи 2 марта 1874 года, К., 1875, стор. 324—334; «Киевлянин» від 8 травня 1875 р.

⁴ КОДА, ф. Київського губернського статистичного комітету, оп. 3, 1883, спр. 31, арк. 2.

одержували робітники, можливості в них для найму квартир були досить обмежені. Таким чином, за нашими мінімальними підрахунками для одного робітника на харчування витрачалося не менше 5,5 крб. на місяць і на квартиру 3 крб. 28 коп., що становило близько 80% заробітної плати поденних робітників. Необхідно було ще годувати і одягати сім'ю, сплачувати державні податки та ін. Ось чому робітники змушені були міститися в тих жахливих казармах і землянках, що не були схожі на людське житло.

* * *

Характеристика становища залізничних робітників буде далеко не повною без висвітлення такого питання, як травматизм, що завжди був страшним лихом для робітників усіх галузей промисловості.

Залізничне будівництво і особливо технічна експлуатація залізниць були зовсім новою справою і тому вимагали особливої підготовки обслуговуючого персоналу. Але, як свідчить цілий ряд фактів, на практиці все було навпаки.

Ось конкретний приклад з першої залізниці України. 1 грудня 1865 р. мало відбутись відкриття руху на залізниці Одеса — Балта і Одеса — Тирасполь. Проте, як повідомляв одеського генерал-губернатора Коцебу інспектор урядових залізниць генерал-майор Стрельников, навіть 22 листопада, тобто за вісім днів до відкриття залізниці, робітникам, які мали обслуговувати поїзди, не були ще роздані інструкції. При цьому значна частина робітників і службовців не володіла російською мовою¹.

За документами архіву на тій же залізниці протягом наступних чотирьох років трапилося нещасних випадків²:

Роки	Кількість нещасних випадків	Загинуло робітників
1865	11	10
1866	8	8
1867	5	5
1868	2	2

Тут, як бачимо, показані тільки ті нещасні випадки, що закінчились смертю.

Для того щоб показати, як часто траплялись каліцтва робітників на залізницях, наведемо дані за 1873 р. по одній лише лінії Київ — Жмеринка. Подаємо їх у вигляді хроніки так, як це записано в документах. 30 січня 1873 р. на ст. Попельні під час маневрів буферною тарілкою розбило ліву руку кондуктору Філонову, помер від значної втрати крові; 17 лютого на

¹ ООДА, ф. Новоросійського генерал-губернатора, оп. 249, зв'яз. 1760, 1865, спр. 172, арк. 60.

² Там же, оп. 223, зв'яз. 1760, 1865—1872, спр. 26 (вибірка наша. — О. П.).

ст. Жмеринці під час маневрів загинув стрілочник Даньковський¹; 21 червня на ст. Бровках кондуктор Васильєв потрапив під поїзд і був задушений колесом вагона; 21 червня зійшов з рейок поїзд, розбито 8 вагонів, убитий кондуктор Мілорадович; 22 червня на 182 версті від Києва поїзд роздробив голову ремонтному робітникові; 27 липня на ст. Жмеринці під час маневрів потрапив під паровоз зчіплювач вагонів Голячуновський; 11 листопада потрапив під паровоз стрілочник Седлецький; 23 листопада на ст. Вінниці потрапив між буфери кондуктор Іванов; 11 грудня на ст. Попельні гальмовий кондуктор Ковальчук потрапив під вагон; 13 грудня на лінії зійшов з рейок товарний поїзд, убитий оберкондуктор Настело².

Таким чином, протягом року на одній лише лінії Київ—Жмеринка протяжністю до 300 км трапилось 10 нещасних випадків. При цьому не слід забувати, що підрахунки зроблені тільки за донесенням генерал-губернатору. Не виключена можливість, що тут не враховані всі нещасні випадки. Крім того, тут зовсім випали березень, квітень, травень і серпень, тобто третина року.

Слід також відмітити, що в цих даних нічого не сказано про сторонніх, яких гинуло не менше, ніж залізничників. Наведемо такий факт: 24 грудня 1875 р. поїзд № 5 (26 вантажних і 11 пасажирських вагонів), який віз 419 допризовників уманської і зміївської партій з Єлисаветграда в Одесу, між станціями Балтою і Бірзулою перевернувся. Внаслідок катастрофи згоріло 65 новобранців, одного вбито і 54 поранено; згоріли кочегар і дорожний майстер станції Балта, машиніст і 4 кондуктори³. А скільки загинуло пасажирів, навіть через шість днів, як повідомляв балтський повітовий справник подільського губернатора, не вдалося вияснити⁴.

Причиною такої жахливої катастрофи, як свідчать документи, було те, що машиніст паровоза безвідповідально поставився до своєї справи і не звернув уваги на сигнали робітників служби колії, які ремонтували лінію. Питання про катастрофу довго не сходило із сторінок тогочасної преси.

Взагалі необхідно підкреслити одну з основних причин, що призводили до жахливих катастроф і аварій на транспорті. Це — шалена погоня за наживою різних залізничних компаній і товариств і в зв'язку з цим жорстока експлуатація робітників, а також занедбання залізничного господарства і порушення правил технічної експлуатації залізниць.

¹ ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1873, спр. 438, ч. 1, арк. 37, 187.

² ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1873, спр. 438, ч. 2, арк. 69—305 (вибірка наша. — *О. П.*).

³ ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1876, спр. 8, арк. 37.

⁴ Там же.

Для ілюстрації наведемо такі приклади.

У листопаді 1873 р., пояснюючи причину аварії поїзда на 158-й версті від Києва, жандармський капітан Гібель писав своєму начальнику, що вагон поїзда, зійшовши з рейок, пройшов 58 шпал, з яких лише дві виявились придатними для вживання, а решта — трухлявина. Далі в документі зазначалося, що служба колії на всьому заощадує, не робить якісного ремонту колії. Багато осіб, що працюють в управлінні, технічно неписьменні, не розуміють, як керувати роботою, про значну кількість аварій не повідомляють, а приховують їх¹.

10 серпня 1877 р. на лінії Бахмач—Конотоп йшов поїзд № 15, який віз лейб-уланів на дунайський театр війни. Назустріч йому вийшов порожняком поїзд № 16. Поїзди зіткнулись. В результаті катастрофи вбито і покалічено більше 30 солдатів, загинула вся паровозна бригада поїзда № 15. При розслідуванні причин катастрофи виявилось, що на поїзді № 16 заснули всі члени паровозної бригади, в тому числі й машиніст, який не мав відпочинку кілька днів підряд². Незважаючи на велику нестачу кадрів машиністів, капіталісти не турбувались про підготовку нових, а економили за рахунок жорстокої експлуатації робітників.

На Києво-Брестській залізниці за 1878 р. лише з залізничниками, не рахуючи інших потерпілих осіб, було 36 нещасних випадків, з яких 28 закінчились смертю³.

Розвиток сітки залізниць і ріст інтенсивності руху вимагали особливо чіткої організації роботи. Жорстока експлуатація і погана техніка безпеки супроводжувалися масовим травматизмом залізничних робітників та інших сторонніх осіб. У зв'язку з таким становищем міністерство шляхів, щоб запобігти аваріям, змушене було видати наказ, за яким паровозні бригади мали працювати влітку не більше 10 годин, а взимку — 8 годин на добу⁴.

Але видання цього наказу не зменшило травматизму. Так, у 1882 р. на залізницях України було вбито і покалічено 171 залізничного робітника⁵.

Наведені офіціальні дані про травматизм значно менші, ніж ті, що показані вище по окремих залізницях на підставі місцевих архівних джерел. Очевидно, власники залізниць приховували випадки аварій. Недаремно газета «Русский курьер» писала про те, що до головного управління російських залізниць було пред'явлено цілий ряд позовів у зв'язку з відмовою вида-

¹ ЦДІАМ, ф. III відділу, 4 експедиція, 1872—1873, спр. 157, ч. 3, арк. 81.

² «Киевские губернские ведомости» від 23 серпня 1877 р.

³ ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1878, спр. 66, арк. 2—72 (вибірка).

⁴ «Киевские губернские ведомости» від 17 січня 1878 р.

⁵ Статистический сборник министерства путей сообщения, вып. 10, СПб., 1885, табл. X (вибірка).

вати залізничникам пенсії за одержане під час роботи каліцтво¹.

Так, на Південно-Західній залізниці з 1 січня по 1 серпня 1886 р. було 86 нещасних випадків. Усього потерпіло 91 чоловік, серед них — 42 залізничники, з яких померло 18 і покалічено 24 чоловіки. Пасажирів потерпіло 13 чоловік, з них — 5 померло, 8 покалічено. Сторонніх осіб потерпіло 37 чоловік, з них померло — 24, покалічено — 13².

Не краще було становище і на інших залізницях. Як видно з документів, тільки з початку січня по 21 квітня 1889 р., тобто за неповних чотири місяці, в межах Одеського генерал-губернаторства на залізницях загинуло від нещасних випадків 18 чоловік³.

Всі ці факти примусили деякі залізничні товариства звернути увагу на причини аварій. В замітці «Киевлянина» вказувалось, що «Товариство Південно-Західних залізниць» встановило причину частих аварій, яка полягала в тому, що машиністи і їх помічники засинали від перевтоми під час слідування поїздів. Кореспондент писав, що «Товариство» вирішило внести на розгляд правління проект про врегулювання робочого дня паровозних бригад взагалі⁴.

Проте в дійсності всі ці наміри і побажання різних залізничних товариств та компаній, як і міністерства шляхів сполучення, залишились тільки на словах, а загибель і каліцтво залізничних робітників набирали все більш загрозливих розмірів. Про це свідчать дані офіційної статистики за 1895 р., наведені в табл. 7.

Таблиця 7

Залізниця	Убито	Покалічено	Разом
Катерининська	14	29	43
Курсько-Харково-Азовська	14	62	76
Лозово-Севастопольська	7	16	23
Харківсько-Миколаївська	9	32	41
Південно-Західна	34	61	95
Фастівська (приватна)	2	3	5
Всього	80	203	283 ⁵

Ці дані свідчать про невпинне зростання травматизму серед залізничних робітників. За 13 років, тобто з 1882 р. (перші офіційні дані за цей рік) по 1895 р., загибель і каліцтво робіт-

¹ «Русский курьер» від 31 серпня 1884 р.

² «Киевлянин» від 17 серпня 1886 р.

³ ООДА, ф. Тимчасового одеського генерал-губернатора, оп. 1, 1889, спр. 214, арк. 32.

⁴ «Киевлянин» від 5 серпня 1886 р.

⁵ Статистический сборник министерства путей сообщения, вып. 46, 1895, табл. XI (вибірка).

ників збільшились на 65%. Найбільше нещасних випадків траплялось на Південно-Західній залізниці. Наводячи дані офіційної статистики, необхідно мати на увазі, що беззастережно користуватись ними не можна, тому що капіталісти навмисне знижували цифри про травматизм, прикриваючи цим жорстоку експлуатацію робітників на залізницях.

Цінні дані про травматизм на Курсько-Харково-Севастопольській залізниці¹ наводить С. Трегубов. Кількість нещасних випадків, що мала місце за його відомостями на цій залізниці протягом 1898, 1899 і 1900 рр. наведена в табл. 8.

Таблиця 8³

Роки	Робітники і службовці залізниці			Потерпілі, не зв'язані з рухом поїздів ²			Усі потерпілі під час руху поїздів		
	вбито	покалічено	разом	вбито	покалічено	разом	вбито	покалічено	разом
1898	10	82	92	2	266	268	46	164	210
1899	14	95	109	1	245	246	42	188	230
1900	12	106	118	4	222	226	168	203	371

З таблиці видно, що на залізниці від катастроф та аварій щороку гинуло в середньому 15 залізничних робітників і близько 350 калічилося. А коли врахувати дані про сторонніх осіб, то за перші два роки число вбитих становитиме 117, а за 1900 р. — навіть 180 чоловік; покалічених кожного року налічувалось близько 500 чоловік.

Крім цього, наведені цифри вносять поправку в офіційну статистику, яка публікувалась міністерством шляхів. Очевидно, коли б була можливість зібрати більш повні дані по інших залізницях, кількість нещасних випадків була б набагато більшою.

Якщо взяти до уваги, що на Курсько-Харково-Севастопольській залізниці в 1898 р. працювало близько 37 тис. робітників і службовців (або половина поденних і тимчасових) і виділити тих, хто безпосередньо не був зв'язаний з рухом поїздів, то неважко переконатися, що травматизм на залізничному транспорті приводив до великої плінності робітників. Про це свідчать і інші факти: на цій же залізниці звільняли щороку за мотивами нездібності до праці і через хвороби 7% робітників⁴. Очевидно, лише

¹ Курсько-Харково-Севастопольська залізниця була утворена 1 лютого 1896 р. на базі злиття Курсько-Харково-Азовської і Лозово-Севастопольської залізниць.

² До цієї групи належали в основному робітники залізничних залізниць.

³ С. Трегубов, назв. праця, стор. 96, 103—104.

⁴ Там же, стор. 13.

цим можна пояснити те, що на залізниці із стажем роботи до п'яти років було 53,2% робітників і службовців, від п'яти до десяти років — 25%.

Наведені дані показують, що переважна більшість робітників не могла працювати на залізничному транспорті більше десяти років. Це можна пояснити лише поганими умовами праці. За даними І. Ріхтера, в 1898 р. змінилося 20% всіх робітників і службовців російських державних залізниць, а по службі руху і телеграфу — навіть 40,26%¹.

Виходить, що, крім каліцтва, значна частина робітників просто не витримувала великого напруження і змушена була залишати роботу на транспорті.

Таким чином, тяжкі умови праці, жорстока експлуатація і погана техніка безпеки повсякчасно приводили до великої кількості випадків загибелі і каліцтва робітників залізниць. Покалічені робітники і їх сім'ї майже ніякої допомоги від адміністрації залізниць не одержували і залишались у безвихідному становищі.

* *
*

Велике значення в справі поліпшення становища робітників залізничного транспорту повинно було мати медичне обслуговування. Проте до 1870 р. медичних закладів на залізницях майже не було.

Особливо незадовільне медичне обслуговування робітників було в перший період залізничного будівництва. Спеціально лікарні не будувались, часто на велику ділянку будівництва була одна амбулаторія з фельдшером. Що це за лікарні, видно з акту комісії, яка обстежувала санітарні умови робітників на Києво-Курській залізниці. Лікарня, яка значилась в акті, знаходилась на березі Дніпра в низинній, вогкій місцевості; кімнати малі, низькі, вогкі, опалювались чавунними печами. В кімнатах розміщено 33 ліжка, хоч тут можна помістити не більше 20. Білизна брудна і на хворих, і на ліжках. Матраци, набиті соломкою, довго не поновлювались. На час обстеження в лікарні було 27 хворих, з них 23 на тиф. Ті, що видужували, спали без матраців, у своїй одежі. Виписаних раніше строку з лікарні робітників, які не могли ще працювати, підрядчики звільняли з роботи².

Ще гірше стояла справа з лікуванням хворих на Лозово-Севастопольській залізниці. Там, як писав кореспондент газети «Русские ведомости», лише на ділянці між Олександрівськом і р. Конкою працювало 6 тис. робітників, з яких 400 померли від хвороб та морозів, а решта майже вся перехворіла на

¹ І. Ріхтер, назв. праця, стор. 6.

² ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1868, спр. 170, арк. 18.

тиф та гарячку¹. В цих лазаретах, писав кореспондент «Одесского вестника», відбувався якийсь мор². В газеті також зазначалось: «У підstepнім (за назвою села. — *О. П.*) лазареті з 56 хворими не було ні матраців, ні подушок, ні ліжок, ні халатів, ні навіть підстилок із соломи. В аптеці було дві порожніх пляшки від рому, чотири від лафіту, 17 різних склянок, дві воронки. Другий лазарет у 50 кубічних сажнів, побудований серед голого, відкритого степу, опалювався чотирма печами. Двері (з дошок і нічим не оббиті) дуже погано захищали від морозу і вітру. Від печей більше чаду, ніж тепла. Для хворих немає ні соломи, ні теплої білизни. Із 700 халатів у кушугумському лазареті ледве можна вибрати 25, але і ті були в такому вигляді, що фельдшери не наважувались пропонувати їх хворим робітникам. Мільярди паразитів завдавали хворим великого болю»³. Один з лазаретів містився в амбарі графа Конкріна. Лікаря не було, один лише фельдшер. У лазареті дуже холодно. В день огляду комісією термометр показував 3° морозу⁴.

У кореспонденції, вміщеній в газеті «Южный край», писалось, що на будівництві Криворізької залізниці на зимовий період був звільнений лікар і половина фельдшерів, незважаючи на те, що роботи не припинялись і мало місце багато випадків каліцтва. Лікують хворих одні фельдшери⁵.

На станції Казятин приймальна палата складалась з двох кімнат — одна для приготування ліків, а друга — для аптеки. Хворі розміщались на квартирах. Машиніст з переломом обох ключиць і раною в голові мусить лежати вдома⁶.

На залізничному вузлі в Конотопі, за свідченням сучасників, медична допомога навіть після покалічення робітників на виробництві, не кажучи вже про захворювання вдома, була майже відсутня. На всьому вузлі з кількістю робітників і службовців до 7 тис. (без членів сімей) була лише одна приймальна палата на десять ліжок, а число хворих, які потребували лікування (по обліку лікарсько-санітарної служби), щорічно доходило до 12 тис. чоловік⁷. На менш значних станціях не було ніяких медичних закладів.

Лише в 1893 р. міністерство шляхів видало «Правила», згідно з якими на залізницях для подання медичної допомоги мали будуватись лікарні, приймальні палати, аптечки тощо.

¹ «Русские ведомости», № 42, 1873 р.

² «Одесский вестник» від 6 березня 1873 р.

³ Там же.

⁴ ООДА, ф. Новоросійського генерал-губернатора, оп. 248, зв'яз. 1672, 1873, спр. 337, арк. 9; ЦДІАМ, ф. III відділу, 3 експедиція, 1873, спр. 162, арк. 44.

⁵ «Южный край» від 30 січня 1882 р.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. Київського губернатора (таємна частина), 1874, спр. 460, арк. 2—3.

⁷ В. Б а б к о, назв. праця, стор. 10.

Але й після цього лікарень будувалось дуже мало. Досить сказати, що в 1900 р. на залізницях країни приблизно на 49 тис. верст працювало 547 лікарів і 1198 фельдшерів. Частина лікарів працювала в 63 залізничних лікарнях, решта — на залізничних дільницях¹. При цьому не слід забувати, що більшість лікарів перебувала в містах, а на залізницях працювали переважно фельдшери. На залізницях України було всього 13 лікарень (приблизно на 10 тис. верст і близько 100 тис. робітників і службовців²), в яких налічувалось 398 ліжок. У лікарнях і на дільницях працювало 45 лікарів. Середня довжина лікарської дільниці перевищувала 200 верст. Зокрема, на такій великій залізниці, як Південно-Західна (близько 4 тис. верст), було лише три залізничні лікарні, з них одна в Києві³. На деяких великих станціях існували приймальні палати, які ні в якій мірі не могли задовольнити потреби як у лікуванні, так і в наданні необхідної допомоги.

Звичайно, що така медична «допомога» не могла забезпечити належне обслуговування робітників.

* *
*

Тривалий робочий день і низька заробітна плата, нестерпні житлові умови і масовий травматизм внаслідок відсутності техніки безпеки та охорони праці — все це робило становище робітників надзвичайно тяжким. Вони не мали ніяких прав і цілком залежали від свавілля капіталістів, їх підрядчиків та довірених осіб.

Але залізничні робітники, як і весь робітничий клас країни, не мирились з такими умовами свого життя і виступали на рішучу боротьбу проти гнобителів.

¹ С. Трегубов, назв. праця, стор. 171.

² Підрахунки зроблені нами — О. П.

³ С. Трегубов, назв. праця, стор. 167, 175.

М. Н. ЛЕЩЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РЕФОРМИ 1861 р. НА УКРАЇНІ

Скасування кріпосного права в Росії було результатом загострення конфлікту між розвитком продуктивних сил і панівними феодально-кріпосницькими виробничими відносинами. Воно було підготовлене всім ходом економічного розвитку країни.

Марксизм-ленінізм вчить, що виробництво, яке є головною силою, що визначає фізіономію суспільства, його перехід від одного ладу до іншого ніколи не залишається довгий період на одній точці і завжди перебуває в стані зміни і розвитку. Однією з найважливіших особливостей виробництва є також те, що його зміни і розвиток починаються завжди із змін і розвитку продуктивних сил, насамперед із змін і розвитку знарядь виробництва, які неминуче викликають відповідні зміни виробничих відносин, зміни всього суспільного ладу.

Будучи найбільш рухливим і революційним елементом виробництва, продуктивні сили України, як і всієї Росії, на початок 50-х років XIX ст. досягли в своєму розвитку значних успіхів. Так, з 1825 по 1860 р. кількість підприємств лише обробної промисловості України збільшилась з 649 до 2329, або в 3,6 раза, а чисельний склад робітників з 15,1 до 81,7 тис. чоловік, або в 5,4 раза¹.

Зростання кількості підприємств і чисельного складу робітників супроводжувалось якісними змінами в усіх сферах промислового виробництва: поширювалось використання найманої праці, змінювалась структура промисловості, здійснювався перехід від ремісничих майстерень і мануфактур, заснованих на ручній праці, до великих фабрик і заводів, устаткованих машинами. Цьому насамперед сприяло впровадження в промислове виробництво машин, новітнього устаткування та різних механізмів.

Дослідження історії техніки, проведені останнім часом ра-

¹ А. Г. Рашин, Формирование промышленного пролетариата в России, М., 1940, стор. 40—41; К. Пажитнов, Очерки по истории рабочего класса на Украине, Х., стор. 24—27.

дьянськими економістами та істориками, показують, що незважаючи на панування самодержавства, яке душило все прогресивне і передове, в Росії, в тому числі й на Україні, «велась безперервна, наполеглива, часто самовіддана боротьба за нові прогресивні починання... Численні винаходи в різних галузях виробництва робилися не лише вченими та інженерами, а й простими майстрами, робітниками і селянами. Ці зусилля, звичайно, зустрічали непереборні перешкоди і обривалися раніш, ніж приводили до практичних результатів; багато відкриттів були надбанням інших шукачів нового і лише збагачували дальший розвиток технічної думки, але були й такі, що впроваджувались у практику і становили основу розвитку продуктивних сил країни»¹.

Поряд із впровадженням у виробництво більш удосконалених моделей прядильних, ткацьких і шовкомотальних машин застосовується машинне устаткування на підприємствах паперової промисловості.

На Україні в ці роки здійснюється перехід від вогневого способу добування цукру до парового, про що свідчать такі дані. Якщо в 1848—1849 рр. 56% продукції цукрової промисловості добувалось ще старим, вогневим способом, то в наступні роки питома вага старого способу неухильно зменшувалася, поступаючи місцем новому, паровому способу. Так, у 1853—1854 рр. видобуток паровим способом уже становив 56%, а в 1860—1861 рр. — 85% усього виробленого цукру-піску². За свідченням київського губернатора, в 1854 р. більше половини цукрових заводів Київської губернії працювали на парових двигунах³.

Розвиток технічної думки і впровадження у виробництво різних винаходів і удосконалень зумовили розвиток машинобудівної промисловості. З 1851 по 1860 р. кількість машинобудівних заводів у Росії збільшилась з 19 до 99, або в 5,2 раза, а сума виробленої ними продукції — з 478 тис. крб. до 7954 тис. крб., або в 16,6 раза⁴.

Зростаючі потреби в машинах та інших удосконалених знаряддях виробництва задовольнялись і за рахунок ввезення промислової техніки з-за кордону, яке в 40—50-х роках XIX ст. досягло значних розмірів. Так, якщо в 1830 р. в Росію було ввезено машин на 30 тис. крб., то в 1846—1850 рр. вартість ввезених машин уже становила 1681 тис. крб., в 1851—1855 рр. —

¹ Н. М. Дружинин, Конфликт между производительными силами и феодальными отношениями накануне реформы 1861 года, журн. «Вопросы истории», № 7, 1954, стор. 57.

² В. Яцунский, Промышленный переворот в России, журн. «Вопросы истории», № 12, 1952, стор. 60.

³ ЦДІА УРСР, ф. Київського воєнного, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), спр. 528, 1869, арк. 1.

⁴ М. Злотников, От мануфактуры к фабрике, журн. «Вопросы истории», № 11—12, 1946, стор. 44—45.

2103 тис. крб., а в 1856—1860 рр. — 7513 тис. крб. Ввезення машин на Україну (через Одеський порт) протягом 50-х років XIX ст. збільшилось у три з лишком рази¹.

Технічний прогрес, поклавши початок промислового перевороту, сприяв дальшому розвитку виробництва промислової продукції. Це можна проілюструвати даними про зростання виробництва цукру на Україні. Успішно опановуючи новий, паровий спосіб добування цукру, цукрова промисловість із року в рік збільшувала випуск продукції. Лише з 1857 по 1861 р. виробництво цукру на Україні збільшилось майже в два рази².

Помітне зростання виробництва продукції спостерігалось і в інших галузях промисловості, які стали на шлях технічного прогресу. Наприклад, з 1801 по 1840 р. число винокурних підприємств на Україні зменшилось з 7839 до 3595, або більш, ніж у два рази, тоді як кількість виробленої ними продукції збільшилась з 5060,4 тис. до 16 млн. відер, або в 3,1 рази³. Швидкі темпи зростання продукції при зменшенні кількості підприємств переконливо свідчать як про концентрацію винокурної промисловості, так і про перехід її від вогневого до парового способу виробництва горілки. Лише з 1851 по 1860 р. виробництво продукції підприємствами всіх галузей обробної промисловості України збільшилось в 2,4 рази⁴.

Неухильно розвиваючись, промисловість України на початок 60-х років XIX ст. досягла значних успіхів. Із численних галузей промислового виробництва найбільшого поширення набули горілчана, цукрова, салотопна, миловарна, шкіряна, тютюнова, цегельна, суконна, селітроварна та машинобудівна. Менш розвинуті були борошномельна, маслоробна, залізорудна, металообробна, вугільна та деякі інші галузі промисловості. За підрахунками радянського економіста К. Пажитнова, в 1860 р. на Україні налічувалось 4826 підприємств обробної промисловості, на яких працювало близько 110 тис. робітників⁵. Хоч серед названих підприємств було чимало дрібних і найдрібніших майстерень та мануфактур, заснованих на підневільній праці кріпосних селян і примітивних знаряддях виробництва, проте, як видно з наведених даних, в цілому рівень розвитку промисловості був уже значний.

Зумовлені розвитком продуктивних сил, зростанням товарно-грошових відносин і суспільним поділом праці, промисловість

¹ Ф. Ястребов, Україна в першій половині XIX ст., Нариси з історії України, вип. VIII, К., 1939, стор. 141.

² Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. I, СПб. 1862, стор. 18—19; К. Вобльй, Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР, т. I, М., 1928, стор. 179; І. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., К., 1954, стор. 190.

³ І. Гуржій, назв. праця, стор. 176, 177.

⁴ К. Пажитнов, назв. праця, стор. 25.

⁵ Там же, стор. 26.

і торгівля сприяли дальшому відокремленню населення від землеробства, зростанню міст і міського населення. Так, у 1842—1862 рр. кількість жителів міст Полтавської губернії збільшилась з 116 108 до 158 740 чоловік, або в 1,4 раза¹. Питома вага міського населення України в 50-х роках XIX ст. зростає до 8%, в тому числі: в Херсонській губернії з 23,7 до 27,4%, у Харківській — з 11,4 до 14%, у Полтавській — з 6,4 до 8%².

Зростання промисловості, міст і міського населення, даліше поглиблення суспільного поділу праці — все це сприяло розвитку продуктивних сил в сільському господарстві. Приспосовуючись до зростаючих товарно-грошових відносин, поміщики весь час поширювали площу посіву найбільш ходових на внутрішньому і зовнішньому ринках зернових і технічних культур, впроваджували в сільськогосподарське виробництво удосконалені знаряддя праці та досягнення агрономічної науки, здійснювали перехід від трипільля до багатопільля — до так званої плодозмінної системи.

Про розвиток продуктивних сил у сільському господарстві досить яскраво свідчать, зокрема, дані про збільшення загальної посівної площі всіх культур. Так, з 1799 по 1846 р. посівна площа Київської губернії збільшилась на 72%. Особливо швидко зростала вона на півдні України. Досить сказати, що лише з 1778 по 1851 р. в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях збільшилась площа посіву в 25 разів³. Швидко зростання посівної площі в цих губерніях зумовлювалось, з одного боку, масовим заселенням цього району, що відбувалось протягом усього передреформеного періоду, і з другого боку, менш поширеними тут кріпосницькими відносинами, наявністю розвинutoї внутрішньої торгівлі, близькістю зовнішнього ринку та іншими факторами. Значний вплив на зростання посівної площі мав також розвиток торгівлі між Росією і Західною Європою, яка в той час набрала досить широких розмірів.

Розширення посівної площі на Україні відбувалось головним чином за рахунок збільшення посіву озимої пшениці. Так, якщо в 1779 р. на Київщині було висіяно 99 410 четвертей пшениці, то в 1846 р. її вже висівалось 212 250 четвертей⁴. В кінці 40-х років XIX ст. посівна площа пшениці в Подільській губернії становила $\frac{2}{3}$ всієї площі озимини в поміщицьких

¹ П. Бодянский, Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год, Полтава, 1865, стор. 138—143.

² А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. I, Одесса, 1850, стор. 322, 355—356; П. Бодянский, назв. праця, стор. 138—143; А. Шмидт, Материалы для географии и статистики России, Херсонская губерния, СПб., 1863, стор. 733—849, Історія Української РСР, т. I, К., 1955, стор. 422.

³ Н. Огановский, Закономерность аграрной эволюции, ч. II, Саратов, 1911, стор. 264.

⁴ Е. Сташевський, Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби, К., 1929, стор. 106.

господарствах і $\frac{1}{3}$ — в селянських. Особливо розвивалось виробництво пшениці в південних губерніях України. Тут на початку 50-х років XIX ст. щорічно збиралось 14—15 млн. четвертей зерна, переважну більшість якого становила пшениця¹. В Катеринославській губернії під посів пшениці щорічно відводилось $\frac{3}{4}$ поміщицької посівної площі².

Поряд із зростанням виробництва пшениці, яка була головною товарною культурою, поширювалась площа посіву льону, цукрових буряків, тютюну та інших технічних культур. Зокрема, виробництво льону було найбільше поширене в Катеринославській, Херсонській губерніях та південних повітах Полтавської губернії. В Київській, Подільській, Волинській і Таврійській губерніях воно було розвинуто слабше, що видно з таких даних. У 1858—1862 рр. із України і Бессарабії доставлялося в Одеський порт понад 231 тис. четвертей насіння льону, в тому числі з Катеринославської губернії і південних повітів Полтавської губернії — близько 109 тис. четвертей, або 47% загальної кількості, із Херсонської губернії і північних повітів Таврійської губернії — 46,3 тис. четвертей, або 20%, з Бессарабії — 46,3 тис. четвертей, або 20%, нарешті, з Київської, Подільської і Волинської губерній — понад 30 тис. четвертей, або 13% загальної кількості льону, доставленого в Одеський порт³. Напередодні реформи 1861 р. на Україні було чимало поміщиків, які майже всі свої землі відводили під посів льону⁴.

У Прилуцькому, Лохвицькому, Роменському, Ніжинському, Борзнянському, Конотопському та інших повітах розвивалось тютюнництво, в багатьох поміщицьких маєтках Лівобережної України поширювалось вирощування конопель. Так, поміщик Мглинського повіту, Чернігівської губернії, Гудович, що володів 1000 душами кріпаків, у кінці 40-х років XIX ст. щорічно відводив під посів коноплі понад 70 десятин землі⁵; 60 кріпаків хутора Чорнуха обробляли близько 20 десятин тютюну, що належали поміщику Немировському⁶.

Серед технічних культур, поширених на Україні в передреформений період, провідне місце належало цукровим бурякам. Наскільки велика була роль України у виробництві цукру, свід-

¹ А. Скальковскій. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. II, Одесса, 1853, стор. 97.

² В. Павлович, Материалы для географии и статистики России, Екатеринославская губерния, СПб., 1862, стор. 133, 772.

³ Ю. Янсон, Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе, т. II, СПб., 1870, Приложение, арк. 44/2.

⁴ Исследование о состоянии пеньковой промышленности в России, СПб., 1852, стор. 290; журн. «Русская старина», кн. 1, 1902, стор. 192.

⁵ Исследование о состоянии пеньковой промышленности в России, стор. 261—262.

⁶ Труды комиссии для описания губерний Киевского учебного округа, т. III, вып. 4, К., 1865, стор. 16—17.

чить той факт, що вже в 1848—1849 рр. на її території засівалось не менше 75,8% всієї площі цукрових буряків, що засівалась в усій Росії. Успішному розвитку цукрового виробництва на Україні сприяли наявність необхідних для цього родючих земель, кліматичних умов і невпинно зростаючий попит на цукор на внутрішньому ринку. Так, протягом усього передреформеного періоду посівна площа цукрових буряків на Україні збільшилась з 27 700 в 1848 р. до 43 690 десятин у 1860 р., або на 57,7%¹. Напередодні реформи 1861 р. цукрові буряки сіяли не тільки поміщики, які володіли цукровими заводами, а й ті, що не мали їх. Вони відводили частину своїх земель під посів цукрових буряків (для продажу їх цукрозаводчикам). Лише протягом одного 1860 р. цукрозаводчиками України було куплено у поміщиків 1 501 830 берковців цукрових буряків².

Разом із збільшенням площі посіву трудомістких технічних культур у поміщицьких господарствах України розвивалось торговле конярство, скотарство та вівчарство. Ці галузі тваринництва були більш або менш розвинуті в усіх губерніях України, але найбільших успіхів вони досягли в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях, де для цього були досить сприятливі умови. Володіючи значними просторами землі і недостатньою кількістю кріпаків, місцеві поміщики охоче розвивали тваринництво, яке вимагало меншої, ніж землеробство, кількості робочих рук. Із перелічених вище галузей тваринництва найбільше було розвинуто вівчарство.

Успішний розвиток вівчарства на Україні зумовлювався як зростанням промисловості, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, так і всебічним сприянням йому з боку царського уряду. Будучи заінтересованим у збільшенні виробництва сукна для постачання армії, царський уряд всіляко заохочував поміщиків до розвитку вівчарства. Він роздавав їм великі ділянки вільних державних земель для створення вівчарських ферм, допомагав організовувати товариства сприяння вівчарській справі, видав положення про організацію спеціальних ярмарків для торгівлі вовною тощо³.

Наявність достатньої кормової бази і розвинутих ринків збуту сприяли успішному розвитку вівчарства. У 1850 р. в губерніях України вже налічувалось близько 10 млн. голів овець, у тому числі тонкорунних — понад 4,5 млн. голів⁴. У цей час на Україні було чимало поміщиків, які володіли великими вівчарськими заводами. Такі великі землевласники, як князі Воронцов і Кочубей, граф Строганов, барон Штігліц, поміщики Іваненко, Абаза

¹ К. Вобльй, назв. праця, стор. 154—155; Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. I, стор. 66, Приложение.

² Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. I, стор. 66, Приложение.

³ С. Гулишамбаров, Итоги торговли и промышленности в России в царствование императора Николая I (1825—1855), СПб., 1896, стор. 28.

⁴ Генгоборский, О производительных силах России, ч. I, М., 1954, стор. 272—273.

і Гавриленко, іноземці Філіберт, Фальц-Фейн і багато інших, одержавши від царського уряду десятки тисяч десятин землі, створили вівчарські заводи, в яких налічувалось по 20—30 тис. і більше голів овець.

Невпинний розвиток продуктивних сил у сільському господарстві України підтверджується і рядом інших факторів, зокрема, неухильним зростанням застосування в землеробстві сільськогосподарських машин та різних удосконалених знарядь праці. Після створення у Харкові і Києві фірмою Бутеноп депо машин почали будуватись механічні заводи в Луганську, Катеринославі, Одесі, Ромнах, Кременчуці, Лубнах та деяких інших містах і містечках України. Поряд з виробництвом машин і устаткування для зростаючої промисловості ці заводи виробляли машини і новітні знаряддя для сільського господарства. Так, механічна майстерня, збудована в 1837 р. купцем Заславським у Катеринославі, лише протягом 1837—1841 рр. виготовила 270 молотарок, 120 віялок та багато різного устаткування для 270 млинів¹. Молотарки, віялки, січкарні, плуги, борони та інші сільськогосподарські знаряддя виготовлялись заводами, створеними в 50-х роках ХІХ ст. (в с. Вишеньках, Кролевецького повіту, містах Лубнах та Білій Церкві)².

Поряд з розвитком вітчизняного сільськогосподарського машинобудування зростало ввезення машин з-за кордону. Так, якщо в 1824—1828 рр. в Росію було ввезено різних сільськогосподарських машин і механізмів на 42 520 крб., то в 1856—1860 рр. імпорт цих товарів уже становив 3 103 510 крб.³. Отже, за період, що охоплює трохи більше 30 років, ввезення сільськогосподарських машин і знарядь зросло більше, ніж у 72 рази. Зокрема, ввіз цих товарів через чорноморсько-азовські порти збільшився в 1831—1856 рр. у 130 разів. Як і інші товари, сільськогосподарські машини, ввезені в Росію через чорноморсько-азовські порти, збувались головним чином на українських ринках. Їх купували окремі заможні селяни, колоністи і поміщики, які стали на шлях раціоналізації землеробства, пристосування своїх господарств до зростаючих товарно-грошових відносин.

Таким чином, напередодні реформи 1861 р. в багатьох поміщицьких маєтках України, і особливо в її південних і правобережних губерніях, спостерігалось прагнення поміщиків до застосування в своїх господарствах новітніх машин і знарядь, до переходу від старої, трипільної системи обробітку землі до багатопільної, до вирощування більш цінних сільськогосподарських культур. Прагнення частини поміщиків до раціоналізації землеробства досить яскраво охарактеризував київський губернатор. У своєму звіті за 1842 р. він писав, що

¹ Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. II, стор. 64—65.

² І. Гуржій, назв. праця, стор. 220.

³ М. Злотников, назв. праця, стор. 44.

поміщики Київської губернії «звернули свою увагу на удосконалення сільського господарства, займаються впровадженням нових... знарядь, розподіляють поля на сівозміни, створюють різні заводи, переважно цукрові»¹.

Зростання продуктивних сил спостерігалось і в селянських господарствах. Перехід до застосування удосконалених сільсько-господарських знарядь і машин, до вирощування трудомістких технічних культур, поліпшення породності худоби і здійснення деяких інших засобів раціоналізації господарства мали місце переважно у заможної верхівки державних селян, а також у окремих поміщицьких селян, що перебували на оброці. Так, серед власників тютюнових плантацій у Харківській, Чернігівській, Херсонській, Полтавській, Київській, Подільській і Волинській губерніях було чимало державних селян, які збирали по 10—20 і більше пудів тютюну². В ряді населених пунктів збір тютюну на одне господарство досягав більш значних розмірів. Характерними щодо цього були господарства козаків і міщан Ніжина, Сосниці, Мени, а також Голенської волості, Конотопського повіту, де збір тютюну нерідко становив 100—150 пудів на господарство. У господарствах поміщицьких селян вирощувалось тютюну значно менше. Наприклад, у с. Сокиринцях збиралось в середньому від 2,7 до 5 пудів тютюну на кожне господарство³.

У господарствах поміщицьких селян більш широко практикувався посів цукрових буряків. Відчуваючи гостру потребу в грошах для сплати податків і задоволення своїх господарських потреб, поміщицькі і державні селяни засівали частину своїх наділів різними технічними культурами, зокрема, цукровими буряками. Наскільки широко культивувались цукрові буряки в селянських господарствах, свідчить той факт, що, наприклад, в Чернігівській губернії площа посіву цієї культуурою в 1848—1849 рр. поділялась на дві рівні частини — поміщицьку і селянську. Зібраний врожай цукрових буряків селяни збували на заводи місцевих купців і поміщиків. У багатьох селянських господарствах вирощувались коноплі, льон, соняшник та деякі інші технічні культури. В селах, розташованих поблизу міст і торговельно-промислових містечок, розвивалось городництво і садівництво. Засіваючи свої городи картоплею, цибулею, капустою, часником та іншими культурами, селяни постачали неземлеробське населення овочами, одержуючи в ряді випадків значні прибутки.

Важливу роль у зростанні продуктивних сил у селянських господарствах, у розкладі феодально-кріпосницької системи і розвитку в її надрах капіталістичного укладу відігравали селянські промисли, які в дореформений період займали значне місце

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора, спр. 194, арк. 35—36.

² Труды комиссии для описания губерний Киевского учебного округа, т. III, вып. 4, стор. 17.

³ І. Гуржій, назв. праця, стор. 248.

в економічному житті країни. Про обсяг кустарних промислів свідчать такі факти. В Городнянському, Суразькому, Мглинському і Стародубському повітах, Чернігівській губернії, лише протягом одного 1851 р. місцевими селянами було виготовлено 17 200 пудів дьогтю й смоли на суму 16 500 крб.¹

За неповними даними на початку 1845 р. в шести губерніях України налічувалось понад 96 тис. державних селян, які займалися різними промислами, в тому числі: в Полтавській губернії — 46 428 чоловік, Харківській — 23 351, Подільській — 15 412, Київській — 6559, Катеринославській — 2415 і в Херсонській — 1902 чоловіки².

Розглянуті нами факти і узагальнюючі дані говорять за те, що протягом 40—50-х років XIX ст. на Україні, як і в усій Росії, йшов процес дальшого розвитку продуктивних сил у промисловості і в сільському господарстві: зростала кількість підприємств, удосконалювалась техніка виробництва, збільшувався випуск промислової продукції, посилювався суспільний поділ праці, зростали міста і міське населення, поглиблювався і поширювався внутрішній ринок, розвивалась внутрішня і зовнішня торгівля. Пристосовуючись до запитів промисловості, яка весь час зростала, і товарно-грошових відносин, частина поміщиків і окремі заможні селяни впроваджували в сільське господарство досягнення агрономічної науки і техніки, поширювали посівну площу трудомістких технічних культур, поліпшували породність худоби, застосовували машини і удосконалені знаряддя праці, що відіграло позитивну роль у піднесенні загального рівня сільськогосподарського виробництва.

Зростання продуктивних сил в промисловості і в сільському господарстві не могло не впливати на виробничі відносини, що існували в той час, бо останні, як неодноразово підкреслювали класики марксизму-ленінізму, перебувають у тісному зв'язку з продуктивними силами, становлять одну з нерозривних сторін суспільного способу виробництва матеріальних благ і мають відповідати рівню і характеру продуктивних сил. Обов'язкова відповідність виробничих відносин характерові продуктивних сил є об'єктивним економічним законом кожної суспільно-економічної формації. Виражаючи зв'язки і відносини людей у процесі виробництва, капіталістичні виробничі відносини на Україні протягом усього дореформеного періоду повільно, але неухильно розвивались, помітно впливаючи на розклад старої феодальнокріпосницької системи і розвиток продуктивних сил.

Зміни виробничих відносин спостерігались в усіх їх складових частинах: у формах власності на знаряддя виробництва, у становищі різних соціальних груп у виробництві та їх взаємовідносинах, а також у залежних від них формах розподілу про-

¹ «Черниговские губернские ведомости», 1852, № 14 и 18, Часть неофициальная.

² И. Штукенберг, Статистические труды, т. 2, стор. 4—7, 30.

дуктів. Основою виробничих відносин є відносини власності, тобто відношення людей до знарядь виробництва, від характеру яких залежать і інші відносини, що складаються між людьми в процесі виробництва.

Як уже відзначалось, до 1861 р. в Росії, в тому числі і на Україні, панувала феодально-кріпосницька система господарства, заснована на власності феодала на землю і неповній власності на кріпосного селянина. Будучи основою кріпосницьких виробничих відносин, феодальна власність на землю характеризувалась двома відмітними рисами: монопольним правом поміщиків-феодалів на землю і виділенням частини цієї землі в користування виробника матеріальних благ — кріпосного селянина. Але з кінця XVIII і початку XIX ст. виключне право дворян на землю починає підриватися зростаючими товарно-грошовими відносинами та іншими факторами капіталістичного розвитку. Після видання в 1801 р. закону, що санкціонував вільну купівлю і продаж земель, незаселених кріпаками, зросла кількість великих земле-власників з середовища купців, міщан та державних селян. У 1858 р. в 33 губерніях Росії вже налічувалось 268 473 селянина, які володіли на правах власності 1 113 281 десятиною землі¹.

Продаж поміщиками своїх земель особам недворянського походження спостерігався в цей час і в губерніях України. В 1838 р. поміщик Київської губернії князь Радзивілл продав купцям М. Френкелю та Ш. Ванштейну незаселену слобідку Олександрівку. Одержана від продажу землі і будівель сума була повернута на сплату боргів князя². В передреформений період купцями Бродськими було куплено в поміщиків Красовських 367 десятин лісу, який згодом був перепроданий місцевим цукрозаводчиком, а земля, що звільнилась від лісу, залишилась у безкоштовному користуванні Бродських³.

За даними восьмої ревізії лише в Полтавській, Харківській і Катеринославській губерніях налічувалось понад 21 тис. державних селян, що мали в приватній власності більше 60 тис. десятин землі⁴. В наступні роки кількість селян-власників неухильно зростала і в 1858 р. вже становила в п'яти губерніях Південної і Лівобережної України 34 513 чоловік, у володінні яких було зосереджено близько 87 тис. десятин⁵.

Напередодні реформи 1861 р. земля все частіше виступала не тільки як предмет купівлі і продажу, а й як основа зростаючих орендних операцій. Зазнавши поразки в спробах пристосуватися до товарно-грошових відносин, а також відчуваючи постійну гостру потребу в грошах для забезпечення розкішного паразитичного

¹ Н. М. Дружинин, назв. праця, стор. 65.

² ХОДА, ф. Канцелярії харківського губернатора, спр. 73, арк. 2, 12, 16.

³ І. Гуржій, назв. праця, стор. 349.

⁴ В. Вешняков, Крестьяне-собственники в России, СПб., 1858, стор. 7—8, 10—11.

⁵ В. Вешняков, назв. праця, стор. 7—8, 10—11.

життя, багато поміщиків України здавали частину своїх земель і промислових підприємств в оренду купцям, міщанам і заможним селянам. Останні, купуючи або орендуючи поміщицькі землі, часто переуступали їх за певну приплату суборендарям, одержуючи від цього значні прибутки. Окремі заможні селяни влаштували на більш родючих землях підприємницькі фермерські господарства, засновані на найманій робочій силі. Вони застосовували удосконалені сільськогосподарські знаряддя і машини, засівали придбані землі найбільш доходними культурами, додержувались правильних сівозміні. З цієї групи населення, а також козаків, однодворців, колоністів та інших вільних хліборобів формувався новий клас — сільська буржуазія.

Поряд з порушенням монопольного права дворян на володіння землею відбувались зміни і в селянському надільному землеволодінні. Пристосовуючись до потреб ринку і намагаючись підвищити прибутковість своїх маєтків, поміщики українських губерній протягом усього передреформеного періоду повсюдно збільшували власну посівну площу, скорочували до мінімуму селянські наділи. З кінця XVIII до 50-х років XIX ст. селянські наділи в деяких місцях скоротились більше, ніж у два рази.

За даними Редакційних комісій, з шести губерній України лише в Чернігівській, де земля була низької якості, селянські наділи перевищували поміщицькі землі, в інших губерніях вони далеко не досягали розміру земельної площі, що знаходилась в особистому користуванні поміщиків. Зокрема, в Харківській і Полтавській губерніях вони становили лише $\frac{1}{3}$, в Катеринославській — $\frac{1}{5}$, в Херсонській — $\frac{1}{8}$, а в Таврійській — навіть $\frac{1}{10}$ всієї площі поміщицьких земель. Процент надільного селянського землеволодіння становив: на Лівобережжі — 38,8, на Правобережжі — 36,7 і на Півдні України — 14,3¹.

Разом із скороченням площі надільного землеволодіння зростала кількість безземельних селян. Так, лише в період між дев'ятою і десятою ревізіями кількість дворових селян чоловічої статі в п'яти губерніях Лівобережжя і Півдня України збільшилась на 122 968 чоловік. В 1857 р. дворові селяни становили: в Харківській губернії — 19,37, в Херсонській — 18,8, Катеринославській — 17,13, Полтавській — 12,59 і в Чернігівській — 9,68% загального числа кріпаків². На Правобережній Україні обов'язки дворових у більшості маєтків виконували бобилі, сироти, городники та деякі інші групи безземельних селян, яких налічувалось: у Київській губернії — 17 850 і у Волинській — 22 583 ревізьких душ чоловічої статі³.

¹ И. Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Л., 1925, стор. 94 — 95.

² А. Тройницкий, Крепостное население в России по 10-й народной переписи, СПб., 1861, стор. 27.

³ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 2 діловодство, оп. 33, спр. 71, 1863, арк. 3, 6.

Повсюдне переведення селян у дворові супроводжувалось широким застосуванням системи так званої місячини. З метою забезпечення більших прибутків від своїх маєтків поміщики відбирали у селян наділи і примушували їх за напівголодний місячний пайок натурою щоденно працювати в поміщицьких економіях, тобто виконувати безперервну панщину. Напередодні реформи 1861 р. «місячина» значно поширилась. Особливо широко вона застосовувалась у маєтках дрібнопомісних дворян Південної і Лівобережної України. Так, за даними, зібраними міністерством внутрішніх справ, у маєтках поміщиків, що володіли 20 і менше рев'язькими душами, майже половина селян не мала земельних наділів, а в Полтавській і Чернігівській губерніях процент безземельних селян у дрібнопомісних поміщиків був ще вищий. У першій з них він становив 94,6, а в другій — 84,52¹. У цілому по всіх групах поміщицьких маєтків безземельні селяни становили: в Полтавській губернії $\frac{1}{2}$, Чернігівській — $\frac{1}{3}$ в Харківській — $\frac{1}{4}$ кріпосного населення².

Зменшуючи селянські наділи, поміщики відрізали собі кращі землі, а селян переводили на піски, яри та косяги. З цією метою вони нерідко переселяли на непридатні землі цілі села, розорюючи сотні і тисячі селян. Селяни поміщика Басова (Вовчанський повіт, Харківської губернії) в скарзі на ім'я губернатора писали в серпні 1860 р., що поміщик не виділяє їм для посіву стільки землі, скільки вони одержували раніше. Крім того, «осілість їх розорив, садиби і насаджені їх працею верби відняв, рубати дерева не дозволяє, виселяє їх на непридатну землю, де через відсутність води не можна завести городу, виділяє їм на спорудження будівель зовсім непридатне для цього дерево — з горілих хат, здатне лише для палива»³.

Важливо відзначити, що навіть місцевий предводитель дворянства, який за дорученням губернатора виїжджав на місце для перевірки скарги селян, змушений був визнати її справедливою. Повернувшись з маєтку, він доповідав губернатору, що селяни не зможуть до початку зими влаштуватися на нових місцях і будуть повністю розорені. Проте жодних заходів до захисту селян від сваволі поміщика не було вжито⁴. Позбавлення селян земельних наділів, як і продаж та передача поміщикам частини своїх земель в орендне користування осіб недворянського походження, підірвало основу феодального способу виробництва — феодальне землеволодіння — і сприяло розшаруванню селян-

¹ А. Скребицкий, Крестьянское дело в царствование императора Александра II, ч. IV, Бонн на Рейне, 1868, стор. 1236.

² И. Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, стор. 193.

³ ХОДА, ф. Канцелярії харківського цивільного губернатора, оп. 203, стіл. 1, спр. 216, арк. 2—3.

⁴ Там же, арк. 4.

ства на дві нерівні в майновому стані групи — на заможних селян і селянську бідноту.

Під впливом зростаючих товарно-грошових відносин і викликаних ними змін у феодальній власності на землю в селах України, як і всієї Росії, створюється на одному полюсі група вільних земельних власників — клас сільської буржуазії і на другому — група розорених селян — майбутній клас сільських пролетарів і напівпролетарів, змушених для забезпечення свого прожиткового мінімуму, поряд з виконанням повинностей на користь поміщика і кріпосницької держави, продавати свою працю зростаючій міській і сільській буржуазії.

Як уже відзначалось, у середовищі державних селян у кінці 50-х років XIX ст. була вже значна група заможного селянства, що володіла тисячами десятин землі, придбаної в особисту власність, удосконаленим сільськогосподарським реманентом, робочою худобою та іншими знаряддями виробництва. Процес розшарування спостерігався і серед поміщицьких селян. Напередодні реформи в ряді населених пунктів України було ряд кріпаків, які мали в особистій власності по 20 — 30 і більше десятин землі. Такі селяни були в маєтках Мілорадовича, Мішуріної, Вітенберг, Остроградської та деяких інших дворян-поміщиків Полтавської губернії. Зустрічались вони і в ряді населених пунктів Чернігівської, Подільської, Харківської і Волинської губерній. У деяких селах Правобережної України окремі заможні селяни купували невеликі садиби і хутори.

Найтипівішим представником селян, що зуміли в умовах феодально-кріпосницької залежності нагромадити значне багатство, був кріпак с. Ксаверівки, Васильківського повіту, Київської губернії, Г. П. Барабась. У 1846 р. в його власності було випасних волів на степу — 130 голів, робочих волів дома — 6, п'ятирічних биків — 1, корів з телятами — 6, коней — 12, овець і ягнят — 20, свиней — 18, колод з бджолами — 22, порожніх колод — 50, возів — 9, борін залізних — 4, плугів залізних — 2. Володіючи значним наділом орної землі і сінокосу, Барабась орендував у поміщика степ і випасав на ньому волів на продаж, а також приймав на випас худобу від перекупщиків¹.

Маючи в своєму розпорядженні значні кошти, заможні селяни створювали на своїх садибах різні промислові підприємства по переробці сільськогосподарської сировини, проводили торгівлі і лихварські операції. Користуючись гострою нужденністю своїх односельчан в землі та коштах, заможні селяни уступали їм частину орендованої землі або позичали гроші на тяжких кабальних умовах. Не маючи можливості своєчасно розрахуватися, селяни-бідняки потрапляли в економічну залежність від сільських багатіїв і для покриття боргу змушені були від-

¹ О. Степанишина, Господарство графів Браніцьких на Київщині і реформа 1861 р. в їх маєтках, «Студії з історії України», т. III, К., 1930, стор. 55.

давати в їх користування свої мізерні наділи, а часто і відробляти за них панщину або працювали в їх господарствах.

Пригноблені тяжкою кріпосницькою експлуатацією і утисками зростаючої буржуазії, селяни рік-у-рік бідніли. В період проведення інвентарної реформи 1847—1848 рр. на Правобережній Україні було не менше 17% селянських господарств, що не мали наділів і були позбавлені можливості вести свої господарства¹. У деяких інших губерніях України процент таких селян був ще вищий. У Харківській він становив 24, у Чернігівській — 28, а в Полтавській — навіть 47% загальної кількості кріпосного населення².

Разом із збільшенням кількості безземельних селян зростало число господарств, які не мали робочої худоби і сільськогосподарського реманенту. За даними інвентарних записів, складених у 1845 р., на Київщині безземельні і піші господарства становили близько 70% загальної кількості поміщицьких селян губернії³. За іншими відомостями процент піших господарств у кінці 50-х років XIX ст. досягав у Харківській губернії — 30, у Чернігівській — 36 і в Полтавській — 74⁴.

Отже, напередодні реформи 1861 р. на Україні налічувалось кілька сот тисяч селянських господарств, що не мали ні робочої худоби, ні сільськогосподарського реманенту і були позбавлені можливості обробляти свої наділи. Ця багатотисячна маса сільського населення, як і розглянута нами вище група безземельних селян, зазнавала жорстокої експлуатації з боку міської і сільської буржуазії, що формувалась протягом усього передреформеного періоду.

Зміни у формах власності на знаряддя виробництва відбувались і в усіх галузях промисловості. Вони характеризувались, з одного боку, поступовим зменшенням кількості поміщицьких, ремісничих і кустарних майстерень і мануфактур, заснованих на ручній праці, та зростанням великих купецьких фабрик, устаткованих машинами і, з другого боку, дальшим розоренням дрібних кустарів і ремісників, перетворенням їх у пролетарів, позбавлених знарядь і засобів виробництва і змушених продавати свою працю як товар капіталісту.

Поміщицькі мануфактури, які виникли задовго до реформи, ще на початку XIX ст. займали панівне становище в промисловості, але вже в 30-х і особливо в 40—50-х роках вони поступово витіснились купецькими підприємствами, заснованими на вільнонайманій праці і устаткованими новітньою технікою. Не витри-

¹ В. Семевский, Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в., т. II, СПб., 1888, стор. 505.

² И. Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, стор. 231.

³ Статистическое описание Киевской губернии, ч. II, СПб., 1852, стор. 305.

⁴ И. Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, стор. 234, 243.

мавши конкуренції капіталістичних підприємств, поміщики змушені були продавати або здавати свої підприємства в оренду купцям та іншим особам недворянського походження. Так, у 1836 р. «почесною громадянкою» Харкова були куплені з прилюдних торгів цегельні заводи, що належали поміщику Н. Шевічу¹, у 1860 р. купець Балаговський і бердичівський банкір Гальперін придбали цукрові заводи: перший — у дворянина Головінського і другий — у поміщика Дзялинського².

Перехід промислових підприємств у власність буржуазії досить яскраво можна проілюструвати на таких фактах. Із значної кількості дрібних металургійних підприємств, що перебували у власності поміщиків, у 1861 р. залишилось тільки шість, в тому числі: у Волинській губернії — п'ять і в Київській — одне³. Решта підприємств або припинила своє існування, або перейшла у власність купців. За відомостями міністерства фінансів, кількість поміщицьких суконних підприємств у Київській, Подільській, Волинській, Харківській, Полтавській і Чернігівській губерніях протягом 40—50-х років ХІХ ст. зменшилась з 62 до 27⁴.

Неухильно розвиваючись, купецькі промислові підприємства напередодні реформи 1861 р. стали переважати над поміщицькими. Так, якщо в 1828 р. купецькі підприємства на Україні становили 46,2%, а поміщицькі 53,8%, то на початок 1861 р. питома вага купецьких підприємств збільшилась до 94,2%, тоді як поміщицьких — зменшилась до 5,8%. Витіснення поміщицьких підприємств купецькими супроводжувалось виникненням і розвитком двох нових соціальних прошарків суспільства — промислової буржуазії і міського пролетаріату. Перший з них формувався з лихварів, поміщиків, що стали на шлях капіталістичного розвитку, заможної верхівки села тощо, другий — з розорених селян, кустарів і ремісників.

Одночасно з витісненням поміщицьких підприємств купецькими здійснювався перехід від мануфактури до фабрики, що відіграв велику роль у дальшому розвитку продуктивних сил і відповідних їм капіталістичних виробничих відносин. Оцінюючи значення цього процесу, В. І. Ленін у своєму класичному творі «Розвиток капіталізму в Росії» писав: «Перехід від мануфактури до фабрики знаменує повний технічний переворот, що відкидає віками нажиту ручну вмільість майстра, а за цим технічним переворотом неминуче йде щонайкрутіша ломка суспільних відносин виробництва, остаточний розкол між різними групами осіб, що беруть участь у виробництві, повний розрив з традицією, загострення і розширення всіх темних сторін капіталізму, а разом з тим і масове усупільнення праці капіталізмом»⁵.

¹ ХОДА, ф. Канцелярії харківського губернатора, спр. 14, 1840, арк. 25.

² Р. Почилевич. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, К., 1864, стор. 49, 158—159, 608.

³ Архив истории труда в России, кн. 3, Пг., 1922, стор. 148.

⁴ Там же; стор. 148—150.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 390.

Зміни форм власності в промисловості і сільському господарстві, як і перехід від мануфактури до фабрики, що супроводжувався застосуванням у виробництві новітньої техніки, викликали зростання вільнонайманої праці і залежні від нього зміни форм розподілу продуктів. Використання найманої праці спостерігалось у ряді промислових підприємств і поміщицьких господарств ще в кінці XVIII ст., але значного поширення воно набуло в 40—50-х роках XIX ст., тобто в період яскравого прояву промислового перевороту і кризи феодално-кріпосницької системи. За підрахунками А. Рашіна із загальної кількості 565 тис. робітників, зайнятих у кінці 50-х років на підприємствах обробної промисловості Росії, 430 тис., або 76,1%, було вільнонайманих¹.

Напередодні реформи 1861 р. на Україні був ряд галузей промисловості, в яких вільнонаймана праця займала вже досить значне місце. Поряд з купецькими підприємствами, заснованими виключно на вільнонайманій праці, тут було чимало поміщицьких фабрик і мануфактур, де вона також використовувалась. Так, у деяких поміщицьких підприємствах сукняної промисловості Київської губернії вільнонаймані робітники ще в 40-х роках XIX ст. становили 50 і більше процентів від загальної кількості робітників. На підприємствах цукрової промисловості вільнонаймані робітники становили в кінці 50-х років не менше половини всіх робітників, зайнятих у цій галузі промисловості².

Поряд із збільшенням кількісного складу робітників у сукняній, винокурній, цукровій та інших галузях промисловості, зростало вживання найманої праці і в сільськогосподарському виробництві. Як уже відзначалось, у 40—50-х роках XIX ст. на Україні налічувалось кілька десятків тисяч господарств колоністів і заможних селян, в яких широко експлуатувалась праця місцевої сільської бідноти. Дальша товаризація поміщицьких господарств, зумовлена неухильним розвитком продуктивних сил і товарно-грошових відносин, викликала ріст використання найманої праці і в поміщицьких господарствах.

Приймаючи до потреб ринку і турбуючись про збільшення прибутковості своїх маєтків, ряд поміщиків України робив спробу перейти до «раціонального» землеробства. Вони, поряд з об'єднанням у сільськогосподарські товариства, розширенням площі посіву цінних технічних культур, застосуванням машин і удосконалених знарядь, переходили до заміни непродуктивної праці кріпаків більш продуктивною працею вільнонайманих робітників.

З усіх губерній України найширше використовувалась наймана праця в Катеринославській і Херсонській губерніях і північних повітах Таврійської губернії. Це зумовлювалось більш швидким зростанням тут торгового землеробства і нестачею

¹ А. Г. Рашин, назв. праця, стор. 91.

² Там же.

кріпосного населення. Використовуючи кріпаків на інших роботах, багато поміщиків збирали врожай і виконували інші сільськогосподарські роботи майже виключно вільнонайманими робітниками.

У губерніях Новоросійського краю був ряд своєрідних ринків, на які збирались з північних і західних губерній України, а також з деяких центрально-чорноземних губерній Росії десятки тисяч сільськогосподарських робітників для продажу своєї праці поміщикам і куркулям. Так, на ярмарок у містечко Березівку, Херсонської губернії, приходило до 2 тис. робітників¹. За даними Редакційних комісій в 50-х роках XIX ст. в трьох губерніях Новоросійського краю налічувалось близько 300 тис. заробітчан².

Становище сільськогосподарських робітників було дуже тяжким. Робочий день тривав 18—20 годин на добу, санітарний нагляд і побут наймитів був неорганізований. Заробітна плата коливалась залежно від урожаю і напливу робітників. У Херсонській губернії термінові робітники від травня і до середини листопада 1846 р. одержували в середньому від 15 до 20 крб., у Катеринославській — за такий же час у кінці 40-х років — від 25 до 35 крб.³ В порівнянні з іншими губерніями України заробітна плата тут була вища, але й ступінь експлуатації також був досить високий.

Найма на праця вживалась у землеробстві і в ряді поміщицьких маєтків Лівобережної і Правобережної України, але це мало місце переважно на цукрових плантаціях. У південно-східних же повітах Харківської губернії, зокрема в багатьох маєтках Старобільського, Куп'янського, Ізюмського і частково Зміївського повітів, де нестача в робочій силі була досить відчутна, половина сільськогосподарських робіт виконувалась вільнонайманими робітниками⁴.

Таким чином, зміни у формах власності, що неухильно розвивались у передреформений період, викликали відповідні зміни в становищі і взаємовідносинах різних соціальних груп у виробництві, а також у формах розподілу продуктів. Розглянуті нами факти показують, що в економіці України, як і всієї Росії, поряд з феодално-кріпосницькими відносинами, що були в той час панівними, виникали і розвивались нові виробничі відносини, відносини буржуазні, засновані на капіталістичній власності на знаряддя виробництва при відсутності власності на працівника виробництва — чайманого робітника. Ці відносини були ще

¹ «Журнал министерства государственных имуществ», 1849, ч. XXX, отд. II, стор. 52.

² Великая реформа, т. III, М., 1911, стор. 122.

³ Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XI, ч. 4, Екатеринославская губерния, СПб., 1850, стор. 110.

⁴ «Журнал министерства государственных имуществ», ч. VIII, № 1, 1856; «Журнал землевладельцев», № 7, 1858, стор. 44—45.

слабі, але вони неухильно пробивали собі дорогу, розхитуючи і підриваючи підвалини панівної в той час феодально-кріпосницької системи.

Зростаючі продуктивні сили і нові капіталістичні відносини сприяли дальшому поглибленню суспільного поділу праці, господарській спеціалізації окремих районів країни. В 40—50-х роках ХІХ ст. уся територія Росії в господарському відношенні була поділена на два основних райони: промисловий і землеробський. До першого з них належали нечорноземні центральні і північні губернії імперії, до другого — південні і західні.

Україна напередодні реформи 1861 р. була таким господарським районом Росії, в економіці якого, поряд з переважаючим сільським господарством, помітно розвивалась обробна промисловість. У свою чергу губернії України за своїм господарським напрямом поділялись на три основних райони: лівобережний, правобережний і південний. Говорячи про господарський напрям цих районів, необхідно відзначити, що на Лівобережній Україні, яка охоплювала Полтавську, Харківську і Чернігівську губернії, поряд з хліборобством розвивалось виробництво тютюну, коноплі і частково цукрових буряків. Київська, Подільська і Волинська губернії, що склали район Правобережної України, спеціалізувались на вирощуванні озимої пшениці і цукрових буряків. Південь України, до якого входили Катеринославська, Херсонська і північні повіти Таврійської губернії, був районом вирощування товарної пшениці і тонкорунного вівчарства.

Зумовлена зростанням товарно-грошових відносин і суспільним поділом праці, господарська спеціалізація районів у свою чергу сприяла дальшому поширенню і поглибленню внутрішнього ринку, розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі, зростанню капіталістичних відносин в усіх сферах суспільного виробництва. Торкаючись цього питання, В. І. Ленін вказував, що «основним процесом створення внутрішнього ринку (тобто розвитку товарного виробництва і капіталізму) є суспільний поділ праці. Він полягає у тому, що від землеробства відокремлюється один по одному різні види обробки сировини (і різні операції щодо цієї обробки) і утворюються самостійні галузі промисловості, які обмінюють свої продукти (тепер уже *товари*) на продукти землеробства. Землеробство таким чином само стає промисловістю (тобто виробництвом товарів), і в ньому відбувається той самий процес спеціалізації»¹.

У середині ХІХ ст. уже значна частина населення України була втягнута в ринковий оборот. Поряд з класом дворян-поміщиків, заінтересованим у збуті сільськогосподарської продукції і придбанні промислових виробів, був значний прошарок неземлеробського населення, що купував товари на ринку. В міру зростання товарно-грошових відносин у торгівлю все ширше втягу-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 46.

ється і селянство. Цьому сприяло неухильне підвищення поміщицьких оброків і державних податків, що змушувало селян вивозити на ринок все більшу кількість продуктів свого господарства. Розвиткові внутрішнього ринку також сприяло розширення селянства на сільських багатіїв і бідноту.

Як і в попередній час, збут і купівля товарів у Росії, в тому числі і на Україні, в 40—50-х роках XIX ст. здійснювались через густу сітку ярмарків, торгів і базарів, які відігравали в той час важливу роль в економічному житті країни. Ярмаркова торгівля, що виникла задовго до реформи, з кожним роком розвивалась, все ширше втягуючи в свою орбіту поміщицькі і селянські господарства. В кінці 50-х років на Україні¹ налічувалось 1786 ярмарків, на які щорічно привозилось товарів на суму близько 96 млн. крб. і продавалось більше, ніж на 54 млн. крб.²

Швидкому зростанню ярмаркової торгівлі на Україні, крім названих вище факторів, сприяли її економічні зв'язки з іншими районами Росії. Ці зв'язки набули особливого розвитку після звільнення українських земель від польських і турецьких загарбників і воз'єднання їх з Росією. Широкий розвиток ярмаркової торгівлі на Україні зумовлювався також наявністю тут річкових і сухопутних шляхів, що зв'язували Україну з Росією і Кримом, наявністю на території України ряду морських портів, які відігравали тоді важливу роль у внутрішній і зовнішній торгівлі, а також зростанням спеціалізованого землеробства і тваринництва, що були міцною базою для постачання внутрішнього ринку необхідними товарами.

На ярмарках і торгах України продавались найрізноманітніші товари, які привозились з усіх кінців України, з багатьох місць Росії і частково з-за кордону. Зокрема, з Москви, Московської, Володимирської і Костромської губерній на Україну привозились бавовняні, шовкові, шерстяні та інші мануфактурні вироби, золоті і срібні речі, скло, залізо, дерев'яний, глиняний і порцеляновий посуд та багато інших товарів. За даними І. Аксакова в 1854 р. лише на десяти найбільших ярмарках України було продано російських текстильних виробів на 22 млн. крб., що становило близько $\frac{1}{3}$ загальної вартості виробництва текстильних підприємств Росії³. З місцевих товарів найбільш ходовими на українських ярмарках були вовна, сукно, хліб, цукор, риба, коні, рогата худоба, шкіри, взуття, дерев'яні вироби, смола, дьоготь, плуги, коси, а також вугілля, алебастр та інші товари, які купувались місцевим населенням для власного вжитку і купцями для вивозу в інші райони Росії.

В ярмарковій торгівлі на Україні, як і в усій Росії, головну роль відігравали купці, що зосереджували в своїх руках не лише

¹ Крім Таврійської губернії.

² «Журнал министерства внутренних дел», № 7, 1859, стор. 109—110.

³ И. Аксаков, Исследование о торговле на украинских ярмарках, СПб., 1858, стор. 14, 47.

промислові товари, а й сільськогосподарські, які вони купували через своїх агентів на дрібних ярмарках, базарах і торгах. Перебуваючи в нерозривному зв'язку з торгами і базарами, великі ярмарки були місцями збуту продуктів землеробства і тваринництва, а також важливим джерелом реалізації промислових виробів. Вони сприяли розвитку постійної торгівлі в містах і містечках країни. Так, в 11 містах Херсонської губернії кількість торгових закладів у 1849—1859 рр. збільшилось з 507 до 2691, або більше ніж у п'ять разів¹.

З розвитком товарного виробництва Росія, в тому числі й Україна, все ширше втягується в систему світового ринку. Участь України в зовнішній торгівлі значно посилилась після приєднання до Росії узбережжя Чорного моря і відкриття порту в Одесі. Досить сказати, що в 40—50-х роках XIX ст. питома вага чорноморських портів у вивозі товарів за кордон збільшилась з 24,7 до 32,6%, або в 1,3 раза².

Серед товарів, що вивозились за кордон через чорноморсько-азовські порти, головне місце займали продукти землеробства і тваринництва, зокрема пшениця, борошно, насіння льону, сало, вовна та ін.

Чорноморсько-азовські порти були важливими пунктами не лише експортної, а й імпоротної торгівлі. Так, у 1856—1857 рр. було завезено товарів з-за кордону через Таганрозький порт на суму близько 3,5 млн. крб.³, через Одеський порт — на 13,5 млн. крб.⁴ і через Маріупольську таможенну заставу — на 5135 крб.⁵.

Природно, що торгівля з іноземними державами через чорноморсько-азовські порти мала загальноросійське значення. Проте в зв'язку з недостатнім розвитком шляхів, що утруднювало доставку товарів з віддалених пунктів Росії, більшість товарів привозилась з українських губерній. Імпортні товари, які доставлялись у чорноморські порти, в своїй більшості також реалізувались на території України. Про це свідчить хоча б той факт, що з іноземних товарів, яких завозилось в Одеський порт щорічно на суму 8—10 млн. крб., вивозилось у різні райони Росії на 3—3,5 млн. крб., решта збувалась на місці.

Треба відзначити, що в буржуазній і буржуазно-націоналістичній історіографії питання про розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі висвітлюється неправильно. Грунтуючись на антинауковій концепції лютого ворога українського народу М. Грушевського про «єдиний потік» в розвитку української нації, про її «безкласовість» і «безбуржуазність», а також силкуючись за-

¹ А. Шмидт, назв. праця, стор. 527.

² Праці семінару для вивчення народного господарства України, вип. III, К., 1929, стор. 140—141.

³ В. Павлович, назв. праця, стор. 228—229.

⁴ А. Шмидт, назв. праця, стор. 580.

⁵ В. Павлович, назв. праця, стор. 230.

тушувати прогресивну роль великого російського народу в історії України і обґрунтувати свої твердження про нібито благодетельний вплив західноєвропейської економіки і культури на розвиток України, українські буржуазні націоналісти всіляко перебільшували значення зовнішнього ринку і недооцінювали роль внутрішнього ринку в економічному розвитку Росії. Як свідчать історичні джерела, зовнішня торгівля займала незначне місце в загальному торговому балансі Росії. Так, всі іноземні мануфактурні товари, що реалізовувались на українських ярмарках, становили лише $\frac{1}{20}$ частину вартості російських товарів, проданих тут у 1854 р.¹

Зовсім невірним є також твердження буржуазних націоналістів Оглобліна і Волобуєва про нібито самобутній, відособлений розвиток українського ринку. Насправді внутрішня і зовнішня торгівля на Україні розвивалась у системі єдиного всеросійського ринку, як його невід'ємна і складова частина.

Господарська спеціалізація районів, як і зростання капіталістичних відносин у промисловості і сільському господарстві, поширення внутрішнього ринку, розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі, шляхів — все це зумовлювало дальше зміцнення зв'язків між російським і українським народами, розхитувало господарську замкнутість окремих районів України, забезпечувало створення спільності економічного життя українського народу, сприяло розвитку спільності мови і психічного складу, що проявлявся в спільності культури. Згадані фактори, як і наявність спільності території, зумовили становлення і оформлення української народності в буржуазну націю. Цей процес хронологічно охоплював другу половину XVIII і першу половину XIX ст. Він був тісно зв'язаний з розкладом феодально-кріпосницької системи і розвитком в її надрах більш прогресивного капіталістичного укладу. Він завершився реформою 1861 р., що поклала початок новій, буржуазній Росії.

Аналізуючи економічний розвиток України в 40—50-х роках XIX ст., необхідно відзначити, що зростання продуктивних сил і більш прогресивних капіталістичних відносин продовжувало стримуватись панівною в той час феодально-кріпосницькою системою. Переважна більшість земель, перебуваючи у монополійній власності дворян, не могла бути використана для купецьких і селянських підприємств. «Такий стан речей, — відзначав М. М. Дружинін, — мав подвійні наслідки: з одного боку, надто звужувалось поле для ведення капіталістичного сільського господарства і, отже, для розвитку удосконаленого землеробства і тваринництва; з другого боку, в силу обмеженого пропонування земель підвищувались ціни на землю, отже, погіршувались умови одержання прибутку з сільськогосподарського підприємства»².

Відсутність вільних земель штовхала власників грошового

¹ И. Аксаков, назв. праця, стор. 47.

² Н. М. Дружинин, назв. праця, стор. 67.

капіталу до оренди, яка не сприяла розвитку продуктивних сил в землеробстві, а, навпаки, гальмувала його. Прагнучи якомога швидше одержати з орендних ділянок максимальний прибуток, капіталісти обробляли землю хижацькими методами. Вони не турбувались про введення правильних сівозмін, про застосування машин і сільськогосподарських знарядь, повністю ігнорували будь-які заходи по удобренню ґрунту.

На розвиток продуктивних сил у сільському господарстві негативно впливало і повсюдне скорочення поміщиками селянських наділів, яке супроводжувалось масовим обезземеленням селянства. Панівна в той час феодальна власність на виробника матеріальних благ — кріпосного селянина — також була гальмом у розвитку сільського господарства. В період розвинутих товарно-грошових відносин кріпак все більш переконувався у вигідності господарювання в своєму власному господарстві, відчуваючи тягар повинностей на користь поміщика. Напередодні реформи 1861 р. все частіше висловлювались нарікання поміщиків на «недбальство», «неслухняність» і «ледарство» кріпаків.

Палаючи глибокою ненавистю до експлуататорів-феодалів, селяни-кріпаки не виявляли належної заінтересованості до опанування новими, більш удосконаленими прийомами землеробства, що їх застосували поміщики. За свідченням чернігівського поміщика Кандиби, селяни не тільки не хотіли освоювати машини і удосконалені сільськогосподарські знаряддя, але в ряді випадків навмисне псували їх¹. Такі явища спостерігалися як у землеробстві, так і на поміщицьких промислових підприємствах.

Наявність дарової робочої сили негативно впливала і на розвиток ініціативи поміщиків у поліпшенні сільськогосподарського виробництва. Лише окремі з них ставали на шлях раціоналізації, основна ж маса дворян-землевласників продовжувала вести свої господарства по-старому, не виявляючи будь-якої заінтересованості до агротехнічних удосконалень. На Україні, як і в усій Росії, більшість поміщиків заперечувала необхідність придбання машин або інших удосконалених сільськогосподарських знарядь. Як підкреслював М. М. Дружинін, «вся обстановка кріпосного господарства, побудованого на даровій праці і скованого віковою рутинною, заважала впровадженню принципу комерційного розрахунку»².

Розвиток продуктивних сил на Україні стримувався також становищем і взаємовідносинами різних соціальних груп у виробництві. В зв'язку з тим, що в Росії на відміну від ряду країн Західної Європи економічний розвиток у період розкладу феодально-кріпосницької системи відбувався не шляхом перетворення відробіткової і продуктової ренти в грошову форму, як це

¹ Записки Лебединского общества сельского хозяйства, ч. II, 1856, стор. 30—48; «Журнал сельского хозяйства и овцеводства», № 11, 1842, стор. 176—177.

² Н. М. Дружинин, назв. праця, стор. 69.

було, наприклад в Англії, а шляхом еволюції і грошової і відробіткової ренти, тут аж до самої реформи зберігались найбільш тяжкі для селян форми кріпосницької експлуатації, які протидіяли розвиткові продуктивних сил, гальмували перехід до нової техніки. Напередодні 1861 р. 98,8% поміщицьких селян України були панщинними. Тяжкого кріпосницького гніту зазнавали державні селяни. Поряд із сплатою оброку вони змушені були виконувати і деякі відробітки у вигляді обробітку громадської землі, обслуговування службових осіб, а також сплати податків і виконання ряду натуральних повинностей на користь кріпосницької держави.

Панування кріпосницької експлуатації негативно впливало на стан промисловості і все господарське життя країни. Воно знижувало продуктивність праці, гальмувало зростання кваліфікованих кадрів, уповільнювало введення і освоєння машин та сільськогосподарських знарядь на поміщицьких і посесійних підприємствах. Ця обставина накладала відбиток кабали та кріпосництва і на взаємовідносини між капіталістами і вільнонайманими робітниками. Хазяїн-капіталіст не церемонився в своїх відношеннях з робітниками, він вдавався до тілесних покарань і здійснював різні інші насильства. Напівкріпосницька залежність вільнонайманого робітника, як і непевне становище самого підприємця, сковували зростання продуктивності праці, гальмували розвиток заповзятливості та ініціативи.

Негативний вплив на розвиток продуктивних сил справляли й панівні в той час форми розподілу продуктів. Як уже зазначалось, напередодні реформи 1861 р. основними поставщиками товарів землеробства і тваринництва були поміщики, які збували їх як на внутрішній, так і на зовнішній ринок через посередництво оптових торгівців. Одержані грошові суми, як правило, йшли не на удосконалення виробництва, а на придбання різних, переважно імпортних, товарів для забезпечення розкішного паразитичного життя дворянства. Основна маса селянства була порівняно слабо зв'язана з ринком. Пригноблені тяжкою кріпосницькою експлуатацією, селяни не мали можливості виділяти з своїх мізерних урожаїв більш-менш значні товарні лишки. Ті ж незначні суми, які вони одержували від реалізації своїх запасів, в основному витрачались на сплату оброку, податків і придбання конче потрібних господарських речей та землеробських знарядь. Більшість селян, особливо тих, що перебували на панщині, задовольнялись речами, виготовленими в своєму особистому господарстві. Все це стримувало процес нагромадження капіталу, необхідного для розвитку продуктивних сил, звужувало внутрішній ринок, що відігравав важливу роль в економічному житті країни.

Коротко кажучи, вся система старих виробничих відносин, заснована на феодалській земельній власності, сковувала розвиток продуктивних сил у промисловості і сільському господарстві,

стримувала формування нового, капіталістичного укладу. Продуктивні сили Росії, в тому числі й України, які неухильно розвивалися протягом усього дореформеного періоду, в 40—50-х роках ХІХ ст. вступили в конфлікт з панівними феодально-кріпосницькими відносинами. Характеризуючи процес назрівання непримиримих суперечностей між виробничими відносинами і продуктивними силами в надрах феодально-кріпосницької формації, К. Маркс і Ф. Енгельс писали, що «на певному ступені розвитку.. засобів виробництва і обміну відносин, за яких відбувалися виробництво і обмін у феодальному суспільстві, феодальна організація землеробства і промисловості, одним словом, феодальні відносини власності, уже перестали відповідати розвинутих продуктивним силам. Вони гальмували виробництво замість того, щоб розвивати його. Вони перетворились в його окови. Їх необхідно було розбити...»¹.

Різкий конфлікт між розвитком продуктивних сил і феодальними виробничими відносинами вилився у кризу всієї феодально-кріпосницької системи, яка особливо яскраво проявилась у 40—50-х роках ХІХ ст. Зумовлена всім ходом економічного розвитку, вона виявилася у підриві феодальної земельної власності, в розоренні і занепаді поміщицьких господарств, у зростанні заборгованості поміщиків державі та буржуазії, в обезземеленні і розшаруванні селянства. Криза феодалізму знайшла свій прояв також, з одного боку, в занепаді поміщицьких мануфактур, в скороченні їх кількості і обсягу виробництва і, з другого боку, в зростанні капіталістичних підприємств і відповідних їм виробничих відносин.

Умовою і наслідком кризи був загальний занепад поміщицького господарства, заснованого на феодальній земельній власності і кріпосницькій експлуатації. Про це яскраво свідчать дані про розмір заборгованості поміщиків державі, кількість заставлених і перезаставлених маєтків. За офіціальними даними, у 1856 р. із загального числа 27 757 поміщицьких маєтків України 6 647 маєтків, або 23,9%, було заставлено і перезаставлено². Загальна сума боргу поміщиків різним кредитним установам у тому ж 1856 р. перевищувала 83,5 млн. крб.³

Поряд з величезними боргами різним державним установам багато поміщиків мали значну заборгованість приватним особам, яка нерідко перевищувала прибутковість їх маєтків. Яскравим прикладом щодо цього може бути волинський поміщик князь В. М. Яблоновський, який в 1851 р. заборгував Зусману понад 100 тис. крб.⁴

Занепад поміщицьких господарств виявлявся також у змен-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Маніфест Комуністичної партії, К., 1948, стор. 57.

² «Журнал министерства внутренних дел», № 11, 1857, стор. 230—231.

³ І. Гуржій, назв. праця, стор. 362.

⁴ Житомирський обласний державний архів (ЖОДА), ф. Новоград-Волинського повітового суду, спр. 328, арк. 1.

шенні кількості худоби, повсюдному зниженні врожайності, масовому розоренні селянства. Змучені тяжкою кріпосницькою експлуатацією, озброєні примітивними знаряддями виробництва селянські маси України були неспроможні забезпечити належну якість обробітку землі. Погано оброблена, виснажена віковичним трипіллям земля давала все менші й менші врожаї. В країні все частіше повторювались неврожайні роки, які супроводжувались масовим голодом і розоренням селянства. Так, протягом 1799—1856 рр. на Україні було 28 повсюдних і часткових недоходів, які повторювались у Херсонській губернії — 21 раз, Катеринославській — 20, Полтавській і Харківській — по 13, Чернігівській — 12, Київській — 11, Волинській — 10 і Подільській — 7 разів¹.

Загострення кризи феодалізму позначилось і на розвитку промисловості. Скоротився рівень виробництва на поміщицьких підприємствах, заснованих на підневільній праці кріпаків, зростали великі фабрики і заводи, устатковані машинами, поміщицькі мануфактури витіснялись підприємствами капіталістичного типу. Говорячи про успіхи в розвитку капіталістичного укладу в надрах феодального способу виробництва, необхідно проте відзначити, що ці успіхи були не повсюдні і охоплювали не всі галузі промислового виробництва. В ряді місць і галузей промисловості продовжувала панувати малопродуктивна праця кріпаків.

Феодальна система, пов'язана з переважанням відробіткової ренти, з вузькістю внутрішнього ринку і повільним нагромадженням капіталу, гальмувала розвиток продуктивних сил і була причиною загальної економічної відсталості Росії. Хоч у порівнянні з попереднім періодом промисловість і сільське господарство країни на кінець 50-х років XIX ст. і досягли певних успіхів у своєму розвитку, все ж вони відставали від рівня і темпів зростання ряду західноєвропейських країн, які раніше Росії стали на шлях капіталістичного розвитку.

Економічна відсталість Росії особливо яскраво виявилася під час Кримської війни 1853—1856 рр. Незважаючи на виняткову мужність російських солдатів і офіцерів, російська армія, оснащена технічно відсталою зброєю і парусним флотом, була неспроможна подолати військові сили Англії і Франції, озброєні новітньою військовою технікою і кораблями парового флоту. Визначаючи причини поразки російської армії, Ф. Енгельс писав: «Армія загинула від гігантських розмірів країни, від тривалих переходів до театру війни, необхідно було знищити величезну відстань, збудувавши сітку залізниць, яка б відповідала стратегічним цілям»². Але немислимо і збудувати і експлуатувати широку сітку залізниць, не маючи вітчизняної

¹ І. Гуржій, назв. праця, стор. 126.

² Ф. Енгельс, О России, X., 1924, стор. 36—37.

промисловості, що виробляє рейки, локомотиви, вагони і т. д. Якщо для Росії, — писав Енгельс в іншому місці, — після Кримської війни виникла потреба мати власну велику промисловість, то вона могла одержати її лише в одній формі, тобто в капіталістичній, а не в будь-якій іншій¹.

Таким чином, зростаюча невідповідність виробничих відносин характерові продуктивних сил, що вилилася в 40—50-х роках у гостру кризу всієї феодально-кріпосницької системи, заважала дальшому прогресу Росії, прирікала її на загальну економічну і культурну відсталість. Звичайно, таке становище не могло довгий час залишатися незмінним. Новий, капіталістичний уклад все рішучіше пробивав собі дорогу.

Загальна криза феодалізму супроводжувалась дальшим погіршенням матеріального і правового становища селян. Селяни були позбавлені будь-яких прав. Вони навіть не мали права скаржитись на поміщика, бо всяка скарга розглядалась як «бунтарство», як непокора вотчинній владі і викликала жорстокі покарання селян. Проте доведені до відчаю селяни все ж таки подавали скарги на поміщиків, викриваючи сваволю і насильство своїх експлуататорів. Так, у 1852 р. кріпаки поміщиці Воронцової (Катеринославська губернія) скаржились на брутальне поводження з ними прикажчика². В 1855 р. селяни поміщика Криштафовича писали про неймовірну експлуатацію і різні утиски місцевої економії³. З аналогічними скаргами звертались до урядовців кріпаки с. Бикова, Катеринославської губернії⁴, сіл Евандорфу⁵ і Церков'я⁶, Радомишльського повіту, Київської губернії.

Дворові селяни одного з населених пунктів Зміївського повіту, Харківської губернії, в серпні 1860 р. в скарзі на свого поміщика писали, що «він їх ображає, не дає їжі і виганяє з хутора»⁷. Селяни поміщика Басова (Вовчанський повіт, Харківська губернія) скаржились, що економія в усьому їх утискує, а людей похилого віку змушує виконувати непосильні роботи⁸.

Поряд з посиленням експлуатації, селян жорстоко карали. Їх сікли різками, заковували в кайдани, цькували собаками. Жорстокість і сваволя поміщиків не мали меж. Так, верхньодніпровський поміщик Засимович (Катеринославська губернія)

¹ Переписка К. Маркса и Ф. Енгельса с русскими политическими деятелями, М., 1947, стор. 136.

² ДОДА, ф. Канцелярії катеринославського губернатора, спр. 25, 1852, арк. 11.

³ Там же, спр. 476, 1853, арк. 2.

⁴ Там же, спр. 100, 1846, арк. 1—2.

⁵ ЖОДА, ф. Радомишльського повітового суду, оп. 1, спр. 1253, 1857, арк. 2.

⁶ Там же, спр. 847, 1861, арк. 3.

⁷ ХОДА, ф. Канцелярії харківського губернатора, оп. 203, спр. 281, арк. 1, 8.

⁸ Там же, спр. 216, арк. 1, 17.

постійним знуцанням над селянами довів двох з них до самогубства. Ним же була замучена селянка Черкатенко¹. Поміщики знущались не лише над дорослими селянами, а й над малолітніми дітьми, стариками і вагітними жінками. Зокрема, в маєтку поміщиці Свірської їжа для дворових селян готувалась з червивого м'яса, замість другої страви подавався гнилий гарбуз або ягоди бузини. На день відпускатись по одному шматку хліба, солі не видавалось зовсім. Тут нерідко спостерігались жахливі сцени, коли розгнівана поміщиця змушувала когось з дворових дівчат їсти цеглу, скло, папір, кістки, обливала кріпаків на морозі холодною водою, травила їх вовчицею, яку спеціально для цієї мети держала при маєтку². Неймовірних знуцань і насильств зазнавали від поміщиків селяни с. Макарівки, Сквирського повіту, Київської губернії³, с. Авратіна, Житомирського повіту, Волинської губернії⁴, та багатьох інших населених пунктів України.

Поміщики вдавались також до різних насильств і наруги над кріпосними дівчатами і жінками. Так, у звіті шефа жандармів царю за 1854 р. відмічалось, що в одному з населених пунктів Чернігівської губернії втопилась 14-літня селянська дівчинка поміщика Аршукова, яка не витримала побоїв, заподіяних їй поміщиком під час спроби звалтувати⁵. Один з поміщиків Таврійської губернії звалтував двох неповнолітніх дівчат⁶. Аналогічні факти мали місце в с. Мовчанах, Ямпільського повіту⁷, с. Козловках, Ушицького повіту⁸, с. Бедраківцях, Проскурівського повіту⁹, Подільської губернії, та в багатьох інших селах України.

Безправне становище селян, їх тяжку кріпацьку працю і неймовірну злиденність яскраво охарактеризував у своїх творах великий син українського народу, поет революціонер-демократ Т. Г. Шевченко. Нещадно викриваючи ненависне кріпацтво, що панувало в передреформений період на Україні, поет писав:

Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,

¹ Центрархив, Крестьянское движение 1827—1869 гг., вып. 1, М., 1931, стор. 139.

² Журн. «Русский архив», № 4, 1882, стор. 233—234.

³ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського воєнного, подільського і волинського генерал-губернатора, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 87, 1861, арк. 6.

⁴ Там же, спр. 80, 1861, арк. 1.

⁵ Центрархив, Крестьянское движение 1827—1869 гг., вып. I, стор. 98.

⁶ Там же, стор. 60—61.

⁷ ХМОДА, ф. Подільського губернатора, таємна частина, оп. 1, спр. 2534, 1853, арк. 1, 35.

⁸ Там же, спр. 2631, 1854, арк. 1.

⁹ Там же, спр. 2629.

Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! а онде під тином
Опухла дитина голоднеє мре,
А мати пшеницю на панщині жне¹.

Посилення кріпосницької експлуатації, що супроводжувалось насильством і наругою над особою кріпака, вело до дальшого загострення взаємовідносин між різними соціальними групами в процесі виробництва, до зниження продуктивності праці, до розорення селянського господарства, дальшого розкладу і занепаду всієї феодально-кріпосницької системи. На кінець 50-х років XIX ст. криза феодально-кріпосницької системи досягла вже такого ступеня, що дальший розвиток країни ставав неможливим. Повна невідповідність між виробничими відносинами і продуктивними силами, різкий конфлікт між ними владно вимагали зміни існуючого способу виробництва. Весь хід економічного розвитку Росії штовхав до знищення кріпосного права.

Проте перехід від феодально-кріпосницького до капіталістичного ладу не міг здійснитись лише під тиском економічних сил. Класики марксизму-ленінізму вчать, що перехід від старих, відживаючих суспільно-економічних відносин до нових відбувається шляхом непримиренної класової боротьби, шляхом революції. Головною суспільно-політичною силою, здатною розбити кайдани кріпосництва, було в той час селянство. Воно, як основний пригноблений клас феодально-кріпосницького ладу, було найбільш заінтересоване в знищенні кріпацтва. «Коли було кріпосне право, — писав В. І. Ленін, — вся маса селян боролася з своїми гнобителями, з класом поміщиків, яких охороняв, захищав і підтримував царський уряд. Селяни не могли об'єднатися, селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було помічників і братів серед міських робітників, але селяни все ж боролися, як уміли і як могли»².

Кріпосні селяни все активніше піднімалися на боротьбу проти ненависного поміщицького гніту. За далеко не повними даними лише за тридцять років царювання Миколи I (1825 — 1855) в Росії відбулось 674 селянські заворушення.

Про наростання селянського руху напередодні реформи свідчать такі середньорічні дані селянських виступів по десятиріччях. Якщо з 1826 по 1834 р. в Росії припадало по 16 виступів на рік, то в наступному десятиріччі, з 1835 по 1844 р., — по 22, а з 1845 по 1854 р. — по 35³.

Ведучи нещадну боротьбу проти феодально-кріпосницького ладу, селяни України, як і всієї Росії, відмовлялись відробляти

¹ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів в десяти томах, т. I, К., 1951, стор. 242.

² В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 373.

³ И. Игнатович, Крестьянское волнение, Великая реформа, т. III, М., 1911, стор. 46, 64.

панщину і нести будь-які феодалські повинності, не виконували розпоряджень місцевих органів влади, встановлюючи в ряді місць власне самоуправління, палили поміщицькі садиби, рішуче розправлялись з поміщиками і їх слугами, а в ряді випадків чинили збройний опір поліції і військам.

Не зупиняючись на переліченні інших форм боротьби селян з поміщиками, відзначимо, що всі вони тісно перепліталися між собою і були спрямовані на досягнення головної мети — знищення ненависного кріпосного ладу. Піклуючись про зміцнення вотчинної влади поміщиків, царський уряд жорстоко розправлявся з учасниками селянських заворушень. Він намагався назавжди придушити прагнення селян до волі. Але ні жорстокі езекуції, ні масові арешти і заслання на каторгу найактивніших учасників руху — ніщо не могло зупинити антикріпосницької боротьби народних мас. Селянський рух на Україні, як і в усій Росії, протягом усього передреформеного періоду неухильно розвивався, набираючи все більш активних форм.

Так, у 1844 р. селяни с. Нікольського, Павлоградського повіту, Катеринославської губернії, прогнавши з маєтку поміщика і управителя економією, розібрали хліб та інші продукти харчування і обрали своє управління в складі 12 чоловік, якому доручили здійснювати керівництво маєтком. Рішучі дії селян викликали величезне занепокоєння серед поміщиків і місцевих органів влади. Вони поспішили направити в село військовий загін. Але це не залякало селян. Зібравшись всією громадою, вони вигнали солдатів із села. Повстання селян було придушене з допомогою великої групи військ, очоленої губернатором¹.

Подібні виступи селян мали місце і в інших губерніях України. Особливо широко розгорнулись вони в губерніях Правобережної України в зв'язку з введенням інвентарних правил 1847 — 1848 рр. Селянськими виступами в 1848 р. було охоплено в Київській губернії 100 сіл, Волинській — 96 і Подільській — 91 село².

Великою стійкістю відзначився селянський виступ у містечку Жаботині, Черкаського повіту, Київської губернії, який відбувся в червні 1848 р. Доведені до відчаю непосильною експлуатацією і утисками поміщика, селяни містечка Жаботина і навколишніх сіл відмовились виконувати панщину, а коли за вимогою поміщика в маєток прибув військовий загін, вони роззброїли його і прогнали геть. Лише зусиллями трьох сотень козаків урядовцям удалося придушити виступ жаботинських селян. За своїм роз-

¹ А. И. Колесников, Реформа 1861 года на юге Украины, Одесский государственный университет, Труды исторического факультета, т. I, Одесса, 1939, стор. 134.

² Ф. Ястребов, назв. праця, стор. 185; А. Барабой, Правобережная Украина в 1848 году, «Исторические записки», № 34, 1950, стор. 104.

махом це був один з найбільших селянських виступів на Україні в 40-х роках ХІХ ст.

Великі селянські заворушення в період введення інвентарних правил мали місце і в селах Кримному та Дубечному, підтримані селянами сіл Рокоти, Глух, Теклі і Лютки, Волинської губернії, в яких взяли участь понад 500 кріпаків. Домагаючись переведення на становище державних селян, учасники виступу протягом кількох днів рішуче відмовлялись підкорятися поміщиці і виконувати панщину. Лише після того, як були арештовані з допомогою двох рот солдатів 207 селян, решта змушена була приступити до роботи¹.

Рішуча боротьба кріпаків проти поміщиків спостерігалась і в ряді населених пунктів Катеринославської, Харківської, Полтавської та інших губерній України. Так, у маєтку поміщика Клевцова в с. Новоселках, Новомосковського повіту, селяни в 1847 р. не тільки відмовились виконувати повинності, а й вимагали, щоб у маєток прибув губернатор для розгляду їх скарги на поміщика. Прибувши в маєток з двома ротами солдатів, губернатор Фарб жорстоко розправився з повсталими селянами. За його наказом 69 найактивніших учасників руху були зв'язані і відправлені в Катеринославську тюрму, 150 селян ув'язнені в маєтку, 10 селян і 3 рядові солдати, обвинувачені в «призвідництві», були віддані до воєнного суду².

Такий же характер мав виступ селян і в с. Червоному Куті, Слов'яносербського повіту, Катеринославської губернії в 1853 р. В його придушенні брав участь цілий батальйон військ. 15 найактивніших учасників руху були віддані до воєнного суду і засуджені до тяжкого покарання³.

Але ніякі репресії царизму не могли зупинити масового селянського руху, що неухильно розвивався. В передреформене десятиліття він охопив майже всі губернії України. Лише протягом 1850—1854 рр. на Лівобережній Україні відбулось не менше 13 і на Півдні 7 селянських виступів⁴. Важливо відзначити, що селяни не обмежувались окремими частковими вимогами, а рішуче боролись проти феодально-кріпосницького ладу в цілому, за знищення кріпацтва і одержання землі і волі. В 1853—1855 р. селянські повстання, — писав Маркс, — «коло-сально зросли, а в західних губерніях спрямовувались, головним чином, проти уряду»⁵.

¹ Ф. Ястребов, назв. праця, стор. 186—187, А. Кошик, Інвентарная реформа 1847 — 1848 гг. и крестьянское движение на Правобережной Украине, Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, Наукові записки, т. VIII, вып. I, К., 1949, стор. 117—119.

² ЦДІАМ, ф. III відділення, 4 експедиція, стор. 147, 1847, арк. 1—3, 6, 17—21, 28—29.

³ Журн. «Красный архив», № 4(77), 1936, стор. 152—157.

⁴ И. Игнатович, Крестьянское волнение, Великая реформа, т. III, стор. 396.

⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XI, ч. I, стор. 545.

Боротьба селян проти кріпосництва особливо посилилась під час Кримської війни 1853—1856 рр., яка значно погіршила і без того тяжке становище народних мас. Серед селянських виступів цього періоду найбільш значними були виступи 1855—1856 рр., в'домі в історії як «Київська козаччина» і «похід в Таврію за волею».

Виступові селян Київщини передував масовий селянський рух у Петербурзькій, Олонецькій, Тверській, Новгородській, Московській, Володимирській та в ряді інших губерній, викликаний тяжкою поміщицькою експлуатацією. Безпосереднім приводом до руху було оголошення указу від 2 квітня 1854 р. про формування морського ополчення для посилення оборони берегів Балтійського моря. Селяни, щоб звільнитися від кріпацтва, відправлялись у повітові і губернські центри для вступу в ополчення. Царський уряд поспішив жорстоко розправитися з його учасниками.

На початку 1855 р. в зв'язку з оголошенням маніфесту про створення мобілізаційного державного ополчення селянські виступи спалахнули з новою силою. Неухильно розвиваючись, селянський рух протягом весни і літа 1855 р. поширився на 16 губерній, у тому числі на Київську, Чернігівську, Саратовську, Самарську та деякі інші. Він почався у лютому 1855 р. в с. Черкасах, Васильківського повіту, а згодом швидко поширився на інші села і в березні — квітні 1855 р. охопив понад 500 населених пунктів Васильківського, Сквирського, Канівського, Чигиринського, Уманського, Таращанського та інших повітів Київської губернії. Повсталі селяни припиняли виконання повинностей на користь поміщиків, створювали сільські органи самоуправління і складали списки козаків. Вони вимагали волі і передачі всієї землі селянам. Вимоги селян, їх сподівання і прагнення досить яскраво висловив один з керівників селянського руху в Сквирському повіті селянин Олійник. Він говорив: «Ми уже не панські. Поля і ліси наші, і все, що є у панів, теж наше. Воно і є так, бо ми і наші предки за все це вже відробили»¹.

Прагнучи до звільнення від кріпосницької залежності, повсталі селяни рішуче виганяли з сіл поміщиків і управителів їх маєтками, зміщували місцеві органи царської влади, а в ряді випадків чинили збройний опір поліції і військам, кинутим царським урядом на придушення руху. Особливо гострих форм набув опір селян військам в с. Биковій Греблі, Васильківського повіту, в якому взяло участь понад 5000 селян навколишніх сіл, в с. Березні, Сквирського повіту, містечку Корсуні та в ряді інших населених пунктів Київської губернії.

Наляканий розмахом селянського руху, що відбувався в умовах безуспішної війни, царський уряд з допомогою значної кількості військ жорстоко розправився з повсталими селянами. За

¹ Журн. «Киевская старина», № 4, 1882, стор. 99.

далеко не повними даними, під час придушення селянських виступів на Київщині царськими військами було вбито 36 і поранено 57 селян¹, сотні найактивніших учасників руху ув'язнено і засуджено до каторжних робіт. Але звіряча розправа царизму не могла зупинити могутній антикріпосницький рух.

Вже навесні 1856 р. вибухнув не менш масовий за своїм розмахом рух на півдні України, в якому взяли участь селяни Харківської, Чернігівської та інших губерній. Він був зумовлений посиленням кріпосницької експлуатації, численними утисками поміщиків і різким погіршенням матеріального становища кріпаків. Безпосереднім приводом до виникнення руху було поширення чуток про те, що нібито царський уряд закликає всіх бажаючих переселитися на Кримський півострів, гарантуючи їм значну матеріальну допомогу, наділення землею, високий заробіток і волю. Придушені злиднями і тяжкою поміщицькою експлуатацією, тисячі селян Катеринославської, Херсонської і деяких інших губерній Росії і України рушили в Крим, сподіваючись одержати там довгождану волю.

Рух, який почався 27 квітня 1856 р. втечею всіх кріпаків поміщиці Богацької у Верхньодніпровському повіті, Катеринославської губернії, до початку червня охоплював порівняно незначну частину населення, яке, поділившись на групи, таємно, переважно вночі, йшло в Таврію шукати щастя і волю. Але з 7 червня 1856 р. переселення набрало масового характеру. Селяни цілими селами разом з сім'ями, з усім своїм майном відправлялися на південь, заохочуючи до цього кріпаків навколишніх сіл. Про масовість руху, свідчить, зокрема, хоча б той факт, що лише з Верхньодніпровського повіту протягом кількох днів червня 1856 р. вирушило в Крим не менш 700 чоловік², згодом їх число досягло 15 276, що становило понад $\frac{1}{3}$ загальної кількості кріпосного населення повіту. В Катеринославському повіті селянським рухом було охоплено 123 поміщицькі маєтки³.

Селянський рух охопив багато населених пунктів і в інших губерніях. За повідомленням херсонського губернатора, кількість селян, що вирушила в Крим з маєтків поміщиків Валецького і Кузьминського, досягала 700 чоловік⁴. У Харківській губернії сотні селян прибували в Харків за одержанням проходних квитків у Крим для заселення вільних земель⁵.

Характерною особливістю селянського руху 1856 р. було те, що в ньому така форма боротьби, як втечі селян з поміщицьких маєтків, тісно перепліталась з розбиранням поміщи-

¹ И. Игнатович, Борьба крестьян за освобождение, Л.—М., 1924, стор. 206.

² ЦДІАМ, ф. III відділення, 4 експедиція, спр. 153, 1856, арк. 33.

³ А. Колесников, назв. праця, стор. 136.

⁴ ЦДІАМ, ф. III відділення, 4 експедиція, спр. 153, 1856, арк. 11.

⁵ Там же, арк. 100.

цького майна і нерідко переростала в рішучий збройний виступ. Такі виступи мали місце в ряді сіл Катеринославської і Херсонської губерній¹. До літа 1856 р. біля Перекопу зосередились десятки тисяч селян, що намагались силою прокласти собі шлях у Крим.

Потерпівши повну поразку в намаганнях зупинити селянський рух поліцейськими заходами, уряд поспішив придушити його з допомогою військової сили. З цією метою він направив у села південних губерній України кілька піхотних і кавалерійських дивізій, а також кінно-артилерійських бригад. Повсталі селяни чинили мужній опір царським військам. За далеко не повними даними, лише на території Катеринославської і Херсонської губерній сталося шість кривавих сутичок між селянами і солдатами, в результаті яких було вбито 5 і поранено 50 селян². Отже, силою зброї царський уряд до осені 1856 р. придушив виступ селян. Проте боротьба не припинялася. Селянські заворушення тривали і в наступні роки.

Розглянуті факти є красномовним доказом того, що в передреформений період на Україні, як і в усій Росії, йшла напружена класова боротьба між поміщиками, що намагались зберегти своє панування, і селянами, які прагнули до знищення ненависного феодально-кріпосницького ладу. Селянський рух, який неухильно розвивався протягом усього передреформеного періоду, був яскравим проявом глибокої кризи і занепаду феодально-кріпосницької системи, однією з найважливіших рушієвих сил, що зумовила заміну феодального способу виробництва капіталістичним.

Наведені факти також показують, що, незважаючи на стихійність і розрізненість, селянський рух на Україні як за формами і етапами боротьби, так і за своєю спрямованістю перебував у нерозривному зв'язку з антикріпосницькою боротьбою російського селянства, був його складовою частиною. Це зумовлювалось наявністю тісних зв'язків економічного розвитку України й Росії, спільністю долі, інтересів і прагнень усього селянства країни і знаменувало собою важливий етап у розвитку і зміцненні дружби між братерськими російським і українським народами.

Ріст продуктивних сил та капіталістичних виробничих відносин і масовий селянський рух, що неухильно розвивався протягом усього передреформеного періоду, розхитували економічні і політичні основи феодально-кріпосницької системи і були найважливішими факторами, які зумовили скасування кріпосного права в Росії.

¹ ЦДІАМ, ф. III відділення, 4 експедиція, спр. 153, 1856, арк. 6, 26—27, 141.

² И. Игнатович, Борьба крестьян за освобождение, стор. 208.

І. О. ГУРЖІЙ

СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ НА УКРАЇНІ В КІНЦІ XVIII І ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Дослідження питань історії багатонаціонального робітничого класу нашої країни — одне з першочергових завдань радянських істориків. Глибокий і всебічний показ умов виникнення і становища передпролетаріату та промислового пролетаріату, вивчення джерел і процесу формування робітничого класу, висвітлення його героїчної боротьби за соціальне і національне визволення всіх трудящих — все це має велике наукове і політичне значення.

У радянській історіографії дуже слабо вивчено питання про становище промислових робітників на Україні в кінці XVIII і першій половині XIX ст.¹ Крім праць К. Пажитнова «Очерки по истории рабочего класса на Украине» і Ф. Ястребова «Україна в першій половині XIX ст.», в яких в тій чи іншій мірі висвітлюються питання, зв'язані з становищем робітників у названий період, нема жодного спеціального дослідження і навіть журнальної статті. Буржуазні історики не тільки не досліджували, а й не ставили цього питання.

У період феодалізму всі групи і підгрупи робітників — передпролетаріату — являли собою експлуатований, пригноблений і позбавлений елементарних прав прошарок суспільства. Царський уряд, виражаючи інтереси підприємців, видав у дореформений період цілий ряд регламентів, правил, циркулярів і указів, в яких йшла мова не про права, а про обов'язки робітників і покарання їх за «непослух». У «регламенті суконним і каразейним фабрикам», який був затверджений 2 вересня 1742 р., відзначалось, між іншим, що за «непослух», «грубі» і «зухвалі» слова майстрових і робітників слід карати залежно від провини побиттям або відрахуванням частини заробітку. Якщо хто підніме

¹ Промислові робітники в період феодалізму, або робітні люди, як їх часто називають тогочасні документи, корінним чином відрізнялися від індустріального пролетаріату. Ця відмінність полягала як у складі і умовах праці, так і в згуртованості і бойових революційних якостях.

руку на фабричну адміністрацію, загрожувалось у регламенті, то в присутності всіх «фабричників» покарати жорстоко канчуками і годувати тільки хлібом і водою¹. Хоч цей регламент і не набув пізніше сили закону, але він говорить про сваволю підприємців, які могли навіть за будь-яке неприємне їм слово карати робітників канчуками.

Під впливом царського указу 1760 р., який дозволяв поміщикам відправляти своїх непокірних селян-кріпаків у Сибір на поселення із зарахуванням у рекрути, підприємці почали домагатись поширення цього указу і на своїх залежних та напівзалежних робітників. Царський уряд задовольнив їх вимоги і в 1763 р. дозволив з санкції Мануфактур-колегії засилати посесійних робітників у Сибір.

Відсутність будь-якого законодавства, що гарантувало б права робітників, давала можливість поміщикам чинити насильства і здринства навіть над вільнонайманими робітниками, а інколи й закріпачувати їх. Так, поміщики Суразького повіту на Чернігівщині перетворювали в кріпаків особисто незалежних рудників-ковалів. У липні 1782 р. група рудників-ковалів звернулась у Новгород-Сіверське намісницьке правління із скаргою на поміщиків, які, вписавши їх у склад своїх кріпаків, силою змушували виконувати панщину. Через утиски кріпосників, писали рудники-ковалі, вони зовсім розорились і не мають «денного прожитку»².

Поміщик Армашевський, найнявши в 1813 р. за договором жителів м. Лебедина К. Золотаря, Я. Сердюка і М. Жихаря, грубо порушив умову. Коли ж робітники виявили своє незадоволення, він відібрав у них інструмент. Викликані в поліцію робітники пояснили, що Армашевський не тільки позбавив їх обумовленої за договором горілки, а й замість хороших харчів давав страву без сала і солі. Харчі поміщика, за заявою потерпілих, «в їжу людям зовсім не годяться». Крім того, поміщик примушував робітників удень і вночі до тяжкої роботи, не надаючи відпочинку навіть у свята. Не витримавши цього, вони залишили роботу, пообіцявши повернути весь грошовий аванс, виданий їм поміщиком. В їх поясненні говорилось, що вони «безплатно залишають поміщикові свою двотижневу роботу»³.

Жорстокі насильства над найманими робітниками чинили поміщики-селітрозаводчики. Коли ж робітники залишали роботу, поміщики з допомогою органів влади притягали їх до відповідальності як порушників договору з підприємцями, що постачали ьироби в казну⁴.

¹ Полное собрание законов (ПСЗ), № 8440; В. Семевский, Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II, т. I, СПб., 1903, стор. 548.

² Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Суразького повітового суду, спр. 3, арк. 3—4.

³ ХОДА, ф. Канцелярії харківського губернатора, спр. 43-а, арк. 1--3.

⁴ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Харківського намісницького правління, спр. 1122.

24 травня 1835 р. в інтересах підприємців було затверджено «Положение об отношениях между хозяевами фабричных заведений и рабочими людьми, поступающими на оные по найму». В цьому положенні говорилось, що всі особи податкового стану можуть найматись на промислові підприємства відповідно до строку паспорта. До закінчення строку договору робітник не мав права не тільки залишити роботу, а й вимагати прибавки до обумовленої плати. Начальство, що видавало паспорт, або власник не мали також права вимагати повернення робітника до закінчення строку. Підприємцю дозволялось і до закінчення строку звільняти робітника, якщо останній не виконував своїх обов'язків або погано поводився. Правда, підприємець повинен був попередити робітника про передчасне звільнення з роботи за два тижні¹. Це положення спочатку було введено тільки на промислових підприємствах Петербурга і Москви, а згодом — у більшості промислових губерній, зокрема поширено на посад Клинці, Чернігівської губернії, і цукрові заводи Київської і Подільської губерній.

Взагалі небажаний підприємцеві робітник міг бути звільнений з роботи в першу-ліпшу хвилину. При цьому підприємець часто передавав право звільняти робітників з роботи своїм адміністраторам. В одному з пунктів контракту, підписаного між графинею С. О. Бобринською та іноземцем-технологом К. Х. Ванделем 20 травня 1857 р., читаємо: «...п. Ванделю надається право звільняти службовців і робітників рафінадного заводу, за винятком тільки тих старших помічників, які будуть мати особливі контракти з графинею Бобринською»².

Органи царської влади, боячись зростання робітничого руху, вживали жорстоких заходів до тих робітників, які в тій або іншій мірі порушували «спокій». В «Уложенні о наказаниях», виданому в 1845 р., значно посилено статті про покарання за участь у робітничому русі.

Сваволя підприємців тяжіла навіть над особистим життям робітників. Хазяїн під загрозою штрафів примушував робітників відвідувати церкву, штрафував за «скверные» слова, регламентував їх відлучку з житла тощо. Сини і дочки селян, приписаних до Києво-Межигірської фаянсової фабрики, не мали права без дозволу адміністрації навіть одружуватись³. Власники ряду промислових підприємств обмежували робітників цілою системою кабальних умов. Так, у багатьох договорах, складених між майстрами і Смілянською головною конторою, відзначалось, що коли перші виявляться «неисправными», то граф Бобринський звільняє їх з роботи, і вони не мають права найматись ближче

¹ 2-е ПСЗ, № 8157.

² ЦДІА УРСР, ф. Смілянської головної контори цукрових заводів гр. Бобринських, спр. 36, арк. 3.

³ ЦДІА УРСР, ф. Києво-Межигірської фаянсової фабрики, спр. 279.

як за 500 верст від Черкаського повіту, де знаходилися заводи графа Бобринського¹.

Поміщики, влаштувавши промислові підприємства, перетворювали своїх селян-кріпаків на постійних або тимчасових робітників. Як і в сільському господарстві, на вотчинних промислових підприємствах безконтрольно панував позаекономічний примус. Об'єктом поміщицької сваволі та кріпосницької експлуатації ставали жителі міст і містечок, які вважались власністю поміщиків. Із багатьох фактів можна навести хоча б такий: селяни і міщани містечка Олішевки (Ніжинський полк) були віддані «в послушание» поміщику М. Будлянському. В скарзі, поданій гетьману Розумовському в 1765 р., міщани писали, що Будлянський з своїми слугами нападав і бив мало не до смерті ремісників, що входили до складу цеху, а також забрав значну суму грошей з цехової каси².

Поміщики-підприємці разом з своїми посіпаками чинили над кріпосними робітниками суд і розправу. Робітник-кріпак Нечипір Петіон з Шепетівки подав у вересні 1846 р. скаргу на майстра Шепетівського цукрового заводу, який щоденно наносив йому, як і іншим робітникам, побої. Н. Петіон працював і в будні, і в неділі, і в свята.

У зв'язку з тим, що на ряді поміщицьких підприємств час від часу вибухали заворушення кріпосних робітників, міністерство внутрішніх справ 26 грудня 1833 р. надіслало губернським предводителям дворянства таємний циркуляр, щоб вони самі і через повітових предводителів дворянства звертали особливу увагу на становище поміщицьких людей, а також на робітників, що працюють на фабриках і заводах. Зокрема, в циркулярі вказувалось на те, щоб поміщики «піклувались про добробут людей на їх фабриках», не примушували робітників працювати в неділю й свята, не виснажували їх надмірною працею і враховували стать, вік і сили кожного.

Всі ці «добрі» побажання циркуляра залишились мертвою буквою. Так, на гуральні поміщика Володковича (с. Кам'яногірка, Липовецького повіту) селяни змушені були відбувати щоденну панщину. Від виснажливої праці і горілчаних газів деякі з них померли³. Але поміщик не був притягнутий до відповідальності. Царські урядовці підтримували поміщиків, захищали їх інтереси. А «турботи» про кріпосних робітників — результат боязні розгортання антикріпосницьких виступів.

Позаекономічний примус поширювався і на кабальних робітників, тобто тих селян-кріпаків, які були віддані поміщиком

¹ ЦДІА УРСР, ф. Смілянської головної контори цукрових заводів гр. Бобринських, спр. 3, арк. 91—93, 108.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, К., 1893, стор. 105.

³ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, таємна частина, 1845, спр. 38, арк. 3: 1846—1847, спр. 327, арк. 13.

в оренду іншому поміщику-підприємцю. Поміщики Полтавської і Чернігівської губерній дуже часто продавали робочу силу своїх кріпаків поміщикам-цукрозаводчикам Київської губернії. Про цю жахливу торгівлю людьми яскраво розповідає Ю. Самарін в своїх «Замечаниях об инвентарях...». «Заводчики Київської губернії, — пише він, — посилають підрядчиків за Дніпро, які наймають селян у поміщиків... Вони (поміщики. — І. Г.) вербують їх сотнями, беруть гроші і відпускають... без харчових продуктів, без теплого одягу. Т. розповідав, що зустрів на поромі цілу партію таких невільників, різного віку і обох статей... Чи не краще було б набрати вільних? — «Е, що вільних! З ними клопіт, а тут сторгувався з поміщиком, і кінець. Ось у мене до 50 чоловік по дорозі втекло назад; я звернувся до поміщика з скаргою; перешмагали їх нагайкою, тепер і роби все, що хочеш»¹.

Сваволя підприємців над кабальними робітниками доходила до того, що інколи навіть поміщики, боячись за свою власність, звертали їх увагу на надмірні знущання над кріпаками. У листі від 21 грудня 1845 р. Загоринська головна контора Наришкіна писала Смілянській головній конторі, що поміщицький прикажчик, який був наглядцем над законтракованими Бобринськими селянами, повідомив, що «наглядчі цукрових заводів жорстоко б'ють селян; серед інших жінка с. Березівки Одарка Іванівна і хлопчик с. Голочева Максим Іванов жорстоко побиті»².

Аналогічний характер має лист Демковської економії князя М. П. Голіцина від 20 січня 1846 р., адресований тій же Смілянській головній конторі. В цьому листі вказувалось, що частина кріпаків, віддана на Смілянські заводи, через нестерпні побої не змогла добути встановленого строку³. Отже, над кабальними робітниками знущались, з одного боку, прикажчики поміщика і, з другого — наглядчі підприємця, такого ж, як і поміщик, кріпосника.

У міському ремеслі та сільських промислах робітники залежали від хазяїв майстерень. «Ремісниче положення» 1785 р. встановлювало, що заробітну плату підмайстрів визначає сходка майстрів; що підмайстрам забороняється ночувати не вдома, а також водити учнів на недозволені зібрання. Пізніші ремісничі статути вимагали від підмайстрів беззаперечної покори майстрам, шанування майстрів та їх родин.

Наведені вище факти свідчать, по-перше, про безправне становище всіх груп робітників і, по-друге, про те, що над кріпосними і кабальними робітниками, як і над селянами-кріпаками, тяжив жахливий позаекономічний примус. Робітники казенних

¹ Ю. Самарін, Сочинения, т. II, М., 1878, стор. 6.

² ЦДА УРСР, ф. Смілянської головної контори цукрових заводів гр. Бобринських, спр. 2149, арк. 197.

³ Там же, арк. 216.

підприємств своїм правовим становищем у значній мірі наближались до кріпосних робітників.

* *
*

Майже цілковита відсутність законодавства про робітників і їх працю призводила до того, що власники промислових підприємств встановлювали занадто тривалий і виснажливий робочий день. Особливо нестерпним щодо цього було становище кріпосних і кабальних робітників. Охоплені ненаситною жадобою до експлуатації «дарової» робочої сили, кріпосники-підприємці жорстоко карали робітників, не випускали їх протягом доби з підприємств. Свавільні штрафи, а нерідко й фізичні покарання також були звичайними методами, які застосовувались до робітників на купецьких і казенних підприємствах за «ледарство», «прогули» і «спізнення».

До чого доходила тоді експлуатація робітників, свідчить, зокрема, те, що органи влади офіційно встановлювали на підприємствах 13-, 14-, і навіть 15-годинний робочий день. Так, особлива комісія в 1741 р. склала для суконних і каразейних підприємств спеціальні «работные регулы», які були затверджені 2 вересня 1741 р. Згідно з ними робітники зобов'язані були в літній час (з 1 березня по 1 жовтня) з'являтися на роботу о 4 год. ранку, о 10 год. йти на обід, о 12 — знову повертатись і після полудня, о 9 год., закінчувати роботу. В зимові місяці (з 1 жовтня по 1 березня) на обід відводилась одна година, а робота закінчувалась на годину раніше, тобто о 8 год. вечора. В суботу мали працювати лише до 12 год. дня¹. Таким чином, якщо не враховувати суботи, робочий день на суконних і каразейних підприємствах тривав протягом 14 годин.

Звичайно, це не було межею тривалості робочого дня. Коли в 1798 р. суконна фабрика, заснована Потьомкіним у містечку Дубровному, переходила в казну з наступним переведенням її в Катеринослав, Мануфактур-колегія встановила 15-годинний робочий день, який зберігався тут і в наступні роки². На поміщицьких підприємствах взагалі не було будь-якої регламентації робочого дня. В тогочасних матеріалах про тривалість робочого дня або зовсім нічого не говорилось, або лаконічно відзначалось: «від сходу до заходу сонця». В статистичному описі Київської губернії про робочий день на суконній фабриці поміщика Головинського (містечко Стеблів, Канівського повіту) повідомлялося: «Всі взагалі робітники зайняті на фабриці: літом — від сходу до заходу сонця, зимою — від сходу до 9 годин вечора»³.

¹ ПСЗ, № 8440.

² В. Гессен. История законодательства о труде рабочей молодежи в России, Л., 1927, стор. 37.

³ Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, СПб., 1852, стор. 142.

Отже, на фабриці Головинського праця взимку закінчувалась через 3—4 години після заходу сонця. При цьому слід мати на увазі, що наведені відомості йшли від власника. На всіх купецьких фабриках Чернігівщини робочий день тривав з 5 год. ранку до 9 год. вечора¹.

Дуже виснажливим робочий день був на вовномийнях харківських купців. Тут він починався і закінчувався за командою. Сучасник С. Ходецький, захоплюючись такою системою експлуатації праці, писав: «Треба бачити, з якою швидкістю, точністю і в якому порядку вона (робота. — І. Г.) проводиться. Тут не можна лінитися, не можна працювати так, як хочеться. Одна з найважливіших переваг такої роботи полягає в швидкості: тут кожна робітниця щоденно має таку кількість вовни, більше якої не можна промити, а друга перевага — що не треба мати досвідчених робітниць. Досвідченість наглядача тут замінює все»².

З даних, які належать до кінця 50-х років XIX ст., відомо, що на херсонських вовномийнях робота починалась о пів на п'яту ранку, а закінчувалась о 8 год. вечора. Протягом цього часу робітникам надавалось до 3¹/₂ годин на сніданок, обід і вечерю³.

Таким же тривалим був робочий день і на цукрових заводах. Навіть при двозмінній праці він дорівнював 12 годинам. Взагалі 12-годинний робочий день цукрозаводчики, як і інші підприємці, вважали за цілком нормальне явище. Харківський цукрозаводчик Скалон у своєму звіті комітету цукроварів повідомляв у 1841 р., що у нього, як і в інших підприємців, робітники розподілені на дві зміни і працюють по 12 годин⁴.

На окремих підприємствах робочий день розділявся на шестигодинні зміни, коли робітники працювали і відпочивали через кожні 6 годин⁵. Така система праці дуже виснажувала робітників, бо вони, виконуючи допоміжні роботи, були позбавлені відповідного часу на сон і відпочинок. Нерідко підприємці позбавляли робітників і вихідних днів. Агенти цукрозаводчиків Бобринських, вербуючи в 1856 р. на роботу в цукроварні козаків с. Зорине (Золотоніський повіт), обумовлювали в кабальному договорі, що останні не можуть відмовлятися від праці в неділю та свята⁶.

Тривалий робочий день встановив для своїх робітників власник Курінівського шкіряного заводу купець Серебренников. Протягом року тут працювали від 4 год. ранку до заходу сонця.

¹ М. Домонтович, Черниговская губерния, СПб., 1865, стор. 265.

² С. Ходецкий, О шерстомойных заведениях в Южной России, 1849, стор. 64.

³ А. Шмидт, Херсонская губерния, ч. II, СПб., 1865, стор. 403.

⁴ «Журнал сельского хозяйства», № 1, 1841, стор. 60.

⁵ «Журнал сельского хозяйства», № 6, 1855, стор. 190.

⁶ ІІДІА УРСР, ф. Смілянської головної контори цукрових заводів, спр. 1377, арк. 16.

На відпочинок часу не відводилось, а тільки для прийняття їжі. На Київському стеариновому заводі, що належав купцю Фінке, робітники працювали з 6 год. ранку до 7 вечора. Ще триваліший робочий день був на металообробному заводі купців Дехтярьових. Як повідомляють упорядники статистичного опису Київської губернії, тут «літом майстрові виходять на роботу о 4 годині ранку і відпускаються о 8 вечора... В зимовий час починаються роботи о 6 годині, закінчуються — о 9 вечора». Більш ніж сумнівними є заяви упорядників, що заводчик надає робітникам 3—4 години на обід і відпочинок. Взагалі власники підприємств докладали всіх зусиль, щоб скоротити до мінімуму навіть час для прийняття робітниками їжі.

На Луганському ливарному заводі робочий день дорівнював 13 годинам (з 4 год. ранку до 12 год. дня і з 1 год. дня до 6 год. вечора). Згідно з правилами, затвердженими кабінетом царя, робота на Київсько-Межигірській фаянсовій фабриці починалася влітку о 5 год. ранку і закінчувалась о 8 вечора. Взимку ж вона тривала від 6 год. ранку до 7 вечора¹.

Нестерпно виснажливий робочий день був на Шосткинському пороховому заводі. В 1829 р. під час інспекторського огляду робітниця заявила, що «їх виводять дуже рано на роботу, не дозволяють брати з собою хліба і не пускають обідати; що після виходу із фабрики їх повертають зразу ж на інші роботи..., що на роботах їх жорстоко б'ють, і при всьому цьому вони ніколи не одержують зароблених грошей»².

На кам'яновугільних шахтах Донбасу робочий день нерідко досягав 15 годин; і це під землею, при роботі в зігнутому або лежачому стані і при освітленні чадною олійною лампочкою.

Слід відзначити, що 13—14-годинний робочий день мав місце не тільки на промислових підприємствах, а й у майстернях кустарно-ремісницького типу і артілях майстрових. Наприклад, теслярі в Києві, найнявшись до підрядчика, виходили на роботу «з світанком і залишали її з заходом сонця; в проміжок часу від початку весни до світлого свята переривають роботу тільки для їжі, а з того часу після обіду дають їм півтори — дві години на відпочинок. В середньому робота тривала від 13 до 14 годин на день у літній час і від 10 до 12 годин — весною та восени».

По 13, 14 і 15 годин працювали не тільки робітники, а й діти та підлітки. Навіть царський сановник — міністр фінансів Канкрін у 1835 р. визнавав за потрібне вжити якихось заходів, щоб діти «неподвергаемы были изнурению слишком продолжительной дневной работой». Правда, він рекомендував, щоб самі хазяї «по мере удобства» турбувались про малолітніх і неповнолітніх робітників.

¹ ЦДІА УРСР, ф. Києво-Межигірської фаянсової фабрики, спр. 165.

² Столетие Шосткинского порохового завода (1771—1871), СПб., 1871, стор. 62.

Видання 7 серпня 1845 р. закону про заборону праці дітей до 12 років в нічний час свідчило про те, що царський уряд офіційно стверджував 13—15-годинний робочий день неповнолітніх робітників, що мали понад 12 років. При цьому не було ніякої вказівки щодо покарання порушників закону. Пізніше цей закон навіть не ввійшов у звіт законів і нагадував собою таємний циркуляр.

Царський уряд і власники промислових підприємств посилювали експлуатацію робітників не тільки шляхом подовження робочого дня, а й збільшенням робочого періоду, тобто числа робочих днів на рік. Цього вони досягали за рахунок позбавлення робітників відпочинку — неділі та свят. Так, зокрема, було на казенних Катеринославській панчішній мануфактурі і Шосткинському пороховому заводі. Праця у неділю і свята була звичайним явищем і на цукроварнях графа Бобринського. Смілянська головна контора, контракуючи в поміщиків кріпосних селян для праці на цукрових заводах, обумовлювала це окремим пунктом договору¹.

Посилення експлуатації робітників йшло і по лінії встановлення надмірних норм (уроків). На підприємствах з кріпосною працею це викликало збільшення днів панщини, бо невиконаний урок поміщик-підприємець переносив на наступний день, але без зарахування вже в дні панщини. Робітники Глушківської мануфактури, доведені до відчаю надмірною експлуатацією, заявили в 1797 р. своїм визискувачам: «Ми із сил своїх вийшли і ваших уроків виробить не можем». У 1823 р. власник Машівської мануфактури граф С. Уваров збільшив на 50% норми виробітку, довівши, таким чином, робочий день до 21 години на добу.

На підприємствах, де працювали кабальні робітники, підприємці одержували необмежене право не тільки експлуатувати цих робітників, а й карати їх. У договорі від 10 грудня 1846 р., складеному між конторою Бобринських і Круглівської економією, підкреслювалось, що «селяни Круглівської економії, приступивши до роботи на заводі, повністю і беззаперечно повинні підкорятись головному заводському начальнику або тим особам, під керівництвом яких вони будуть перебувати; за непокору ж, грубість, інші пороки і невиконання обов'язків, на них покладених, заводське начальство для виправлення їх користується тими ж поліцейськими правами, що і їх власник». Тут же відзначалось, що за «прогульний» день вираховується заробітна плата за два дні².

Аналогічні договори оформлялись і з окремими особами. Так, козак хутора Кривушів, Кременчуцького повіту, Гаврило Лобойко згідно з договором, підписаним 27 липня 1848 р., не повинен

¹ ЦДІА УРСР, ф. Смілянської головної контори цукрових заводів гр. Бобринських, спр. 1377, арк. 11.

² Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 79—80.

«без відома контори нікуди відлучатись, а зробить прогул, то за кожний прогуляний день буде відробляти два дні, а якщо через хворобу, то день за день. До закінчення річного строку не має права кидати роботу»¹. Група державних селян містечка Кропивни, Золотоніського повіту, ставши в 1856 р. до роботи на смілянські заводи, підписала підготовлений конторою договір, в якому говорилось, що за непослух і невиконання покладених на них обов'язків заводська адміністрація штрафуватиме їх від 50 коп. до 1 крб. сріблом, а також піддаватиме поліцейським покаранням².

Все це переконливо свідчить, що в кріпосну епоху тривалий і виснажливий робочий день був майже на всіх промислових підприємствах. Власники мануфактур, фабрик і заводів широко застосовували до вільних робітників самовільно встановлену систему надмірних штрафів за «спізнення і прогули», а до кріпосних і кабальних, крім штрафів, фізичні та адміністративні покарання.

Тривалість робочого дня на промислових підприємствах України, як і Росії в цілому, не була узаконена. Якщо ж органи царської влади і визначили її для окремих підприємств і галузей промисловості, то встановлювали 13-, 14- і навіть 15-годинний робочий день. На багатьох підприємствах, особливо поміщицьких, робочий день визначався «від сходу до заходу сонця», а в дійсності він вночі починався і вночі закінчувався. З цього видно, що робота тоді, за невеликим винятком, проводилася в одну зміну. Такий же тривалий робочий день підприємці встановлювали і для жінок та дітей. Часто вони позбавляли робітників днів відпочинку, а також примушували виконувати надмірні уроки. Останнє характерно було для поміщицьких підприємств з підневільною працею.

* * *

За тривалий робочий день робітники одержували мізерну заробітну плату, якої часто не вистачало їм навіть для прожиткового мінімуму. Експлуатуючи працю жінок і дітей, підприємці платили першим $\frac{1}{2}$, а другим $\frac{1}{3}$ або $\frac{1}{4}$ заробітної плати робітників-чоловіків. На поміщицьких підприємствах основна частина робітників була з селян-кріпаків, які працювали або в рахунок панщини, або за відрядну, значно меншу, ніж на всіх інших підприємствах, заробітну плату.

Форми і види заробітної плати в дореформений період були дуже різноманітні. Зокрема, щодо встановлення розміру її за тривалістю праці можна назвати такі: почасова — річна, сезонна, місячна, поденна — і відрядна (поштучна). Остан-

¹ ЦДІА УРСР, ф. Смілянської головної контори цукрових заводів гр. Бобринських, спр. 9, арк. 14.

² Там же, спр. 1377, арк. 14.

ня, за висловом К. Маркса, «є не що інше, як перетворена форма почасової плати»¹. Часто на одному і тому ж підприємстві поєднувалась почасова і відрядна плата. Поширення почасової заробітної плати було зв'язане з тим, що підприємці, не зустрічаючи організованого опору з боку робітників, збільшували додаткову вартість шляхом продовження робочого дня. Підприємці давали робітникам винагороду за працю часто не тільки грошима, а й харчовими продуктами, фабрично-заводськими виробами і навіть наданням у користування орної землі та сінокосів. Таким чином, вони експлуатували робітників не тільки як продавців робочої сили, а й як споживачів.

У 1854 р. у залізоробній промисловості Київської і Волинської губерній для робітників, головним чином вільнонайманих, існували такі види винагороди: надання тільки одного земельного наділу, надання земельного наділу і поденної плати, надання земельного наділу і відрядної плати, поденна плата, винагорода натурою (залізом), надання горобів, житла і плата натурою.

Наявність різних за своїм характером, належністю і виробництвом продукції промислових підприємств поглиблювала різноманітність у розмірі заробітної плати. К. Маркс, розглядаючи поєднання простої і складної праці на мануфактурі, звертав увагу на те, що робітники мануфактур «потребують дуже відмінних ступенів освіти і мають через це дуже відмінну вартість. Таким чином, мануфактура розвиває ієрархію робочих сил, якій відповідає шкала заробітних плат»².

Спинимось коротко на формах, видах і розмірах заробітної плати робітників України останніх десятиліть XVIII і першої половини XIX ст.

Із загальної кількості робітників Борисполя в 1766—1767 рр. працювало: за річну плату — 70,1%, за одяг і харчі — 6%, «за науку ремесла» — 21%, за поденну або відрядну плату — 2,2%. Робітники, які працювали за поденну або відрядну плату, одержували: один — 20 коп. на тиждень, другий — 4 коп. в день, третій — на гуральні — 10 коп. від кожної насатки. Всі вони були на власних харчах. За одяг і харчі працювало 8 робітників. Ті, що працювали «за науку ремесла» (28 чоловік, переважно молодь), одержували хазяйські харчі. Розмір річної плати робітникам був дуже різноманітний: від 50 коп. до 7 крб. Більшість одержувала 2 крб. Деякі робітники працювали за хліб³.

У м. Василькові в 1766 р. із 64 робітників, про яких є відомості, лише два працювали поденно, одержуючи по 5 коп. Решта робітників була найнята на рік. Із них 22 одержували від 50 коп. до 2 крб. 50 коп., 20 робітників — від 3 до 6 крб., 10 робітни-

¹ К. Маркс, «Капітал», т. I, К., 1952, стор. 548.

² Там же, стор. 352.

³ С. Шамрай, Місто Бориспіль у XVIII ст., «Історично-географічний збірник», т. II, К., 1928, стор. 74 — 75.

ків «за науку ремесла» і 10 — за одяг і харчі. У м. Козельцях робітники одержували 4—7 крб. на рік¹.

Під час будівництва Успенського собору в Харкові в 1771 р. чорноробам платили по 10 коп., а теслярам і столярам — по 15 коп. на день. Як мінімум, робітник повинен був купувати на місяць тільки для себе: борошна — 1 пуд 30 ф., пшона або іншої крупи — 18 ф., сала чи олії — 3 ф., м'яса — 12 ф., картоплі — 2 пуди і солі — 5 ф. Оскільки нема відомостей про ціни на харчові продукти за 1771 р., тому важко точно визначити реальну заробітну плату. Виходячи з цін на ці харчові продукти в Харкові за 1792 р.², робітник витрачав тільки на купівлю для самого себе борошна, пшона і солі понад $\frac{1}{4}$ своєї місячної заробітної плати.

За 1781 р. збереглися деякі дані про заробітну плату майстрів і робітників гут Чернігівщини. Наприклад, у Блешні (Новозибківський повіт) вони одержували третю частину виробленого скла, а інші — по 10 коп. на тиждень; на Воронівській гуті, того ж повіту, по 50 коп. від кожної копи виробленого скла. Такі майстри і робітники повинні були платити податок — консистенську дачу — який досягав 1 крб. 12 коп. на рік³.

На деяких руднях робітники і майстри одержували натурально-грошову плату. При цьому нерідко частину її становила певна кількість заліза. Так, на рудні, біля с. Єльні (Мглинський повіт) всі робітники одержували в день по 12 коп., а ковалі — четверту частину добутого заліза. Частково вони займались хліборобством⁴.

Натурально-грошова плата мала місце на селітроварнях поміщиків. Наприклад, поміщик О. М'ячов — власник селітроварні біля м. Миропілля — у 1788 р. мав платити за вісім місяців: майстру — 150 крб., пічкуру — 20 крб., бондарям і колісникам — по 20 крб., іншим робітникам — по 15 крб., кухаркам — по 10 крб. Якщо зробити перерахунок цієї заробітної плати на день, то виходить, що на селітроварні М'ячова майстер одержував по 62 коп., бондарі і колісники — по 12 коп., пічкурі — по 8 коп., інші робітники — по 6 коп., кухарки — по 4 коп.⁵

Порівняно висока номінальна заробітна плата була на кам'яновугільних шахтах Донбасу. Правда, розмір її коливався залежно від наявності тут робітників. Коли їх не вистачало, шахтовласники обіцяли по $4\frac{1}{2}$ —5 коп. з пуда, а коли був надли-

¹ С. Шамрай, Місто Васильків IX — XVIII вв., окремий відбиток, стор. 88.

² История города Харькова за 250 лет, X., 1905, стор. 251—252.

³ В. Модзалевський, Гути на Чернігівщині, К., 1926, стор. 39, 41 — 42, 47, 69.

⁴ Опис Новгород-Сіверського намісництва, К., 1931, стор. 253.

⁵ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Харківського намісницького правління, спр. 1122.

шок — не більше 2½ коп. При нормальних умовах робітник міг на день добути 50 пудів антрациту, заробляючи номінально до 2 крб. Проте такої плати робітники ніколи не одержували, бо підприємці зухвало йшли на всякі обдурювання, обрахування і економічну кабалу.

В 40-х роках ХІХ ст. на шкіряному заводі купця Серебrenикова майстри одержували на рік від 130 до 250 крб., а робітники — від 35 до 110 крб. Крім того, на заводі було 10—15 поденників, які одержували по 30 коп. на день. Якщо ж наймалися поденниці, то їм платили по 15 коп. на день на власних харчах¹.

На шкіряному підприємстві З. Мордуховича (м. Радомишль) у 1805 р. працювало два майстри і два учні, на яких витрачалось тільки 170 крб.² Із 20 осіб, що працювали на заводі сальних свічок купця Ходунова в Києві в 40-х роках один майстер одержував на рік заробітну плату в розмірі 200 крб., шість — по 100 крб., п'ять робітників — по 60 крб., чотири — по 50 крб. і чотири підлітки — по 15 крб. На свічкових і миловарних підприємствах Харківської губернії річна заробітна плата робітників наприкінці 40-х років коливалась від 30 до 80 крб. сріблом.

Ще нижчий рівень заробітної плати був на цукрових заводах. Тут існувала переважно поденна форма, яка частково мала натуральний характер — зайшли робітники наймалися на хазяйських харчах. Спостерігалось коливання заробітної плати на цукроварнях окремих повітів. Так, якщо в Чигиринському, Черкаському і Канівському повітах розмір її на місяць становив 3—5 крб., то в Липовецькому, Бердичівському і Звенигородському — до 3 крб. 50 коп. Взагалі ж на цукроварнях працювали в більшості кріпаки та кабальні робітники, встановлення і виплата заробітної плати яким цілком залежали від волі їх власника — поміщика.

У 1858 р. денна заробітна плата на цукроварнях Черкаського і Чигиринського повітів для чоловіків становила 40—50 коп. без харчів. Якщо ж підприємці давали робітникам харчі, то заробітна плата відповідно знижувалась до 20—25, а то й 15—10 коп. Були випадки, коли вона дорівнювала 7½ і 5 коп. (Таращанський повіт). Кращою місячною платою для робітників тих же категорій на цукроварнях Київщини вважалась плата в 9, 5 і 4 крб. з продуктовим пайком. У Чернігівській губернії, де ціни на робочу силу були нижчі, чоловіки одержували на день 12½—15 коп., жінки 7½—10 коп. з харчами. Місячна плата тут дорівнювала 5, 4, і 3 крб.³

На чавуноливарних і мідеплавильних заводах Харківської губернії в кінці 40-х років робітники одержували на рік від 40

¹ Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 154.

² КОДА, ф. Канцелярії київського губернатора, спр. 2240, арк. 18, 23.

³ К. В о б л ы й, Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР, т. I, М., 1928, стор. 230.

до 200 крб.¹. Така ж приблизно була заробітна плата на чавуноливарному механічному заводі братів Дехтярьових у Києві. Робітники там наймалися на рік, на місяць і поденно. Майстрам платили на рік по 250 крб., підмайстрам — від 100 до 200 крб., майстровим — від 34 до 75 крб., поденним робітникам у літній час — від 30 до 35 коп. на день, а взимку — від 20 до 25 коп. сріблом². Останні змушені були половину, а то й більше зароблених грошей витратити на своє особисте харчування.

Ще нижчою була заробітна плата робітників на машинобудівних заводах у Полтавській і Чернігівській губерніях. Так, на заводі сільськогосподарського машинобудування, що належав Ріхтеру (Ромни), робітники на початку 50-х років заробляли на місяць по 4 крб., а на заводах Чернігівщини — по 4 крб. сріблом на заводських харчах і по 6 крб. — на власних. Жінки одержували ще менше — від 3 до 6 крб. сріблом на власних харчах³. І це в той час, коли у вересні 1848 р. в Полтаві четверть житнього борошна на ринку коштувала 5 крб., а четверть пшеничного — 7 крб.⁴.

Звичайно, одним рівнем цін на харчові продукти не визнається реальність заробітної плати. Для її визначення слід мати на увазі вартість предметів широкого вжитку, квартирну плату, податки, що їх сплачували робітники. При цьому не слід забувати і про те, що основна частина робітників утримувала не тільки себе, а й свої сім'ї.

Заробітна плата вільнонайманих робітників на гуральнях і суконних фабриках була також низькою. Наприклад, у 40-х роках наймані робітники Київської губернії одержували на рік: на гуральнях — від 12 до 26 крб. та хазяйські харчі і на суконних фабриках при відрядній платі та своїх харчах — від 16 до 67 крб.

На херсонських вовномийнях у кінці 50-х років денна плата жінок становила 35—65 коп. Пересортувальниці заробляли інколи до 1 крб., а чоловіки — до 1 крб. 20 коп. на день. Упаковники наймалися помісячно, одержуючи по 10 крб. «Важливо, — підкреслює упорядник статистико-економічних матеріалів про Херсонську губернію А. Шмідт, — що ціни ці дуже рідко

¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XII, ч. I, Харьковская губерния, СПб., 1850, стор. 200.

² Подаємо для орієнтації приблизну вартість асигнаційного карбованця в копійках сріблом за окремі періоди:

1802 — 1805 рр.	80 — 73 коп.
1806 — 1815 „	68 — 20 „
1816 — 1820 „	25 — 26 „
1821 — 1843 „	26 — 27 „

³ «Журнал министерства государственных имуществ», 1852, ч. XLII, від. II, стор. 47.

⁴ «Полтавские губернские ведомости», № 40, 1848 р.

змінюються в той час, як у Херсонській губернії взагалі відрядна плата рік на рік не буває подібна і в деякі періоди року збільшується в декілька разів. Тут же на мийнях, коли заробітна плата і змінюється, то лише на 3 коп. для мийниць і на 5 коп. для сортувальниць»¹. За винятком звичайних витрат на харчування, жінки середніх років могли мати за сезон 20—26 крб., дівчата — 12—17 крб., чоловіки — 23—30 крб. і діти (від 8 до 13 років) — 7—13 крб. сріблом.

Такою, як і на мануфактурах, фабриках і заводах, була заробітна плата і в ремісничих майстернях. Заробітна плата робітників, які працювали в майстернях на Київщині, в 40-х роках становила: в шевській майстерні — від 35 до 72 крб. сріблом на рік на хазяйських харчах; у кравецькій — підмайстри — до 120 крб., а інші робітники — 30—80 крб.; у мебльовій — від 50 до 60 крб., у чинбарнях — 50 крб. і в пекарнях — від 40 до 60 крб. сріблом на рік.²

Про заробітну плату робітників, що працювали в майстернях посаду Клинці в 1860 р., свідчить така таблиця³:

Ремесла	Кількість майстрів	Кількість робітників	Річна плата, крб
Шевське	50	150	60—120
Кравецьке	11	33	10—50, на хазяйських харчах
Ковальське	23	34	60—120
Столярське	9	10	102—144 або 60—96 на хазяйських харчах
Токарське	5	8	60—100
Возове просте	3	9	80—130
Возове екіпажне	2	2	60—120

Таким чином, річна заробітна плата робітників і майстрів у ремісничих майстернях посаду Клинці коливалась від 60 до 144 крб. При цьому найвища зарплата була в столярних майстернях, де вимагалось високих технічних навиків і уміння. Звичайно, у всіх видах ремесла максимальний розмір заробітної плати одержували одиниці, а мінімальний — переважна більшість робітників.

У містах існували великі групи ремісників і робітників, які

¹ А. Шмидт, назв. праця, стор. 401—402. Поденна плата робітникам на харківських вовномийнях дорівнювала 50 коп., а коли промивали вовну з допомогою глини — 70 коп. (С. Ходецький, назв. праця, стор. 65).

² Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 239, 243, 255.

³ М. Домонтович, назв. праця, табл. 5.

жили майже виключно з поденної праці. Розмір їх винагороди залежав від попиту на робочу силу, на спеціалістів. У м. Ізюмі влітку 1837 р. платили на день (асигнаціями): тесляру — 1 крб. 50 коп., каменяру — 2 крб., столяру — 2 крб., цегельнику — 1 крб., слюсарю — 2 крб. 50 коп., ковалю, маляру, пічнику, і штукатуру — по 2 крб.¹ У червні 1837 р. в Києві спеціалісти одержували на день (асигнаціями): каменяр — 2 крб., слюсар — 4 крб., коваль — 3 крб., маляр — 2 крб. 50 коп., столяр — 3 крб.²

У 40-х роках XIX ст. у Києві поденна плата робітника дорівнювала 20—30 коп., а робітниці — 15—20 коп. На харчі ж тільки для себе вони мусили витратити не менше половини зароблених грошей.

Необхідно відзначити, що в той час, як ціни на продукти харчування постійно зростали, заробітна плата робітників дуже поволі або майже зовсім не змінювалася. До того ж номінальна заробітна плата, що фігурувала в тогочасних документах, була далеко від тієї суми грошей, яку одержував робітник на руки. Підприємці докладали всіх зусиль, щоб гірко зароблені робітниками гроші повертались в їх кишені. Вони пускали в хід і самовільно встановлені надмірні штрафи, і кабальне грошове авансування, і видачу з своїх лавок за завишеними цінами продуктів харчування.

Виясняючи класову суть штрафів, В. І. Ленін підкреслював, що штраф є кара, а не відшкодування за збитки; що до 1886 р. не було ніяких законів про штрафи, і фабриканти брали штрафи за що хотіли і скільки хотіли, наживаючи на них величезні прибутки³.

Уже в регламенті 1741 р. для робітників суконної промисловості встановлювалось такі карі за спізнення: за повторне спізнення — вирахування заробітної плати за годину, за третє — вдвоє більше, за четверте — вирахування половини денної плати. Коли робітник зовсім не прийде на роботу «без законної причини», то в перший раз у нього вираховували за «прогуляні» дні, а в наступні рази вдвоє більше і били канчуками.

З інших джерел відомо, що за прогул накладався штраф в розмірі дво- і триденної заробітної плати; за спізнення на роботу на 15 хв. — в розмірі одно- або дводенного заробітку. Інколи штраф за прогул дорівнював заробітній платі за десятки днів. Так, у серпні 1824 р. на майстрового Києво-Межигірської фаянсової фабрики Якова Богдана був накладений штраф за прогул у розмірі 5 крб., що дорівнювало $\frac{1}{7}$ річного заробітку.

¹ ХОДА, ф. Харківського губернського статистичного комітету, спр. 2, арк. 50.

² КОДА, ф. Київської будівельної комісії, оп. 2; спр. 8, арк. 28, 58, 103.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 19, 21.

За чотири роки, з 1824 по 1828, із заробітної плати робітників Києво-Межигірської фаянсової фабрики було вираховано за «прогульные дни» 765 крб. 50 коп. Разом з цим великі суми відраховувались як штраф «за нерадение к делу»¹.

Систематично накладалися штрафи за «прогули», «спізнення» і взагалі з будь-якого приводу на робітників Київського чавуноливарного заводу братів Дехтярьових. Протягом 1842 р. токар заводу О. М. Баримов був оштрафований 18 разів «за прогули». При цьому за кожний «прогуляний» день вираховувалося по 50 коп., в той час як Баримов одержував на рік 118 крб., або в середньому 32 коп. щоденно². В квітні 1847 р. був оштрафований на 2 крб. мідник Сидір Захарченко «за цвяхи», у вересні цього року слюсар Денис Гордієнко — на 2 крб. «за ножі». Протягом 1861 р. мідник Олександр Іванов був оштрафований на 4 крб.³.

З метою закабалення і пограбування робітників, крім штрафів, Дехтярьови вдавалися до інших заходів. Під час наймання робітників вони видавали завдаток, який згодом вираховували із заробітної плати, а також «частину жалування вперед за відробіток». У «Книзі для запису виданого майстровим і робочим людям жалування» відзначається, що за ливарником Ф. Гавриловим на 1 листопада 1842 р. рахувалося 9 крб. 48 коп. сріблом, за ливарником С. Григор'євим — 9 крб. 58 коп., за мідником Д. Івановим і його дітьми — 38 крб. 60 коп. Чимало грошей робітників залишалося у кишенях підприємців у рахунок «хазяйських харчів». У той час, коли на інших підприємствах на заводські харчі вираховувалося із заробітної плати робітника за місяць по 1 крб. 50 коп. (стеариновий і шкіряний заводи в Києві), Дехтярьови брали з своїх робітників по 2 крб. сріблом. По завишених цінах підприємці видавали з своїх магазинів робітникам чоботи, черевики, кожухи, шапки, а також необхідний інструмент. Ретельно вираховували Дехтярьови із заробітної плати робітників гроші, видані їм на ліки, лікарню, похорони членів сім'ї тощо⁴.

Це спостерігалось і на інших промислових підприємствах. Один із сучасників, даючи огляд кам'яновугільної промисловості Землі Війська Донського кінця 50-х років, між іншим, писав: «Деякі хазяї з метою залучення натовпу збільшують плату, але в той же час, користуючись слабкістю людської натури, потай збувають робітникам із своїх лавок горілку, одяг, зрозуміло, за високу плату, так що зароблені гроші залишаються у хазяйських руках, а люди з боргів ніколи не виходять».

¹ ЦДІА УРСР, ф. Києво-Межигірської фаянсової фабрики, спр. 269, арк. 1—3, 13.

² ЦДІА УРСР, ф. Чавуноливарного заводу бр. Дехтярьових, спр. 4, арк. 5. (В даному випадку підприємець враховував «хазяйські харчі», які одержував Баримов).

³ Там же, спр. 92, арк. 21, 102, 142, 169.

⁴ Там же.

Цукрозаводчики Бобринські в погоні за прибутками також штрафували робітників з будь-якого приводу. У 1841 р., наприклад, на Смілянському цукровому заводі були оштрафовані: Петро Голобородько «за сито» на 2 крб., Іван Антонов «за ліхтар» на 1 крб.¹ Самовільне штрафування робітників Бобринські часто обумовлювали в договорах-контрактах. Так, у договорі між смілянською конторою Бобринських і круглівською економією, складеному 10 грудня 1846 р., зазначалось, що за «прогуляний» день у кабального робітника вираховується заробітна плата за два дні.

Нерідко адміністрація смілянських цукрових заводів навмисно заплутувала облік праці робітників, щоб привласнити їх заробітну плату. В 1849 р. група державних селян у кількості 17 чоловік, яка протягом довгого часу працювала на заводі, поскаржилась окружному начальнику, що 15 з них не доплачено по 12 крб., а 2 — по 10 крб.²

Такою була заробітна плата найманих промислових робітників у кріпосну епоху, але в ще гірших умовах перебували приписні і панщинні робітники.

Насильно приписані до фабрик і заводів і перетворені в постійних робітників, державні селяни змушені були задовольнитися тією заробітною платою, яку визначали органи царської влади. Як правило, для кожного підприємства вона встановлювалася окремо. Про заробітну плату на Катеринославській суконній мануфактурі в 1798 р. дають деяке уявлення такі дані. Відрядна плата сортувальникам становила 29 крб. 75 коп. на рік, або 12 коп. на день, скребальникам і картавщикам 31 крб., або 12½ коп. на день, ткачам — відповідно 51 крб. і 42½ коп., ворсувальникам і стригальникам — 57 коп.; жінки-прядильниці, а також малолітні обох статей і старі (бабинщики, бабинщиці, шпульники) одержували по 14 крб. 26 коп. і 14 крб. 88 коп. на рік, або приблизно по 6 коп. на день. Звичайно, таку плату робітники мали лише при виконанні надмірно великих норм³.

Деяка частина робітників перебувала на окладній заробітній платі. Так, майстри при прядінні і тканні одержували по 84 крб., при фарбуванні — 96 крб. на рік, підмайстри — від 36 до 84 крб., учні — по 27 крб. Згідно з положенням, затвердженим Мануфактур-колегією в 1798 р., на Катеринославській панщинній мануфактурі робітники, працюючи відрядно, заробляли від 35 до 63 крб. на рік, а робітниця — від 18 до 28 крб.

Характерно, що на випадок тимчасового скорочення або зупинки виробництва адміністрація мануфактури знімала з себе

¹ ЦДІА УРСР, ф. Смілянської головної контори цукрових заводів гр. Бобринських, спр. 1259, арк. 4—6.

² Там же, спр. 1346, арк. 1.

³ К. Пажитнов, Очерки по истории рабочего класса на Украине, стор. 16.

будь-яку турботу про утримання робітників і відпускала їх на заробітки. В 1790 р. мануфактура не працювала в зв'язку з перенесенням її з містечка Дубровні у Катеринослав. Адміністрація не виплачувала заробітної плати робітникам протягом дев'яти місяців, посилаючись на те, що вони не працювали на фабриці і мали дозвіл шукати заробітків в іншому місці. В описі за 1797 р. відзначалося, що при нестачі матеріалу майстрові «відпускаються для сторонніх промислів, щоб їх не утримувати за рахунок зменшення фабричного капіталу»¹.

На початку ХІХ ст. робітники катеринославських суконної і панчішної мануфактур, перебуваючи в нестерпних матеріальних умовах, неодноразово зверталися до органів влади із скаргою на свою адміністрацію, яка так заплутала облік, що невідомо було, хто кому винен: мануфактури майстровим чи майстрові мануфактурам. І це в той час, як робітники вже кілька років не одержували належної їм заробітної плати².

Робітників всіляко обдирали і підрядчики, постачаючи недоброякісні продукти і до того ж ще по завишених цінах. В своїй скарзі від 28 вересня 1798 р., адресованій надвірному раднику, члену державної Мануфактур-колегії Д. С. Серебрякову, робітники Катеринославської мануфактури писали, що коли ще фабрика була в містечку Дубровні, постачати харчові припаси взялися А. Гершкович і Л. Волфович. Але вони стали «постачать борошно з половиною, яловичину погану, а згодом і зовсім тухлу, видавать нам борошно і яловичину в рахунок нашого жалування дорожче довідкової ціни та і то одержували по одному пуду, а в конторі вираховували пуд двадцять фунтів. Найкраща яловичина у Дубровні продавалась за пуд — карбованець двадцять копійок, а в конторі з нас вираховували за пуд і то з черв'яками два карбованці».

Недоброякісні продукти викликали масові захворювання робітників. Інколи адміністрація замість грошей видавала в рахунок заробітної плати сукно по завишених цінах, а робітники його продавали з великим для себе збитком.

Дуже мізерною була заробітна плата на Бахмутському і Торському казенних солеварних заводах. У другій половині ХVІІІ ст. солеварам платили по 1 коп. за пуд вивареної солі, ковалям — від 4 до 6¹/₂ коп. на день і допоміжним робітникам — по 4—5 коп.³

Різноманітність складу робітників на Луганському ливарному заводі зумовила різку строкатість їх заробітної плати. Робітники-майстрові мали річний оклад 24, 20 і 16 крб., а непов-

¹ ЦДІАЛ, ф. Мануфактур-контори, оп. 3, спр. 737, арк. 4—5; ф. Мануфактур-колегії, оп. 16, спр. 40, арк. 14.

² ЦДІАЛ, ф. Відділення мануфактур-експедиції державного господарства МВС, оп. 1, спр. 425. ф. Мануфактур-контори, оп. 3, спр. 420, арк. 2.

³ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Бахмутської заводської соляної контори, спр. 46, арк. 371.

нолітні — 8 крб. Крім того, майстрові згідно з законом 1799 р. одержували провіант. З метою заохочення адміністрація заводу час від часу виплачувала майстровим винагороду в розмірі півмісячного окладу. Приписані до заводу селяни одержували за перевіз 60 пудів вугілля по копійці за версту. При цьому вони мали зробити не менше 30 верст на добу.

Звичайно, офіціальні документи не показують справжнього становища робітників і прикріплених до Луганського ливарного заводу селян. Яскраво говорить про це «всеподданейшее прошение», подане на ім'я царя в січні 1818 р. уповноваженими селян Городищенської волості, прикріплених до заводу.

У скарзі-проханні селяни писали, що «з липня 1799 р. приписані до Луганського ливарного заводу... з накладенням на нас в цей завод з кожної ревізької душі вивозити щорічно по 120 пудів кам'яного вугілля, що добувалось від заводу і від сіл наших за 80, а в обидва кінці 160 верст. Але так, як ми живемо від заводу за 70 верст, то в три кінці складе 210 верст, що і виконувалось нами в 1799 — 1812 рр., з одержанням від заводу за названі 120 пудів вугілля 1 крб. 70 коп. Від цього ми стали зовсім злиденними, не бачимо навіть можливості виконувати заводську повинність»¹. З 1812 по 1817 р. селяни заборгували казні 108 тис. крб. Ця заборгованість мала місце тому, що коли приписний селянин не з'являвся на роботу, заводське управління наймало візників, платячи за виконану норму не 1 крб. 70 коп., як це було встановлено для приписних, а 7 крб. 80 коп. Вирахувавши з цієї суми 1 крб. 70 коп., контора решту грошей зараховувала в борг приписним².

У 1821 р. селяни Городищенської сотні були звільнені від заводської повинності, а в «неодмінні робітники» зараховувались селяни сіл Третьої Роти і Камінного Броду. Ці робітники терпіли різні утиски з боку маркшейдера Козіна, який не тільки завдавав їм великих матеріальних збитків шляхом надмірних вимог, а й доводив їх до злиднів тим, що примушував працювати і в святкові дні, і в гарячу пору збирання врожаю. При цьому робітникам доводилось працювати як на самого Козіна, так і на інших членів заводського управління. Найсильніших маркшейдер відправляв у вугільні шахти, де вони щоденно працювали по 12 годин.

На Луганському заводі і в шахтах та рудниках Донбасу заробітна плата вільнонайманих робітників дуже коливалась залежно від пори року. Весняний і особливо літній відплив робітників на польові роботи зумовлював підвищення заробітної плати. Пізньої осені і особливо взимку під час напливу робітників заробітна плата різко падала.

Казенні Шосткинський пороховий завод і київський завод

¹ ЦДІАЛ, ф. Комітету міністрів, алфавіт 8, запис від 19 січня 1818 р., арк. 509.

² Ю. Гессен, История горнорабочих СССР, т. I, М., 1926, стор. 261.

«Арсенал» обслуговувалися в основному військовозобов'язаними, які одержували частково і грошову плату. На Шосткинському заводі в 1805 р. була введена заробітна плата розміром 10 коп. на день. Постачаючи військовослужбовцям за рахунок зароблених грошей провіант, офіцери вдавалися до зухвалих обманів. Так, під час інспекторського огляду в 1829 р. було виявлено, що в борошно підмішано пісок і що провіант відпускається нижчим чином за невірною мірою¹.

Як відомо, під час створення Києво-Межигірської фаянсової фабрики до неї були приписані казенні селяни з Нових Петрівців і Вовків. Згідно з сенатським указом від 5 липня 1798 р. селяни-майстри звільнялись від сплати податків і одержували за працю винагороду². Заробітна плата на фабриці була двох видів: відрядна і постійне окладне утримання. В середньому вона дорівнювала 36 крб. на рік. Фабричні селяни розподілялись на дві групи: майстрових і поденників. Перші працювали постійно на фабриці, одержуючи відрядну, а деякі окладну плату, а другі — три дні на тиждень на фабрику, а три — на себе. На фабриці вони виконували допоміжні роботи. Майже всі приписані селяни займалися хліборобством. Під час жнив їм дозволялося працювати виключно на себе з тим, щоб пропущені дні вони відробили протягом того ж року.

Умови життя робітників були такими, що багаті з них, не маючи засобів до існування, змушені були брати в рахунок заробітної плати грошові аванси за місяць — два вперед. У 1829 р. за деякими з них рахувалось по 50 крб. і більше перебраних грошей, а загальна сума «перебору» дорівнювала 3576 крб. 74 коп.³. І це в той час як місячна заробітна плата всіх робітників становила 500—600 крб.

Згідно з розрахунковими книжками робітників у 1829 — 1830 рр. сторожу на фаянсовій фабриці платили — 12 крб. на місяць, станковим: одному від 3 до 26 крб., а другому — від 3 до 13 крб., робітникові, що працював на очистці і промивці глини, — від 3 до 14 крб.⁴. Наведені дані свідчать, що заробітна плата приписаних до Києво-Межигірської фабрики робітників була низькою і до того ж різко коливалась.

Робітники-селяни, що працювали на казенних підприємствах, перебували весь час під наглядом адміністрації, поліції, а це в свою чергу посилювало їх експлуатацію. На поміщицьких підприємствах панував позаекономічний примус. Власник самочинно переводив селян на фабричну панщину чи повертав їх на панщину в сільське господарство, сам установлював розмір поденної або відрядної плати, провіанту і наділу землі. В багатьох

¹ Столетие Шосткинського порохового заводу (1771—1871), стор. 42, 68.

² ЦДІА УРСР, ф. Києво-Межигірської, фаянсової фабрики, спр. 8, арк. 8—9.

³ Там же, спр. 461, арк. 5—6; 9, 15, 45.

⁴ Там же, спр. 434, арк. 27—28.

поміщицьких маєтках робітники працювали позмінно на промислового підприємстві і в сільському господарстві (по три дні), або «брат на брата» — одні в сільському господарстві, а інші на промислового підприємстві. При цьому робітники не одержували за фабричну працю будь-якої плати. Так, на Машівській мануфактурі К. Уварової у 1823 р. працювало 745 селян-кріпаків, які не одержували плати. Їх утримували селяни поміщиці, що жили в селах Машево, Жадово, Старе Жадово і в слобідці Машівській¹.

Часто на підприємствах поміщиків працювали селяни, які повністю були відірвані від хліборобства. В описі суконної мануфактури поміщика А. М. Будлянського (містечко Срібне, Прилуцького повіту) за 1797 р. відзначалось, що «працюють на фабриці визначені назавжди володільські селяни, які й живуть там. Ці люди не мають землі й особливої плати за працю не одержують, а постачаються і утримуються економією». На суконній мануфактурі князя О. А. Безбородка в слобідці Старогорядській — Остерській (біля м. Остра) працювали, як відзначається в одному офіційному документі, «визначені економією тимчасово з різних поміщицьких сіл, спроможні до фабричної суконної і ткацької полотняної (тут вироблялось і полотно. — Г. Г.) за борг володільської повинності. Робота продовжується шість місяців, починаючи з жовтня, а в літній час робітники відпускаються додому для виконання власних землеробських робіт»².

Не одержуючи за свою працю будь-якої плати, такі робітники вели жалюгідне існування. Робітники-кріпаки, що працювали в екіпажній майстерні поміщика Андрієвича (с. Пісочне, Кам'янецького повіту), звернулися в березні 1861 р. до подільського губернатора з скаргою, в якій писали, що «минає тому 13-й рік, як ми постійно перебуваємо на каретній фабриці свого поміщика, не одержуючи за те ніякої винагороди, яка нам за справедливостю належить. Через це ми не маємо ніяких засобів для прохарчування сімей своїх, бо мало того, що не платить нам жалування, але й не відводить нам ніякої землі для посівів і, крім того, жінки наші відробляють панщину нарівні з іншими селянами, а нам не дозволяють де-небудь заробляти на стороні на шматок хліба для прохарчування сімей наших»³.

Проте в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталістичних відносин поміщики все частіше практикували на своїх підприємствах видачу робітникам-кріпакам окладної і особливо відрядної плати. Ця плата видавалась в різних видах: грошима, харчами, одягом, взуттям і виробами. Вид і розмір плати цілком залежали від поміщика-підприємця.

¹ Чернігівський обласний державний архів (ЧОДА), ф. Канцелярії чернігівського губернатора, спр. 2114, арк. 181—182.

² ЦДІАЛ, ф. Мануфактур-колегії, оп. 16, спр. 36, арк. 11, 14.

³ ХМОДА, ф. Кам'янецького предводителя дворянства, спр. 161, арк. 2.

Введення подоби заробітної плати на поміщицьких підприємствах свідчило про невідповідність кріпосної праці капіталістичному виробництву, що невпинно розвивалось. Уже в документах останніх десятиліть XVIII ст. ми часто зустрічаємося з грошовою і натуральною платою, яку давали своїм кріпакам поміщики-підприємці. Так було на Топальській, Глушківській, Ряшківській та інших мануфактурах. У 80-х роках XVIII ст. на Топальській полотняній мануфактурі робітники одержували залежно від якості шматка парусини 73—85 коп., а в середньому — по 4 коп. на день на своїх харчах¹. При цьому всі робітники не мали орної землі і більшість їх — робочої худоби. В такому ж становищі перебували й монастирські кріпаки Любецької сотні, Чернігівського полку, що працювали на гутах, руднях і паперових підприємствах. Вони не мали також орної землі, а $\frac{2}{3}$ — навіть сінокосу. 67% робітників-селян були незабезпечені або недостатньо забезпечені робочою худобою.

На Ряшківській мануфактурі майстрові, що безпосередньо виготовляли сукна, одержували відрядну плату. За вироблення половинки сукна в 30 арш. власники платили від 5 крб. 23 коп. до 5 крб. 33 коп. Сукновали і ворсувальники за оброблення половинки сукна одержували 53 коп., а допоміжні робітники — винагороду по річному окладу: столяри — від 4 до 10 крб., ковалі — від 4 до 12 крб., сторожі — по 6 крб. Крім того, вони одержували по три четверті жита, півтора четверика крупи і по 12 ф. солі на рік. Гроші і продукти видавались щомісяця².

У першій половині XIX ст., як і раніше, в Ряшківській мануфактурі практикувалися різні види оплати праці. У 1816 р. відрядну плату одержували ткачі, скребальники, кардовщики, прядильники і шпульники. Невелика частина прядильників «по старості і бідності» одержувала, крім відрядної плати, місячний харчовий пайок. На Миколаївській «фабриці», що була однією з складових частин Ряшківської мануфактури, працювали місцеві селяни-дворові, які одержували річний оклад і харчі. Переведені ж сюди робітники з сіл Ряшок, Рокитної та інших місць одержували відрядну плату. На Рокитнянській каразейній фабриці за шматок каразей платили від 75 до 95 коп. ткачу і 20 коп. шпульнику. Проте відсутність даних про розмір виробітку не дає можливості підрахувати суму заробітку окремого майстрового.

Ще нижчим був рівень заробітної плати на Глушківській суконній мануфактурі. В 90-х роках XVIII ст. тут ткачі одержували до 5 коп. на день, скребальники і кардовщики — 3 — 4 коп., прядильники — 0,8 коп., шпульники — 0,7 коп., снуваль-

¹ Опис Новгород-Сіверського намісництва, стор. 294; К. Пажитнов, Очерки по истории рабочего класса на Украине, стор. 14.

² В. Бухина, К истории крепостной мануфактуры (Ряшковская суконная «фабрика»), «Исторические записки», № 32, стор. 108.

ники і бабинщики — 0,4 коп.¹. На Глушківській мануфактурі плата була також відрядною. Наприклад, два ткачі за вироблення половинки сукна одержували 1 крб. 50 коп., шпульники — 10 коп., скребальники — 50 коп., прядильники — 25 коп., снувальники — 8 коп., валяльники — 6 коп.²

Практикувалася заробітна плата кріпакам і на поміщицьких гутах, поташнях і руднях. Відомо, що в 1771 р. на Блешківській гуті К. Разумовського два майстри одержували 26 крб. на рік, робітники — третю частину виробленого скла, шурувальники печі і дроворуби — по 10 коп. на тиждень³.

У першій половині ХІХ ст. плата кріпакам за працю найчастіше була на суконних фабриках, а також частково на цукрових заводах. З відомостей про київські суконні фабрики 40-х років ми дізнаємось, наприклад, що на Таганчанській фабриці, яка належала поміщику Г. Понятовському, існувала відрядна і окладна плата. Робітники-кріпаки поміщика Головинського, що працювали на Стеблівській суконній фабриці, одержували на місяць від 1 крб. 25 коп. до 7 крб. А вільнонаймані робітники заробляли від 7 до 13 крб. сріблом на місяць.

Введення поміщиками деякої подоби заробітної плати на промислових підприємствах аж ніяк не означало відмовлення їх від примусової праці. В одній із статей тогочасного офіційного органу промисловців і купців («Журнала мануфактур и торговли», № 6, 1832) з приводу цього говорилося, що і при виконанні кріпаками робіт на підприємстві за панщину і при одержанні заробітної плати «підкора майстрових поміщику повна, беззаперечна, і він розпоряджається ними за своєю волею... Сама навіть плата залежить від його сваволі, і вони не мають права на це скаржитись».

Значна частина робітників, що працювали в цукровій промисловості, була кабальною. Поміщик-цукрозаводчик Бобринський наймав велику кількість селян, укладаючи договори з поміщиками Київської, Полтавської, Чернігівської, Могильовської, Мінської і Смоленської губерній. Повсякчас проводилась контракція робочої сили на заводи Бобринського і з складу державних селян — «неплатників податків». Коли заробіток кріпосних забирав собі поміщик, то заробіток державних селян йшов на сплату недоїмок.

Голоду, холоду і цілковитого виснаження зазнавали закаблені робітники, відправляючись у далекі місця на заробітки (звичайно, не для себе, а для поміщика). Нестерпне становище законтракованих селян під час тривалого переходу, а також на

¹ П. Матвиевский, Бунтари Глушковой мануфактуры, Курск, 1949, стор. 29.

² Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Харківського і воронезького губернатора, спр. 117, арк. 10.

³ В. Модзалевський, назв. праця, стор. 41—42.

місці роботи іноді ставало предметом листування між поміщиком і конторами цукроварень. Так, поміщик Ф. Ю. Міклашевський (Могильовська губернія, містечко Толочин) 28 жовтня 1843 р. в листі головному управляючому директору смілянських заводів І. Я. Дупану писав: «Під час подорожі на байдаках у Київську губернію і з дня початку роботи на місці підрядчики дають харчі невідповідно з умовами контракту. Бували випадки, що в дорозі і на місці по дню не було хліба, і люди, будучи голодними, шукали їжі, розійшовшись по різних місцях... До цього часу не дається яловичина, борщ за пунктом контракту, посуд, потрібний для тримання їжі, і квартири, придатні для життя, крім однієї казарми на 50 осіб»¹.

Систематично порушуючи контракти, Бобринські не зупинялись перед тим, щоб позбавити закабалених робітників навіть жалюгідного сніданку і замінити дорожчі харчові продукти на дешевші. Такі операції давали їм можливість «зеконормити» на кожному робітнику по 1 крб. 50 коп. У деяких договорах з поміщиками смілянська контора диктувала таку зухвалу умову: «Жалування і видача пайка (селянам. — І. Г.) на час хвороби припиняється»².

У той час коли цукрозаводчики висмоктували останні сили закабалених робітників, поміщики-власники докладали всіх зусиль, щоб одержати більше грошей. Вони виступали проти того, щоб роздязненим і розутим робітникам адміністрація заводу видавала в рахунок заробітної плати одяг і взуття, вимагали не давати їм на руки грошей, зароблених у святкові дні³.

Власники і адміністрація підприємств часто обдурювали кабальних робітників, навмисно зменшували кількість вироблених ними днів. Ташанська економія князя М. П. Голіцина у своєму листі від 16 березня 1845 р. писала смілянській головній конторі, що її селяни, які працювали на заводах Бобринського, скаржились, що заводська адміністрація не записала їм багато вироблених днів. Зокрема, Михайлу Горовому за жовтень записано тільки 19 днів, а в наступні місяці — немає жодного дня. Десяти кухаркам виписано замість 5 крб. 58 коп. кожній лише по 3 крб. 33 коп. Набагато зменшили цукрозаводчики число днів, які виробили в 1846 р. закабалені селяни — військові поселенці⁴.

Інкони поміщики здавали в оренду свої промислові підприємства разом з робітниками, селянами — кріпаками, що працювали на них, купцям, які за тогочасним царським законодавством не мали навіть права користуватись кріпосною працею. Становище

¹ ЦДІА УРСР, ф. Смілянської головної контори цукрових заводів гр. Бобринських, спр. 2143, арк. 2.

² Там же, спр. 2444, арк. 114; спр. 2196, арк. 145; спр. 1377, арк. 46.

³ Там же, спр. 2143, арк. 8; спр. 2149, арк. 197.

⁴ Там же, спр. 2173, арк. 9; спр. 2149, арк. 55—56; спр. 2173, арк. 9.

таких робітників нічим не відрізнялось від становища тих робітників, яких здавали поміщики підприємцям. У шостому номері «Журнала мануфактур и торговли» за 1832 р. про цих робітників писалось, що вони працюють тільки за хліб, не одержуючи ніякої плати за свою роботу, і навіть на випадок хвороби хазяїн відправляє їх додому. Орендар, до якого переходила від поміщика влада над робітниками, докладав усіх зусиль, щоб за рахунок жорстокої їх експлуатації одержати якомога більше прибутків.

Про нестерпне становище відданих у кабалу до купця робітників переконливо свідчить скарга дівчат-кріпачок с. Обарова, Ровенського повіту, які працювали на суконній фабриці. Князь Четвертинський, говорилось у скарзі, здав у 1842 р. в оренду купцям суконну фабрику. Послані туди селяни і селянки (серед них багато малолітніх) не тільки не одержували будь-якої винагороди, а й змушені були самі утримувати себе. Влітку вони протягом двох тижнів повинні були працювати на панських ланах¹. Ця скарга розглядалась протягом 1848—1852 рр. в земському і повітовому судах, але дівчата-кріпачки так і не добились полегшення свого становища.

Підсумовуючи огляд даних про заробітну плату робітників на промислових підприємствах України кінця XVIII і першої половини XIX ст., слід, по-перше, відзначити відсутність будь-якого загального законодавства, що в тій чи іншій мірі регулювало б оплату праці і, по-друге, надзвичайну різноманітність форм і характеру заробітної плати. Залежно від домовленості з підприємцем і строку найму робітникам визначалась плата почасова — поденна, місячна, сезонна, річна — і відрядна (поштучна). При цьому враховувалось, на своїх чи хазяйських харчах працюватиме робітник.

У досліджуваний період заробітна плата робітників часто мала натурально-грошовий характер. Це було зв'язано, з одного боку, з недорозвиненістю капіталістичних відносин і, з другого — з прагненням підприємців закабалити робітників і привласнити якомога більше зароблених ними грошей. З метою зменшення заробітної плати робітників власники застосовували штрафи, прями обрахунки, заплутували облік вироблених днів, влаштовували біля промислових підприємств шинки, зухвало відмовляли у виплаті зароблених грошей.

В кінці XVIII і протягом першої половини XIX ст. заробітна плата номінально зростає, проте реальна заробітна плата залишалась майже без змін. У порівнянні з іншими галузями промисловості вищий рівень оплати праці був на машинобудівних заводах та вугільних шахтах. На рівень заробітної плати мали великий вплив пора року, потреба в робочій силі, наявність робітників, що пропонували свої руки. При всіх умовах жінки і діти одержували значно нижчу плату, ніж чоловіки.

¹ ЖОДА, ф. Новоград-Волинського повітового суду, спр. 281, арк. 1.

Матеріали про заробітну плату робітників України кінця XVIII і першої половини XIX ст. яскраво ілюструють переплетення в тогочасній промисловості капіталістичних і феодално-кріпосницьких відносин. Відсутність заробітної плати на багатьох поміщицьких підприємствах, самовільне визначення підприємцями-кріпосниками мізерної заробітної плати, значно нижчої від плати вільнонайманим робітникам, встановлення непосильних норм, привласнення поміщиками заробітку кабальних робітників, насильне приписування урядом селян до казенних підприємств з виплатою їм незначної натуральної чи грошової плати, примушування до відробітків неспроможних платників податку — все це обумовлювалось переважаючою тоді феодално-кріпосницькою системою, яка гальмувала дальший розвиток продуктивних сил, перешкоджала зростанню і поширенню прогресивного на той час капіталістичного способу виробництва.

* *
*

Одержуючи незначну заробітну плату, робітники жили й працювали в приміщеннях, які не відповідали елементарним вимогам санітарії і гігієни. Основна частина вільнонайманих робітників жила в приміщеннях, що знаходились безпосередньо при мануфактурах, фабриках і заводах. Це давало можливість підприємцям ізолювати їх, а також держати під пильним поліцейським наглядом. На Катеринославській казенній суконній мануфактурі, крім спеціального наглядача, був поліцейський прапорщик, який наглядав за поведінкою робітників.

Заводські робітники жили в казармах. Уявлення про ці казарми може дати опис, зроблений І. Нечуй-Левицьким у відомому творі «Микола Джеря». Зокрема, про казарми Стеблівської цукроварні він пише: «Між білими, чистими німецькими домиками, між зеленими вербами чорніли дві довгі казарми для бурлака. Казарми були довгі, обідрані, з оббитими дощем стінами. Можна було подумати, що то кошари для овець, а не хати для людей. На кінці кожної казарми в кутку стояли здорові казани, замуrowані в цегляну піч, де варили бурлакам їсти». Ще гіршими були казарми Черкаської цукроварні. «Казарми, — відзначає Нечуй-Левицький, — довгі без міри, були ще поганіші, ніж на Стеблівській сахарні. В хаті було повно барлогу, як у свинюшниках: там стояв якийсь чад од махорки, од гнилої соломи, од нечистої одежі, од кислого борщу, од бурлацьких онуч».

Брудні, вогкі і темні були казарми для робітників Шосткинського порохового заводу. В деяких місцях зіяли в стінах дірки. Постіль мали лише окремі робітники. В 1859 р. на заводі налічувалося 3360 чоловік, з яких 450 жило у власних будинках, а решта — в казармах, розрахованих тільки на 640 чоловік¹. Можна

¹ Столетие Шосткинського порохового заводу (1771—1871), стор. 68, 91.

собі уявити тісноту в приміщенні, де на одне місце припадало п'ять чоловік.

Робітники-селяни, як правило, жили в своїх темних, вогких і задушливих хатах, але нерідко траплялись випадки, коли поміщики і органи царської влади (на казенних підприємствах), відриваючи зовсім селян від землі, влаштовували для них постійні житла, тобто казарми, біля фабрик і заводів. Інколи не було навіть таких жител, і тоді робітникам доводилось жити в тих же майстернях, де вони працювали цілий день. В цих приміщеннях завжди були вогкість і затхлість. Робітники спали на підлозі або на робочих столах.

Дуже тяжкими були умови праці на бахмутських і торських соляних заводах. Взимку робота проводилась на сильному, пронижливому вітрі і при такому тумані, що нічого не можна було розглядіти. Характерно, що коней, які приводили в рух «розсолі-підіймальну машину», міняли протягом доби три рази, а люди в тяжких умовах змушені були працювати понад 12 годин. Внаслідок таких умов у солеварів туберкульоз був професійною хворобою і рідко хто з них доживав до старості¹.

Задуха влітку, а морози взимку дошкуляли шахтарям. Вони працювали під землею при поганому освітленні, у вологій атмосфері, насиченій вугільним пилом, газами, при постійній небезпеці вибухів і обвалів. У тяжких умовах доводилось працювати бадійщикам при відливів води. «Волога, вітер і мороз — ось три елементи, — говорив один з дослідників у 1860 р., — з якими доводиться боротися їх загартованому здоров'ю».

У таких же умовах змушені були працювати і робітники цукроварень. Офіціальний орган промисловців і купців «Журнал мануфактур и торговли» в 1853 р. писав, що «нерідко заводи складались із темних і тісних приміщень, в яких всередині було так переплутано розміщення обладнання, що воно перешкоджало роботам, потребувало зайвого палива. Заводи були позбавлені двох важливих умов успішного виробництва: чистоти і світла, від чого утворювались закис і бродіння в соках»².

У приміщеннях, де мили і розтирали на кашку буряки, була постійна мокрота і вогкість. Безперервна ручна праця в воді і соку викликала ревматизм пальців, водянки і виразки, які ятрились, завдаючи великого болю робітникам. У приміщенні, де ручним способом віджимався сік з кашки, робітники від надмірних зусиль надривались, наживали грижі і кровохаркання. Нестерпна задуха стояла в пробілочному цеху. Робітникам доводилось тут працювати при температурі 40° без відповідної вентиляції. Усі приміщення цукроварень освітлювались гасовиками або навіть каганцями.

¹ К. Пажи́тнов, Положение рабочего класса в России, т. I, Л., 1925, стор. 173; Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Бахмутської заводської соляної контори, спр. 44, арк. 163.

² «Журнал мануфактур и торговли», № 1, 1853, стор. 145.

Неприспосованість приміщень викликала масові захворювання серед робітників Києво-Межигірської фаянсової фабрики. Особливо багато хворіло на «простудну пропасницю, гарячку, лому в грудях, ногах, поясниці». На 8 вересня 1829 р. з 48 хворих 31 хворів на пропасницю і 7 — на гарячку¹.

На тогочасних мануфактурах, фабриках і заводах не було ніякої техніки безпеки, в результаті чого щоденно траплялись нещасні випадки, які закінчувались смертю або каліцтвом робітників. Дуже часто в шахтах і рудниках відбувались обвали, розриви канатів, вибухи, що звичайно супроводжувалось людськими жертвами.

На Шосткинському заводі стались значні вибухи пороху в 1804, 1810, 1830 рр. Всі вони приводили до смерті і покалічення багатьох робітників.

З 26 хворих, які значились серед робітників Києво-Межигірської фаянсової фабрики на 13 січня 1829 р., 5 хворіли через покалічення². 24 січня 1841 р. на фабриці загинув сторож Григорій Коноваленко, попавши під діюче водяне колесо³.

Липовецький повітовий стряпчий у своєму рапорті від 24 січня 1845 р. писав київському генерал-губернатору, що селянин Кирило Кирилюк (с. Кам'яногірка), який безвихідно цілий тиждень знаходився в приміщенні поміщицької гуральні, помер від задухи спиртним газом, бо була відсутня вентиляція⁴.

У грудні 1858 р. на Київському пивоварному заводі купчихи Марр (на Куренівці) стався нещасний випадок. У казан з киплячим вином упав робітник І. Величковський. Незабаром він помер від опіків.

Квартальний наглядач, оглянувши завод, констатував, що «при цьому казані нема ніякого пристосування, що захищало б від небезпеки». Незважаючи на цілковиту очевидність вини купчихи Марр, вона не була притягнута до відповідальності⁵.

Даючи пояснення куренівському квартальному наглядачеві, купчиха з усією серйозністю доводила, що не вона винна в смерті робітника, а сам робітник, який упав у казан. Покалічені робітники та їх сім'ї прирікались на жебрацьке існування. Така ж була доля сімей тих робітників, які загинули на виробництві. Про державні пенсії тоді і згадки не було. Інколи практикувалась пенсійна допомога, але вона була мізерною. Відомо, наприклад, що вдовам майстрових Києво-Межигірської фаянсової фабрики, «які залишились з малими дітьми в тяжкому становищі», видавалась з пенсійного заводського капіта-

¹ ЦДІА УРСР, ф. Києво-Межигірської фаянсової фабрики, спр. 498, арк. 384, 461.

² Там же, арк. 384.

³ Там же, спр. 1317, арк. 3.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, таємна частина, 1845, спр. 38.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. Київського магістрату, спр. 374, арк. 2—3, 10.

лу щомісячна допомога в розмірі 50 коп. сріблом до вступу дітей їх на фабрику»¹.

Надмірна експлуатація, мізерна заробітна плата, жахливі умови життя і праці — все це викликало масові захворювання і смертність робітників. На цукрових заводах гр. Бобринських умирали за сезон десятки робітників. Це підтверджує, зокрема, рапорт управління Яблунівського цукрового заводу від 16 грудня 1846 р., в якому воно просило смілянську головну контору «вимагати повернення з софіївської лікарні після померлих селян князя Радзивіла, відправлених з Яблунівського заводу, одяг і взуття, як значиться за доданим при цьому списку 9 кожухів і 10 пар чобіт»². Шептаківська вочинна контора княгині А. П. Голіциної в листі до смілянської головної контори писала 9 січня 1859 р., що через недбайливий догляд за хворими селянами, які були віддані за контрактом на роботи в цукрові заводи, п'ять уже померло³.

Робітник, занедужавши на фабриці чи заводі, не міг сподіватись на медичну допомогу. Вона була майже скрізь відсутня. Яскравою ілюстрацією цього можуть бути хоч би такі цифри. Згідно із звітами губернаторів, в Слобідськоукраїнській губернії в 1828 р. було лише 40 лікарів, а в Полтавській у 1829 р. — 47. У Київській губернії в 1859 р. налічувалось 125 лікарів, з яких тільки 32 перебували на службі. Із тих, що працювали, 9 було у Києві, а 23 — у повітових містах. У Херсонській губернії в 1857 р. було всього 25 лікарів, 12 фельдшерів і 15 аптекарів. На 12 860 чоловік населення в Херсонській губернії припадав один лікар. І не дивно, що там, як пише А. Шмідт, «всяка епідемія зникає тільки тоді, коли особливі умови її існування припиняються і коли вона зробить своєю жертвою майже всіх людей, які схильні до цього захворювання»⁴.

Лікарень було дуже мало, до того ж з незначною кількістю місць. Серед робітників Шосткинського заводу часто хворіло до 250 чоловік, а в лазареті було тільки 100 місць. Хворі робітники залишались напризволяще. В жодному з тогочасних повітових місць не було більше однієї невеликої лікарні.

У 1849 р. в окрузі Луганського заводу налічувалось близько 11 тис. чоловік. Проте там було тільки три невеличкі лікарні: безпосередньо на заводі (30 ліжок), на Лисичанських копальнях (20 ліжок) і на Катерининському руднику (6 ліжок)⁵.

¹ ЦДІА УРСР, ф. Києво-Межигірської фаянсової фабрики, спр. 2313, арк. 33.

² ЦДІА УРСР, ф. Смілянської головної контори цукрових заводів гр. Бобринських, спр. 1316, арк. 8.

³ Там же, спр. 2196, т. 2, арк. 225.

⁴ ХОДА, ф. Харківського губерньського статистичного комітету, спр. 25, арк. 16; А. Шмидт, назв. праця, стор. 641, 643; ЦДІАЛ, ф. Центрального статистичного комітету, спр. 42, арк. 101; спр. 13, арк. 41, 47; КОДА, ф. Київського губерньського статистичного комітету, спр. 52, арк. 20.

⁵ ООДА, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, спр. 21, арк. 7.

Недостача лікарських установ поєднувалася з дуже примітивним, неефективним лікуванням. Медичний департамент міністерства внутрішніх справ у своєму циркулярі від 13 березня 1840 р. лікарським управам змушений був визнати зовсім незадовільний стан лікування хворих у міських лікарнях.

Органи царської влади відпускали мізерні суми грошей на лікарні. Сквирський повітовий лікар у своєму рапорті від 31 січня 1820 р. повідомляв київську лікарську управу про те, що невистачає грошей на конче необхідні витрати лікарні, бо асигнується щорічно всього по 60 крб. Між іншим, цю суму було визначено ще в 1805 р., і вона до 1820 р. незмінно повторювалась¹. Лазарет на Києво-Межигірській фаянсовій фабриці утримувався за рахунок вирахувань із зарплати робітників по 1 коп. з кожного карбованця².

Лікарні перебували в дуже поганому стані. Про це яскраво розповідалось у доповідній записці таращанського, липовецького і сквирського повітових лікарів київській лікарській управі (жовтень 1820 р.)³. Бригадний командир 30-го округу внутрішньої варти в донесенні від 12 вересня 1825 р. писав чернігівському губернатору, що всі міські лікарні в Чернігівській губернії зовсім занедбані. Приміщення їх не пристосовані, відсутні або майже відсутні лікарняні речі, не організовано відповідного харчування. В зв'язку з цим «всі їх (лікарів. — І. Г.) старання для кращого лікування хворих медикаментами залишаються марними»⁴.

Під час огляду міських лікарень у 1839 р. інспектор харківської лікарської управи в журналі відзначав, що в м. Змієві лікарня міститься в найманому непристосованому, низькому і вологому приміщенні. Аптека дуже тісна і необладнана. У ній нема навіть шафи для ліків. В усіх лікарнях невистачало одягу, білизни і посуду. Лебединська лікарня не мала навіть термометра і годинника⁵.

У міських лікарнях робітники не лікувались ще й через високу плату за лікування. В лікарні полтавського «приказа общественного призрения» за місяць бралась плата в розмірі 5 крб., а з хворих «з запущеними цинготними ранами і французькими хворобами»⁶ — 10 крб. Звичайно, таких грошей ніколи не міг мати робітник. Умови лікування і засоби лікування були такі, що хворі, потрапивши в лікарню, намагались якомога швидше залишити її⁷.

¹ КОДА, ф. Київського губернського правління, спр. 5873, арк. 1.

² ЦДІА УРСР, ф. Києво-Межигірської фаянсової фабрики, спр. 2160.

³ КОДА, ф. Київського губернського правління, спр. 5873, арк. 41—42.

⁴ ЧОДА, ф. Чернігівського губернського правління, спр. 675.

⁵ ХОДА, ф. Канцелярії слобідськоукраїнського губернатора, 2 стід. оп. 121, спр. 282, арк. 2.

⁶ Так називались тоді венеричні захворювання.

⁷ Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 10, стор. 236.

Царський уряд не вживав будь-яких заходів щодо охорони здоров'я робітників, а власників промислових підприємств і майстерень інтересував робітник доти, доки був здоровий. У вересні і жовтні 1847 р. виникло масове захворювання серед робітників, які працювали на дніпровських порогах¹. Але підрядчики не звертали на це уваги. До того часу, поки робітники тримались на ногах, підрядчики не давали їм спокою, а потім залишали в казармах без лікарського нагляду і медичної допомоги².

Дуже незначна кількість лікарень і лікарів, вкрай недостатнє число лікарняних ліжок, недостача, а то й цілковита відсутність конче потрібних медичних інструментів і медикаментів у лікарнях, висока плата за лікування, бездушне ставлення до хворих робітників з боку підприємців, підрядчиків і наглядців, відсутність законів про охорону здоров'я робітників — все це яскраво характеризує «піклування» пануючих класів про трудящих, за рахунок експлуатації яких вони вели своє розкішне паразитичне життя.

Пригноблені експлуаторами робітники жили в безпросвітній темноті, були зовсім неписьменними. Пануючі класи і органи їх влади всіляко насаджували в селах і містах церкви та шинки, тримали в жалюгідному стані і ту незначну кількість шкіл, що існувала. Доступ у школу для дітей робітників був закритий. Все це робилось для того, щоб, отруївши свідомість трудящих, перетворити їх в покірних рабів. Але марними були намагання експлуаторів. Робітники й селяни, не мирячись з своїм рабським становищем, вели рішучу боротьбу проти визиску й сваволі, за поліпшення умов життя, за визволення з-під нестерпного феодално-кріпосницького гніту.

¹ Їх відрядило правління ІХ округу шляхів сполучення. Тут були селяни-робітники з Мінської, Могильовської губерній, з ряду російських губерній, а також з Полтавської, Катеринославської та інших губерній України.

² ДПБ УРСР, Відділ рукописів, II, № 24032.

К. І. СТЕЦЮК

**З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ
НА УКРАЇНІ В 60-х РОКАХ XVII ст.
(Чорна рада 1663 р.)**

Події так званої Чорної ради¹ мають значну кількість дослідників. Про неї писали представники буржуазної історіографії А. Востоков², С. Соловйов³, М. Костомаров⁴, В. Ейнгорн⁵. Ці події висвітлювалися і в працях буржуазно-націоналістичних істориків, зокрема М. Грушевського і П. Куліша⁶.

Представники буржуазної і буржуазно-націоналістичної історіографії зображували події Чорної ради як вияв боротьби між претендентами на гетьманство, затушовуючи класові корені цієї боротьби.

В радянській літературі з цього питання немає спеціальних досліджень. Коротко про Чорну раду подається в роботі М. Марченка⁷, де автор правильно підкреслює, що «вона була найяскравішим проявом класової боротьби на Лівобережжі».

Певне місце Чорній раді відводить А. Гриценко у своїй кандидатській дисертації «Антифеодальна боротьба селянських мас Лівобережної України». Але в цій дисертації Чорна рада висвітлюється лише побіжно, до того ж в ній не дається повної картини подій початку 60-х років XVII ст., тісно пов'язаних з Чорною радою 1663 р.

¹ В даній статті вживаються два терміни: 1) «Чорна рада» як назва історичної події, 2) чорна рада як назва ради, в якій брала участь «чернь», тобто широкі народні маси.

² А. Востоков, Нежинская рада 1663 г., журн. «Киевская Старина», № 5, 1888.

³ С. Соловьёв, История России с древнейших времен, кн. III, т. XI, СПб., 1894.

⁴ Н. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Исторические монографии и исследования, кн. V, т. XII, СПб., 1905.

⁵ В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII ст., М., 1899.

⁶ П. Кулиш, Чёрная рада, М., 1857.

⁷ М. Марченко, Борьба России и Польши за Украину (1654—1664 гг.), К., 1941.

Кінець 50-х років XVII століття на Україні відзначився широким народним рухом, спрямованим проти зрадницької політики старшинської верхівки на чолі з Іваном Виговським, яка ставила своєю метою відірвати Україну від Росії. У вересні 1658 р. Виговський зі своїми поплічниками Ю. Немиричем, Г. Лісницьким і Г. Гуляницьким підписали Гадяцьку угоду, за якою Україна по суті мусила повернутися під польсько-шляхетське іго з його соціальним, національним і релігійним гнітом. За цією угодою польським панам надавалось право повертатися до своїх колишніх маєтків на Україні. Це була змова нікчемної купки зрадників з шляхетською Польщею, спрямована проти українського і російського народів.

Українські буржуазні націоналісти піднімали на щит гетьмана Виговського і вихваляли укладену ним ганебну Гадяцьку угоду. Вони марно намагалися довести, що ця угода була великим благом для українського народу. Історичні факти рішуче спростовують ці твердження.

Український народ відповів на підписання Гадяцької угоди вибухом обурення, яке переросло в повстання, очолене прославленим сподвижником Богдана Хмельницького Іваном Богуном, кошовим Запорозької Січі Іваном Сірком, а також Іваном Безпалим. На допомогу повстанцям російський уряд послав свої війська під командуванням Г. Ромодановського, який і діяв разом з козацькими частинами Івана Безпалого. Виговський змушений був утекти в Польщу. Український народ дав рішучу відсіч зрадницьким спробам шляхетсько-старшинської верхівки відірвати Україну від Росії.

Ця старшинська група на чолі з Г. Лісницьким і Г. Гуляницьким, що дотримувалася шляхетсько-польської орієнтації, притихла лише на деякий час, чекаючи слушної нагоди, щоб знову почати свою чорну справу запродавства інтересів трудящих мас України.

Маючи тісний зв'язок з цією групою, шляхетська Польща в цей час стала посилено готуватись до війни з Російською державою. З цією метою вона припинила війну з Швецією, уклала угоду з кримським ханом про військову допомогу. Восени 1660 р. польсько-шляхетські війська вдерлись на Україну.

Скориставшись невдачами російських військ під Чудновом і козацьких частин під Слободищами¹ шляхетсько-старшинська верхівка, прикриваючись іменем Хмельницького, підписала з польською шляхтою 17 жовтня 1660 р. Слободищенський трактат, за яким передбачався відрив України від Росії і підкорення її шляхетській Польщі. Юрій Хмельницький — цей недостойний

¹ Акты, относящиеся к Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (Акты ЮЗР), т. V, СПб., 1867, № 20, стор. 37; № 21, стор. 38—42.

син великого батька — виявився нікчемною особою, маріонеткою в руках пропольської групи української феодальної знаті.

Польським панам і зрадницькій старшинській групі Юрія Хмельницького з великими зусиллями вдалося підкорити лише Правобережну Україну (без Києва), але й там не припинялись повстання. Їх намагання захопити Київ не мали успіху: його захищав сильний гарнізон російських ратних людей і козацьких частин.

Не маючи підтримки в народі, Юрій Хмельницький змушений був на початку 1663 р. відмовитись від гетьманства. Гетьманом Правобережної України при підтримці правлячих кіл шляхетської Польщі був проголошений Павло Тетеря — ставленник і слухняний агент польських панів. Група феодалів (до неї належав і Тетеря), яка орієнтувалась на шляхетську Польщу, була реакційною силою, що надовго затримала возз'єднання відірваного Правобережжя з Лівобережною Україною, яка була в складі Росії.

Оскільки влада гетьмана Тетері, що трималася у значній мірі завдяки допомозі польських панів, поширювалася лише на Правобережну Україну, постало питання про обрання гетьмана на Лівобережжі.

Підготовка до ради для виборів гетьмана і сама рада на Лівобережній Україні відбувалися в умовах гострої класової боротьби. Швидке зростання великого землеволодіння після визвольної війни 1648—1654 рр. було нерозривно зв'язане з посиленням феодального гноблення селян, які відбували «послушенство»¹ в різних формах не тільки в маєтках монастирів і шляхти, але і в маєтках рангових.

Селяни змушені були віддавати феодалам не менше десятої частини зібраного врожаю або платити грішми, возити на панський двір дрова, косити сіно, працювати на користь землевласника один-два дні на тиждень. В універсалах повинності селян не перелічувались, але вказувалося, що вони повинні відбувати «звичкное послушенство». Козацька старшина в той час повела наступ на права рядових козаків і міщан, обмежуючи їх у землеволодінні, торгівлі і промислах, порушуючи часто права міського самоврядування.

На утримання органів державного управління, війська, суду на Україні, як і в інших частинах Росії, збиралися з селян і міщан численні податки і збори².

¹ Акты ЮЗР, т. X, СПб., 1878, № 8, стор. 487—488, 488—502, 462—463; Акты Западной России, т. V, СПб., 1853, № 25—26, стор. 85—86; № 29, № 43, № 46; А. Лазаревский, Описание Старой Малороссии, т. III. К., 1903, стор. 87, 325, 395; Малороссийские посполитые крестьяне, К., 1908, стор. 22—35; М. Ткаченко, Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVI—XVII вв., т. I, вип. I, К., 1931, стор. 69, 80, 119, 121, 132, 137, 141.

² Акты ЮЗР, т. X, стор. 632—633; В. Романовский. Очерки по истории государственного хозяйства Украины XVII века (Докторська дисертація), розд. II.

Внаслідок різних обставин царський уряд протягом другої половини XVII ст. не збирав податків на Україні, і їх збір козацька старшина повністю зосередила в своїх руках. Вона безконтрольно розпоряджалася зібраними податками і за рахунок цього збагачувалася.

Найбільшим податком була стація¹, яка стягувалася з селян і міщан продовольством і частково грішми і йшла на утримання війська. Рсзміри стації були різні і залежали від місцевих умов. Постійної одиниці оподаткування в той час не було; стація бралася в одних місцевостях з кількості волів і коней, а в інших — із землі.

На користь гетьманській адміністрації йшла покозанщина — податок² на гуральництво і тютюнова десятина, яку сплачували посполиті, що сіяли тютюн.

Значну статтю прибутку гетьманської адміністрації становило мито від продажу горілки, дьогтю, тютюну, від збору за помел зерна. Стягування цього мита, а також мита на товари, які ввозилися і вивозилися, віддавалось на відкуп, в оренду, окремим особам³. Крім податків, які йшли на користь гетьманській адміністрації, селяни і міщани ще й утримували органи міського самоврядування (магістрати і ратуші), давали податки на церкву у формі осінщини, помірною, вагового і торгового. На Лівобережжі розмір цих повинностей не був точно визначений. Селяни і міщани змушені були також виконувати на користь гетьманської адміністрації і такі повинності: направляти підводи для службових осіб гетьманської адміністрації і царського уряду, віддавати квартири в розпорядження військ. Жителі сіл повинні були будувати і ремонтувати мости, греблі, млини.

Весь податковий тягар лягав на селян і міщан. Пануючий клас — старшина, шляхта і духовенство — був звільнений від податків і повинностей.

Рятуючись від феодального гніту, пригноблені маси тікали на Запорожжя. Втікачі приносили з собою дух обурення і протесту проти козацької старшини, гетьманів і заможного городского козацтва. Настрої пригноблених мас у той час відбиті у висловлюваннях і листах запорожців. Вони говорили, що у війську запорозькому ніколи не бувало, щоб гетьман, полковники, сотники і всі старшини в містах і селах володіли селянами і мі-

¹ Акты ЮЗР, т. VI, СПб., 1869, № 31, стор. 82; т. XV, СПб., 1892, № 6, стор. 304; В. Романовский, назв. праця, розд. II; М. Грушевський, Історія України-Русі, т. IX, ч. 1, К., 1928, стор. 20, 538, 651.

² Акты ЮЗР, т. XIV, СПб., 1889, № 30, стор. 701—702; Филарет, Историко-статистическое описание Черниговской епархии, вып. VII, стор. 8.

³ Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда, Чернигов, 1908, стор. 65, 120; Материалы по отечественной истории, т. I, К., 1853, стор. 4—5; В. Барвинский, Заметки по истории финансового управления в Гетманщине, Сборник статей в честь В. П. Бузескула, Х., 1914, стор. 824—826.

щанами без будь-яких на те прав і привілеїв. Навіть у давні часи (до визвольної війни) маєтності мали лише за королівськими привілеями. У той час, підкреслювали запорожці, «гетманської де и полковников и всяких начальных людей и рядовых черкас и мещан городовых только и вольности было, хто и где займет порожнее место земли и лугу и лесу, да огородит или окопает, да поселитца семьею да тем и владеет в городбе своей, а крестьян де на тех землях... кто собою заняв, никому не волно держать...

А ныне де гетман и полковники и все начальные люди и все городовые места и пустовные позаняли сами по себе да... владеют сами своим самовольством и черных людей... отяготели так, что и в Царегороде под бусурманом крестьяном такой тяготы не положено»¹. В листах до всієї «городової» черні запорожці закликали не вірити «зрадникам-старшинам», не слухати їх зазивних листів, не губити себе «для проклятого шляхетства людського», підкреслюючи, що «чернякам того шляхетства не надобно».

Підготовка до ради, яка мала обрати гетьмана Лівобережної України, викликала нове загострення боротьби між різними старшинськими групами і особливо між народними масами і всією козацькою старшиною як пануючим класом України.

Різні групи козацької старшини висували кандидатами в гетьмани ніжинського полковника В. Золотаренка і наказного гетьмана Я. Сомка. На противагу цьому народні маси від Запорожжя висунули кандидатом у гетьмани кошового Запорозької Січі Івана Брюховецького. Обдурені демагогічними обіцянками Брюховецького про зменшення поборів і обмеження захоплення маєтностей, народні маси підтримували його кандидатуру.

Народні маси цілком усвідомлювали, що обрання гетьманом Сомка було б перемогою верхівки козацької старшини, яка буде прагнути до ще більшого посилення наступу на селян і рядових козаків. Саме такий план Сомко й хотів провести в життя. В розмові з царським посланцем Ладиженським він говорив: «Казакі порознь по своим леїстрам (реестрам. — К. С.) переписаны, а мужики себе переписаны будут: леїстровые казакі станут государю служить, а с мужиков станут собирать государеву казну и хлебные запасы»².

Соціальна природа лівобережної козацької старшини в ці часи проявляється досить яскраво. Соціально-економічна політика Сомка — представника групи «значних» — визначається листами Брюховецького, який, щоб здобути собі популярність і довір'я, говорив мовою мас і від імені мас, обвинувачуючи «значних», які хочуть бути гетьманами «над войском запорожским без разума и завидуют нашей луговой саламате; ми с ни-

¹ Акты ЮЗР, т. VII, СПб., № 121, стор. 350.

² Акты ЮЗР, т. VII, № 121, стор. 350—360.

ми, — писав він, — заменим на их городовую, не замай собою отвѣдают, какова сладка луговая саламата, толко напрасно своим баламутством невинные души губят и землю пустошат». Своїми діями, свідчив Брюховецький, «значні» викликали проти себе загальне незадоволення. Військо запорозьке з обуренням говорило: «По коих мест еще нам тое неволи терпеть, что за волности вся беда стала, и преж сего они чего доброго отчизне не нарядились, разве до ляхов отвезет волность в заплате»¹. Висловлювались побоювання, щоб «значні» не стали на шлях зради, віддавшись під протекторат шляхетської Польщі². В одному з листів до блюстителя Київської митрополії Мефодія Філімоновича кошовий Запорожжя писав: «Явная есть пагуба, как вижу, нашей бедной оплаканой, что осталось маленько отчизны, до последнего разоренья имеет прийти за таким справлением, что не хотим ее оборонити от неприятелей, одно за гетманство угоняемся, еще как нового наследника Выговского и Хмельницкого панове городовые печалятца прибавити; а кто того надеялся такой измены с Хмельницкого, явная есть всему свету. А ваша святыни изменника Самка заговариваеш который пуши цыгана всех людей морочил, а он есть лутший зрайца...»³. Висловлював він також побажання, щоб царські воеводи були введені в ті міста, де їх ще не було і в тому числі в Новгород-Сіверський і Остер⁴.

Гостро нападали запорожці і Брюховецький і на другого претендента на гетьманство — Василя Золотаренка, обвинувачуючи його в тому, що він тільки скарби збирає, які в землі погнють або будуть одвезені до шляхетської Польщі в «заплату» за одержання шляхетства⁵.

«Пусть он, — говорили запорожці, — первой за пшеницу расплатится, що з братом накрали в Корсуне. Пусть Васюта не надеется, чтоб его здесь слушано». Вони обвинувачували Золотаренка і його старшинську групу в тому, що останні дбають лише про свої шкурницькі інтереси, взявши до своїх рук різні оренди (зокрема, на тютюн), а про військо, яке борється за вольності, не проявляють ніякої турботи⁶.

Знаючи, яке обурення серед мас викликав ріст старшинського багатства, вони запропонували доходи з маєтностей і млинів полковників забирати до військового скарбу⁷.

Агітація Брюховецького проти козацької старшини сприяла росту його авторитету серед пригноблених мас, які вбачали в ньо-

¹ Акты ЮЗР, т. V, № 46, стор. 100.

² Там же.

³ Там же, стор. 101.

⁴ Акты ЮЗР, т. VII, № 121, стор. 350.

⁵ Золотаренко був нобілітований в 1657 р.

⁶ Центральний державний архів давніх актів (ЦДАДА), Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 53—54.

⁷ Акты ЮЗР, т. V, № 47, стор. 101.

му оборонця своїх інтересів. Народним масам була співзвучна гостра критика козацької старшини, з якою виступав Брюховецький в своїх листах і відозвах. «...Кгды ж уже як кабаны позаживили и не знают, что з скарбами деяти, для которых то они чинять, же бы чернь не упоминалася у них того в раде, що через все лета доходы арендованные, млиновые и всякие пожитки брали Сомко на войск, а жалованье их царского величества по старому и завже доходилс и иншой больш причины не мают, только тая привата их уводит, же за гетманством угоняются, а не для жадной учинения земле своей целости»¹.

Запорожжя користувалося великим авторитетом серед народних мас; голос запорожців на чорній раді став би вирішальним, тому так і не хотіла козацька старшина такої ради.

В умовах гострої класової боротьби козацька старшина вважала для себе небезпечним взагалі збирати чорну раду, тим більше в Полтаві, як пропонували запорожці². Тут ще недавно виступали проти феодално-кріпосницького гніту дейнеки (повстанці); незадовго перед описуваними подіями відбувалося заворушення, під час якого було вбито осавула Романа Бивайлова (очевидно, Буйвола. — К. С.) і кількох заможних козаків заковано живими в яму³.

Враховуючи все це, козацька старшина просила відкласти раду і скликати її в іншому місці. Щоб позбавитись небезпечного конкурента, Сомко намагався захопити Брюховецького і посилав для цього спеціальний загін козацького війська⁴.

Але царський уряд вважав небезпечним відкладати раду на невизначений час і в категоричній формі запропонував Ромодановському зібрати раду до того часу, поки не замерзне Дніпро. Ромодановському наказувалося не відкладати ради навіть тоді, коли Сомко особисто не зможе бути на ній. Вважалося за можливе порекомендувати Сомкові, якщо він сам не зможе бути на раді, прислати замість себе довірених людей⁵.

Щоб прискорити скликання ради, царський уряд 6 листопада 1662 р. надіслав Григорію Ромодановському гатові тексти грамот⁶ до полковників із запрошенням їхати на раду.

Але рада в той час так і не була скликана, в зв'язку з чим Ромодановський повернувся до Білгорода, а Брюховецький з військом запорозьким направився в місто Гадяч⁷. Тут же перебував і єпископ Мефодій.

Становище Брюховецького в той час було досить міцне. Своїми демагогічними обіцянками про знищення старшинського

¹ ЦДАДА, Розрядний приказ, Білгородський стіл, стовп. 538, арк. 316.

² Там же, стовп. 475, арк. 12—14.

³ Акты ЮЗР, т. V, № 55, стор. 112; № 56, стор. 118.

⁴ ЦДАДА, Розрядний приказ, Білгородський стіл, стовп. 475, арк. 12—14.

⁵ ЦДАДА, Малоросійський приказ, стовп. 5861/50, арк. 105—111.

⁶ Там же.

⁷ Там же, арк. 108.

землеволодіння і податей він завоював симпатію мас, які вбачали в його особі ідеал доброго гетьмана. Маси були в полоні царистських ілюзій не розуміючи, що подібно до того, як не може бути народного царя, так не може бути й народного гетьмана, бо як перший, так і другий завжди виражають інтереси пануючого класу.

Підлаждуючись під настрої народних мас, Брюховецький у своїх універсалах і зверненнях застерігав їх не вірити обіцянкам пропольської верхівки про поширення прав і вольностей козацьких¹. Звертаючись до козацької голоти, Брюховецький писав, що їм, чернякам, того шляхетства не дістанеться нітрохи, бо його захоплять в першу чергу різні Пориваї, Опари, Шустики, Шендрики. Вольності, про які вони так мріють, ніякого добра їм не дадуть, бо вони стануть для них швидше ярмом невільницьким, ніж вольностями². Він закликав їх не вірити «значним» і пильно доглядати, щоб вони не пішли по шляху Виговського³.

Брюховецький, володіючи значним багатством (йому в різних місцях України належали млини і угіддя), щодо народних мас виступав як справжній лицемір і дворушник. Своє лице він розкрив в одному з листів до Григорія Ромодановського, протиставляючи себе народним масам: «Только моя беда, — писав він, — же некому верити, власне естем яко агнец посреде волков»⁴. Брюховецький турбувався не про інтереси мас, а про свої особисті, а рух народних мас він намагався використати для досягнення гетьманства. Брюховецького підтримувала і така впливова особа на Україні, як Мефодій Филімонович. Підтримував його і царський воевода Григорій Ромодановський. Мефодій Филімонович зимою 1662/63 р. навіть і місцем свого перебування обрав Гадяч, де стояв Брюховецький з запорожцями, показавши цим свою прихильність до кошового гетьмана Запорозьксі Січі.

Зміцнення авторитету Брюховецького, за яким деякий час ішли народні маси, загрожувало не тільки особистим, а й класовим інтересам козацької старшини; цим і пояснюється, що колишні вороги Сомко і Золотаренко припинили боротьбу. Вони боролись за булаву, за гетьманство, але в принципово-класових питаннях у них рсзходжень не було. Обидва належали до «значних», обидва прагнули юридично оформити надання шляхетського звання вузькій групі заможної козацької старшини, щоб вона могла посідати таке становище в суспільстві, яке посідала польська шляхта. На прикладі Виговського і його групи можна переконатися, що в угоду своїм вузько-класовим

¹ ЦДАДА, Розрядний приказ, Білгородський стіл, стовп. 538, арк. 324—327.

² Там же, арк. 315.

³ Акты ЮЗР, т. V, № 46, стор. 100—101.

⁴ ЦДАДА, Розрядний приказ, Білгородський стіл, стовп. 438, арк. 316.

інтересам «значні» не зупинялися навіть перед зрадою своєї батьківщини.

«Історія учить, — писав В. І. Ленін, — що пануючі класи завжди жертвували всім, чисто всім: релігією, свободою, батьківщиною, коли йшлося про придушення революційного руху пригноблених класів»¹.

Брюховецький мав певну рацію, коли попереджав Ромодановського: «Вашу милість остерегаю, иж тамешние городовые полковники за частою докукою его милости отцу епископу виправили послов своих до его царского величества же бы им еще позволили спросит между себе прикладом як Выговского и Хмельницкого гетманом поставивить, абы беспечно могли еще чернь уловиты и до остатку выгубити»².

Василь Золотаренко примирився з Сомком, зобов'язавшись надалі в усьому йому допомагати. Побачення між новими приятелями відбулося в Ічні³, після чого вони часто зустрічались в Ічні і Ніжині. На одній з нарад частина полковників, а саме — ніжинський, чернігівський, прилуцький, переяславський, іркліївський і київський⁴ — знову підтвердила кандидатуру Якіма Сомка до указу царя як «совершенного» гетьмана.

Полковники, які були на раді у Ніжині, написали в Москву колективного листа, в якому просили «за нашу кровавую службу милостивно пожаловати, и не доущай нас домашним досадителем нашим у ноги жати, и во всем, о чем от всего войска вашего царского пресветлого величества Запорожского верный слуга гетман Іюким Сомко добивать имет челом, милостивно всех жаловати. Кгды ж мы с ним, яко достоверным вашего царского пресветлого величества слугою, с початку... служить и умирать готовысмо, а не с таковым, который есть и нраву не нашего, полоньик и, великие беды и мердерства людем бедным чинит, застаючи в Гадечом; о чом мы вашего царского пресветлого величества усумненными будучи, увещаем и смиренно молим: изволь ваше царское пресветлое величество такую злость повелеть разгромити»⁵. Помирившись з Сомком і визнавши його гетьманом, Василь Золотаренко перевіз і свої цінності в Ніжин із Путивля, де вони зберігалися⁶.

Те, що не всі полковники брали участь у раді, давало царському урядові привід вважати її незаконною, тому що рада

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 11, стор. 84.

² ЦДАДА, Розрядний приказ, Білгородський стіл, стовп. 538, арк. 16.

³ Н. Костомаров, назв. праця, стор. 169.

⁴ Акты ЮЗР, т. VII, № 121, стор. 373; Проти цього підтвердження були полковники полтавський, зінківський, миргородський, і лубенський (Акты ЮЗР, т. VII, № 212, стор. 345—349). Сомко в розмові з царським послом Ладигенським доводив, що сам він на ніжинській раді не був і полковники обрали його гетьманом в його відсутності (Акты ЮЗР, т. VII, № 121, стор. 357).

⁵ Акты ЮЗР, т. VII, № 121, стор. 374.

⁶ Там же, стор. 345.

була неповною і порушувала «вольності» козацтва. Переконавшись, що зібрати повну раду восени 1662 р. не вдасться, царський уряд вирішив відкласти її до весни 1663 р.

* *

*

У той час як на Україні сперечались, коли краще скликати повну раду, в Москві 6 лютого 1663 р.¹ за царським указом князь Данило Степанович Великого-Гагін повинен був їхати на Україну² для того, щоб зв'язатись («обославшись») з Мефодієм, Якимом Сомком, Іваном Брюховецьким та всім військом запорозьким і скликати в Ніжині чорну раду для обрання гетьмана і для розв'язання інших справ. У березні була надіслана царська грамота до всіх полковників з повідомленням про те, що рада відбудеться в Ніжині³. Ніжин було обрано не випадково: протягом двох років місцем для ради призначалось багато міст (Зіньків, Лубни, Прилуки та ін.), але полковники відмовлялись туди їхати через далеку відстань. У Ніжині ж незадовго перед цим скликалася рада, так що в козацькій старшині відпадали аргументи проти скликання ради саме в Ніжині.

Царський уряд, боячись опозиційних настроїв козацької старшини, був заінтересований у скликанні повної чорної ради, де були б представлені, крім старшини, широкі козацькі маси (чернь) і міщанство⁴. Великого-Гагін, прибувши на Україну, повинен був рекомендувати («говорить») наказному гетьману Якому Сомку і кошовому Іванові Брюховецькому, а також обозному судді, військовим осавулам і полковникам, всій старшині і всьому війську запорозькому, міщанам і черні, щоб вони «учинили черневую енеральную раду и на той раде обрали совершенного гетмана всеми вольными гласы кто им... будет люб, по их стародавным войсковым правам и по переяславским статьям»⁵.

1 березня 1663 р. для проведення ради разом з Великого-Гагіним виїхало із Москви ціле посольство в складі стольника Кирила Осиповича Хлопова, дяка Івана Фоміна і 12 дворян. Посольство супроводжувало військо в кількості 8 тис. чоловік під начальством полковника рейтарського строю Івана Шепелева, полковника солдатського строю Юрія Інґліса, підполковника Бориса Вороніна, голів московських стрільців Володимира Скря-

¹ Дополнения к III тому дворцовых разрядов, стор. 367—369.

² ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 144, Акты ЮЗР, т. V, стор. 173—174. Заміна Г. Ромодановського Великого-Гагіним свідчить про те, що царський уряд був незадоволений зволіканням Г. Ромодановського із скликанням ради; крім цього, постійні скарги Сомка на Ромодановського теж примушували прислати нейтральну до всіх попередніх справ людину.

³ А. Востоков, назв. праця, стор. 126.

⁴ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. № 627, ч. I, арк. 110; ч. II, арк. 276; ч. III, арк. 498—499, 500—510, 525.

⁵ Там же, Акты ЮЗР, т. V, № 70, стор. 173.

біна і Матвія Шишкіна, а також полковника драгунського полку Страсбурга¹. Кількість підвід для різних військових запасів, які мав брати з собою Великого-Гагін у Ніжин, дорівнювала 500². Чого не можна було взяти зразу, рекомендувалося забрати згодом³.

Заздалегідь була заготовлена грамота, яку від імені царя мав зачитати Великого-Гагін після виборів. У цій грамоті залишалося місце для імені новообраного гетьмана. Додавалася також інструкція, як приводити до присяги «совершенного» гетьмана⁴.

Царський уряд боявся опору козацької старшини, тому в усіх царських грамотах того часу до воевод підкреслювалась необхідність твердої аргументації скликання повної ради для обрання гетьмана. Необхідність обрання гетьмана аргументувалась тим, що військо запорожське «без пастиря загине» і рекомендувалось обрати «совершенного» гетьмана, який би військом «смело ведал и рядил по войсковым правам и звичаям»⁵.

Царський уряд, намагаючись надати посольству особливої урочистості, не шкодував витрат на його влаштування⁶. Посольство повезло з собою священні книги, хрести, кадило, дороге вбрання священників і дяків для урочистої служби в час ради, а також і чорне шатро⁷, яке вже на Україні було прикрашене позолотою і дорогою червоною матерією⁸. Великого-Гагін віз 4 тис. крб. сріблом, які заборгував царський уряд Якиму Сомкові⁹.

Посольство мало керуватися наказом царя, в якому досить далекоглядно передбачалася боротьба між різними угрупованнями, а особливо між козацькою старшиною і народними масами. Оскільки на Україні вороги Росії поширювали чутки, що російський уряд хоче поступитись шляхетській Польщі українськими містами, в наказі підкреслювалось, що необхідно за всяку ціну заспокоїти українське населення, вимагати від гетьманського уряду суворого покарання тих, хто поширював такі наклепницькі чутки.

Згідно з наказом, новообраний гетьман мав одержати жалувану грамоту і булаву тільки після приїзду до Москви, щоб «ви-

¹ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 288—289, 302, 316—319; А. Востоков, назв. праця, стор. 126—127.

² ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 289, 292.

³ Там же, арк. 292—294, 314.

⁴ Там же, ч. III, арк. 506—508, 526—528.

⁵ Там же, арк. 532.

⁶ Кошторис витрат, які зробив Великого-Гагін під час підготовки і проведення чорної ради (Акты ЮЗР, т. V, № 73, стор. 175; ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 14—15).

⁷ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 321.

⁸ Акты ЮЗР, т. V, № 73, стор. 178.

⁹ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 14—15.

деть царские очи» і принести присягу. Великого-Гагіну давалась інструкція, прибувши у Ніжин, розвідати обставини і настрої населення на Україні, щоб мати певну думку, яка кандидатура в гетьмани буде найбільш бажаною і уже після цього послати грамоти до єпископа Мефодія, Якіма Сомка, кошового гетьмана Івана Брюховецького і до всіх полковників, щоб з'їжджались на раду для виборів гетьмана всім військом і «чернью волними голосами», за стародавнім військовим правом і за «Переяславськими» статтями.

Якщо виявиться тверде рішення ради не скликати, а визнати законною раду козелецьку, де вперше було обрано гетьманом Сомка, то рекомендувалося піти і на це¹.

Коли рада збереться, то Великого-Гагін мав пояснити, чому так довго царський уряд не давав санкції на її скликання. Причиною були часті ворожі напади на Лівобережну Україну.

Царський уряд добре розбирався у складній обстановці внутрішніх взаємин на Україні. Передбачаючи неминучу боротьбу насамперед між «значними» і козацькою голотою, в наказі підкреслювалось: «Если на раде войском будут говорить, что у них на совершенное гетманство обран Яким Сомко и он им люб, а иные будут говорить, что его Якіма обрали не всем войском, а обрали немногие люди и гетманом у себя имеют его не хотят, и будут говорить, что он служит великому государю неверно, и им чинить обиды и налоги нестерпимые, и будут бить челом, чтобы позволить им обратъ гетманом всем войском, кто им будет люб, а Якіма гетманом обирать не похотят, потому, что он выбран одними старшими советниками без совета всего войска запорожского и черни, и откажут впрямь, то Гагин должен дать им на то волю». Також давалося право Великого-Гагіну санкціонувати, якщо цього забажають козаки, переобрання деяких полковників і но-вообраних привести до присяги.

До ради готувалися різні групи українського населення і кожна по-своєму². Група Брюховецького, сподіваючись на підтримку народних мас, розіслала по всій Україні запорожців з закликом збиратися на чорну раду, де можна буде порахуватися з «значними» за всі утиски і знуцання, які вони чинили простим людям³.

У зв'язку з цим один із сотників радив Великого-Гагіну не скликати чорної ради, бо як тільки збереться чернь, говорив він,

¹ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. III, арк. 518—524.

² Житель м. Сародуба Т. Протопопов у малоросійському приказі свідчив, що серед сотників і козаків ходять розмови, що на «совершенное» гетьманство частина хоче Сомка, а інша — Брюховецького. «А чернь говорит, — розповідав Протопопов, — что Сомка и Брюховецкого им на совершенное гетманство ненадобно, а оберут на раде опричь их кого излюбят всею чернью» (ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 273—274).

³ Летопись Г. Грабянки, К., 1854, стор. 179; Н. Костомаров, назв. праця, стор. 176.

почнуться заворушення і збройні виступи проти пануючих верств. Великого-Гагін відповів сотнику що, «червнева» рада збирається за указом царя, а щоб не допустити заворушень, козаків і всю чернь під час ради поставлять за містом «в обозах, а не в городе»¹.

Прихильники Брюховецького пригадували «значним», як їх керівник Сомко розсилав загони війська під начальством Романа Буйвола та Якіма Бута, які стояли на Дніпрі, в полтавському полку на переволочній, і наказував їм не пропускати хлібних запасів на Запорожжя, а хто не слухався, тих карати «на горло»².

Щоб мати тверду опору під час проведення ради, Брюховецький послав своїх довірених людей Гвинтовку і Волевача вербувати два полки з різного вільного люду³. Серед міського населення Ніжина за Брюховецького агітував єпископ Мефодій. Але ніжинські козаки і міщани висували своїх кандидатів у гетьмани — козака полтавського полку Костянтина Суличича і козака ніжинського полку Григорія Кобилецького⁴.

В противагу цьому Сомко, щоб одержати перемогу на виборах, підняв на ноги весь свій полк і наказував іншим полковникам бути напоготові і мати на озброєнні гармати. «Надобно, — писав Сомко Золотаренкові 5 травня 1663 р., — по себе не спать, для чего повели твоя милость тотчас полку своему быть готову, как для неприятелей, так и для всякого дела, се есть для встречи Великого-Гагина. Снаряд прикажи твоя милость готов иметь с тем же войском. А я своему полку также велел готову быть и всем полком иным также».

У цей же час Брюховецький розгорнув активну діяльність, щоб очорнити Сомка в очах царського уряду. Він писав лист за листом до Москви, в яких обвинувачував Сомка і його прихильників у зв'язках з правобережним гетьманом Тетерею і татарами⁵.

Ще 28 лютого 1663 р. Брюховецький писав воеводі Бутурліну, що за заклик Сомка велика кількість татар збирається перейти на лівий берег Дніпра⁶. Він звертав увагу, що на Лівобережжі у великій кількості розповсюджуються зазивні листи від Тетері, адресовані до полковників і сотників, в яких закликалося визнати владу короля польського і загрожувалося приходом татар⁷, а також листи із зверненням до всіх жите-

¹ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 273.

² Акты ЮЗР, т. VII, № 121, стор. 350.

³ А. Востоков, назв. праця, стор. 133.

⁴ Там же.

⁵ Брюховецький писав, що Тетеря обіцяє прислати Сомкові на допомогу татар кримських і білгородських і що ніби ці татари уже в той час збиралися під Кременчуком (ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 279—281; Акты ЮЗР, т. V, № 62, стор. 134).

⁶ ЦДАДА, Розрядний приказ, Білгородський стіл, стовп. 538, арк. 214.

⁷ Лист Тетері сотнику голтвянському (ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 337).

лів задніпровських (лівобережних) з тією ж пропозицією¹.

Брюховецький вказував на родинні зв'язки між Сомком і Тетерею², які «меж себя лукавством пересылаючись людей обманывают и губят, а тебе в. г. неправду приносят, татар призывают для того как прежнего Хмельницкого племянника своего на все злое так бы и Тетерю привести до всего злого дела хочет»³. Тоді ж Брюховецький надіслав до Москви три зазивних листи від Тетері до Сомка, з яких можна зробити висновок, що Сомко вже дав присягу польському королю, щоб Україну «от царского величества к ляхам отвратить»⁴.

Але немає твердого переконання в їх аутентичності, вони могли бути і фальшивкою, сфабрикованою Брюховецьким, щоб завдати відчутного удару своєму суперникові — Сомкові.

У травні 1663 р. Брюховецький з київським полковником Дворецьким та обозним Цесарським прислали до Великого-Гагіна в Путивль лазутчика Парфенія Протика, якого вони нібито спіймали в Гадячі. Протик свідчив, що він був посередником між Тетерею і Сомком і регулярно передавав листи від одного до другого. Тут же фігурували два листи, писані польською мовою з кримською печаткою, нібито від кримського хана Махмет-Гірея полковникам полтавському і лубенському із закликом розірвати зв'язки з Росією⁵.

Київський полковник Дворецький також намагався довести зраду Сомка. Мова йшла про те, ніби Тетеря з ляхами і тата-

¹ Лист Павла Тетері (переклад з польської): «Павел Тетеря — гетман с войском его королевской милости запорожской. Вам всем жителям заднепрским розных полков живущим в местечках и в селах ратным и тяглым людем старшим и меншим доброго здоровья и покою от господа бога желаючи. С повинности моего уряду и с побожности гетманской не хотячи что б болш народу христианского кровь не розливать остерегаю и напоминаю чтоб есте на гладные потехи московские и на помосу их не обзираючись сами над собою смилувались яко наскоре до нас зближались и показуючи свою зычливость в Чигирин приезжали не ждучи многого. Хан его милость со всеми потугами и войсками и войска корунным, которые уже зближаютца и прибудет огнем и мечем противников сносить и в полон имать, и я в тот час не могу оборонить будет не в моей воле, а которые ныне склонютца и тех уберечь могу о ото всех войск в целости и в добром здорвье. А естли сами себе не жжалитесь помириючи и прошлюу гибель свою в том на меня ненарекайте, сам бог видит, что я зачасу вас остерегаю и напоминаю и господу богу на сей час всех вас поручаю».

В Чигирине 21 марта 1663 года.

Павел Тетеря рукою власною».

(ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 339).

² Тетеря був одружений з сестрою Івана Виговського, а після її смерті він одружився з вдовою Данила Виговського, дочкою Богдана Хмельницького і племінницею Я. Сомка (дочкою його сестри Ганни), (ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 262).

³ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 263.

⁴ Там же, арк. 261.

⁵ Там же, арк. 328—329.

рами мав наступати на Лівобережну Україну, а Сомко з своїми військами повинен приєднатись до нього¹.

Листи, матеріали допиту, а також і сам лазучик були надіслані до Москви в Малоросійський приказ боярину Салтикову і дяку Михайлову².

Ця обстановка, несприятлива особисто для Сомка, дуже його хвилювала і дратувала. Він навіть загрожував, якщо його не оберуть на раді гетьманом, перебити царських ратних людей.

Ці доноси примушували царський уряд ставитись до Сомка з підозрінням і все більше цінити Брюховецького як людину, що твердо стояла на позиції прихильності до Росії і обіцяла «всіма силами... і крепко его царского величества держатся»³. Кандидатура Брюховецького в гетьмани була тим більше цінною для російського уряду, що його підтримували народні маси — вірні оборонці союзу Росії і України. Виходячи з цього, цар Олексій Михайлович у своєму власноручному листі до Григорія Ромодановського писав, що треба «беречь накрепко, чтоб Брюховецкого не потеряеть, а он подлинно верен, потому что очи наши видел и обещался, а Сомка бы отнюдь с товарищи при нем не хвалить и тем ему не досаждают»⁴.

Великого-Гагін, їдучи на Україну, уже був настроений царським урядом за Брюховецького проти Сомка.

Одержавши повідомлення з Москви про раду, Брюховецький 8 червня 1663 р. повідомляв царя, що стоїть з своїм військом у Нових Млинах, під Ніжином, маючи на меті об'єднатися з військом і «чернью». В цьому листі він нападає не тільки на Сомка, а й на другого претендента в гетьмани — Василя Золотаренка.

«А Васюта Золотаренко, — писав він, — докладывался околничего... князя... Великого-Гагина, чтоб ему поволить с ними дратца понеже не любит правды, что ему чернь хотят в очи говорить и объявляют его измену, что он с Самком единомышленно усветовали было отложиться от вашего царского пресветлого величества для чего и города везде покрепили и колоколы на пушки перелили, только их совет господь разорил счастьем вашего царского пресветлого величества; и естли бы не те смутители зде по сей стране Днепра чернь обманывали, и та страна Днепра давно бы уже под высокую руку вашего царского пресветлого величества привратилась»⁵.

З метою очорнити Сомка, Брюховецький незадовго до чорної ради знову надіслав кілька листів Великому-Гагину і царю, в яких продовжував обвинувачувати Сомка в зраді. Він писав, що

¹ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 266—267.

² Там же, ч. II, арк. 328—329.

³ Акты ЮЗР, т. V, № 46, стор. 101.

⁴ Записки Отделения Русской и Славянской археологии императорского Русского Археологического общества, т. II, СПб., 1861, стор. 771.

⁵ Акты ЮЗР, т. V, № 67, стор. 168.

Сомко не виявляє своїх ворожих намірів у даний час лише тому, що в Переяславі, Ніжині та в інших містах стоять російські війська¹, але в будь-яку слушну годину його зрада виявиться у всій її ганебній формі.

Незважаючи на всі симпатії до Брюховецького, царський уряд не нехтував можливістю відірвати Правобережну Україну від шляхетської Польщі за допомогою Юрія Хмельницького. В Москві були добре обізнані з настроями народних мас Правобережжя, їхнім «прагненням» возз'єднати Правобережну Україну з Лівобережною в складі Росії.

Враховуючи все це, царський уряд в грамоті, надісланій Велико-Гагіну перед ніжинською радою, підкреслював, що коли «которые черкасы из-за Днепра учнут выезжать в Нежин и бить челом на в. г. под нашу в. г. высокою руку по-прежнему и Вам бы их нашею ... милостию обнадеживать...»².

У цій же грамоті повідомлялось, що Юрій Хмельницький «хочет черное платье скинуть и бить челом.... чтоб велеть его принять под нашу высокую руку попрежнему». В грамоті рекомендувалось, якщо Юрій Хмельницький приїде до Ніжина, прийняти його з честю і негайно повідомити в Москву з «нарочними гонцами».

Отже, «значні» розуміли, що на раді кандидатура Сомка може не пройти, тому почали шукати засобів, щоб зірвати раду. А. Востоків вважає майже доведеним, що у Сомка була домовленість з Тетерею і татарами про допомогу. Йшлося про те, щоб кілька тисяч татар зірвали раду, таку небажану для козацької старшини, очолюваної Сомком. Але ще більшу надію покладали «значні» на свої добре озброєні війська, які протистояли козацькій черні, що групувалася навколо кошового гетьмана Брюховецького.

Великого-Гагін прибув на Україну в другій половині травня 1663 р. Його скрізь зустрічали дуже урочисто, з хлібом і сіллю, з хресним ходом, з церковним дзвоном³. За двадцять верст від Ніжина його зустріла делегація від різних полків у складі 400 чоловік. За 7 верст від Ніжина виїхав назустріч сам Золотаренко з 20 козаками. З великою пошаною вступив Велико-Гагін у Ніжин і став розсилати запрошення на раду⁴.

Такі запрошення були надіслані наказному гетьманові Якимові Сомку, кошовому Іванові Брюховецькому, блюстителю київської митрополії єпископу Мефодію, полковникам і козакам «и всей черни всех городов»⁵.

Брюховецькому була надіслана царська грамота з повідомленням про раду значно раніше, тому він ще в квітні писав

¹ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 264—265.

² ЦДАДА, Малоросійський приказ, стовп. 5862/51, арк. 212.

³ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 275.

⁴ А. Востоків, назв. праця, стор. 130.

⁵ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 125.

Великого-Гагіну про те, що готується із своїм військом прибути на раду в Ніжин. У той же час він просив прислати загін російського війська, а також «жаловання» порохом і свинцем¹ для оборони від внутрішніх ворогів — «Сомка с советники»².

Без такого загону, говорив Брюховецький, він з військом за-порозьким «за город вийти не хочет». Він доводив, що вже по цей бік Дніпра в Кременчуці і в Потоці стоять правобережні козаки з татарами, які з'явилися сюди, щоб не допустити чорної ради³.

Прохання Брюховецького було повністю задоволене царським урядом⁴.

Ромодановський, виконуючи волю царя, надіслав загін війська, який мав оберігати Брюховецького і єпископа Мефодія⁵.

За свідченням літопису Самовидця, в Ніжин, де мала відбутися рада, рушило не тільки козацтво, а й «усе посполство купами, а не полками»⁶.

Не хотів з'являтися на раду сам наказний гетьман. Сомко доводив, що час для ради неслухний, бо є чутки про наближення зовнішніх ворогів і що ця загроза нависає насамперед над Переяславом⁷. Але з часом він мусив дати згоду з'явитися на раду в Ніжин з переяславським полком. Сюди ж прибули лубенський, чернігівський, київський і прилуцький полки. Всі вони стали за містом біля Київських воріт, за річкою Остер⁸.

Через деякий час сюди з міста перейшов і Василь Золотаренко з ніжинським полком. Козацька старшина і козаки були озброєні і везли з собою навіть гармати⁹.

Брюховецький з своїми прихильниками став біля Московських воріт¹⁰ на протилежній стороні міста, що мала назву Романівський Кут¹¹. Тут же розташувався і Великого-Гагін, розкинувши царське шатро. Навколо стояли російські війська «для унимання своеволе»¹².

16 червня Великого-Гагін наказав Сомкові з козаками перейти до Московських воріт і стати пішими і без зброї. Як по-яснював Великого-Гагін, це робилося для того, щоб «между ними ссоры и убийств не учинилось»¹³. Спочатку Сомко чинив опір і загрожував: «будет де за Киевскими вороты раде быть

¹ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. III, арк. 422.

² Там же, ч. II, арк. 264.

³ Там же, арк. 265.

⁴ Там же, ч. III, арк. 478—485.

⁵ Там же, ч. II, арк. 327.

⁶ Летопись Самовидца, К., 1878, стор. 73.

⁷ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 276.

⁸ Там же, арк. 283.

⁹ Дневник Гордона, Чтения в обществе истории и древностей российских, кн. III, М., 1892, ч. III, стор. 35.

¹⁰ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 283.

¹¹ Н. Костомаров, назв. праця, стор. 177.

¹² Летопись Самовидца, стор. 14.

¹³ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 125.

и он де на раде будет, а только будет за Мдсковскими и он де на раду не будет»¹. Він підкорився лише в тому, що перейшов до Московських воріт. Проте сам наказний гетьман, козацька старшина і значна частина козаків їхали на конях, озброєні з ніг до голови, ніби на війну зібравшись. Потім прибуло нове поповнення козаків, озброєних за наказом Сомка шаблями, рушницями і навіть гарматами.

Аналізуючи поведінку «значних», Великого-Гагін прийшов до висновку, що «по многим причинам Яким Сомко и полковники Аникей Силин, Афанасий Щуровский с писарем М. Вуяхевичем тебе, государь, не верны»².

Напередодні виборів військо наказного гетьмана і особливо його начальницький склад різко виділялося в загальній масі учасників ради. «Іх кармазинові вишиті золотом жупани, — пише Костомаров, — багаті убори на конях становили повну протилежність з сермяжними свитами і лахміттям піших, знедолених, замордованих прихильників Брюховецького»³.

17 червня на полі за містом (за Московськими воротами)⁴ почалася чорна рада. Сюди прибували все нові поповнення козацької голоти. Як тільки війська наказного гетьмана зрівнялися з військами Брюховецького, прості козаки великим натовпом почали переходити в табір Брюховецького⁵.

З великими труднощами вдалося установити на місці ради відносний спокій. Відкрилася рада з проголошення царської грамоти, яка санкціонувала вибори гетьмана. Але не встиг Великого-Гагін дочитати царську грамоту, як уже почалися заворушення. Рада різко поділилася на дві частини: одна частина ради вигукувала гетьманом Івана Брюховецького «и по своему козацкому обычаю вверх шапки метали»⁶, друга — Сомка. «И на том государевом гетманом обирань, — писав Великого-Гагін царю, — полку Якіма Сомка конные и люди с его Якимовым бунчуком и с литавры и со многими знамены... в раду скочили, а пехота ево Сомкова с ружьем прибежала и в ряде людей замешали... и обе стороны меж себя бой учинили и многих людей и козаков переранили, а иных и до смерти побили⁷ и раду разорвали и разошлись по своим обозам». Подібний опис подій подається і в лі-

¹ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 283.

² Там же.

³ Н. Костомаров, назв. праця, стор. 178.

⁴ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 121; Акты ЮЗР, т. V, № 70, стор. 173—174; Летопись Самовидца, стор. 74—75; Летопись Грабянки, стор. 179—180; Н. Костомаров, назв. праця, стор. 295—301; С. Карпов, Мефодий Филимонович, епископ мстиславский и оршанский, блюститель киевской митрополии (1661—1668 гг.), журн. «Православное обозрение», № 4, 1875, стор. 641—647; С. Соловьев, История России древнейших времен, кн. III, т. XI, стор. 140—141; А. Востоков, назв. праця, стор. 135—136; Дневник Гордона, стор. 36—37.

⁵ Н. Костомаров, назв. праця, стор. 179.

⁶ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 125.

⁷ Там же, арк. 126—127.

топису Самовидця. Тоді вже, пише Самовидець, ніхто не став слухати царського слова, «...зараз крик стався з обох сторін о гетманстві: одні кричать: Брюховецького гетманом, а другі кричать: Сомка гетманом і на столець обоих сажали, а далі межі собою учали битися»¹.

В результаті сутички обидві сторони мали убитих і поранених. Був убитий і зять Сомка, який тримав гетьманський бунчук. Бунчук поламано на шматки, булаву у Сомка вирвано. На допомогу Брюховецькому виступив полковник царського війська німець Страсбург, який закидав ручними гранатами Сомкову охорону. Сомко з старшиною змушений був тікати в свій обоз; переможцем вийшов Брюховецький, який з булавою і бунчуком увійшов у царське шатро.

Прибувши в свій стан, Сомко послав посольство до Великого-Гагіна з протестом проти незаконних виборів Брюховецького. Він заявив, що Брюховецького гетьманом не визнає і коли рада не буде продовжена, то він з старшиною і військом відходить до Переяслава і буде скаржитись царю, що гетьманство Брюховецький одержав силою, «гвалтом»².

18 червня Великого-Гагін, порадившись з своїми людьми, а також з єпископом Мефодієм, вирішив продовжити раду, щоб зовнішньо надати їй більше законності. Він був певен, що рада закінчиться, як і перед цим, перемогою І. Брюховецького. Великого-Гагін послав до Сомка і Брюховецького майора Шепелева з рейтарами і наказав їм їхати на раду, але ні в якому разі не брати зброї³.

Однак у цей час рада була вже зайвою, бо у військах Сомка почалося повстання. Вірними йому залишилися тільки «значні» козаки і козацька старшина; прості ж козаки швидко знайшли спільну мову з військом Брюховецького. Вони цілими сотнями, забравши свої прапори, рушили до Брюховецького. Кількість військ, прихильних до Брюховецького, досягала 40 тис.⁴ Становище «значних» стало трагічним: їх залишили, за їхнім же визнанням, «их полков сотники и атамани и есаули и козаки и чернь». Далі козацька голода кинулася на обоз старшини, щоб поживитися різними припасами. Почалися знову збройні сутички між старшиною і козацькою голодою⁵.

Побоюючись за своє життя, Сомко, Золотаренко та інша генеральна старшина вирішили шукати порятунку в таборі князя Великого-Гагіна, який наказав взяти їх під варту (ніби для того, щоб врятувати від смерті), «чтобы их чернь побить не дать»⁶,

¹ Летопись Самовидца, стор. 74.

² Там же, стор. 74—75.

³ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 127.

⁴ Там же, арк. 129.

⁵ А. Востоков, назв. праця, стор. 136; Летопись Самовидца, стор. 76.

⁶ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 112, 128.

і направив у ніжинський замок до воеводи Дмитрієва. Тут у них забрали зброю, коней, зняли дорогу одягу і посадили під варту.

З листа Великого-Гагіна з'ясовується, що серед старшини, присланої до замку, крім Сомка і Золотаренка, були переяславський полковник Опанас Щуровський, чернігівський — Анікій Силич, київський — Семен Третяк, ірклівський — Іван Панкевич, лохвицький — Степан Шамрицький, прилуцький — Дмитро Чернявський, а також військові писарі — Фома Тризнич і Вуяхевич, їх поплічники — Іван Горобей, Семен і Прокіп Калуженські і ряд інших осіб¹.

Перебування їх під вартою царські воеводи мотивували тим, щоб вони «за Днепр не ушли», а звіттіля «на твої черкаські города войной не пришли»².

Рада закінчилася у відсутності Сомка, Золотаренка і всієї групи «значних». Перед великою кількістю людей³ знову було зачитано царську грамоту, після чого «тихо и безмятежно всеми волными гласы и всем войском запорожским, и чернью обрали совершенного гетьмана Ивана Брюховецкого»⁴.

У соборній церкві в Ніжині Брюховецький був приведений до присяги. Йому вручили грамоту, яка стверджувала його гетьманство, а також жалувану грамоту, за якою на булаву надавалось староство гадяцьке. Тут же було сказано, що булаву і прапор він одержить у Москві «увидев царские очи»⁵.

Новий гетьман змінив всіх полковників і всю козацьку старшину, призначивши своїх прихильників⁶.

Обурення мас проти козацької старшини було спрямоване Брюховецьким проти Сомка і його групи. Про вияв народної ненависті до «значних» в дні Чорної ради яскраво оповідається в літопису Самовидця: «При котором настановливанію полковников много козаков значных чернь позабивала, или человека, то тое в жарт поверено. А старшина, козаки значные, яко змогучи, крилися, где хто мог, жупаны кармазиновые на сермяги миняли. И так тое забойство третего дня почало ускромлятися, и заказ

¹ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 113, 117—118, 128—129; ч. II, арк. 285—286, ч. III, арк. 541.

² Там же, ч. II, арк. 285.

³ Там же, ч. I, арк. 129.

⁴ Там же, арк. 121, 129, Акты ЮЗР, т. V, № 70, стор. 173.

⁵ Там же, ч. I, арк. 130; Акты ЮЗР, т. V, № 70, стор. 173—174.

⁶ Генеральними судьями були призначені Юрій Незамай і Петро Забіла; генеральним обозним — Животовський, а потім Іван Цесарський; військовим осавулом — Парфен Нужний; гарматним осавулом — Богдан Шербак; військовим писарем — Степан Гречанович; військовим підскарбієм — Роман Ракушка-Романовський; полковником лубенським — Ігнат Вербицький; полковником сосницьким (новий полк) — Я. Скидан; полковником полтавським — Дем'ян Туджол, зінківським — В. Шиман; стародубським — Іван Плотник, прилуцьким — Данило Писецький, ніженським — Матвій Гвинтівка, київським — В. Дворецький (Н. Костомаров, назв. праця, стор. 182).

стал, жеби юже правом доходил, хто на кого якую кривду меет. Тих зась полковников, которие у замку неженском zostавали у вязеню, усе пожаковали, и в домах мало що zostало»¹. Те, що діялося у Ніжині, можна передати словами народної думи, в якій розповідається про боротьбу між голотою і «значними».

Ой, йдуть наши Запорожці
Аж риплять сап'янці...
Да лежать, лежать пани в кармазинах
По два, по три в ямці
Ой, як крикнуть полковники
На сотників грізно:
Ой, не тратьте, вражі сини,
Козацького війська.
Ой, ради б ми не тратити —
Не можна спинити:
Наважились вражі сини
Й ноги не пустити².

Виступи народних мас не обмежувалися лише Ніжином. Вони охопили й інші міста, насамперед Переяслав. Є дані про те, що під час чорної ради, коли розгорілася боротьба між «значними» і «черню», частина козацької старшини, рятуючись, тікала до Переяслава³. В Переяслав прибули осавули М. Пригара, Сомків родич Данило та військовий суддя Семен Гладкий. Довідавшись про події в Ніжині, переяславський воевода Волконський наказав Пригару, Данила і Гладкого посадити під варту. Була взята під варту і Сомкова жінка з дітьми. Волконський звелів конфіскувати все майно, всі хлібні і порохові запаси, які належали Сомкові. Він у той же час повідомляв царя, що у «переяславських жителях, и у мещан учала быть шатость большая и учили боятца грабежу и пожегу от новоприхожих людей и от волницы от денеков». Козацька старшина і міщани із своїм майном змушені були шукати захисту у воеводи у «верхньому» городі.

Коли через кілька тижнів прибув Брюховецький, він хотів зразу ж почати розправу над «значними» козаками, прихильниками Сомка. Однак Волконський, не маючи санкції царського уряду, цього йому не дозволив⁴.

Незабаром з Москви зажадали статейний список про обрання «совершенного» гетьмана, а також статті, які були ухвалені гетьманом Брюховецьким і старшиною. Ці матеріали і надіслав Великого-Гагін⁵.

Царський уряд був дуже задоволений результатами ради, обранням Івана Брюховецького, бо зразу ж зважив на прохання

¹ Летопись Самовидца, стор. 77.

² П. Кулиш, назв. праця, стор. 196.

³ ЦДАДА, Малоросійський приказ, стовп. 5862/51, арк. 185—188.

⁴ Там же, арк. 187—188.

⁵ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 7—8.

Мефодія і прислав булаву і прапор, не чекаючи приїзду гетьмана до Москви¹. 2 серпня в присутності війська і єпископа Мефодія ці військові знаки — булава і прапор — були урочисто вручені Брюховецькому².

Колишній наказний гетьман Яким Сомко з своїми сподвижниками перебували в цей час під вартою у ніжинському замку. Про деякі подробиці, мало висвітлені в літературі, дізнаємося з листування царського уряду з ніжинським воеводою Дмитрієвим³. У царській грамоті⁴ пригадується, що 20 червня 1663 р. Великого-Гагін прислав «из обозу от шатра» наказного гетьмана Якіма Сомка та 7 полковників з писарями і «начальними» людьми (всього 16 чоловік) з наказом тримати всіх у замку дс царського указу. В грамоті вимагалось дати пояснення, чому за розписом, присланим від Великого-Гагіна, налічувалось 16 чоловік, а у Дмитрієва в наявності є лише 11. Але Дмитрієву на це питання теж важко було відповісти⁵. Очевидно, частина арештованих втекла.

Крім того, список не міг бути точним, бо він складався через кілька днів після подій 18 червня. З приводу цього Великого-Гагін писав до Москви: «А от твоего вел. госуд. шатра послали мы, холопи твои Акіма Сомка с товарищи в город к столнику и воеводе к Мих. Дмитриеву *без памяти и без росписи* (курсив мій. — К. С.) скорости ради потому что из обозу Акіма Сомка полковники и сотники и вся старшина и казаки и чернь

¹ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. III, арк. 411—414.

² Там же, арк. 479.

³ ЦДАДА, Малоросійський приказ, стовп. 5862/51, арк. 214—217; Сибірський приказ, стовп. 627; ч. II, арк. 251—252.

⁴ Царська грамота датована 4 червня, але це явна помилка, бо в ній мова йде про події, які уже відбулися після Чорної ради.

⁵ Наводимо повністю лист Дмитрієва: «Г. Ц. и в. князю А. М. всеа вел. и мал. и бел. Рос. самод. Холоп твой Мишка Дмитриев с тов. челом бьет. В нынешнем государ. 171 году (1663) июня 20 дня. Прислал ко мне холопу твоему околничей и воевода князь Данило Степанович Великого-Гагина с товарищи из обозу от шатра наказнова гетмана Акіма Сомка да полковников розных городах семь человек да писарей и начальных людей одинадцать чел. в город. А в памяти государь околничей и воевода князь Данило Степанович Великого-Гагін с тов. написано чтоб мне холопу твоему, наказнова гетмана Акіма Сомка и полковников и всю старшину держать в городе до твоего вел. госуд. указу. А как их беречь и чем кормить и поскольку им корм давать, тово мне холопу твоему ненаписано. А роспись госуд. прислал ко мне холопу твоему которые присланы в город с Акімом Сомком полковников семь человек да писарей и начальных людей шестнадцать человек.

А на лицо гос. у меня холопа твоего объявилось в городе с Акімом Сомком полковников семь человек да писарей и начальных людей одинадцать человек, а хто государь имяны ко мне холопу твоему присланы и ково на лицо нет и я холоп твой тем полковником и начальным людем послал роспись к тебе в г. ц. и в. князю Алексею Михайлов. всеа вел. и малая и белая Рос. самодержцу к Москве под сею отпискою и о том, что ты вел. г. как мне х. своем укажеш» (ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 351—352).

отошли в обоз к гетману к Ивану Брюховецкому, а за Акимом с товарищи они гонялись и хотели побить до смерти»¹.

Цар наказав Я. Сомка і всіх його поплічників тримати «с великим береженьем и крепостью до нашего В. Г. указу и никуда их повольно пускать не велел, чтоб отнюдь из них ни которыми мерами не ушол, а кормить их и поить велел по рассмотренью чем бы им мочно сытым быть и припускать к ним тайно с ними говорить никому не велел»².

Майно Золотаренка та іншої ніжинської козацької старшини, яка була під вартою, наказувалося Дмитрієву «переписать и запечатать своею печатью» і «береч накрепко, чтоб и с тех их животов ничто не пропало и утаено не было и корыстен би ништо теми их животами не был же»³. Гроші Якіма Сомка в сумі близько 4 тис. крб. сріблом, які були йому привезені з Москви за дозволом царського уряду, роздані ратним людям на «жалованье»⁴.

Рядові козаки, дуже невдоволені «значними» і Сомком, вимагали притягнення їх до військового суду. Цього, звичайно, бажав і новий гетьман, тому він, не гаючись, зв'язався з Москвою і просив царя дозволити Сомка і полковників віддати до суду, «чтоб нам войску верному... от них безопасным быть»⁵. Скоро було одержано дозвіл царя, в якому писалось: «А судити указали мы В. Г. ему, гетману, и всему войску их Якіма с товарищи в их винах по их войсковым правам: а вины их ему гетману и всему войску ведомы»⁶. Обвинувачувався Сомко в основному за зв'язки з Тетерею і наявність у нього «королевских листів и иных воровских писем»⁷. У грамоті від 6 серпня цар наказував забрати у Сомка військову печатку і передати її Брюховецькому⁸.

Цар рекомендував стольникові Хлопову таємно переговорити з Брюховецьким і довідавшись, яка кара може бути Сомкові і якщо не смертна, то рекомендував Якіма Сомка прислати до Москви, подібно Тимофію Цицурі, бо коли «учнут их держать у себя в войску, и от них бы в том какие смуты и дурна не учинилось»⁹.

Разом з тим було надіслано з Москви наказ воеводі Дмитрієву направити всіх арештованих з Ніжина до стольника Хлопова, який мав передати їх на військовий суд гетьманові. Дмитрієва попереджено, щоб про цей наказ не знав Яким Сомко¹⁰.

¹ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 116.

² ЦДАДА, Малоросійський приказ, стовп. 5862/51, арк. 216.

³ Там же, арк. 217.

⁴ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 14—15; ч. III, арк. 420.

⁵ Там же, ч. III, арк. 484.

⁶ ЦДАДА, Малоросійський приказ, стовп. 5862/51, арк. 241.

⁷ Там же, арк. 207, 208—210.

⁸ Там же, арк. 209.

⁹ ЦДАДА, Малоросійський приказ, стовп. 5862/51, арк. 242.

¹⁰ Там же, арк. 208.

Старшинська група Брюховецького торжествувала свою перемогу. В листі до царя Брюховецький писав, що після «генеральные чернецкие рады мятежную нелюбовь меж низових и тутошних городовых войск выкоренив все вместе и единомысленно» і це «единомыслие» велми тому боку страшно¹.

Через деякий час відбувся суд над Якимом Сомком і його поплічниками. Сомка обвинувачували у зраді, в зв'язках з Тетерею. Матеріалом для обвинувачення був текст гадяцької угоди, що зберігав у себе Сомко, захопивши його у Виговського, а також листи Тетері до Сомка², в яких Тетеря закликав Сомка і старшину розірвати з Росією та приєднатись до шляхетської Польщі.

На суді доказом для обвинувачення Сомка був лист Тетері до короля 13 лютого 1663 р., в якому він писав: «Пан Самченко (Сомко.—К. С.) склоняется отчасти к добру, и как я понял из письма, прельстится еще более, если ваша королевская милость, пан милостивый, уверите его и всех заднепровцев, о чем покорно прошу, явным ручательством и другою, особою привилегиею в том, что не будете мстить ни ему и никому из заднепровского войска, и что наравне с нами даруете им свободу и милость»³.

Тут же були й свідчення лазутчика Тетері — Протика, які він давав напередодні ради. Протик розповідав, що 12 квітня Яким Сомко надіслав листа Тетері і нібито в тому листі було написано, щоб «Тетеря войско свое собрал не замочав, а к Крымскому хану и к ляхом отписал, чтоб к нему Тетере прислал хан из Крыму многих людей татар, а ляхи бы к нему к Тетере пришли не замочав; а как де Тетеря войско свое соберет и из Крыму орды и ляхи приедут и он бы Тетеря с тем своим войском и с татары и ляхи шел на его сторону Днепра, а он де Сомко с войском своим на помощь к ним будет, шедчись воевать им великого государя черкаские и украинные города»⁴.

Сомка обвинувачували, що він все робив, щоб не допустити повної ради і ніби за його проханням напередодні чорної ради Тетеря прислав правобережні козацькі частини і татарські війська, які стояли напоготові біля Кременчука і в Потоці⁵. Сомкові пригадали, що коли в червні 1663 р. йому було вручено наказ царя з'явитись у Ніжин на раду, він недвозначно відповів, що на раду їхати готовий, але разом з ним поїдуть і 16 тис. татар і якщо оберуть гетьманом кошового Івана Брюховецького, тоді «царским ратным людям ис черкаских городов здорово не съехать»⁶.

¹ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. III, арк. 483.

² ЦДАДА, Малоросійський приказ, стовп. 5862/61, арк. 214—217.

³ Памятники изданные временной комиссией для разбора древних актов, т. IV, К., 1859, отд. 3, стор. 256—257.

⁴ ЦДАДА, Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 266, 267.

⁵ Там же, арк. 265, 280—281.

⁶ Там же, арк. 276.

Таким чином, незважаючи на тенденційність всіх цих обвинувачень, доля істини тут, безумовно, була. Виходячи з особистих інтересів і з інтересів верхівки козацької старшини, Сомко, обурений зволіканням царського уряду щодо затвердження його «совершеним» гетьманом, при підтримці групи «значних» став на шлях схилання до шляхетської Польщі і до розриву з Росією.

Суд над Сомком і його прихильниками відбувся в м. Брзні, 18 вересня 1663 р. київський полковник Василь Дворецький повідомляв чернігівського єпископа Лазара Барановича: «ознаймаю превелебности вашей, что по просьбе и челсбитной войска Запорожского до его царского величества и соответственно присланного из столицы указа через псслов Войска Запорожского, Сомка з советниками своими за свое явное изменничество и отступничество смертною караны zostали. В месте Борзне постинано 18 сентября: Иокима Сомка — наказного гетмана, Евстафия Васюту — полковника неженского, Ионикей Силича — полковника черниговского, Стефана Шамрицкого — полковника лубенського, Афанасія Щуровского — полковника переяславського, Павла Килдея — асаула неженского, Кирила Ширая — секретаря Сомксва. А меньше преступнейших их советников в столицу везено: Семена Третьяка — полковника наказного киевского, Матіаша Панкієвича — полковника ірклеєвского, Самуила Савицкого, Михаила Вуяховича, Фому Тризнича — всех трех писарей сомковых; Ивана Вороб'я, сотника переяславского, Семена і Прокопа Кузенков, двух братьев с Переяславля осаулов сомковых и отца (Виктора) Загоровского, игумена Мгарского, яко всему злу начальника, отца и учителя Сомкова, которого учителя листы пред всем войском читаны были¹. За сим то вашей пастырской милости известивши, зичливый приятель и наинисший слуга Василий Дворецкий — полковник киевский»².

Цей лист цінний тим, що його автор сам був очевидцем подій, про які він пише. Василь Дворецький разом з обсьним Іваном Цесарським і прилуцьким полковником Данилом Песецьким були присутні на страті Сомка і його прихильників³. Вони ж відвозили до Полтави осіб, засуджених до заслання. Московські послы, ідучи до гетьмана і єпископа Мефодія, зустріли в дорозі ці підводи. З цього приводу вони писали в своїх статейних списках: «везут посланцы на Москву колодников, малороссийских городов жителей начальных людей Яким Сомка с товарищи советников, десять человек, да лубенського Мгарского монастыря игумена Виктора; пущие же изменники Яким Сомко с товарищи казнены смертью».

¹ Листи ці були надіслані Павлом Тетерею і містили в собі заклик піддатися польському королю.

² «Черниговские губернские ведомости», № 25, 1858, стор. 14; журн. «Православное обозрение», № 2, 1875, стор. 650—651.

³ С. Соловьёв, История России с древнейших времен, кн. III, т. XI, стор. 115.

Прихід до влади нової старшинської верхівки на чолі з Брюховецьким нічого не змінив у становищі українських народних мас. Скоро вони переконалися, що ця старшинська група продовжувала політику своїх попередників, захоплюючи землі і посилюючи експлуатацію селян, рядових козаків і міської бідноти. Це приводило до нового загострення класових суперечностей і примусило групу Брюховецького й надалі шукати підтримки у царського уряду, який, користуючись цим, посилював наступ на Україну. Проти гніту козацької старшини і царизму на Україні вибухають нові народні повстання.

О. С. КОМПАН

ТВОРЧИСТЬ КЛИМЕНТІЯ ЗИНОВ'ЄВА ЯК ОДНЕ З ДЖЕРЕЛ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII І ПОЧАТКУ XVIII ст.

Серед літературних пам'яток другої половини XVII і початку XVIII ст. особливої уваги заслуговують вірші, що належать перу ієромонаха Климентія Зинов'єва сина¹. Як формою, так і змістом вони виділяються на тлі інших, відомих нам літературних творів того часу.

Сучасна Климентію українська література на Лівобережжі в переважній більшості була представлена творами вчених, а також студентів, що групувалися навколо Київської колегії. Тематика цієї так званої шкільної літератури була відірвана від життя народу, своїм змістом і напрямом вона відводила увагу читача від життєвих питань в сферу абстрактних, схоластичних, головним чином релігійних проблем. Ця література відбивала інтереси пануючих класів і була мало зрозуміла широким народним масам.

Поряд з нею розвивалась народна за своїм характером література. До неї належали насамперед такі драматичні твори, як інтермедії та інтерлюдії, а також окремі зразки віршованої літератури. В народній літературі виразно виступали елементи соціальної сатири, в ній виявлявся інтерес до життя трудящих мас. Слід відмітити, що умови, в яких розвивалася народна література, не були сприятливі. Такий її знавець, як І. Франко, писав, що наприкінці XVII і на початку XVIII ст. українська література являла собою «сумну картину»². Царський уряд і вище духовенство прагнули викоринити на Україні будь-які прояви західноєвропейських ересей. Вони суворо засуджували найменший відхід від встановлених православною церквою канонів і часом навіть таких відомих духовних діячів і письменників, яким був Дмитрій Туп-

¹ Так назвав себе автор у 285-му вірші своєї збірки.

² І. Франко, Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII wieku, «Kwartalnik historyczny» rocznik VI, zeszyt IV, Lwów, 1892, стр. 720.

тало, вважали трохи не еретиками¹. Вже на початку XVIII ст. всі книги (навіть ті, які не мали нічого спільного з духовною літературою) піддавалися суворій цензурі. Видавалися твори, сповнені схоластики і вихвалання існуючого ладу. Часом дуже цінні рукописи були відомі лише небагатьом близьким до авторів людям. Чимало творів загинуло.

Збірка віршів² «волочащогося ченця», або мандрівного дяка³, Климентія Зинов'єва — це єдина книжка, що дійшла до нас від літератури мандрівних дяків кінця XVII і початку XVIII ст. Ця збірка, як і переважна більшість таких творів, не була видана за життя автора. Якомусь ченцю, що не мав і копійки за душею, не було чого й думати про видання своїх творів, тим більше, що і зміст їх і форма відрізнялись від загальноприйнятого літературного еталона. Даремно було покладати надії на визнання цих творів з боку літературних кіл, що склалися з духовної і світської аристократії.

І. Франко відмічав важливість роботи, проведеної дослідниками літератури, по виданню віршованих творів відомих і невідомих авторів кінця XVII і початку XVIII ст., і зокрема роботи В. Перетця по підготовці і виданню збірки Климентія. На його думку, ця робота показала, що де «раніше не видно було нічого або добачувано було лише сіру мертвечину, язиковий макаронізм та несмачні панегірики», там є певний розвиток, боротьба різних течій, ступневе вироблення мови і віршованої форми, «проби письменства, близького до народного життя і його інтересів»⁴.

У дореволюційній літературі творчість Климентія в основному оцінювалась негативно. Першим дав негативну оцінку Ку-

¹ І. Франко, Духовна і церковна поезія на Сході й на Заході, Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (ЗНТШ), 1913, т. 113, стор. 22.

² Історія рукопису Климентія Зинов'єва мало відома. Якимсь шляхом він потрапив у першій половині XIX ст. до рук О. В. Шипацького-Ілліча, який передав його Кулішу. Останній, використавши цей рукопис, здав його на збереження у Київський університет. Там, забутий всіма, він пролежав багато років, а на початку XX ст. був знайдений серед інших старовинних рукописів професором С. І. Масловим. У 1912 р. рукопис був вперше повністю виданий Археографічною комісією Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка під редакцією та з передмовою В. Перетця. Нині рукопис зберігається в Державній публічній бібліотеці Української РСР в рукописному відділі за № 193/73.

³ Мандрівні дяки були дуже поширеним явищем на Україні кінця XVII і початку XVIII ст. Будучи представниками нижчого духовенства, тісно зв'язаного в той час з народом, вони добре знали його життя. Здебільшого це були бідні студенти, дяки, ченці, які підтримували своє існування досить оригінальним способом: вони мандрували по країні, влаштовуючи в до-розі різні драматичні вистави, розповідаючи людям веселі і сумні історії, які десь чули або вчитали з книжок, читали напам'ять свої власні твори. Є припущення, що Климентій Зинов'єв був саме таким мандрівним дяком (Хрестоматія давньої української літератури, К., 1952, стор. 206). В усякому разі він про себе говорить, що він чернець і багато «волочився» по світу. (В. Перетц, Вірші ером. Климентія Зинов'єва сина, Львів, 1912; Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. VII, стор. XII; вірш 55-й).

⁴ І. Франко, Козак Плахта, ЗНТШ, 1902, т. 47, стор. 1.

ліш¹. Після нього дослідники української літератури В. Доманицький² і В. Перетц³, що займалися цим питанням, не змогли уникнути впливу Куліша. На думку В. Перетця, відсутність систематичної освіти була причиною того, що у Климентія не було «жодної прикмети правдивого літератора, духовного письменника XVII ст.»⁴

Жоден з дореволюційних дослідників не поставив у заслугу Климентію пізнавальну цінність його віршів, що містять багато цікавих фактичних даних. Така одностайність в оцінці цієї літературної пам'ятки мандрівних дяків пояснюється, на нашу думку, спільністю методологічної основи згаданих вище дослідників.

Окремо слід згадати погляди на це питання М. Г. Чернишевського та І. Я. Франка. М. Г. Чернишевський вперше познайомився з віршами Климентія в статті Куліша і в трактовці останнього. Це була лише частина віршів, причому багато з них подавалось неповністю. Не дивно, що у Чернишевського склалася дуже однобічна, негативна думка про творчість Климентія. До того ж Чернишевський зовсім не мав наміру давати повну характеристику віршам Климентія. Його увагу привернули лише ті з них, в яких автор радив селянам не тікати від своїх панів і не чинити опір феодальній експлуатації, оскільки на землі все від бога і змінити заведений порядок неможливо. Саме на підставі цих віршів Чернишевський справедливо критикував суспільні погляди поета.

Великий знавець української літератури І. Я. Франко, який спеціально займався творчістю Климентія, писав, що, незважаючи на суперечність поглядів Климентія, його вірші містять багато цінного, що в них «проглядає справжній художник і знавець української мови»⁵.

Творчість мандрівних дяків, до яких належав Климентій, Франко оцінював як демократичний напрям в українській літературі⁶. Відомо також, що серед письменників кінця XVII і XVIII ст. Франко вважав гідних особливої уваги саме Климентія і Сковороду⁷. На його думку, Климентій дає багато характерних рис для розуміння життя і побуту особливо нижчих ша-

¹ П. Куліш, Климентий украинский стихотворец времен гетмана Мазепы, журн. «Русская беседа», т. V, 1859; Обзор украинской словесности. Климентий журн. «Основа», кн. I, 1861.

² В. Доманицький, Невідомі вірші ієромонаха Климентія, ЗНТШ, 1908, кн. I.

³ В. Перетц, назв. праця.

⁴ Там же, стор. XLIII—XLIV.

⁵ Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка за 1908 р., № 34, стор. 10—11.

⁶ И. Франко, Южнорусская литература, Энциклопедия Брокгауза и Ефрона.

⁷ І. Франко, Нариси історії українсько-руської літератури, Львів, 1910, стор. 80—81.

рів народних мас Придніпровської України¹ кінця XVII і початку XVIII ст.

В українському радянському літературознавстві немає, на жаль, спеціальних праць, присвячених Климентію. В підручнику з української літератури, а також у «Хрестоматії давньої української літератури» оцінка творчості Климентія не зовсім виразна. Про Климентія бездоказово говориться, що він типовий представник «середнього міщанства»². А на нашу думку, є всі підстави вважати його скоріше представником нижчих верств міщанства. За Климентієм визнається, незважаючи на те, що він «схоласт, чернець, який обстоює порядки феодального ладу», ряд заслуг, оскільки він засуджує експлуатацію бідних багатими, протестує проти хабарництва в судах, ратує за освіту і повагу до трудящого народу³. З цим не можна не погодитись. Але тут же в характеристиці Климентія як поета є такі незрозумілі слова: «...доказом того, що поруч з літературою панівної верхівки та усною народною творчістю існувала ще творчість плебейського стану, можуть служити твори «волочащогося ченця» Климентія Зинов'єва»⁴. Як бачимо, творчість плебейського стану чомусь відокремлена від народної творчості. Кілька рідків у підручниках — все, що є в радянській літературі про Климентія.

Розглядаючи творчість Климентія з точки зору її цінності як джерела вивчення історії України, не можна нехтувати і характеристикою особи самого автора. Ось чому поряд з оцінкою історіографічної цінності віршів Климентія ми спробуємо дещо доповнити і уточнити в характеристиці поета, яка дана йому в літературі.

* *
*

Книгу Климентія вигідно відрізняє від більшості літературних творів того часу глибокий інтерес автора до життя народу і взагалі до всього, що оточувало автора. Його цікавила безліч явищ у природі і суспільстві.

У книзі є лише одна дата — 1712 р. Але навіть коли б і не було цієї дати, то вірші Климентія настільки відбивають зміст епохи, що не може бути сумніву в правильності визначення часу їх написання.

Це був період дальшого поглиблення процесу інтенсивного формування загальноросійського ринку і зв'язаного з ним народження нових економічних і соціальних сил. Процес утворення загальноросійського внутрішнього ринку, в якому Лівобережній Україні, що возз'єдналася з Росією в 1654 р., належало значне

¹ І. Франко, Нариси історії українсько-руської літератури, стор. 81.

² Хрестоматія давньої української літератури, К., 1952, стор. 206.

³ Історія української літератури, т. I, К., 1954, стор. 106—107.

⁴ Там же.

місце, був наслідком дальшого розвитку товарного виробництва, розширення і поглиблення розподілу праці. В основі цих змін зароджувались нові форми економічного і суспільного життя, оскільки суть цього історичного процесу була не стара, феодальна, а нова, буржуазна, бо хазяями його були капіталісти-купці¹.

На Лівобережній Україні, з одного боку, після визвольної війни 1648—1654 рр. знову став підводитись і міцніти клас феодалів з його феодальними привілеями і експлуатацією народних мас, з другого — в надрах цього феодального суспільства одночасно із зміцненням його феодальних інституцій уже народжувались елементи майбутнього буржуазного суспільства. Цей процес був надзвичайно складним і тривалим.

До соціально-економічних суперечностей епохи долучались війни з султанською Туреччиною, боротьба з татарами, «шатості» старшини, відвідини страшної гості — чуми. Все це вело до зубожіння народних мас, розорення цілих сіл і міст.

Але вчитуючись у скрупульозно точний опис життя, яке спостерігав Климентій, ми бачимо, як крізь руйнування, війни, пошесті, голод і холод пробиває собі шлях незборима, вічно жива творча енергія народних мас, як вона, незважаючи ні на що, рухає вперед історію українського народу. Саме працею феодальнозалежних селян і ремісників підготовлялась матеріальна основа для нових форм економічного і суспільного життя.

На Лівобережній Україні народженню елементів капіталістичного укладу в надрах феодального суспільства сприяло значне ослаблення після визвольної війни 1648—1654 рр. феодальної залежності основного виробника в країні — селянства і маси міщан. Правда, панівна феодальна верхівка доклала всіх зусиль, щоб повністю закріпачити залежне населення, але це їй вдалось лише майже через століття. Відносна свобода, якою користалася велика частина селян і ремісників у перші десятиліття після війни 1648—1654 рр., особливо сприяла дальшому розвитку торгівлі і ремесла. Отже, є підстави припустити, що на Лівобережжі в другій половині XVII ст., розвиток товарно-грошових відносин відбувався в більш інтенсивній формі, ніж це мало місце в інших районах Російської держави.

Цінність віршів Климентія як історичного джерела в значній мірі полягає в тому, що вони містять ряд даних, які мають відношення до питання про генезис капіталізму на Україні. Ці дані самі по собі, звичайно, не розв'язують цього спірного в історичній науці питання, але вони, безперечно, можуть допомогти вирішенню його в поєднанні з даними інших джерел.

Мандрівний поет по-своєму сприйняв складну діалектику історичного процесу. Вірші його — це не осмислення внутрішніх процесів життя і їх взаємозв'язку, а відображення безлічі різноманітних фактів, численних проявів історичної закономір-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 132.

ності. Правда, він зумів виділити найбільш важливі моменти. Кризь безліч тем, які він зачіпає, — про людей злих і добрих, жінок і чоловіків, хвороби, смерть, різні явища природи, бога, чернецьке життя тощо — лейтмотивом звучать дві основні теми: про бідних і багатих, а також про тих, хто трудиться, про ратаїв і ремісників¹.

Реалістичне зображення життя незалежно від того, наскільки Климентій розумів справжній зміст соціальних явищ, дозволяє нам не лише знаходити в його віршах цікаві факти, а й відчувати дух часу. Звірячий закон класового суспільства «людина людині вовк» своєрідно відображено в словах, якими починається книга:

А человек человека радби в един час згубить:
й гдиб мощно, то могл би живаго поглотить (1)².

У складних умовах соціально-економічного розвитку Лівобережної України того часу життя людей було надзвичайно мінливе і неспокійне. Все суспільство жило в постійній тривозі, і проста людина даремно шукала собі точки опору. Загибель одних і збагачення інших, непостійність в усьому, що промайнуло за життя перед очима мандрівного ченця, знайшли свій вираз в сумному висновку, який може бути взірцем діалектики середньовічного філософа:

Всяка річ на світі преміненна бивает:
Кождий світський человек й інок признати мает.
Преміняют фортеци й теж розние мури:
й всі преходять яко воздушние вим хмури (71).

Тимчасове ослаблення феодального гніту зробило Лівобережну Україну в другій половині XVII ст. центром притягання для численних селян-втікачів з сусідніх земель — Росії, Білорусії, Правобережної України. Особливо багато людей приходило з Правобережної України, яка залишалася під владою польської шляхти. Місцеве населення, не витримавши жорстокої експлуатації, національно-релігійного визиску і постійних нападів татаро-турецьких загарбників, весь час тікало на Лівобережжя, шукало порятунку на слободах або в тих районах України

¹ У книзі Климентія є момент, який здається досить дивним. Справа в тому, що в згадуваному ним 1712 р. він був уже, за його ж твердженням, літньою людиною і не міг не пам'ятати селянських заворушень на Лівобережжі, так само як не міг не пам'ятати боротьби народу з шведськими інтервентами в 1709 р. Важко пояснити замовчування великих і важливих подій в житті країни людиною, від спостережливого ока якої, здається, ніщо не могло сховатись. Можливо, частина віршів Климентія, присвячена саме цим подіям, з якихось причин не дійшла до нас, що цілком ймовірно, тим більше, коли зважити на недостачу в рукопису Климентія цілого ряду сторінок. Відомо також, що від деяких його віршів залишились лише заголовки. Можливо, що Климентій не зачіпав ці питання з політичних міркувань.

² Цифрою в дужках тут і надалі відмічатимуться чергові номери віршів згідно з нумерацією видання Археографічної комісії 1912 р. під ред. В. Перетця.

і Росії, де феодальний гніт був порівняно легший. Населення Лівобережжя також постійно пересувалось з місця на місце, а іноді, залежно від ситуації, переходило на другий бік Дніпра. Кожний крок феодалів у напрямі посилення залежності посполства викликав нову хвилю міграції населення. Особливо сильна була рухливість населення в старшинських і монастирських володіннях. Вона досягла виняткових розмірів наприкінці XVII і початку XVIII ст. З цього приводу Климентій писав:

Вельмі мало человек тамо умирает:
где ся в яковой стране на світ народжаает.
Бо повідають: «голова місца шукает»:
и где ся кому судить, там ю полагаает (15).

Пересування населення поволі слабшає лише з середини XVIII ст., коли закінчувався процес закріпачення лівобережного селянства, кінчались пільгові строки на слободах і доживало останні роки «вільне козацтво» на Запорозжі. Постійні міграція і повернення людей на старі місця, зокрема переходи з лівого берега Дніпра на правий і навпаки, свідчили про те, що всюди втікачі знаходили одне й те ж. Тимчасове полегшення становища трудящих мас, викликане в тій або іншій місцевості певними причинами, було нетривке.

Суворі картини тяжкої праці, злиднів, страждань і вимушених мандрівок з місця на місце розгорнулась перед мандрівним ченцем — людиною допитливою і розумною, але малоосвіченою і в певному розумінні обмеженою.

Проявом обмеженості Климентія була його переконаність у незмінності основ суспільного ладу, його віра в провидіння. Вважаючи, що долю людей вирішує вища сила — бог, він засуджував тих, хто намагався втекти від феодального визиску і тим самим порушував «даний людям богом» порядок. Яскравим прикладом подібних поглядів Климентія є його вірш «О ідучих на слободи людех». Засуджуючи втікачів, Климентій анітрохи не прикрашував їх жахливого безнадійного становища. Він писав:

Хто колвек собі іщет на житло слободи:
мало виходять за меж таких великой біды.
Бо готовие хати йдучи покидають:
а пришедши на слободу готових не мають.
А що найгоршей — часом худоби забирають:
і тилко що з душами живих оставляють (38).

Важко з'ясувати, чого більше в словах Климентія, якими він докоряв втікачів, — жалю до їх безвихідного становища чи гніву на їх зухвалість. Втративши хату, худобу, майно, селянин, говорить Климентій, не знайде собі ніде хорошого життя:

Уже ж тогда где зхочет то скочет, хоч к лісу:
й голий уже навет хоч к самому бісу (38).

«Пожитечная, — іронізує Климентій, — судилась селянинові слобода, — довольная пустыня велика й вода». Тепер селянин може:

Нащо любо зволиться, хоч утопитися:
а ежелі захочет вольно й вдавитися.
Отож міеш за свое тепер дурний мужиче:
а бивший на свого пана бунтовніче.
Не хотілось панові послушенство отдавати:
й в цілості з всім своїм в одному місцу пробувати.
Гинь же тепер за свое злое непокорство:
й за упрямою твою гордость й упорство.
І добре тие чинять, що прочан обдирають:
бог їх простить, за тое згола гріха не мають.
І не тилко потреба б таких обдирати:
але із самими душами розлучати...
Як ся мів, то мів, — треба було б претерпіти:
а за терпеніє спасеніє могли би міти (38).

Крізь ці останні жорстокі слова дивиться на нас похмура і сповнена суперечностей душа ченця з глибоко вкоріненими в неї поняттями про незмінність існуючого ладу. Але, нам здається, що всі дослідники, які закидали Климентію реакційність і жорстокість у поглядах на селянство, не помітили, що обурення і їдкий сарказм Климентія викликані не стільки тим фактом, що селяни, тікаючи, завдають шкоди поміщикам і тим порушують існуючий порядок речей, скільки тим, що вони призводять, на його думку, самі себе до убогості.

Втечі селян, перехід з місця на місце — це основне річище, по якому йде «мятежне життя народу». Люди кидаються на всі боки, тікають світ за очі — на соляні промисли, бурлакують, йдуть на слободи, вписуються в козаки і виписуються звідти. Це останнє явище було особливо поширене за життя Климентія. Він засуджує мужиків за легковажність, з якою вони, на його думку, ставляться до свого вписування в козаки, щоб не коритися панові. Звертаючись до одного з таких тимчасових козаків, Климентій каже:

Тожесь, дурний мужику, барзе неухажний:
же тилко безчестиш чин козацький поважний.
Засяглась того чину, а вже погоржаеш:
Не бивши й в войску, юж виступить гадаеш...
якось не хотіл пред тим тяглости отбува ь.
Прето березовим пером виписувать тя треба:
й худобу, гди маеш, на ратуш взять потреба.
Абы еси яково козацтво памятал:
и другим мужикам так чинити заказал (52).

Лише глибоко реалістичний опис, правдива картина долі пограбованих і поневолених людей пом'якшують до певної міри враження від цих віршів Климентія, хоч подібних віршів у нього дуже мало. Ця правдивість свідчить про те, що, незважаючи ні на що, як правило, Климентій завжди з співчуттям звертався до народу і писав про нього правду.

У цілому ряді віршів автор душею вболіває над бідним і гнєбленим людом. Він не раз звертався до теми про втікачів і розповідав про них доброзичливо і тепло. У віршах «О утекаючих» Климентій просить бога допомагати в дорозі утікачеві, який біжить

від «напасти». Він говорить про те, що той, хто женеться за втікачем, буває гірший за лютого звіра, через те люди «хоч страшна темна ніч, тікають і вночі» (233). Вони тікають від злих панів (232, 233), від боргів (46), від злиднів (45), з монастирів (55). Співець цього «мятежного» люду Климентій Зинов'єв склав панегірик не багатим і сильним, а «страннолюбним», тобто «приймаючим странных в доми свої» (64). Самі назви його віршів іноді говорять дуже багато. Так, вірші з циклу «О богатствах и нищетах» мають такі назви: «О убогих людех» (76), «О мятежном житіи человеческом і об убожестві» (77), «О печалі» (80), «О скорбі і се токмо не о великой» (81), просто «О скорбі» (82), «О скорбящих людех збитне» (84), «О богатстві і о нищети» (89), «О убогих і о богатих» (90), «О злополучіях, сіріч о тих же скорбех» (96), «О четверочисленной скорбі человеческой» (93) і ін.

Саме ці назви віршів, написаних Климентієм, звучать обвинуваченням дійсності. Офіційна література, до якої належала переважна більшість відомих нам творів, не зачіпала багатьох з цих тем. Сатира ж, що звучить у віршах Климентія, хоч була, за визначенням І. Я. Франка, «бліда і невиразна»¹, для нас має велику цінність. Необхідно відмітити, що Климентій, як виразник інтересів нижчих верств українського суспільства другої половини XVII і початку XVIII ст., не написав жодного з так поширених на Україні в ті часи панегіричних віршів на честь багатих і знатних людей. Пояснити це можна лише тим, що Климентій бачив у сучасному йому устрої велику соціальну несправедливість. Він засуджував ряд явищ, які були в тій або іншій мірі результатом політики пануючих класів. Не раз він просив бога захищати всіх бідних людей, навіть тоді, коли вони винні (232). У вірші «О мятежном житіи человеческом и о убожестві» слова щирого співчуття до бідних сповнені глибокого людського болю:

Велик світ да ніде дить, — люде повідають:
й неложную правду о том признавают.
Кгдиж світу й землі нет конца здається бить:
А не найдет убогий, где безскорбно пожить...
А то везде житіе на землі мятежно:
а найбарзей вбогих ся держить скорбь прилежно.
Тім по істині біда й горе убогим:
же завше обливають смутком ся премногим.
А часом з скорби сам ся человек погубляет:
От чего боже храни много то бивает...
Зачим, о боже, вбогим додавай ратунку:
жеби не погубили надежди з фрасунку (77).

Недарма людина плаче при народженні, сумно жартує Климентій, бо в житті буде «печаль і скорб і фрасунок мить» (16). В унісон цим віршам звучать невеселі міркування ієромонаха про

¹ І. Франко, Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII wieku, стр. 719.

правду. Вірші «О клеветниках» (30), «О присягающих не по правде» (40), «О клянущихся ложно» (41), «О урядових людех, слушающих ябедников» (110) та інші свідчать про те, що Климентій немало роздумував над цим питанням і прийшов до висновку, що «правдою не поживитися», єдина користь від неї — спасіння душі. В світі панує наклеп, лжесвідчення, хабарництво по судах (76). Все це випробувані засоби для одержання високого чину і зв'язаних з ним привілеїв. Простим людям дедалі гірше живеться, «убогий человек во всем погибает» (90). По монастирях бідні ченці багато працюють, та їх за те не дуже шанують (113). Резюмуючи свої думки про бідних, Климентій закінчує: «всім убогим недобро, а котрий много всего имеет, тому добро» (113).

Розвиток товарно-грошових відносин розхитував основи феодалного господарства. Все більшу вагу в житті людей відігравали гроші. Пристосовуючись до нових умов життя, землевласники і міська верхівка вимагали від посполитих все більшого послушення, продуктів, грошових податків. Вони вживали найрізноманітніших засобів наживи: хабарництво, позбавлення підсудного його майна та ін. Климентій пише з цього приводу, що заради наповнення «шкатул» «много есть охотников людей позивати і скорби набавляти і хліба збавляти» (42). Всякі урядовці по містах від людей «все что колвек от инных туне або теж дармо обдирають».

Як відомо, нагромадження грошового капіталу у класовому суспільстві відбувалось за рахунок пограбування народних мас шляхом обману, відкритого грабежу і насильства. Климентій, хоч і не розумів соціальної суті цього процесу, але по-своєму відбив його, описавши факти зосередження грошей в руках старшинської верхівки у вірші «О оскуденіях в сіе время грошових». Важливість даних, які ми знаходимо у Климентія, буде ясніша, якщо згадати, що грошове питання в зв'язку з потребою кредиту відігравало особливу роль у період первісного нагромадження і утворення загальнонаціонального ринку. До утворення першого державного банку в середині XVIII ст. в Росії не існувало жодних форм державного кредиту. Єдиними носіями позичкового капіталу були лихварі. Природно, що з розвитком виробництва і відповідним розширенням розмірів збуту, зростала потреба в кредиті. Все гостріше відчувалась нестача грошей. Ця нестача збільшувалась внаслідок прагнення лихварів і окремих представників заможних верств населення до нагромадження грошей.

Климентій каже, що розлад у грошових справах був викликаний, з одного боку, наявністю в обігу неповноцінної монети¹,

¹ На Україні, так само як в Росії, в кінці XVII і на початку XVIII ст. ходили золоті, срібні і мідні гроші. Неповноцінність монети — це наслідок стирання її в процесі обігу, виготовлення фальшивих грошей, а також спроб російського уряду ввести на Україні мідну монету як рівноцінну срібній. (В. А. Шугаевский, Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в., Чернигов, 1918, стор. 10—11).

а з другого — тим, що «старші» набивали собі «шкатули» повноцінними грошима. Від усього цього найгірше доводилось біднякам, бо саме вони змушені були брати неповноцінні гроші. У цих умовах убога людина, каже Климентій, навіть заробленого одержати повністю не могла, бо їй «лихими грішми заплачають, ...а добре всі собі багачі позабирали» (273). Отже, «скудно вельми на гроши стало в нашем віку, же трудно о їх згола нендзну чловіку...» (273).

Беручи приклад з «старших», люди з посольства і собі не стали брати неповноцінні гроші, звичайно, це були більш заможні з посолитих. Бідняк, якому злиденне становище не дозволяло вичікувати більш сприятливих умов, змушений був одержувати за свою працю ті гроші, які йому давали. І виходило, що

Людям вбогим чехи¹ зли по чеху давають:
а от них по осьмаку² в куплях отбирають.
Былебы як несытства свої наситити:
І всі шкатули пре верх самый наполнити (273).

Климентій закликає «старших» припинити «бракування» грошей і заборонити це робити посольству. Він дорікає багатіям за те, що вони накопичені гроші заховали в землю, «жеб было што на той світ брати». Вірш цей свідчить про існування в той час вільного найму і про присвоєння багатіями частини заробітної плати наймита. Вказівка поета на закопування грошей в землю, замість пускання їх в обіг, свідчить про слабкий ще розвиток капіталістичних відносин. Феодальний лад на селі і цеховий устрій в місті гальмували розвиток товарно-грошових відносин.

В історичних документах другої половини XVII ст. не раз згадується про псування монети, про виготовлення фальшивих грошей і зв'язані з цим різні утруднення на Україні³, але про те, як грошовий розлад в країні відбивався на становищі трудящих мас, згадок дуже мало.

Климентій бачив, що на землі значно більше «нищетних», нежели тих богатых дуков, и славетных» (252), але не розумів і не міг зрозуміти в той час справжніх причин бідуняцького простого народу. Климентій вважав, що нерівність встановлена від бога, але почуття справедливості змушувало його не раз дорікати самому богові за те, що той так недобре зробив на землі, де всі блага належать не тим, хто їх створює:

Богатство кому то бог і схочет даровать:
іний мало на тоє будет і працювать.

¹ Чехи — монета в 1/2 гроша. Чехи були польські, а з 1675 р. — руські. Руські чехи, очевидно, мали меншу вартість, ніж польські.

² Осьмак — монета польська. Осьмаки були срібні і золоті. В різні часи осьмаки мали різну вартість.

³ Архив Юго-Западной России, ч. II, т. 2, стор. 169; спр. XXVII, стор. 179; спр. XXI та ін.

А іний хоч през ввес вік труди полагаєт:
а єднак побіденник мало чєго маєт.
І день от дня працюєт й не моєт міти:
тільки мусіт бідний, хоч и не рад терпіти (89).

У вірші о «промислних людєх» Климентій говорить, що люди, які займаються промислами, годують себе, але буває так, що і «промислний підчас нищєтен знайдучє» (234). Поєт знає, як важко працюють люди, як виснажує їх непосильна праця, підриває здоров'я, завчасно старить і калічить, знає, що для бідняків немає іншої долі, вони «мусять і так з лихом жить» (250).

Климентій далекий від того, щоб кинути виклик пануючому класу, а тим більше зрозуміти історичну закономірність класової боротьби. Однак, будучи правдивим, він об'єктивно дав ілюстрації до історії класових суперечностей на Україні того часу. При цьому він виявив щирю симпатію і співчуття саме тій стороні, яка терпіла від поневолення іншою. Важко повірити П. Кулішу, який писав, ніби вірші Климентія «чужі наголі му духові» і що ніби він не має «християнського розуміння добра і зла» і виправдує насильства пануючого класу, бо він «ворог демократизму» і зневажає народ¹. Таке твердження суперечить фактам. Людина, яка зневажала народ, не могла писати такі проникливі слова докору самому богові за те, що той допускає страшні поневір'яння бідних людей:

О боже, чєму ж то ти вбогих опущаєш:
на скорбь й на сльози їх оком не смотряєш (76).

Климентій, правда, не піднявся над офіційною точкою зору щодо існуючого ладу, громадських прав людей і приватної власності, але він написав правду про становище трудящих і висловлював їм своє співчуття.

Засуджуючи боржника, який, не сплативши боргу кредиторів², тікає від останнього, Климентій в той же час відзначає, що становище того, хто змушений вдаватися до позички, дуже тяжке. Часом бувало так, каже він, що лихварський процент дорівнював позиченій сумі (45)

Не дай, боже, позичать, але дай своє мать:
бо мовят: «душно, як два правят, третьому нічого дать».

Поєт запитує: хто винен в тому, що боржник віддає вдвоє більше, якщо хоч день прострочить? Суддя чи боржник? І щиро-сердо визнає, що на це питання відповісти не може. Мабуть, припускає він, боржник сам винен, бо пообіцяв віддати борг через рік або заплатити вдвоє більше.

Описуючи різні форми грабежу народних мас феодальною

¹ Журн. «Русская Беседа», т. V, 1859, стор. 82.

² Дуже часто таким кредитором був лихвар, про якого Климентій написав вірш, але від цього вірша збереглася до нашого часу лише назва «О лихварях» (267).

верхівкою та купцями, Климентій згадує і орендарів митниць, від яких найбільш терпіли дрібні торговці. У вірші «О драпіжцях нікогда ненасищаємих ілі теж о видирцах подобних древнему митареві» він пише про збирача мит:

«волк, що споткає, то з'їдає»;
Так й человек драпіжний нікому не даде.
Тільки рад кую любо персону лупити:
жеби могл яко ж колвек шкатулу набити (34).

В цьому ж вірші Климентій радить збирати мито «помірно», щоб не завдавати безмірної шкоди «бідним людям». Очевидно, поет говорить про дрібних торгових людей, життя яких він добре знав, бо завжди зустрічався з ними в своїх мандрах по країні. Феодальна децентралізована митна система, що зберігалася на Лівобережжі протягом кількох десятиліть після возз'єднання, заважала розвитку торгівлі і буржуазних відносин.

Співчуваючи купцям, яких обдирають збирачі мит, Климентій не закриває очей на здириства і обман, які чинили самі купці щодо населення. Він обіцяє купцям за ошуканство людей вічну кару на тому світі, бо прибутки, які вони одержують, «душегубні» (35, 54).

До циклу віршів про бідних і багатих слід віднести і вірші про людей, зайнятих на сільськогосподарських роботах. Тут Климентій подає цікаві відомості про вільнонайманих сільськогосподарських робітників. Це питання має дуже важливе значення, оскільки воно безпосередньо зв'язане з проблемою розвитку капіталізму. Здебільшого історики обмежують вивчення цього питання XVIII—XIX ст., вірніше другою половиною XVIII і першою половиною XIX ст. Відомості про розшарування феодальнозалежного селянства містить у собі монографія І. О. Гуржія «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.», в якій автор, підтверджуючи фактичним матеріалом теоретичне положення про можливість розшарування селянства в рамках феодально-кріпосницької системи, зазначає, що таке розшарування мало місце у XVIII ст. і на Україні, але залишає відкритим питання про початок цього процесу. А між тим є серйозні підстави ставити питання про віднесення початкового етапу майнового розшарування і нерозривно зв'язаного з цим процесом розкладу селянства на Україні до XVII ст. В. І. Ленін, досліджуючи питання земельної ренти, відзначив, що навіть при «пануванні натурального господарства, при першому ж розширенні самостійності залежних селян, постають вже зародки їх розкладу. Але розвинулися ці зародки можуть тільки при дальшій формі ренти, при *грошовій ренті*»¹.

Відомо, що визвольна війна 1648—1654 рр. на певний час у значній мірі збільшила економічну самостійність селян. Незаперечними є також дані про наявність на Україні в XVII ст. гро-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 142.

шової ренти. Отже, до питання про можливість розшарування українського селянства уже в XVII ст. слід ставитись з усею увагою, зокрема до кожного конкретного факту, тим більш коли справа йде про свідчення сучасника.

Дані Климентія говорять про те, що наприкінці XVII і на початку XVIII ст. на Україні виникла уже значна категорія безземельного населення, яке займалось обробітком землі з половини або жило з наймів по козацьких хуторах, у хазяїв різних промислів, наймалось на роботу до заможних односельчан або міщан. У вірші «О косарях, що сіно косять» Климентій зауважує, що найняті косарі «потребни людям кожного року, хто мієт сіножати...», а найбільш у розпал косовиці, коли косарі «косят трави весь день й в порану з росами» (305). Серед різних цікавих подробиць зазначається, що косар заробляв на Лівобережній Україні в день по 4 чехи й 3 шаги. Виявляється також, що хазяї, які наймають косарів, часто самі ледь-ледь кінці з кінцями зводять. Лише небезпека опинитись взимку без кормів для худоби змушувала їх іти на дуже великі для них витрати:

А так бідний человек о сіно ся стараєт:
і для сіна інсгда остатнее збуваєт (305).

У вірші «О женцях» розповідається про тих селян, які, щоб заробити собі хліба на зиму, погоджувалися працювати за третину урожаю (307). Таких селян, що працювали за певну частину врожаю, очевидно, було немало, бо Климентій згадує їх неодноразово. У вірші «О змолотниках» також говориться про роботу за частину вимолоченого зерна (308). Тут же відзначається, що наймані молотники часом працюють і за гроші. Климентій дає зрозуміти, що хазяям нелегко було розплачуватись грішми і лише негайна потреба змушувала їх погоджуватись на це. Очевидно, в даному випадку мова йде не про багату шляхту або козацьку старшину, а про звичайних селян або міщан, які спромоглися досягти такого економічного рівня, який дозволяв їм користатися найманою працею. Наскільки широко застосовувалася ця праця, говорять такі рядки у віршах Климентія:

Той бо тилко не будет їх (наймитів. — О. К.) потребовати,
Хто не будет пахати, альбо зажинати (308).

Дані Климентія про значне поширення найманої праці на Україні в другій половині XVII і на початку XVIII ст. підтверджуються й іншими друкованими джерелами того часу. Так, одним з творів про заробітчан XVII ст. є «Трагедія або образ смерті» Я. Гаватовича, написана ще на початку століття¹. Про людей, що живуть з випадкових заробітків говориться і в літопису Самовидця², і в народних думах та поемах. Так, у поемі кінця

¹ Хрестоматія давньої української літератури, стор. 174.

² Літопись Самовидца. М., 1846, стор. 130.

XVII ст., названій М. Возняком «Піснею про вівчара»¹, розповідається про наймита, який працює у одного з «мужиків» поруч з другим наймитом і наймичкою. Герой поеми — бувалий хлопець, який багато блукав по світу. Згадує він, зокрема, якесь с. Оранки, де його нещадно били. Не раз йому доводилось тікати від хазяїв, не дослуживши строку. Нарешті, він вирішив втекти у Волощину, де й раніш, очевидно, бував, бо знав тамтешню мову. Але хазяїн наздогнав його на дорозі і жорстоко побив, «розпрядививши» на його спині дрюк. З цієї поеми видно не лише те, що хазяїном наймита був простий селянин, але й те, які були взаємини між ними. Климентій також відзначає випадки жорстокого і несправедливого ставлення хазяїв до наймитів, яким вони дуже часто недоплачують (90) або платять неповноцінними грошима (273). Даремно шукати дані про життя наймитів у шкільній літературі того часу. Вони не цікавили літературну аристократію. Зважаючи на це, слід особливо підкреслити заслугу Климентія в цьому питанні, так само як і заслугу інших згаданих авторів. Відомості, які містять їхні твори, та актовий матеріал того часу підтверджують думку про те, що найом робочої сили в сільському господарстві України не був у кінці XVII ст. рідким явищем.

Зрозуміло, що контингент наймитів поповнювався не лише за рахунок зuboжілого сільського населення, але й за рахунок міської бідноти. Товарне виробництво, що розвивалось, не могло обходитись без найманої робочої сили. Пристосовуючись до нових умов життя, зв'язаних з розвитком товарно-грошових відносин, українська шляхта, заможні козаки, козацька старшина і міська верхівка заводили на своїх землях різні промисли з метою виробництва товарів на продаж. На численних лісопильнях, руднях, броварнях, будах, гутах експлуатувалась поряд з залежними селянами значна частина вільнонайманих робітників.

Климентій твердить, що наймана праця застосовувалась усюди. Він написав вірш, присвячений цьому питанню. Назва вірша сама за себе говорить: «О рабех, то есть о наемниках, служащих людем світовим, в градех й в весех, й в монастирех» (253). З цього вірша видно, що наймані робітники працювали за гроші і за продукти разом з феодалнозалежними людьми, які виконували повинності.

Серед різних категорій населення, що жили випадковими або тимчасовими заробітками, виділявся український бурлака, про якого особливо багато писали українські письменники першої половини XIX ст. Виявляється, що бурлака був добре відомий і Климентію, а може, він перший і ввів в українську літературу термін «бурлака». Цей тип найманого робітника за документами кінця XVII і на початку XVIII ст. називався ще в народі «нетя-

¹ М. Возняк, Із збірника Кондрацького кінця XVIII в., Відбиток стор. 11—22.

гою», «робітником», «гультьям». Бурлаки ходили на заробітки на винокурні, селітряні і поташні буди, а також далеко на південь на рибні й соляні промисли. Відомий історик Орест Левицький на основі глибокого вивчення документів кінця XVII ст. в ряді історичних праць показав становище бурлаків, що являли собою зародки передпролетаріату. Багато з них пробурлакувало весь свій вік, частина їх, блукаючи по дорогах, перетворилась на розбійників, «прибишів»¹.

Климентій на своєму віку багато бачив різного люду, який тинявся, шукаючи роботи і притулку. То були і втікачі, і переселенці, і бурлаки, а також жебраки, розбійники — всі ці неминучі слутники первісного нагромадження². Сам Климентій, блукаючи по світу, спостерігав численні випадки загибелі безпритульного бідного люду. Недарма у нього описана така кількість різних смертей. Тут і «снідаєм, і звіром» і «убиваючися з церквей», і «утопаючі в водах», і «замерзаючі мразом», і «умираючі на шляхах далеко від домів своїх», «прибиваючіся землею» і багато інших «видимих смертех человеческих» (14, 19—28). Цікаво, що ця традиційна в середньовічній літературі тема про смерть людини у Климентія зовсім позбавлена богословського забарвлення. Жоден з його сучасників не відходив від абстрактних, сповнених церковним моралізаторством, описів смерті. Климентій же дав реалістичний опис смерті простих людей, бідняків під час роботи, блукання по світу, смерті від голоду, холоду, насильства. Поряд з цим він, віддаючи данину традиції, розповів і про смерть багатія, якому дуже шкода прощатися з багатим і легким життям в той час, як убогому нема за чим жалкувати — смерть може лише позбавити його від лиха і страждань (325).

Так показана Климентієм картина життя Лівобережної України того часу. Процес часткової експропріації народних мас, що відбувався в рамках феодального ладу, в певній мірі був прологом історії капіталу. Цей пролог на Україні, так само як і в Росії, тривав майже два століття. Розорення народних мас, утворення армії вільнонайманих робітників і зосередження капіталів у руках панівної верхівки становили зміст первісного нагромадження. Особливий інтерес, який виявив Климентій до різних наймитів і бурлак, говорить про те, що ця категорія людей займала значне місце в житті України того часу. Як відомо, Петро I вважав за потрібне видати спеціальні накази, спрямовані проти всякого безпритульного люду. Внаслідок цих наказів кожного бездомного, пійманого на дорогах Російської імперії, таврували, карали, відсилали на примусові роботи на рудники, у мануфактури, різні майстерні. Тут так само, як колись в Англії за часів королеви Єлизавети I та в інших країнах у період первісного на-

¹ О. Левицький, По судах Гетьманщини, стор. 48, 94; Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в., К., 1902, стор. 10.

² К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1952, стор. 733—741.

громадження, законодавство обрушилось на тих, хто був силою відірваний від засобів виробництва.

Дані Климентія свідчать про наявність значної кількості людей, які фактично стояли «поза феодалними зв'язками і поза цеховими союзами» і становили «найнижчу безправну верству населення»¹. Це підтверджується також іншими джерелами. З цього погляду дуже цікава робота О. Левицького над юридичними документами кінця XVII ст.². Зібрані ним численні документи розповідають про міщан і селян, які все життя заробляли на прожиття собі і своїм сім'ям на стороні. Ці документи малюють нам побут та економічне становище заробітчан.

Звичайно, не можна забувати, що між найманим робітником того часу і робітником капіталістичної епохи є велика різниця. Кріпосницький лад наклав свій відбиток на взаємовідносини наймита і наймача, оскільки робітник, а часом і сам хазяїн фактично і юридично залишались «підданими» свого феодала. З цим зв'язана і певна спорадичність у процесі розвитку найму праці. Але, не забуваючи про феодалну основу суспільства, необхідно визнати, що сама робота по договору за винагороду була явищем нового, буржуазного порядку. Наймані робітники, зайняті в різних промислах, у сільському господарстві, мануфактурах, були, на нашу думку, передпролетаріатом, предками майбутнього робітничого класу. Хронологічне визначення початкового періоду в процесі формування нових класів, зокрема передпролетаріату, є не легким завданням. Тим уважніше слід віднестися до того, що розповідають нам джерела з цього приводу. Одним з таких джерел і є цикл віршів Климентія про бідних і багатих, а також цикл віршів про ремесла і окремі промисли.

* * *

Провівши більшу частину свого життя в містах, Климентій, зрозуміло, добре знав життя міського населення. Міщани, які втілили в собі «дальший розвиток виробництва і обміну (Verker), освіти, соціальні і політичні установи»³, були головними героями віршів Климентія. Завдяки йому ми ближче пізнаємо життя феодалного українського міста.

Климентій жив у період, коли феодалне ремесло на Україні досягло рівня простої кооперації, коли уже намітився перехід до мануфактурної стадії розвитку капіталістичної промисловості. Ремісник підготував своєю працею цей перехід до більш високої стадії розвитку промисловості. Його мистецтво, що доходило до віртуозності, поступово починаючи з XVIII ст. втрачало своє зна-

¹ Так Ф. Енгельс говорить про аналогічну категорію населення в Західній Європі (Ф. Енгельс, «Селянська війна в Німеччині», К., 1954, стор. 142).

² О. Левицький, назв. праця.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стор. 441.

чення. В цьому відношенні Климентій підвів підсумок попередньому століттю. Він написав понад 100 віршів про ремесла і намалював портрети сучасних йому умільців-ремесників у тому оточенні, в якому вони жили, за тією роботою, яку вони виконували. Його опис ремесел є не лише списком ремесел і їх вихвалянням, це опис процесу виробництва, опис інструментів, матеріалів з безліччю цікавих подробиць. Такого опису немає у жодного з письменників того часу.

Загальновідомо, що схоластична література тієї епохи була майже не зв'язана з трудовою діяльністю народу. Зважаючи на це, можна впевнено сказати, що навіть самий перелік наявних на Україні в XVII ст. ремесел робить честь ієромонаху Климентію. В цьому зв'язку доречно згадати, як Анатоль Франс оцінив опис ремесел у Франції, задуманий сином ремісника з Лангу — Дені Дідро. Він назвав це «великою справою», оскільки вперше були возвеличені ремесла, які «принижувала військова, світська і церковна аристократія». Підкресливши, що «родовід праці» французькі енциклопедисти поставили «вище родоводу дворян і великих цього світу», А. Франс зазначав, що це була «річ дивна, небувала, чудесна»¹.

Очевидно, зневажливе ставлення пануючих класів до життя трудового народу також пояснює той факт, що вірші Климентія про ремесла, як і багато інших подібних творів, не побачили світу ні за його життя, ні значно пізніше.

Простий народ завжди знав ціну своїй праці і саме його устами говорить Климентій, що кожного ремісника «люди похваляють». Климентій щиро радів, коли йому вдавалось згадати або почути від когось про ще одно ремесло, не описане ним. «Ще одно видрав ремесло» (319), — спішить поділитись він з читачем.

Заінтересованість Климентія життям основної маси міського населення свідчить про елементи демократичного спрямування його творчості. В нього є і пряма заява відносно демосу. Він твердить, що кожний хлоп, кожум'яка, сідельник, швець, — як брат рівний шляхтичу в усьому і навіть може бути кращим за нього і добродійнішим.

Спільна риса віршів Климентія про ремесло — це глибока повага до праці трудівника і його уміння. Він високо цінить «многоумеющих» людей. Кожна людина, на його думку, повинна уміти щось робити і не лише сама, а й іншого навчити якогось ремесла; людина, яка не ділиться своїм умінням, подібна до безплідного дерева (235).

Представники буржуазно-поміщицької історіографії дорікали Климентію за те, ніби він занадто багато приділяв уваги церкві і тим ремеслам, які зв'язані з оформленням і прикрашенням церкви². Проте це не так. Віддаючи данину часу, Климентій ши-

¹ А. Франс, Рассказы, М., 1954, стор. 153—154.

² Пам'ятка українсько-руської мови і літератури, стор. XXX.

роко користувався церковною фразеологією, але суть його віршів завжди залишалась абсолютно конкретною і життєвою. На першому місці серед ремісників у нього стоять: гончар, ткач, бондар, шаповал, столяр, швець і т. д.

Першим у світі гончарем і ремісником «труждадем», говорить монах Климентій, був бог, бо він виліпив людину з глини, і тому гончарство слід називати святим ділом. Але далі він тепло і просто, по-людському повідомляє, що гончарі роблять горщики, кахлі для печей і «розниє на кафлях оздоби мудрують» і таку можуть зробити піч, що залюбуєшся і захочеться «тако мило пригудитися» до неї (168).

Климентій спостерігав життя не лише на Лівобережжі. Він бував і в сусідніх краях, мав можливість порівнювати. Не раз Климентій згадував про те, що бачив у Білорусії, на Правобережній Україні, в Криму і Слобідській Україні. Так, говорячи про ремесло ткача, він зазначав, що на Україні можна було б прожити і без ткачів, бо тут більшість жінок сама уміє для себе ткати (170). Цей факт свідчить про те, що ткацтво на Україні в цей час ще не зовсім виділилось з домашнього натурального господарства як самостійна окрема спеціальність. Але воно досягло більш високого розвитку, ніж, скажімо, в Білорусії, де «жони ткачов і не знають», тобто не користуються послугами ткачів, за виключенням деяких козацьких жінок. У цьому ж вірші сказано, що прядіння ниток ще дуже часто об'єднувалось з ткацтвом в одній сім'ї, оскільки дружини ткачів пряли для них нитки. Деякі ткачі купували готові нитки (170). На той час також ще не відокремилась обробка овчин від пошиття кушніром кожухів, шапок, комірив.

Ряд цікавих деталей подає Климентій про шаповала, який плете мужицькі рукавиці, молодицям валяє лямці (валянки), робить епанчу, коци (шерстяні килими), в'яже панчохи. Вірш цей являє собою справжню жанрову картину. Це єдиний, що дійшов до нас від того часу, літературний опис українського шаповала. Виявляється, що цей шаповал веде мандрівне життя, переходячи з одного населеного пункту в інший. Климентій писав, що з давніх часів кажуть люди:

...где шаповал мандровал:
не едну на дорозі й душу ізлякал.
Же здалеку власне татаре манячать:
аж шаповал носиться з луком як з друком,
зблизу вбачать
А пришед до людей станет роботи питать;
Жеб где колвек міл собі на роботу стать.
І як знайдет добрую роботу в добром місті:
аж зараз заробить золотих сто або двісті... (172).

Відмічаючи працьовитість ремісників, Климентій згадує про бондаря, який

...не кохається в сну, же робит і вночі...
і очочую до роботи пильность маєт (171).

Одним з найцікавіших у збірці є вірш, присвячений «честному ремеслу» шевців. Відомо, що це ремесло як найбільш поширене було менш прибуткове, ніж інші, і тому викликало до себе деяке зневажливе ставлення серед ремісників інших спеціальностей. Щождо міської верхівки, то вона і зовсім не поважала його. Климентій же знаходить для шевців найтепліші слова. Нема, каже він, славнішого ремесла за ремесло шевців. Швець сидить у майстерні, сповнений поваги, «на кріслі, по царські» як «на маєстаті» і просить бога, щоб на роботу раніш встати. Свою симпатію до шевців як до чесних трудівників Климентій висловлює так:

І ширіє они єсть, шевці, люде на світі:
й жони їх добре й їх шевські діти.
Бо нігди они жадних шалвірств не заживають:
але й учнів своїх людзкості навчають.
І особливе розной теж своєї політики:
із книги з разниці шевської честной граматики.

Далі Климентій перелічує всі інструменти і матеріали (понад 50 назв), з допомогою яких працює швець. Робочий день шевця починає так:

А уставши, усунет лучник й желізо причепляет:
й лучину з пенков смольних з огнем розкладаєт.
А розловживши огню, зараз перешиваєт:
поті, покул аж ся ему подобаєт.
І як перешиваючи втомиться, то шкіри стрихуєт:
й на розпускання на чоботи колко з котрой пар
вийдет готуєт
А потом, покинувші все, пойдьот віти збирать:
бо потреба козлини із вітою вичинять.
І пойдет до гарбовки у човні хитати;
козлини і бараници хоч й габелки окрасати...
А як прийдет ему час и прост ремінь виправлять:
станет кріпко працювать, й як повісмо, той мять.
І їздить у луг дубу й попілу палити, готувати:
й мусить бідний добре на зиму працювати.
А особне мусить по материнку й по листок ходити;
же аж й в свято мало может когда зпочити.

Швець сам виробляє шкіри, користуючись заготовленим ним матеріалом.

А як пойдьот до шкур, дуб товчет шкіри пересипаєт:
а ініє шкіри у золу хуру закладаєт.
І ініє теж на кобилиці шерсть оббираєт:
а потом белехом мездру підробляєт,
і похваговавши, в божий час укладаєт в квас:
й чекаєт покул будет пересипать впяць час.

Наприкінці Климентій повчає:

...Не треба шевців нікому зневажати:
але треба їх за то ремесло восхваляти (175).

Далеко не всі описи ремесел зроблені так докладно, як цей, але майже в кожному з них є щось корисне з пізнавального боку. Так, у вірші «О гутниках і склярах» ми довідуємось,

що поряд з такими речами, як скло, дзеркала, посуд, склярі виробляли «состарівшимся юж людем й окуляри» (180).

Об'єднання в одному вірші опису ремесла і гутників і склярів свідчить про те, що виробництва ці, очевидно, ще не були чітко відокремлені.

Окремо виділяє Климентій як особливо тяжку працю друкарів. Ремесло це, на його думку,

...ускрутно вельмі... й тяжестно.

А особливе ногам, очам неспокойно:

і не обретається в роботі покойно.

Поневаж бо як начнут потягати праси:

аж на главах їх вскорі мокрі стануть власи.

Зачавши бо мусят ся до поту труждати:

Аж разві в нощи могут із мало поспати (183).

У вірші «О токарях» Климентій, перелічивши ряд речей, які виробляють майстри по дереву, зазначає, що токарських виробів значно більше, але він записав лише ті, які пам'ятав. До цього вірша Климентій зробив приписку: «О токарях особ пощи при самом концу, що тилко ложки точат». На жаль, цей вірш не зберігся, але згадка про нього дає нам право вважати, що виробництво і цілого ряду інших токарських виробів, названих у вірші, могло становити самостійну галузь ремесла.

Дуже цікавий як за формою, так і за змістом вірш «О золотарях», що виготовляють:

...вельможних гетьманов булави:

до котрих потреба хотящим голови.

И інші войсковие ділают клейноти:

й прилічние воінам розние примьоти.

І пояси ділают срібние мудрії:

й евангельські бляхи робят премудрії.

А особ капітулам ділают печаті...

Так же й властельські ліски оздобляють:

як їм повелівають, тако потрафляють.

І позлоцонії теж з срібла робят кубки.

И всякіі до столов панських в тож посудки.

І до олтарей святих річі престольніі:

й многії потреби также церковніі.

І панам перстені златії ізробляють:

и каменьми драгими оних украшають.

Додавають же кшталтов й на сагайдаки:

й на сагайдачние остра й кулбаки.

І шаблі драгоцінно сріблом осажають:

же аж зрящіі на них велми ся удивляють.

І гузіки робят й окладають ножна:

и всього неодмовні, все бо їм возможно... (62).

Поряд з цехами, що займалися виробництвом тих або інших речей, Климентій згадує і про цехи невиробничі, такі, як цех музикантів тощо.

З віршів Климентія про промислових робітників найбільш цікавий «О соляниках торяниках бурлаках, що солі господар-

скіє варять». Тут ми маємо перший відомий нам в українській художній літературі опис процесу праці робітників на території сучасного Донецького басейну на річці Торм і перший опис становища зайшлого найманого робітника — бурлаки.

Відомо, що добуванню солі в економіці України здавна належало важливе місце. В XVII ст. сіль на Україні добувалася на заході (в Коломиї), на півдні (в Криму) і на сході (на р. Тор). На Тору майже завжди було багато робітників. Так, у 1653 р. сюди прийшли «для соляного варіння» 400 чоловік «без жінок і дітей»¹.

Дехто приходив, щоб добути солі для себе і на продаж, інші — для роботи по найму. Климентій говорить, що соляники дуже тяжко працюють і що на Тору сіль значно важче добувати, ніж в іншому місці. Описуючи досить складний процес виварювання солі, Климентій зазначає, що лише води доводилось вилити на одну бочку солі відер із сто, крім того, необхідно було заготовити багато дров для підтримування вогню в пічці для виварювання солі, щоб господарські сковороди не гуляли. Робітник, зайнятий при цьому, повинен був уважно стежити, щоб сковорода не прогоріла, і взагалі мав багато роботи. Він не міг навіть як слід виспатись. Робота ця вимагала від робітника великої фізичної сили. З «подлим здоров'ям» на Тору робити нема чого, каже Климентій. Робітник тут так «труждає», що зовсім не має часу подбати про себе, йому нема коли випрати сорочку, і він носить її, доки вона не зітліє і не спаде з плечей.

До тяжких умов праці Климентій відносить і відсутність питної води. Щоб вгамувати спрагу, робітник утаював частину хазяйської солі і купував за неї в місті брагу. Климентій особливо тепло говорить про соляників-бурлаків. І наприкінці вірша просить бога дати «всякому бурлаці» все, чого б він сам собі не забажав (213).

Поділ праці, що в окремих виробництвах зайшов досить далеко, сам по собі свідчив про виробництво на ринок, але у Климентія є і прямі вказівки на це. Кушнір у нього шие кожухи, які взимку продає по містах, і одночасно лагодить старі (198). На ринок заготовляють свій товар власники селітроварень, поташних буд (205), по містах і селах розносять свій товар «богомази» (178), продається одяг (255), різні продукти, як сіль, хліб печений тощо (54, 213).

Розвиток ремесла і торгівлі в кінці XVII ст. досяг уже такого рівня, коли виробництво багатьох речей для себе в хазяйстві, так само як і замовлення їх на стороні, стало невигідним. Купувати, на думку Климентія, було на той час в багатьох випадках вигідніше. Так, купити готовий одяг на ринку і дешевше, і «турбації» менше, і швидше (255).

¹ А. Слюсарський, Слобідська Україна, Х., 1954, стор. 170.

Крім віршів, у Климентія є ряд творів, які могли б бути корисними не тільки для дослідників історії, а й для дослідників етнографії, фольклору, літератури, для метеорологів, ботаніків, зоологів тощо. Розглянути всю тематику віршів Климентія в одній статті важко, доводиться обмежитись найголовнішим, у даному разі необхідним для з'ясування цінності цих віршів для історичної науки. Не зайвим буде, однак, згадати тут про ще одну цінну працю Климентія, що так само, як і його вірші, свідчить про близькість поета до життя народу. Це — збірка народних прислів'їв «Приповіді (або теж присловія) посполитые», яких у рукописі близько півтори тисячі. Такої збірки до Климентія не було на Україні, в усякому разі нам невідомі подібні інші праці. Не можна не пошкодувати, що ця збірка до цього часу не притягла до себе заслуженої уваги дослідників-спеціалістів. Робота по збиранню народних прислів'їв говорить про напрям думок і інтересів Климентія.

Народними прислів'ями пройняті всі його вірші, що має особливе значення, бо в ті часи заведено було прикрашати свої твори цитатами з святого письма і творів античних письменників. Якщо взяти до уваги, що головним завданням літератури є допомагати пізнавати всю багатогранність життя людей, то твори Климентія в цьому плані набувають особливої цінності. Сучасна йому офіційна шкільна література такого завдання перед собою не ставила. В збірці Климентія безліч прислів'їв соціального характеру. Про життя народу говорять такі прислів'я: «Бог любить праведника, а пан ябедника», «Впросилися злидні на три дні, та й за три неділі не хотять отходити», «Голому розбій не страшний», «Люде — не татаре», «Ледве лихо дізналося, де люди живуть», «Ляхи нам не пани, а ми їм не хлопи». Розумінням сили громади і народної думки звучить прислів'я «Голос людський — голос божий». Про життя тогочасних школярів говорить прислів'я «В нашій школі як на татарському полі, є де сісти та нічого їсти»¹. В цих прислів'ях живуть настрої і думки простих людей XVII—XVIII ст., але в той же час вони говорять нам багато і про їх збирача — неспокійного ієромонаха Климентія, «дитини свого часу»², як сказав про нього І. Франко.

Для більш повної характеристики Климентія як людини свого часу варто сказати про деякі риси його світогляду. Небезінтересним є його ставлення до бога, оскільки в ті часи церква і ре-

¹ Збірка прислів'їв, вміщена Климентієм серед його віршів. Вона ділиться на прислів'я взагалі і на прислів'я повчального характеру для молодих людей. Дослідники творчості Климентія чомусь не вважали за потрібне видати цю збірку і лише згадують про неї.

² Лист І. Франка до В. Доманицького, «За сто літ», 1930, кн. 5, стор. 298.

лігія відігравали особливу роль у світогляді людей. Климентію властивий сумнів у силу людського розуму, і він не раз відмовлявся від вирішення тієї або іншої проблеми, покликаючись на те, що деякі речі може знати лише бог. Але Климентій часто відступав від ходу думок, проголошуваних церквою, якщо власний розум диктував йому інший погляд на речі. Він вважає несправедливим положення про те, що нехрещені діти колись попадуть у пекло (18), адже дитина не винна в тому, що її не хрестили, а бог мусить бути справедливим. Не може Климентій погодитись з заборонаю церквою вдівцю священнику женитись вдруге. Іноді Климентій просто радить богам змінити щось у тому порядку, який він встановив на землі. Зокрема, він просить бога усунути на землі страшну смерть від вогню, а якщо він, тобто бог, уже дав комусь у житті таке «призначення», то нехай дасть «такому декрету преміненіє» (24).

Климентій далеко не завжди додержувався тих принципів, які сам же виголошував, зокрема на чернецьке життя і обов'язки. Він був не в силі перемогти людську слабкість і часто залишав чернецьку келію заради вільного світу, любив веселу компанію, любив попадати за жінками. Куліш і його послідовники в оцінці Климентія дорікали йому за слова «без гріха не проживеш». Описуючи життєлюбного ченця, слід відмітити, що він просто надто любив життя і був надто допитливим, щоб бути схимником. Наскільки тяжке було для нього чернецьке життя, можна судити з його ж слів про те, що якби той, хто стрижеється в ченці, знав, як йому буде важко, мабуть, краще б утопився. Адже з «басурманських неволь свободни бувають», а «з чернецтва до смерті не освобождають» (112).

Віра Климентія в божеське і чудесне не заважає йому ополчатися проти багатьох забобонів. Шахрайку бабу-ворожку (127) та «святих», що ходять взимку босими (56), він лає за те, що вони обманюють бідних людей, виманюють у них гроші.

Климентій позбавлений того святенництва і формалізму, яким пройняті старші в монастирі. Іронізуючи, він говорив про них, що вони можуть простити будь-який гріх, пияцтво, розпусту, лише не простять пропуску молитви, що вони срібллюбці і за гроші відпускають гріхи, порушуючи закон божий (229). Нелегко було уживатися з таким характером і поглядами в обителі. Климентій не раз жаліється на «злих сожителів». Можливо, що його колись і проганяли з монастиря за непокірність і прогрішення, бо і сам він визнає, що книгу свою писав «із скорби», «будучи в гоненні», «перескаком», тобто з переривами.

Цікаве ставлення Климентія до освіти. Він глибоко поважав людей освічених і начитаних, розумів важливість книгодруку (356, 182). Грамоті вчитись, на його думку, не соромно і в похилому віці, але в дитинстві наука дається легше (244). Батьки, які не вчать своїх дітей, — їх вороги (158). Висловивши такі прогресивні думки, очевидно, поширені на той час серед україн-

ського суспільства, Климентій раптом впадає в суперечність з самим собою. Жінкам вчитись «як п'ятого колеса, так треба» (123) — проголошує він. Але закінчує він цей вірш примирливою заявою про те, що коли жінка сама хоче вчитись, то нехай собі на здоров'я вчиться.

Задумувався Климентій і над питанням мистецтва, зокрема живопису. Справжнє мистецтво, на його думку, вимагає спеціальної науки і таланту, без цього малярство перетворюється в «махлярство» (178). Він лає «богомазів», які профанують справжнє мистецтво.

Климентій — людина настрою, його думка про те або інше явище часом буває продиктована чисто суб'єктивними мотивами гніву або душевної депресії. Ця риса його натури, а також віра в непорушність існуючого ладу, призначеного від бога, були причиною багатьох його невірних, а подекуди і просто реакційних тверджень. Часом переконаність Климентія в незмінності встановленого на землі порядку і зв'язане з цим лояльне ставлення до нього приводять до того, що переконання його говорять одне, а совість — інше. Наприклад, він не вважає ремесло ката хорошим і називає його «нечесним», але воно потрібне згідно з законом, і він описав і його в своїй збірці. Климентій навіть радить катові краще робити своє діло, але помістив він вірш «О катах» не серед опису інших ремесел, а в розділі про людей злих і добрих (60).

Не виходить Климентій за рамки загальноприйнятого в той час погляду на сімейні та громадські права жінки (120, 132, 135, 145 та ін.) і навіть радить непокірних жінок бити «по ребрах».

Взагалі можна назвати багато темних рис у світогляді Климентія. Але є в його творчості таке, цінність чого було б непросто забути або применшити. Загальне враження від віршів Климентія не залишає сумніву в тому, що він людина гуманна, добра, йому властивий справжній народний гумор українця, то з легким відтінком смутку, то веселий і оптимістичний (як, наприклад, у «ніщенському вірші» — 61). Він любить гостре слівце і народне прислів'я, яких знає безліч. Уявляючи Климентія, ми бачимо його завжди серед простих людей, він уважно і доброзичливо придивляється до їх життя, бажає їм миру і всякого добра. Він просить бога, щоб на землі ніколи не було війни, але якщо доведеться воювати, то щоб руські люди ворогів перемагали, обороняючи християнську вітчизну (332).

Таким є цей оригінальний письменник з його позитивними і негативними рисами. Ми взяли з його творчості найбільш істотне для нас як джерело історичного дослідження. Разом з тим ми вважали за потрібне уточнити портрет самого автора, оскільки Климентій являє собою характерну постать на Україні кінця XVII і початку XVIII ст.

Буржуазно-націоналістична історіографія і в першу чергу її представник Куліш, який вперше написав про Климентія, замов-

чували найбільш цінні сторони творчості письменника. Важко повірити, що Куліш і його послідовники не помітили пізнавальної цінності віршів Климентія. Ймовірніше, що вони не хотіли помічати її. Недаремно вони намагалися довести, що вірші Климентія — це моралізаторство п'яного і розпусного ченця і тільки. Очевидно, реалістичний опис Климентієм життя на Україні розходився з твердженням Куліша і його послідовників про те, що кріпосне право на Україні нібито було насаджено зверху, так само як і цивілізація з її «винайденими» вдома потребами в привілейованому класі населення»¹. Для представників теорії єдиного потоку все, що суперечило цій теорії, було непотрібним. Навіть опис Климентієм ремесел Куліш назвав «бесцветным пустословием».

Резюмуючи розглянутий нами матеріал, ми не можемо не віднести Климентія до числа письменників, творчість яких для свого часу була прогресивним і в основному демократичним напрямом в українській літературі. Сумлінно фіксуючи життя, Климентій — хотів він того чи ні — став на позицію викривача існуючих порядків. Його безумовною заслугою є висока оцінка тих, хто був справжнім творцем історії. Саме життя продиктувало Климентію зміст його поезії, і він поклав в основу її натхненну розповідь про життя виробників матеріальних цінностей, про життя селян і ремісників. Він написав про них правду, а «якщо зображення життя вірне, — говорив В. Г. Белінський, — то й народне»².

У зв'язку з цим питанням доречно навести твердження одного з радянських дослідників староруської літератури, згідно з яким література, яка бачила в простих людях високі духовні риси і протиставляла цим скромним героям з народу нікчемну своєю бундючністю знать, свідчить про початок критичного ставлення до кріпосницької дійсності³.

Нам здається, що в творчості Климентія саме і є початок етапу критичного сприйняття суспільного ладу. В цьому відношенні правильно оцінити творчість Климентія можна лише при умові, коли брати до уваги загальний розвиток літератури і громадської думки того часу. Найкраще можуть підтвердити народний характер віршів Климентія порівняння їх з іншими літературними творами того часу, насамперед з творами тих письменників, які користалися за життя визнанням уряду і освіченого кола людей. Це — твори Лазара Барановича (1620—1693), Іоанікія Галятівського (?—1688), Інокентія Гізеля (?—1683), Степана Яворського (?—1772), Антонія Радивиловського (?—1688), Дмитрія Туптала (1651—1709) та ін. Всі ці письменники були пред-

¹ П. Куліш, Климентій — український стихотворець времен гетмана Мазепи, журн. «Русская беседа», т. V, 1859, стр. 231.

² В. Г. Белінський, Соч. под ред. Венгерова, т. II, стор. 224.

³ Вестник Ленинградского университета за 1955 г., № 3, Серия общественных наук, стор. 74—75.

ставниками верхівки православного духовенства і захищали інтереси пануючого класу феодалів. Відстоюючи разом з усім українським народом необхідність воз'єднання всієї України з Росією, вони одночасно прагнули до зміцнення на Україні влади козацької старшини і української світської та духовної шляхти, обстоювали право останніх експлуатувати масу селян та городян. У літературі того часу дуже велике місце займав панегірик, вихвалання представників світської та духовної влади. Існувала навіть спеціальна наука мистецтва «медоточивого вірша». Головну тематику цієї літератури становили богословські проблеми.

Крім віршів Климентія, до нас не дійшли інші літературні твори, які можна було б протиставити цій офіційній літературі. Імена авторів окремих творів, які можна було б поставити за їх характером поряд з віршами Климентія, не збереглися. Літературна творчість Климентія, на нашу думку, є продовженням тієї демократичної лінії, яку в літературі початку XVII ст. блискуче представив видатний письменник-полеміст Іван Вишенський, а в усній творчості — невідомі автори легенд, дум, переказів. На жаль, ця демократична лінія наприкінці XVII ст. мала певний спад. Найбільше, на що спромоглася література через сто років після Вишенського, це була «бліда і невиразна» сатира Климентія. Але у Климентія є свої власні заслуги перед українською літературою, про які ми вже говорили в даній статті. Він з великою точністю описав життя народу, і ця його праця об'єктивно стала актом обвинувачення сучасних йому порядків. Такого інтересу до життя і побуту простих людей ми не зустрічаємо у жодного з відомих сучасників Климентія.

Радянські вчені, озброєні марксистським методом дослідження, не мають права пройти повз Климентія, який так багато бачив, думав і розповів нам про свій час. Його пристрасна, невірноважена натура в поєднанні з середньовічними забобонами не завжди вела його вірним шляхом, але він любив народ і його мирну працю. Він завжди уважно придивлявся до життя простих людей, писав про їх радості і страждання. Саме це і викликає симпатію до особи Климентія Зинов'єва. До цього часу стоїть він у своїй скромній чернецькій одежі обабіч великого історичного шляху нашого народу, відтиснутий туди Кулішем та його однодумцями. Вивести Климентія на дорогу і визначити його місце в історії української культури — обов'язок радянських вчених.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

ПОЛЬЩА ПІД ГНІТОМ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ У 1939—1941 рр.

Прагнення утвердитись на землях Польщі завжди було наріжним каменем політики німецьких загарбників. Відповідно до цього прагнення Гітлер і його підручні ще задовго до початку вересневої кампанії 1939 р. розробляли докладні плани поневолення Польщі, винищення її народу. «Якщо ми хочемо створити нашу велику німецьку імперію, — говорив фюрер про свої розбійницькі наміри, — ми повинні насамперед витіснити і викинути слов'янські народи — росіян, поляків, чехів, словаків, болгар, українців, білорусів. Нема ніяких причин не зробити цього»¹.

Один з «теоретиків» німецького фашизму, Розенберг, прямо вказував на те, що необхідно ліквідувати польську державу: «Знищення Польщі розуміється само собою. Більш сильне розширення Німеччини насамперед повинно йти в напрямку до Польщі... Усунення польської держави є найпершою вимогою Німеччини»².

Розроблений фашистами спеціальний план передбачав виселення в Сибір 50 млн. слов'ян після перемоги над Радянським Союзом, що мало звільнити для німців «життєвий простір»³. Як вказувалось у цьому документі, наведеному на судовому процесі над головними військовими злочинцями в Нюрнберзі, 80—85% загальної кількості поляків мало бути виселено в Сибір. Щодо решти поляків, то і їхня доля була точно визначена згаданим документом: «Поляки, які придатні для онімечення і які залишаються на колишніх польських землях або на території старої

¹ Цит. за кн.: И. Юдин, Польша под гнетом гитлеризма, М., 1942, стор. 4.

² Цит. за кн.: З. Неелды, Немецкий фашизм — заклятый враг славян, журн. «Коммунистический Интернационал», № 8, 1941, стор. 25.

³ Biuletyn Głównej komisji badania zbrodni niemieckich w Polsce, Warszawa, 1949, т. V, стор. 209.

імперії (тобто Німеччини. — П. К.), повинні бути онімечені примусово»¹.

Проводячи в життя свої расистські плани, Гітлер і його кліка відразу після окупації в 1939 р. включили до складу Німеччини західні області Польщі, тобто Познанське, Поморське і Сілезьке воєводства, а також Лодзінське і частково територію Келецького і Варшавського воєводств². Це був перший етап здійснення планів німецьких фашистів.

Включена до складу «третьої імперії» територія — це одвічно польська земля; вона була історичною колицкою польського народу. Населення цих земель (приблизно 10 млн. чоловік)³ у своїй переважній більшості складалось з поляків. За даними 1939 р., у Верхній Сілезії налічувалось 93% поляків, у Познанському воєводстві — 92%, в Помор'ї — 91%. У головних містах цих земель польське населення становило: в Познані і Гдині — 97%, у Торуні — 96%, у Бидгощі — 92%. У центрі Лодзінського воєводства — Лодзі, перейменованій гітлерівцями на Літцманштадт (по імені німецького генерала, який захопив місто у 1915 р.), німці становили всього 7%⁴. Подібна картина була в усіх районах, офіційно включених до складу Німеччини.

В економічному відношенні ці райони були більш розвинуті порівняно з іншими районами Польщі. Тут були зосереджені металургійні заводи, вугільні шахти, цинкові рудники, значна кількість текстильних фабрик країни та багато інших підприємств. На західнопольські землі, які по праву вважались областю найбільш інтенсивного сільського господарства, припадало $\frac{2}{3}$ посівних площ країни, засіяних житом, близько $\frac{2}{5}$ — пшеницею і майже $\frac{1}{2}$ — ячменем⁵.

Щодо решти польських земель, загарбаних німецько-фашистською армією, то на їх території було створено так зване «генерал-губернаторство», онімечення якого мало бути проведене на другому етапі здійснення антипольських планів гітлерівцями. Населення «генерал-губернаторства», до складу якого увійшли головним чином сільськогосподарські райони, становили близько 11,5 млн. чоловік⁶. «Генерал-губернаторство», за розрахунками його творців, повинно було стати першою європейською колонією «третьої імперії», а також, як говорив Гітлер 2 жовтня 1940 р. у розмові з Борманом, «великим польським робочим табором»⁷. Адміністративний центр гітлерів-

¹ Biuletyn Głównej komisji..., т. V, стор. 222.

² Після 1942 р. до складу фашистської Німеччини було включено і Белостокське воєводство.

³ The Black book of Poland, New York, 1942, стор. 10.

⁴ R. Lang, Swastyka nad Polską, Moskwa, 1944, стор. 6.

⁵ И. Голубев, Гитлеровские зверства в Польше, Саранск, 1941, стор. 6.

⁶ The Black book of Poland, стор. 10.

⁷ Нюрнбергский процесс, Сборник материалов, т. I, М., 1954, стор. 351.

ської колонії був у Кракові. Згодом, у 1941 р., до «генерал-губернаторства» була включена частина окупованої радянської території (Львівська, Станіславська, Дрогобицька, Тернопільська області).

Ось що писали про «генерал-губернаторство» німецько-фашистські юристи: «Особливість «генерал-губернаторства» неможливо вичерпно охарактеризувати існуючим поняттям права про державу і права народів. Це є своєрідний законодавчий витвір фіурера»¹.

Створивши «генерал-губернаторство», гітлерівці тим самим показали, що вони вирішили не допустити існування навіть видимості «польської державності». Той факт, що в окупованій Польщі не існувало будь-якого «уряду», сформованого з польських квіслінгів, свідчить зовсім не про те, що в країні не знайшлося жодного зрадника, здатного увійти до цього «уряду», як це марно силкуються довести буржуазні автори «Чорної книги Польщі», виданої урядом Сікорського в 1942 р. у Лондоні.

Зрадники в Польщі були. Досить, наприклад, назвати колишнього прем'єра Леона Козловського — творця концентраційного табору Береза Картузька. Перебуваючи восени 1941 р. на території Радянського Союзу, в Куйбишеві, Козловський втік до Пензи, звідки пішки пробрався до фронту і перейшов до німців. Як почесний гість Гітлера колишній польський прем'єр-міністр поїхав до Берліна, де заявив, що він хоче разом з фіурером будувати «нову Європу»². Серед зрадників польського народу, які активно співробітничали з гітлерівцями, були також колишній голова Спілки польських літераторів Фердинанд Гетель, ксьондз Тшецяк — відомий антисеміт, який ще в 1936—1939 рр. їздив на поклін до фіурера в Нюрнберг; довоєнний спеціаліст з питань боротьби проти робітничого руху, шпигун Погожельський та ін³.

Приєднавши до Німеччини західнопольські землі і передавши в «генерал-губернаторстві» всю повноту влади німецькій адміністрації, гітлерівці фактично позбавили поляків прав громадянства; розгромили і знищили всі польські державні установи, розпустили адміністрацію польських міст⁴. Віднині, говорив після закінчення польсько-німецької війни 1939 р. кривавий кат польського народу генерал-губернатор Ганс Франк,

¹ Weh Arbert, Prawo generalnego gubernatorstwa, Kraków, 1942, стор. 1.

² R. Lang, назв. праця, стор. 41.

³ S. Jędruchowski, «Pięta kolumna wśród polaków zagranicą», Moskwa, 1944, стор. 41—42; R. Lang, назв. праця, стор. 40; «Wolna Polska» від 8 червня 1943 р.

⁴ Нюрнберський процес, т. I, стор. 528—529.

політична роль польського народу закінчена. Він є робочою силою, більше нічим.

Переходячи до викладу економічної політики німецько-фашистських загарбників в окупованій Польщі, слід сказати, що вона мала одну мету: поставити на службу гітлерівській Німеччині всю польську економіку, перетворити країну на німецьку колонію. Характеризуючи цю політику Німеччини щодо Польщі, Франк на початку жовтня 1939 р. зазначав: «Польща розглядатиметься як колонія. Поляки будуть рабами величної всесвітньої німецької імперії... Знищуючи польську промисловість, ми створюємо великі труднощі у відбудові її після війни, якщо вона взагалі буде можлива. Таким чином, Польща буде повернена на гідне для неї місце аграрної країни, яка повинна буде повністю залежати від Німеччини в галузі імпорту промислової продукції...»¹.

Загальні настанови гітлерівського ставлення у Польщі знайшли більш конкретне втілення в таємному циркулярі Франка — Герінга, датованому 25 січня 1940 р. і наведеному у «Чорній книзі Польщі». Цей документ з відвертим цинізмом характеризує завдання окупантів у «генерал-губернаторстві». Параграфи таємного циркуляра зводились ось до чого: розширення виробництва сільськогосподарської продукції, яка повинна була насамперед задовольняти потреби німецької армії, організацій гітлерівської партії і гестапо; скорочення до мінімуму раціону харчування для населення, що по суті повинно було привести до систематичного вимирання польського населення від голоду; збільшення вирубки будівельного лісу для експорту в Німеччину; вивезення устаткування з усіх промислових підприємств, які безпосередньо не служать потребам німецької воєнної економіки; насильне вислання в Німеччину одного мільйона польських промислових і сільськогосподарських робітників².

Здійснювати цей таємний циркуляр гітлерівці почали з захоплення польської промисловості. Всі промислові підприємства Західної Польщі були оголошені німецькими і перейшли у власність великих німецьких монополій. Один тільки концерн «Герман Герінг Верке» захопив на західнопольських землях і в «генерал-губернаторстві» 24 шахти, 8 цегельних заводів, 3 коксові заводи, 4 брикетні заводи, 13 цинкових заводів, 2 шахти по видобутку цинкової руди, 4 свинцево- і цинкоплавильні заводи, 1 вальцювальноцинковий завод, велику кількість земельних ділянок і лісових угідь³. Решту підприємств металургійної і металообробної промисловості «генерал-губернаторства» поділили

¹ Нюрнберзький процес, т. I, стор. 706.

² The Black book of Poland, стор. 287.

³ И. Голубев, назв. праця, стор. 8.

між собою магнати Крупп, Флік, Геншель та ін. Вся нафтова промисловість перейшла до рук німецьких кампаній¹.

Заводи і фабрики, які не працювали на війну, були закриті, а їхнє устаткування вивезене до Німеччини. За неповними даними, вартість цього устаткування оцінена в 9—10 млрд. злотих (в цінах 1939 р.)².

Відзначимо, між іншим, що на кінець війни в районах Німеччини, які входили до американської окупаційної зони, знаходилося польське промислове устаткування на суму 1,5 — 2 млрд. злотих.

В той же час вартість польського промислового устаткування, повернутого Польщі з американської зони окупації, становила, як вказувалось у ноті польського посла у Вашингтоні на ім'я державного секретаря США від 30 грудня 1949 р., тільки 30,6 млн. злотих³.

Все це, само собою розуміється, значно погіршувало становище мільйонних мас польського селянства, передусім його найбідніших верств, які і за часів буржуазно-поміщицької Польщі задихались у пазурах голоду і величезних злиднів.

Згідно з таємним циркуляром Франка — Герінга, сільське господарство Польщі, як і її промисловість, було пристосоване до потреб фашистської Німеччини.

Селянам, у яких гітлерівці ще не відібрали землі, пропонувалось вирощувати лише ті культури, які були потрібні загарбникам. Ця перебудова, звичайно, не могла не розорити сотні тисяч селянських господарств, які не мали необхідних для перебудови коштів і засобів. Більшу частину врожаю селяни, яким заборонили вільно молоти зерно, вбивати худобу, були зобов'язані здавати окупантам.

По-хижацькому господарюючи, гітлерівці викачували з сільського господарства Польщі величезну кількість зерна, худоби, технічних культур. Як видно з щоденника Франка, знайденого після війни в його баварському маєтку, тільки в 1940 р. в «генерал-губернаторстві» було забрано 383 тис. т зерна, в 1941 р. — 685 тис. т, в 1942 р. — 1,2 млн. т⁴. На одному з засідань у жовтні 1942 р. Франк вихвалявся тим, що йому вдалось відправити в Німеччину 600 тис. т зерна, 300 млн. яєць, багато тисяч тонн посівного матеріалу, жирів, овочів тощо. Для постачання німецько-фашистських військ, що стояли в Польщі, було також виділено 180 тис. т зерна⁵.

Крім того, було намічено щороку вивозити в Німеччину

¹ R. Lang, назв. праця, стор. 24.

² Dokumenty wrogiej działalności rządu Stanów Zjednoczonych wobec Polski Ludowej, Warszawa, 1953, стор. 68.

³ Там же.

⁴ Wyjątki z Dziennika Hansa Franka, в кн. Stanisław Piotrowski, Dziennik Hansa Franka, Warszawa, 1956, стор. 487.

⁵ Там же, стор. 477.

750 тис. свиней — утрое більше порівняно з довоєнним періодом¹. Усього за час війни, за даними народно-демократичного уряду, німецько-фашистські бандити вивезли з Польщі 2,8 млн. коней, реквізували або зарізали 8,5 млн. голів рогатої худоби, 6,5 млн. свиней, 3,2 млн. овець.

Доречно буде нагадати, що частину чистокровних польських коней, загарбаних німецькими фашистами під час війни, американські бізнесмени вивезли до себе на батьківщину і категорично відмовились повернути Польщі. Внаслідок цієї ганебної дії імперіалісти США, як цілком слушно писали деякі американські газети, заслужили собі прізвисько конокрадів².

Проводячи політику жорстокої експлуатації сільського господарства, окупанти виходили також з того, що селянство є, на їхню думку, основою польської нації і що для знищення останньої треба знищити селян. «Якщо не зломити сили польського селянства, — говорив Франк, — то польська нація ніколи не ослабне. Виродження польського народу може наступити лише по мірі виснаження його життєвих соків. Вони закладені в селянстві. Цим і повинна визначатись наша політика, щодо польського селянства»³.

Ми вже говорили, що таємний циркуляр Франка — Герінга передбачав насильну відправку в Німеччину 1 млн. робітників. Цей захід не тільки мав забезпечити німецьку економіку дешевою робочою силою, він повинен був відіграти й іншу роль: зменшити населення Польщі і скоротити його народжуваність. Саме це мав на думці Франк, коли в січні 1940 р. записав у своєму щоденнику: «Треба одержати з «генерал-губернаторства» сотні тисяч дешевої робочої сили. Це утруднить даліше біологічне розмноження тубільного населення»⁴.

Угон польського населення в Німеччину на примусові роботи почався відразу після закінчення вересневої кампанії і набував все більших масштабів. За даними на червень 1941 р., в сільському господарстві Німеччини працювало 500 тис. поляків, у промисловості — 150 тис., крім того, на роботах у «третьої імперії» було зайнято 300 тис. польських військово-полонених⁵. В останній період війни був час, коли в Німеччині перебувало близько 2 млн. поляків — промислових і сільськогосподарських робітників⁶.

Точних даних, скільки було вигнано польських юнаків і дівчат, чоловіків і жінок на німецько-фашистську каторгу, немає. Однак, коли взяти до уваги, що після закінчення війни

¹ У. Шустер, Польша под властью германских оккупантов, кн. «Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии», М., 1944, стор. 167.

² Dokumenty wroziej działalności..., стор. 73—78.

³ Цит. за названою працею І. Юдіна, стор. 26.

⁴ Materiały Norymberskie, Warszawa, 1948, стор. 216.

⁵ У. Шустер, назв. праця, стор. 164.

⁶ Нюрнберзький процес, т. I, стор. 792.

тільки в Західній Німеччині було зареєстровано 835 тис. поляків, і коли врахувати дуже високий процент смертності серед іноземних, особливо слов'янських, робітників у Німеччині, можна допустити, що загальна кількість польського населення, вивезеного в «третю імперію», значно перевищувала 2 млн. чоловік¹.

Незважаючи на те, що після закінчення другої світової війни вже минуло більше 12 років, американо-англійські імперіалісти досі не відпустили на батьківщину значну кількість поляків з числа так званих переміщених осіб. Палії нової світової війни покладають великі надії на цих людей, маючи намір вербувати з них шпигунів і диверсантів, яких можна було б закинути в Польщу, а також сформувати з них армію найманих головорізів. Як доповідав 10 червня 1952 р. у конгресі США депутат палати представників Армстронг, горезвісний генерал Андерс сказав йому, що він може одягти в мундири, щоб поповнити «оборонні сили Заходу», щонайменше 70 тис. чоловік². З тією ж метою американські власті ні за яку ціну не хочуть відпустити понад 13 тис. польських дітей, вивезених під час війни в Німеччину і відірваних від своїх батьків і матерів, що перебувають в Польщі³.

Прагнучи знищити польську націю, німецько-фашистські загарбники спрямували свій удар також проти духовної спадщини польського народу, проти його культури. При цьому гітлерівці виходили з того, що, як заявив один з фашистських сановників, «копати картоплю і підмітати вулиці можна навчитись і без школи. А це єдині роботи, які виконуватимуться поляками в майбутньому»⁴.

З перших же днів окупації «за одним замахом були закриті в приєднаних до Німеччини районах всі польські школи, — писав видатний діяч польського робітничого руху Юліан Брун, — всі наукові, культурні і громадські заклади, починаючи від Познанського університету і кінчаючи найменшою сільською школою. Уже в перший період окупації німці закрили в так званому Вартерланді⁵ 8600 початкових і 430 середніх шкіл. Замість них були відкриті в значно меншій кількості німецькі школи»⁶. В «генерал-губернаторстві», як і на території, приєднаній до Німеччини, були закриті всі вищі і середні учбові заклади. Правда, тут були збережені, хоч і в значно меншій кількості, початкові школи.

¹ Нюрнберзький процес, т. I, стор. 792.

² Dokumenty wrogiej działalności..., стор. 204.

³ Там же, стор. 159.

⁴ Цит. за названою працею І. Юдіна, стор. 32.

⁵ Вартерланд — так називали німці Познанське воеводство разом з містом Лодзь. З кн. І. Голубева, (назв. праця, стор. 16) видно, що автор помилково розуміє під цим терміном усі західнопольські землі, приєднані до Німеччини.

⁶ J. Brun, Ziemie polskie pod jarzmem niemieckim, Moskwa, 1942, стор. 28.

Особливо жорстокого переслідування зазнавала прогресивна польська інтелігенція. Вона підлягала фізичному знищенню на першому ж етапі окупації. Польські вчені, письменники, вчителі, лікарі були призначені для знищення ще у вересні 1939 р.¹, вказувалось у вирокі Міжнародного воєнного трибуналу в Нюрнберзі. Як записав Франк у своєму щоденнику в травні 1940 р., для масової ліквідації тисяч поляків, передусім провідних представників польської інтелігенції², треба використати ту обставину, що увага громадської думки всього світу прикована до Західного фронту.

Одним з найяскравіших прикладів переслідування польської інтелігенції є масовий арешт професорів Краківського університету. Одного дня, приблизно через два тижні після того, як гітлерівці захопили місто, всіх професорів запросили до актового залу університету нібито на лекцію про ставлення гітлеризму до польської культури. Звичайно, ніякої лекції не було. Всі 167 професорів, що зібрались, були відразу арештовані і вивезені в концентраційний табір Саксенхаузен (поблизу Оранієнбурга в Німеччині)³. Так ставились гітлерівці до польської культури.

Велика група видатних діячів польської інтелігенції, які у вересні 1939 р. втекли на територію Радянського Союзу і в червні 1941 р. не встигли евакуюватись на Схід, була знищена гітлерівцями відразу після окупації ними Львова. В ніч з 3 на 4 липня 1941 р. на околиці старовинного українського міста, біля так званих Вулецьких горбів, були розстріляні німецько-фашистськими бандитами відомі польські професори: літературознавець з світовим ім'ям Тадеуш Бой-Желенський, стоматолог Антоній Цешинський, хірурги Тадеуш Островський і Генрик Гілярович, терапевт Ян Грек; 80-річний гінеколог Адам Соловій, терапевт Роман Ренцький, паталого-анатом Вітольд Новицький, спеціалісти по нафті Влодзімеж Круковський і Станіслав Пілят, математики Влодзімеж Стожек і Антоній Ломницький, педіатр Станіслав Прогульський, професор судової медицини Влодзімеж Серадзьський, спеціаліст по газових турбинах Роман Віткевич, доктор технічних наук Каспар Вайгель, юрист Роман Лонгшан де Бер'є та інші — всього 36 чоловік⁴. У ті самі дні загинув у Львові відомий польський математик, професор Львівського політехнічного інституту⁵ Казімеж Бартель.

¹ У зб. «Нюрнбергский процесс», т. II, М., 1954, на стор. 1005 помилково написано «вересень 1938 р.»

² Wyjątki z Dziennika Hansa Franka, в кн. Stanisław Piotrowski, Dziennik Hansa Franka, стор. 421—422.

³ R. Lang, назв. праця, стор. 19—20.

Описавши згаданий арешт, І. Юдін помилково твердить, що цей злочин був вчинений над професорами не Краківського, а Варшавського університету. (І. Юдін, назв. праця, стор. 30).

⁴ В. Беляев, М. Рудницький, Под чужими знаменами, М., 1954, стор. 88—103.

⁵ А не Львівського університету, як пише на стор. 169 своєї праці У. Шустер.

Та частина польської інтелігенції, з якою гітлерівці не встигли розправитись, була позбавлена будь-якої роботи і по суті приречена на вимирання. В перші дні після визволення Львова від німецько-фашистських загарбників відомий польський математик професор Львівського університету Є. Жилінський розповідав авторові даного повідомлення, що під час окупації група польських вчених-математиків (професори Банах, Кнастер, Жилінський та ін.) змушені були, щоб не вмерти з голоду, в буквальному розумінні слова годувати кров'ю вошей, які потім використовувалися гітлерівськими мракобісами для виготовлення протитифозної вакцини¹.

Окупувавши Польщу, німецькі фашисти вже в жовтні 1939 р. заборонили друкування і розповсюдження польських книжок, закрили майже всі 2 тис. періодичних видань, які виходили до війни в країні². Натомість гітлерівці почали видавати польською мовою кілька брудних фашистських газеток, від яких з оглядою відвернулися всі чесні поляки. Фашистські мракобіси заборонили полякам розмовляти рідною мовою. Гітлерівський прихвостень Форстер, який згодом посварився з своїм хазяїном і втік до Америки, загрожував полякам: «Той, хто з міркувань зручності або з інших причин говорить польською мовою, чинить злочин у відношенні до Німеччини. Мати, яка розмовляє з своїми дітьми польською мовою, також чинить злочин у відношенні до німців»³.

Гітлерівські варвари громили без розбору все те, що в будь-якій мірі нагадувало про талановитість польського народу, про його роль у розвитку світової культури, науки і техніки. Вони розбили в найбільших містах Польщі пам'ятники великим сидам польського народу. Величезна кількість культурних цінностей польського народу, серед них і відомий вітгар Віта Ствоша в Мар'яцькому соборі у Кракові, були вивезені в Німеччину⁴.

Під час війни гітлерівці вивезли з Польщі 143 т золота, в тому числі не менше 10 т, одержаних за рахунок золотих зубів, вирваних у в'язнів концтаборів. Зрештою це золото опинилось у Західній Німеччині і було без будь-якої на те підстави захоплено англо-американськими імперіалістами⁵.

Один з пунктів наведеного вище таємного циркуляра Франка — Герінга передбачав різке зменшення норм харчування, що повинно було привести до систематичного вимирання польського населення від голоду. Цей пункт циркуляра, як і всі інші, ви-

¹ Див. також названу працю В. Беляєва, М. Рудницького, стор. 119; журн. «Nowe widnokręgi», № 1, 1945, стор. 10.

² Нюрнберзький процес, т. I, стор. 751.

³ Цит. за кн.: А. Манусевич. Польський народ в боротьбі за незалежність і свободу Польщу, М., 1954, стор. 25.

⁴ Нюрнберзький процес, т. I, стор. 752.

⁵ «Tygodnik ludu» від 16 лютого 1951 р.

конувався німецькими фашистами з властивою їм педантичністю. На початку 1942 р. норма відпуску хліба на тиждень становила... 350 г. Раз в три місяці людина мала право (на папері) одержати 400 г житнього борошна, раз у шість місяців — 100 г цукру¹. Ціни на продукти харчування фантастично зросли. В результаті такого критичного становища з продовольством сотні тисяч поляків померли від голоду. В деяких польських селах вимерла майже половина населення.

Здійснюючи з методичною послідовністю план винищення польського народу, гітлерівці негайно після закінчення воєнних дій у вересні 1939 р. приступили до масового виселення із західних польських земель, включених до складу Німеччини, як сільсько-го, так і міського польського населення. Під час цього виселення поляків позбавляли рухомого і нерухомого майна, що їм належало. В кращому разі їм дозволялось взяти з собою невеликий чемодан з однією-двома парами нижньої білизни, а також не більше 50—100 марок грошей. Як правило, виселення відбувалось без попередження, вночі, на збирання в дорогу давалось лише кілька хвилин. Всіх виселених спочатку направляли в концентраційні табори, звідки працездатних чоловіків і жінок вивозили на роботи в «третю імперію», а решту вантажили в вагони і везли в «генерал-губернаторство». При цьому, в зв'язку з тим, що виселення відбувалось переважно пізньої осені і взимку, а вагони не опалювалися, а також у зв'язку з тим, що людей перевозили в замкнених вагонах, не давали їм їжі, багато виселених гинуло в дорозі. Щодо тих, кому щастило доїхати до пункту призначення, то вони потрапляли в спустошені райони «генерал-губернаторства» і залишались під відкритим небом без будь-яких засобів до існування. Всього таким чином було виселено із Західної Польщі до кінця грудня 1940 р. приблизно 1,5 млн. чол.², в тому числі з Лодзі — 200 тис. чоловік, з Каліша — 60 тис., з Іновроцлава — 40 тис. і т. д.³.

На звільнені таким чином місця гітлерівці поселяли німецьких колоністів. До вересня 1941 р. загальна кількість прибулих колоністів становила 684 тис. чоловік⁴. За ідеєю фашистських правителів, колоністи повинні були стати опорою в справі онімечення одвічних слов'янських земель.

Згодом гітлерівці почали виселяти поляків і з «генерал-губернаторства», хоч, правда це виселення провадилось не так рішуче, як із західнопольських земель. Як своєрідний експеримент, було здійснене виселення польського населення із Замостя, яке почалося 27 листопада 1942 р. і закінчилося в липні 1943 р.⁵.

¹ Журн. «Славяне», № 7, 1942, стор. 60.

² The Black book of Poland, стор. 203.

³ R. Lang, назв. праця, стор. 8.

⁴ У. Шустер, назв. праця, стор. 160—161.

⁵ Biuletyn głównej komisji..., т. II, Warszawa, 1947, стор. 45—46.

Чому фашистські загарбники зупинились саме на Замості? Головна причина полягала в тому, що гітлерівці хотіли створити умови для ліквідації польських партизанських загонів, які діяли в замойських лісах. Вони мали також намір створити на східних рубежах своєї імперії широкий пояс, який був би заселений німцями, організованими по-військовому і керованими старостами, що набирались би з числа есесівців.

Окремо слід сказати про методи, з допомогою яких здійснювалось виселення замойських селян. Як показав на Нюрнберзькому процесі головних воєнних злочинців свідок Малиновський, для «пацифікації» (умиротворення) селян, що не хотіли залишати рідних домівок, були застосовані літаки, які скидали на мирні села тяжкі розривні і запалювальні бомби, а також розстрілювали беззахисних жителів з кулеметів¹. Для швидкого завершення «операції» були пущені в хід і спеціальні каральні експедиції. Протягом трохи більше ніж півроку — з листопада 1942 по липень 1943 р. — із Замойського повіту було виселено 40 тис. поляків², з Білгорайського — 30 тис.³, з Томашувського — 21 тис.⁴ і з Грубешувського повіту — 18 тис.⁵, а всього 110 тис. чоловік. На місці вигнаних селян поселились, як і в Західній Польщі, німці-колоністи.

Німецько-фашистські загарбники за найменшу провину і без всякої провини жорстоко і безжалісно карали мирне населення. Ось кілька характерних прикладів, взятих з перших місяців окупації.

16-річний юнак був розстріляний тільки за те, що він з'явився на вулиці на 15 хв. пізніше дозволеного часу — о 8 год. 15 хв. вечора. До забитого юнака озвірілі бандити прикололи шматок паперу з коротким надписом: «8¹⁵»⁶.

Коли наприкінці грудня 1939 р. в невеликому ресторані у Вавжі (поблизу Варшави) було вбито двох німецьких солдатів, через дві години туди прибув батальйон польової поліції, який розстріляв у залізничному тунелі 107 чоловік, забраних серед ночі з своїх будинків⁷.

200 чоловік із с. Шучки (Люблінське воєводство) були загнані в сарай і всі до одного спалені живцем. Їх єдина провина полягала в тому, що на їхній землі були знайдені боєприпаси⁸.

Характеризуючи становище в Польщі і ставлення гітлерівців до поляків, генерал-губернатор Ганс Франк сказав у розмові з кореспондентом фашистського офіціозу «Фелькішер

¹ Нюрнбергский процесс, т. I, стор. 613—616.

² Biuletyn głównej komisji..., т. II, стор. 77.

³ Там же, стор. 87.

⁴ Там же, стор. 92.

⁵ Там же, стор. 97.

⁶ The Black book of Poland, стор. 54.

⁷ Там же, стор. 48.

⁸ Там же, стор. 50.

Беобахтер» 6 лютого 1940 р.: «...В Празі були, наприклад, вивішені червоні плакати про те, що сьогодні розстріляно сім чехів. Тоді я сказав собі: «Якщо б я захотів віддати наказ про те, щоб вивішували плакати про кожних сім розстріляних поляків, то в Польщі невистачило б лісів, щоб виробити папір для таких плакатів»¹.

Фашистські варвари створили в Польщі широку сітку різноманітних концентраційних таборів. Особливо виділялись серед них Майданек (поблизу Любліна) і Освенцім (недалеко від Кракова). Перший був місцем масового знищення радянських військовополонених, військовополонених колишньої польської армії (з 1939 р.) і мирного цивільного населення різних європейських країн, окупованих гітлерівською Німеччиною, а також окупованих областей Польщі і Союзу РСР. Як встановила Польсько-Радянська Надзвичайна комісія, гітлерівські бандити знищили в Майданеку протягом чотирьох років його існування шляхом масових розстрілів і масового умертвіння в спеціальних газових камерах близько 1,5 млн. чоловік.²

Табір в Освенцімі, як і Майданек, призначався для винищення людей. За жорстокістю поводження з в'язнями, за масовістю винищення він далеко перевершив інші гітлерівські «табори смерті». Тут були крематорії і великі удосконалені газові камери, на дверях яких красувалися надписи: «Вхід у лазню», «Для дезинфекції». Від інших «таборів смерті» Освенцім відрізнявся ще й тим, що тут фашистські лікарі проводили над цілком здоровими людьми так звані «медичні експерименти»: стерилізували жінок, кастрували чоловіків, штучним шляхом заражали в'язнів такими хворобами, як рак, тиф, малярія, вивчали дію різних хімічних препаратів, тренувались на живих людях у хірургічних операціях. Звичайно, згодом всіх «об'єктів дослідів» розстрілювали або спалювали. Всього в Освенцімі німецькі кати знищили за даними Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їх посібників, не менше 4 млн. чоловік — громадян СРСР, Польщі, Югославії, Франції, Чехословаччини, Румунії, Угорщини, Болгарії, Голландії, Бельгії та інших країн³.

Крім цих таборів, гітлерівці створили в Польщі спеціальні таємні пункти для масового знищення людей. На відміну від згаданих вище «таборів смерті» знищення арештованих у цих таємних пунктах (Хелмно і Треблінка) наступало відразу після їхнього прибуття. Привезені в Хелмно і Треблінку перебували там не більше двох годин. У Хелмно було знищено принаймні

¹ Нюрнберзький процес, т. I, стор. 524.

² Komunikat Polsko-Radzieckiej Komisji Nadzwyczajnej do zbadania zbrodni niemieckich, dokonanych w obozie unicestwienia na Majdanku w Lublinie, Moskwa, 1944, стор. 26.

³ Materiały Norymberskie, стор. 88.

340 тис. чоловік¹. Щодо Треблінки, то польські слідчі органи визначили число жертв, умертвлених у цьому таємному пункті, в 781 600 чоловік. Однак матеріали розслідування, проведеного радянською військовою прокуратурою, свідчать про те, що в Треблінці було знищено приблизно втричі більше людей².

Поряд з росіянами, українцями, білорусами, поляками, болгарами, чехами, словаками, сербами, хорватами, угорцями німецько-фашистські бандити масово знищували в «таборах смерті» єврейське населення. Як визнав сам Франк у своєму виступі 2 серпня 1943 р. на прийомі діячів націонал-соціалістської партії в Кракові, «тут (тобто в Польщі. — П. К.) ми почали з 3,5 млн. євреїв, зараз від них залишилось тільки кілька трудових загонів...»³.

Величезна кількість польських євреїв загинула також у гето, створених в усіх великих містах Польщі⁴. Таким чином, гітлерівський «новий порядок», що по суті мав повернути назад колесо історії, забрав життя у мільйонів поляків, зробив каліками сотні тисяч чоловіків і жінок, юнаків і дівчат, завдав польському народові нечуваних страждань і горя. На окупованій території польської держави німецько-фашистські загарбники знищили 6,1 млн. чоловік, що становить 22% населення Польщі. Крім того, 1,6 млн. польських громадян повністю або частково втратили працездатність.

Німецько-фашистські головорізи завдали Польщі також страхітливих руйнувань і спустошення. За роки другої світової війни в країні було знищено або пошкоджено приблизно 20 тис. промислових підприємств і близько 467 тис. селянських дворів. Загальна сума матеріальних втрат Польщі обчислюється майже в 50 млрд. доларів.

Відповідальність за загибель мільйонів польських громадян, за сльози матерів і вдів, за величезну матеріальну шкоду, завдану Польщі під час окупації, падає не тільки на главарів гітлерівської кліки, а й на безпосередніх винуватців — фашистських генералів і вищих офіцерів, есесівських ватажків. Переважна частина з них знайшла після війни притулок у Західній Німеччині під теплим крильцем американо-англійських імперіалістів. Окупаційні власті США відмовились видати польському урядові для судового розгляду гітлерівських генералів Баха і Рейнхарда⁵, безпосередньо відповідальних за знищення Варшави у 1944 р. під час придушення відомого повстання, а також генералів Гудеріана, Лютвіца, Вормана, Роде, що теж повинні нести відповідальність за цей тяжкий злочин проти польського народу

¹ Нюрнберзький процес, т. I, стор. 857.

² Там же, стор. 861.

³ Wyjątki z Dziennika Hansa Franka, в кн. Stanisław Piotrowski, Dziennik Hansa Franka, стор. 501.

⁴ Див., нап., В. Марк, Powstanie w getcie Warszawskim, Geneza i przebieg na tle ruchu oporu w Polsce, Warszawa, 1954.

⁵ Dokumenty wrogiej działalności..., стор. 25—28.

Законна вимога уряду народно-демократичної Польщі видати фельдмаршала Ліста — командуючого однієї з армій під час вересневої кампанії, генерала Гіната, вищих офіцерів СС Еберштейна, Бергера та деяких інших, відповідальних за масові вбивства на території Польщі, також була відхилена американськими окупаційними властями¹.

Позиція імперіалістів Сполучених Штатів у цьому питанні пояснюється дуже просто. Взявши курс на відродження німецького мілітаризму, реакційні правителі США прагнуть зберегти гітлерівських генералів — цієї опорної сили нового вермахту.

Народи світу, які пильно стежать за розвитком міжнародних подій і кровно заінтересовані в збереженні і зміцненні миру, ніколи не простять американським імперіалістам того, що вони відроджують у Західній Німеччині мілітаризм, дають в руки німецьких фашистів атомну та водневу бомби.

* *
*

Польський народ у перший період окупації його батьківщини гітлерівськими загарбниками фактично залишився без політичного керівництва. На той час не було такої партії, яка змогла б стати на чолі народу і повести його на боротьбу за свободу і незалежність. Як відомо, Комуністична партія Польщі була безпідставно розпущена в 1938 р. нібито в зв'язку з проникненням до її керівництва ворожих елементів. Розпуск КПП завдав певної шкоди визвольному рухові польського народу. Ця подія, звичайно, гальмувала розвиток антифашистської боротьби в найтяжчий для народу період — перші півтора року гітлерівської окупації.

Послідовно проводячи антирадянський курс, польська реакція намагалась переконати народні маси Польщі в неминучості гітлерівської окупації, в тому, що треба пасивно і покійно ставитись до своєї долі. Орган делегатури — представництва емігрантського уряду на території Польщі — «Бюлетин інформаційни» у своєму номері від 20 березня 1941 р. пропсвідував: «Якщо немає можливості уникнути удару, слід ставитись до можливих нещасть, таких, як виселення, угон у Німеччину або арешт, так, як ставляться до можливості смерті від цеглини, яка звальюється на голову, а саме: не треба думати про це. Наше життя в умовах, що створилися, ми повинні розглядати, як щось звичайне, нормальне, встановлене на тривалий період часу»².

У той самий час, коли німецько-фашистські загарбники вбивали поляків, спалювали їх у крематоріях і газових печах, робили з їх шкіри жіночі сумки і варили з їх тіла господарське мило, —

¹ Dokumenty wrogiej działalności..., стор. 29—30.

² Цит. за кн.: F. J ó Ź w i a k (Witold), Polska partia robotnicza w walce o wyzwolenie społeczne i narodowe, Warszawa, 1952, стор. 45—46.

делегатура закликала народ «стояти зі зброєю біля ноги» або, в кращому разі, до пасивного опору. В чому полягав цей «опір», видно хоч би з того, що в червні і серпні 1940 р. делегатура закликала польський народ так відзначити першу річницю війни: 1 вересня утримуватись від забав і розваг, від відвідання театрів і кіно; не купляти жодного примірника гітлерівських газет, що видавалися для поляків; між другою і четвертою годиною дня бути дома і присвятити ці години спогадам про тих, хто загинув...¹.

Агітуючи за пасивність і покірність своїй долі, за те, щоб не боротись зі зброєю в руках проти німецьких фашистів, делегатура при цьому виконувала накази емігрантського уряду. Звертаючись до поляків на батьківщині, Сікорський у своєму виступі по радіо у Лондоні 24 червня 1940 р. жодним словом не обмовився про необхідність розгортання боротьби проти гітлерівських окупантів². Нема цього заклику і в наказі прем'єра, виданому 1 вересня 1940 р. — в день першої річниці початку німецько-польської війни³.

Сподіваючись на війну між Німеччиною і СРСР, польська реакція мала намір виждати, коли Німеччина і Радянський Союз виснажать себе в достатній мірі, а потім почати воєнні дії і відразу зайняти Польщу, захопити в ній владу і встановити довересневий порядок; скувати сили і паралізувати активність польського народу, не допустити до розгортання в країні визвольної антифашистської війни, яка могла б привести до повалення влади капіталістів і поміщиків. Саме про це мріяв Сікорський, коли планував повернутись у 1941 р. в Польщу з 100-тисячним військом⁴. У питанні зовнішньополітичної орієнтації, яке мало вирішальне значення для польського народу, емігрантський уряд змикався з німецькими фашистами.

Незважаючи на заклики уряду Сікорського і його делегатури не боротись проти гітлерівських загарбників, оскільки виграє від цього, на їхню думку, тільки Радянський Союз, а пасивно, терпеливо чекати визволення із Заходу, польський народ вже в перший період окупації чинив всілякий опір німецьким фашистам, піднімався на більш рішучу боротьбу проти них. Форми цього опору і боротьби були найрізноманітніші.

У перші ж місяці після встановлення «нового порядку» великого поширення набрав економічний саботаж як у місті, так і на селі. Хоча гітлерівці були заінтересовані в тому, щоб найважливіші галузі польської промисловості, які мали першорядне значення для посилення воєнно-промислового потенціалу Німеччини, діяли на повну потужність, польські робітники нав-

¹ F. Józwiak (Witold), назв. праця, стор. 46.

² S. Strumph-Wojtkiewicz, Gwiazda generała Sikorskiego, Warszawa, 1946, стор. 96.

³ Poland after one year of war, New York, 1940, стор. 74.

⁴ S. Strumph-Wojtkiewicz, назв. праця, стор. 31.

мисне працювали надто повільно. В результаті цього продуктивність праці весь час падала. Німецький економічний журнал «Дойче фольксвірт» так писав про становище у польській вугільній промисловості: «Завдання німецьких властей в колишніх західних районах Польщі (Верхня Сілезія) — підтримати видобуток вугілля на довоєнному рівні. Досі цього зробити не вдалося. Існує сильний опір шахтарського населення німцям»¹.

Польські трудящі псували заводське і фабричне устаткування, виводили з ладу машини. Так, на одному із заводів тільки за шість місяців довелося ремонтувати машин в десять раз більше, ніж за рік при польській адміністрації. Робітники однієї з текстильних фабрик у Лодзі, яка виробляла обмундирування для німецько-фашистських офіцерів, навмисне неправильно кроїли матеріал, шили гнилими нитками.

Однією з форм саботажу, властивої полякам, було приховання робітниками своєї кваліфікації. Звичайно, бувало так, що висококваліфіковані робітники переїздили у райони, де їх ніхто не знав, і влаштовувались на роботу як чорнороби або як некваліфікована робоча сила.

Взимку 1939—1940 рр. з ініціативи колишніх членів Комуністичної партії Польщі, які були організаторами всенародної боротьби за соціальне і національне визволення, на варшавських фабриках, розташованих у передмістях польської столиці — Празі, Волі, Охоті і Маримонті, — виникають групи для проведення саботажу. Подібні групи були створені по всій країні, передусім у Лодзі і Сілезії².

Селяни, саботуючи рішення німецьких властей про вивіз збіжжя в Німеччину, закопували його в землю, підпалювали продовольчі склади, зривали поставки і перешкоджали вивезенню сільськогосподарських продуктів. Все це викликало шалену лють і ненависть загарбників.

Іншими формами опору були: бойкотування гітлерівських розпоряджень, укривання людей, що ховались від фашистів, створення в країні широкої сітки початкових і середніх шкіл, навчання в яких відбувалося таємно; організація таємного навчання в деяких університетах (Варшавський, Краківський); зберігання стародавніх польських книжок, картин — цінних пам'яток польської культури³.

Найважливішим елементом опору народу була збройна боротьба польських трудящих проти фашистських загарбників, яка почалася вже з перших днів окупації і, правда, мала спочатку стихійний характер. Всю зиму 1939 р. і весну 1940 р. в гірській місцевості Келецького воєводства і в лісових районах Люблінщини тривали бої решток розбитої польської армії проти нена-

¹ Цит. за названою працею І. Юдіна, стор. 58.

² Szlak bojowy Ludowego Wojska Polskiego, Warszawa, 1953, стор. 42—43.

³ Там же, стор. 42.

висних окупантів¹. В цей же приблизно період в різних районах країни виникають серед трудящих групи опору для боротьби проти загарбників. Ініціаторами створення цих груп, як і груп для проведення саботажу, були головним чином комуністи, члени колишньої Комуністичної партії Польщі.

Охоплені почуттям священного гніву, польські трудящі чинили окремі криваві розправи над фашистськими бандитами, над мерзенними зрадниками свого народу. Про одну з таких розправ — вбивство двох німецьких солдатів у ресторані поблизу Варшави — ми вже згадували вище. Другим прикладом помсти народу є вбивство польського кіноактора Іго Сума, який відразу після приходу німців записався у фолькс-дойче і став відкрито ходити вулицями столиці в есесівському мундирі². Таких прикладів можна навести багато.

Цю боротьбу проти загарбників вели чесні польські патріоти, відважні сини польського народу. В цьому зв'язку слід сказати, що згадувана «Чорна книга Польщі» зводить злісний наклеп на польський народ, підкреслюючи на кожному кроці, що боролись зі зброєю в руках проти гітлерівців тільки звичайні кримінальні злочинці³. Цей мотив був потрібен авторам книги, щоб ще раз довести Гітлеру і його кліці свою відданість і заявити перед усім світом, що вони (тобто діячі з так званого польського емігрантського уряду) не закликали народ до боротьби проти німецьких фашистів, що ті збройні виступи, які мали місце, були здійснені, мовляв, не народом, а кримінальними злочинцями, на яких емігрантський уряд не міг мати ніякого впливу.

Намагаючись утримати становище в країні в своїх руках і паралізувати боротьбу польського народу проти гітлерівських окупантів, колишні кадрові санаційні офіцери створили після поразки буржуазно-поміщицької Польщі ряд військових організацій, які після утворення уряду Сікорського були об'єднані в так званий ЗВЗ («Звйонзек валькі збройней» → «Спілка збройної боротьби») ⁴.

Санаційні офіцери, що перебували на керівних постах у ЗВЗ, а потім — в АК, боялись скомпрометувати себе перед населенням. Вони говорили, що займаються виключно військовими справами. А насправді дуже активно займались політикою.

Не можна не відзначити, що як до «Звйонзку валькі збройней», так і до інших організацій, створених буржуазними партіями, вступило багато чесних польських громадян, справжніх патріотів своєї батьківщини⁵. Це пояснюється тим, що поль-

¹ А. Манусевич, назв. праця, стор. 27.

² R. Lang, назв. праця, стор. 33.

³ The Black book of Poland, стор. 48, 50 та ін.

⁴ F. Jóźwiak (Witold), назв. праця, стор. 40. Згодом ЗВЗ був перейменований на АК («Армія крайова» — «Внутрідержавна армія»).

⁵ Див. напр., W. Poterański i W. Góga, Kilka uwag w sprawie najnowszej historii Polski, журн. «Nowe drogi», № 9, 1956, стор. 65.

ські патріоти прагнули взяти участь у підпільній політичній і збройній боротьбі проти окупантів.

Вже перший період німецько-фашистської окупації в Польщі характеризується, незважаючи на відсутність Комуністичної партії, згуртуванням прогресивних, демократичних, антифашистських сил. «До складу створюваних груп лівого напрямку, — говорив Францішек Юзьвяк (Вітольд), — входять вчорашні члени КПП, прихильники єдиного фронту з ППС, радикальні елементи людовського (селянського. — П. К.) руху»¹. Нижче ми вміщуємо коротку характеристику найголовніших з цих груп.

На протязі осені 1939 і зими 1940 р. у Варшаві було створено «Товариство друзів СРСР», до складу якого увійшли колишні члени КПП Едвард Боніславський, Петро Грушинський, Гідзінський-Твардий та інші робітники. Це товариство, яке видавало з червня 1940 р. радіо-бюлетень «Вісті з усього світу», бачило в Радянському Союзі єдину країну, що є щирим союзником польського робітничого класу і всього народу. «Сам факт виникнення цього товариства на рубежі 1939—1940 рр., в період, коли польська реакція отруювала польське суспільство ненавистю до СРСР, пускаючи в хід свої мерзенні і брехливі легенди про «удар ножом в спину» і «четвертий поділ Польщі», а також той факт, що товариство називалось «Товариством друзів СРСР», що воно поставило своєю метою роз'яснити масам, яку роль відіграє СРСР в справі боротьби польського народу за своє визволення, — все це свідчить про пролетарський, інтернаціоналістський і патріотичний характер цього товариства», — писав Францішек Юзьвяк (Вітольд)². Організована з численних «гуртків друзів СРСР», група під назвою «Товариство друзів СРСР» діяла також починаючи з 1941 р. в Плоцьку, видавала свій нелегальний орган «До перемоги»³.

Взимку 1940 р. у Варшаві виникла група «Серп і молот», створена з колишніх членів профспілки працівників транспорту. Ця група, одним з організаторів якої був комуніст Станіслав Зайонц, мала власні організації також на периферії, зокрема в Плоцьку, де з 1941 р. підпільно виходила газета «Серп і молот». В одній із своїх статей під заголовком «Що сіяти для того, щоб збирати багатий урожай» газета закликала трудящі маси організувати рішучий опір окупантам. Одночасно в гмінах і повітах були створені так звані «трійки», які стали зародком масового визвольного руху в північній Мазовії⁴.

У той же час у столиці Польщі була створена група «Барикада свободи», яка об'єднувала в своїх рядах переважно лівих діячів і активістів ППС. Ця група встановила зв'язок з «То-

¹ «Trybuna ludu» від 3 вересня 1949 р.

² F. Józwiak (Witold), назв. праця, стор. 52—53.

³ Szlak bojowy..., стор. 43.

⁴ Там же, стор. 43—44.

вариством друзів СРСР», проводила спільні з ним збори, де обговорювались питання міжнародного життя, обмінювались досвідом, як краще організувати економічний саботаж¹.

На початку 1941 р. у Варшаві виникла організація «Пролетарій». До неї поряд з іншими входили Владислав Ковальський, Казімеж Міяль, Станіслав Зяя (Доманський), який загинув на посту секретаря Краківського окружного комітету ППР, Людвіг Міколайчик, згодом член КРН (Крайова Рада Народова), який загинув під час варшавського повстання 1944 р., доктор Фідеркевич та ін. Ця група, яка діяла головним чином в приміському районі Варшави, видавала бюлетень «Пролетарій», в якому закликала до згуртування всіх прогресивних, антифашистських сил в країні і до посилення опору загарбникам².

Подібні організації створювались не тільки у Варшаві, а й по всій країні. Зокрема в Лодзінському воеводстві на базі існуючих на фабриках «саботажних комітетів», що спирались на систему «трійок», виникла група «Фронт боротьби за вашу і нашу свободу»³. З утворенням цієї групи, діяльність якої поширювалась також на Влоцлавек, Плоцьк, Пабіяніце, а інколи навіть на Познань, саботаж на промислових підприємствах значно посилювався. Лозунг «Працюй поволі, зменшуй кількість і якість продукції, якою має користуватись ворог», був дуже популярний серед робітників текстильної Лодзі.

На території Краківського воеводства була створена організація «Народна Польща», групи якої діяли і в Бохненському, Меховському і Новотарзькому повітах. На Люблінщині була створена «Робітничо-селянська бойова організація», в Любартівському і Влодавському повітах — «Младо-селянська спілка», яка пізніше стала йменуватись «Народною бойовою організацією»⁴.

Ініціаторами створення всіх цих демократичних, антифашистських організацій були польські комуністи, які розуміли, що боротьба народу проти гітлерівських загарбників вимагає керівництва, вимагає створення марксистсько-ленінської партії робітничого класу. Ця партія повинна була очолити народні маси і повести їх на боротьбу проти окупантів, за національне і соціальне визволення, за нову, справді демократичну, народну Польщу.

Саме такою партією і стала Польська робітничая партія (ППР), яка була створена в січні 1942 р. і очолила антифашистський рух народних мас.

¹ Szlak bojowy..., стор. 44.

² F. Józwiak (Witold), назв. праця, стор. 53.

³ Szlak bojowy..., стор. 44—45. Лозунг «За вашу і нашу свободу» народився в дні польського повстання 1830—1831 рр. З того часу під цим лозунгом боролись польські революціонери як у себе на батьківщині, так і на чужині.

⁴ F. Józwiak (Witold), назв. праця, стор. 53—54.

Під керівництвом Польської робітничої партії, спираючись на братерську допомогу великого Радянського Союзу, народні маси Польщі визволили свою батьківщину від ненависного ярма німецько-фашистських загарбників, раз і назавжди покінчили з пануванням капіталістів та поміщиків і встановили в країні свою владу — владу робітників, селян і трудової інтелігенції.

Нині в дружній сім'ї країн соціалістичного табору трудящі Польської Народної Республіки, міцно згуртовані навколо Польської об'єднаної робітничої партії — славної наступниці ППР, твердо і впевнено йдуть вперед по шляху, що його накреслила і вказала людству сорок років тому Велика Жовтнева соціалістична революція, — по шляху будівництва соціалізму, шляху миру і прогресу.

І. М. КУЛІНИЧ

**ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ В 1912 р.
БІЛЬШОВИЦЬКИХ ГАЗЕТ «ЗВЕЗДА»
ТА «НЕВСКАЯ ЗВЕЗДА» В БОЛГАРІЇ**

Незважаючи на розгул столипінської реакції, яка наступила після придушення першої російської революції 1905—1907 рр., уже з кінця 1910 р. починається помітний поворот у настроях демократичних мас Росії.

Про це В. І. Ленін писав таке: «В широких колах демократії і в першу чергу серед пролетаріату помічається початок політичного пожвавлення. Робітничі страйки 1910—1911 рр., початок демонстрацій і пролетарських мітингів, початок руху серед міської буржуазної демократії (студентські забастовки) і т. д. — все це є прояви наростаючого революційного настрою мас проти режиму 3-го червня»¹. Уже в 1911 р. кількість страйкуючих досягла 100 тис.².

Початком нового революційного піднесення мас був лєнський розстріл робітників, на який пролетаріат Росії відповів масовими страйками, демонстраціями і мітингами в усіх промислових центрах країни. За офіціальними даними, всього в 1912 р. страйкувало 725 тис. робітників.

Революційний страйковий рух і політичні демонстрації очолювала більшовицька партія, яка запалювала робітничий клас на повалення самодержавства, на боротьбу проти капіталістичної експлуатації. В Росії назрівала революційна криза.

В умовах наростаючого революційного руху російського пролетаріату і народилась легальна більшовицька газета «Звезда», перший номер якої вийшов 16(29) грудня 1910 р. Ідейне керівництво газетою здійснював з-за кордону В. І. Ленін, який для того, щоб бути ближче до Росії, переїхав влітку 1912 р. з Парижа в Галичину. В цій газеті співробітничали М. С. Ольмінський, М. М. Батурін, М. Г. Полетаєв, К. С. Єремєєв, а також О. М. Горький.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 397.

² В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 81.

В міру революційного піднесення зростала і періодичність газети «Звезда». Спочатку вона виходила один раз на тиждень, з січня 1912 р. — двічі, а з березня — тричі на тиждень.

Газета «Звезда», як відомо, підготувала видання щоденної більшовицької газети «Правда». Вона була прямою попередницею «Правды». На сторінках «Звезды» друкувались статті В. І. Леніна, які мали величезне значення для піднесення свідомості не тільки робітничого класу Росії, а й пролетаріату всього світу.

На початку 1912 р. «Звезда» почала проникати і в Болгарію. 12 січня 1912 р. орган болгарської соціал-демократичної партії «тісних» соціалістів газета «Работнически вестник» надрукувала спеціальне повідомлення про вихід більшовицької газети «Звезда». В цьому повідомленні говорилось: «Звезда», орган соціал-демократичної партії, який вже два роки виходить у Петербурзі, витримуючи з пролетарським стоїцизмом удари російської реакції, з другої половини цього місяця почне виходити двічі на тиждень. Наші російські товариші готуються розгорнути енергійну агітацію в наступних виборах в IV Думу, і вихід газети «Звезда» двічі на тиждень дасть могутній поштовх цій агітації»¹.

А 14 січня газета «Работнически вестник» писала про переслідування столипінською реакцією робітничої преси в Росії. Газета обурювалась тим, що через столипінську «свободу друку» в 1911 р. вийшло лише 34 номери «Звезды», з яких 6 було конфісковано і 6 оштрафовано. «Будемо сподіватись, — продовжувала далі газета, — що вже недалеко той час, коли їх (товаришів у Росії. — І. К.) можна буде вітати з видатними успіхами — перетворенням «Звезды» у велику щоденну газету і побудовою свого пролетарського будинку² в російській столиці Петербурзі»³.

Перше повідомлення про одержання партійним видавництвом «тісняків» четвертого номера газети «Звезда» ми зустрічаємо на сторінках газети «Работнически вестник» від 1 лютого 1912 р.⁴ Надходження наступних номерів газети «Звезда» можна простежити на коротеньких об'явах, які вміщались у центральному органі партії «тісняків». Так, у газеті «Работнически вестник» від 8 лютого 1912 р. читаємо об'яву про одержання 5-го номера «Звезды», від 11 лютого — 7-го, від 15 лютого —

¹ «Работнически вестник» від 12 січня 1912 р.

² Тут мається на увазі будинок для проведення робітничим класом різних політичних і культурних заходів: зборів, мітингів, бесід, вечорів відпочинку, концертів та ін. В Болгарії на той час такі робітничі будинки були в усіх великих промислових центрах: Софії, Пловдиві, Русе, Варні, Бургасі та в інших містах.

³ «Работнически вестник» від 14 січня 1912 р.

⁴ В об'яві говорилось: «В книжарницата се получи руски социал-демократически вестник «Звезда», който излиза в Петербург и струва 25 ст, по пощата 30 ст, брой 4» («Работнически вестник» від 1 лютого 1912 р.).

8-го, від 19 і 21 лютого — про наявність 9-го номера, від 22 і 23 лютого — 10-го, а в газетах від 24, 25, 26, 28, 29 лютого та 1 березня — про наявність в партійній книгарні 11-го номера «Звезды». Далі, в газеті від 10 березня повідомлялось про одержання 15-го номера, від 14 і 16 березня — про наявність 14-го і 15-го номерів, від 20 березня — 16-го і 17-го номерів «Звезды».

У березні 1912 р. петербурзький кореспондент газети «Работнически вестник» повідомляв у своїй статті: «В надрах російського пролетаріату клеочуть невичерпні джерела могутньої сили... Вже багато ознак говорять про зростаюче похваллення серед російських робітників... Соціалістична газета «Звезда», незважаючи на безперервні репресії, конфіскації і штрафи, незважаючи на те, що протягом одного року п'ять її редакторів сиділи в тюрмі, продовжує виходити і зміцнюватись завдяки підтримці і ентузіазму пролетаріату. Після революції ця газета є єдиним соціал-демократичним органом, який проіснував більше одного року. Крім нього, незабаром почне видаватись щоденна робітнича газета».

24 березня в газеті «Работнически вестник» повідомляється про наявність у книгарні 8, 9 і 10-го номерів «Звезды», 30 березня — 20, 21-го, 15 квітня — 24-го, 28 квітня — 20, 21, 24 та 29-го номерів.

Таким чином, на основі цих об'яв можна зробити висновок, що в Болгарії було одержано 15 номерів більшовицької газети «Звезда»¹. На їх сторінках були вміщені чотири статті В. І. Леніна: «Орган ліберальної робітничої політики» (№ 11), «Політичні партії за 5 років третьої Думи» (№ 14), «З приводу виходу депутата Т. О. Белоусова з с.-д. думської фракції» (№ 17) і «Поганий захист ліберальної робітничої політики» (№ 24)².

Як відомо, одночасно з більшовицькою газетою «Звезда» з 26 лютого (10 березня) виходила також друга легальна газета партії більшовиків — «Невская Звезда». Вона мала заміняти «Звезду» в тому випадку, коли остання буде закрита або конфіскована. З 22 квітня (5 травня) 1912 р. «Невская Звезда» стала виходити замість закритої «Звезды». Останній номер «Невской Звезды» був виданий 5 (18) жовтня 1912 р.

З березня на сторінках газети «Работнически вестник» зустрічається перше повідомлення про одержання партійним видавни-

¹ «Работнически вестник» від 1, 8, 11, 15, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29 лютого; 1, 10, 14, 20, 24, 30 березня; 15 і 28 квітня 1912 р. Невірним є твердження В. Д. Вознесенського, який у своїй дисертації «Робітничий рух у Болгарії напередодні Балканських воєн» говорить, що «тісняки» ознайомились з десятьма номерами «Звезды» (5, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 20 і 21), які надійшли в їх партійне видавництво на протязі лютого і березня 1912 р. Див. В. Д. Вознесенский, Рабочее движение в Болгарии накануне Балканских войн, дисертація, М., 1954, стор. 322—325; К вопросу о влиянии русского революционного движения на болгарское рабочее движение (1910—1912 гг.), Институт славяноведения, Краткие сообщения, 17, М., 1955, стор. 12—131.

² В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 414—417; 424—428; 445—449; 476—480.

цтвом першого номера газети «Невская Звезда»¹, яка після заборони царським урядом газети «Звезда» протягом травня і червня надходила в Болгарію. Про одержання другого номера цієї більшовицької газети повідомлялось у центральному органі партії «тісних» соціалістів від 9 травня 1912 р. 17 травня газета писала про наявність у партійному видавництві другого, третього і п'ятого номерів, а 27 травня — шостого номера «Невской Звезды». 16 червня «Работнически вестник» повідомляв, що видавництво має дев'ять номерів «Невской Звезды».

Отже, на підставі повідомлень, опублікованих протягом травня — червня 1912 р. в газеті «Работнически вестник», можна говорити про те, що партійним видавництвом БРСДП (т. с.) було одержано десять номерів газети «Невская Звезда».

У цій газеті В. І. Ленін надрукував 20 своїх статей, майже половина з яких вміщена була в тих номерах, що проникли в Болгарію. В 3-му номері газети «Невская Звезда» надрукована стаття В. І. Леніна «Землеволодіння в Європейській Росії», в 5-му — «Політичні партії в Росії», в 6-му — «Суть «аграрного питання в Росії» та «Деякі підсумки передвиборної мобілізації», в 10-му — «Економічний і політичний страйк», в 11-му — «Переселенське питання», в 12-му — «Про характер і значення нашої полеміки з лібералами»².

Газета «Работнически вестник» передруковувала матеріали про піднесення революційного руху в Росії з сторінок «Звезды» і «Невской Звезды». Так, 18 квітня 1912 р. «Работнически вестник» в статті «Нові вбивства робітників у Росії» писав про події на річці Лені: «Соціал-демократичний орган «Звезда», який видається в Петербурзі, повідомляє, що численні мітинги і збори протесту робітників відбулися не тільки в Петербурзі, а і в інших місцевостях Росії. На знак протесту проти злочину на р. Лені відбуваються страйки. Так, 12 квітня в Києві оголошено загальний страйк. В одному із передмість Києва перед фабрикою відбулися криваві сутички між солдатами і страйкуючими... В Харкові й Миколаєві також оголошені загальні страйки»³.

У Петербурзі перебував кореспондент газети «Работнически вестник», який регулярно надсилав у Болгарію матеріали про революційний рух російського пролетаріату. В своїй кореспон-

¹ Ось повністю це повідомлення: «Петек, 2 март. «Невская Звезда». Вместо руския социалдемократически вестник «Звезда», излизането на който е задържано с бр. 13 от властта в Петербург, започва излизането на «Невская Звезда», под същия формат. Първия брой от «Невская Звезда» е получен в партийната социалистическа книжарница, като срещу всеки брой внасят по 30 ст. «Невская Звезда» излиза два пъти седмично в голем формат. В партийната социалистическа книжарница се намират броеве 7 и 8 от «Звезда», в което са поместени, между другото, статии върху балканската федерация. Намират се също 9 и 10 броеве» («Работнически вестник» від 3 березня 1912 р.).

² В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 15—18; 26—36; 53—57; 58—62; 63—69; 70—79; 98—104.

³ «Работнически вестник» від 18 квітня 1912 р.

денції з Петербурга від 14 квітня 1912 р. під заголовком «Криваві звірства на ленських золотих приїсках» він повідомляв про розстріли робітників на р. Лені, цинічну відповідь міністра внутрішніх справ Макарова, піднесення хвилі страйкового руху та про окремі страйки в Петербурзі, Києві, Одесі, Харкові, Миколаєві, Херсоні, Катеринославі, Ризі.

Дуже можливо, що й інші номери більшовицьких газет «Звезда» та «Невская Звезда» проникали в Болгарію, але це не було відображено на сторінках преси БРСДП (т. с.).

Газети «Звезда» та «Невская Звезда» підносили революційну свідомість болгарського пролетаріату на більш високий рівень, допомагали партії «тісних» соціалістів виправляти свої помилки з ряду питань, давали зброю в руки партії для боротьби з опортунізмом в болгарському робітничому русі. Так, надруковані в цих газетах статті В. І. Леніна «Орган ліберальної робітничої політики» та «Поганий захист ліберальної робітничої політики», в яких він нещадно викривав і засуджував опортунізм меншовиків-ліквідаторів Мартова і Дана, що групувались навколо газети «Живое Дело», були яскравим взірцем боротьби більшовицької партії з опортуністичними течіями в питаннях основної лінії робітників у виборчій кампанії. Засудженню меншовиків-ліквідаторів присвячена також стаття В. І. Леніна «З приводу виходу депутата Т. О. Белоусова з с.-д. думської фракції». Стаття «Політичні партії за 5 років третьої Думи» викриває буржуазні партії в Росії, засуджує їх політику і показує, що на виборах до IV Думи «борються... три головні табори: урядовий, ліберальний і робітнича демократія, як центр притягання всієї взагалі демократії»¹.

Викриттю буржуазних партій і їх контрреволюційної політики присвячені також статті В. І. Леніна, які друкувались у газеті «Невская Звезда»: «Політичні партії в Росії», «Деякі підсумки передвиборної мобілізації», «Про характер і значення нашої полеміки з лібералами».

Такі статті В. І. Леніна, як «Землеволодіння в Європейській Росії», «Суть аграрного питання в Росії», допомагали партії «тісних» соціалістів поступово змінювати свої погляди в питанні про ставлення пролетаріату до селянства, наближаючись крок за кроком до ленінського розуміння союзу робітників і селян при керованій ролі робітничого класу. Ленінська стаття «Економічний і політичний страйк» сприяла звільненню свідомості «тісняків» від схилення перед стихійним рухом мас і недооцінки ролі партії як передового авангарду в справі підготовки, організації і розвитку пролетарської революції.

Отже, підсумовуючи сказане, можна зробити такі висновки:

По-перше, згідно повідомлень, надрукованих у центральному органі Болгарської робітничої соціал-демократичної партії («тіс-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 428.

них» соціалістів) газеті «Работнически вестник», можна твердити, що «тісняки» в 1912 р. ознайомились не менше, як з 15 номерами газети «Звезда» і 10 номерами газети «Невская Звезда», які видавались більшовицькою партією в Петербурзі і перебували під ідейним керівництвом В. І. Леніна.

Не виключена можливість, що й інші номери цих газет проникали в Болгарію, але це не знайшло свого відображення на сторінках партійної преси. Багато матеріалів про революційний рух у Росії, часто взятих з газет «Звезда» і «Невская Звезда», надсилав спеціальний кореспондент газети «Работнически вестник», який перебував у Петербурзі.

По-друге, на сторінках тих номерів газет «Звезда» і «Невская Звезда», що надійшли в партійне видавництво «тісняків», було надруковано 11 статей В. І. Леніна.

По-третє, ленінська критика буржуазних партій в Росії, критика їх контрреволюційної політики, нещадне викриття носіїв буржуазної політики в російському робітничому русі — меншовиків — допомагали болгарському робітничому класу та його революційній партії «тісних» соціалістів у боротьбі проти свого монархізму і капіталізму, проти опортуністів — «общедельців».

Великі ленінські ідеї про союз робітничого класу і селянства, про партію як вищу форму організації робітничого класу, ленінське вчення про революційні компроміси сприяли піднесенню революційної свідомості БРСДП (т. с.) на більш високий рівень.

Закінчуючи коротке повідомлення, слід сказати, що весь комплекс питань, зв'язаних з проникненням більшовицьких газет «Звезда» і «Невская Звезда» в Болгарію, з впливом ленінських ідей на розвиток партії «тісних» соціалістів у той період і піднесенням революційної свідомості її членів, вимагає більш глибокого конкретного вивчення.

П. Є. МАТВІЄВСЬКИЙ

З ІСТОРІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

Звільнення Південної України від турецько-татарського гніту в другій половині XVIII ст. привело до освоєння цього великого і пустинного краю. Тут виникають міста і села, зростає сільське господарство, зароджується промисловість, розвивається торгівля. Саме в цей час у Південній Україні починає провадитись систематична розвідка родовищ кам'яного вугілля, залізної руди і кольорових металів. Для цієї мети запрошувались професори, інженери, механіки і майстри.

Початкові дослідження і перші спроби використати місцеві природні ресурси були спрямовані на розвиток продуктивних сил країни, на виявлення можливостей для створення і поширення промисловості в новому краї.

Прискорене освоєння Новоросії, обумовлене всім ходом економічного розвитку країни, означало разом з тим прагнення пануючих класів Росії і України оволодіти Кримом, Чорноморським узбережжям, установити «панування на Чорному морі», як неодноразово говорив про це Потьомкін¹.

Російсько-турецькі війни другої половини XVIII ст. найбільше стимулювали заснування тут нових промислових підприємств, що обслуговували насамперед потреби армії і флоту. З цією метою були переведені в Катеринослав з Білорусії (містечко Дубровна) з усім устаткуванням і робітниками великі суконна і панчішна мануфактури, заново основані Богоявленська (біля Миколаєва) суконна мануфактура, Кічкаська корабельна верф, Луганський і Керченський ливарні заводи. Всі вони належали державі.

Значний інтерес у дослідника викликають, зокрема, Кременчуцький збройовий і Херсонський ливарний заводи. Найстарішим підприємством Новоросії був збройовий завод у Кременчуці, що являв собою ніби філіал Тульського збройного заводу. Заснування його датується 1789 р., коли влітку (4 серпня) зовсім несподівано для губернського начальства і жителів Кременчука, за

¹ Брикнер, Г. А. Потемкин, СПб., 1891, стор. 61—62.

розпорядженням Потьомкіна, прибули туди з Тули 16 «оружейников».

Було наказано прибулих зброярів «поместить в Кременчуге в казенных строениях и стараться также разместить выгодным образом школьников и рекрут, для учения оруженному мастерству избранных»¹. Зайняті були всі приміщення катеринославського губернського правління, що містилося в Кременчуці до заснування Катеринослава (1787 р.).

Переустаткування і ремонт приміщень, розрахованих спочатку на 100 чоловік, були закінчені порівняно швидко.

Завод перебував у віданні градизького (потім кременчуцького) градоначальника, і тільки 16 березня 1790 р. Потьомкін призначив управляючим заводу капітана артилерії Степана Максимова, механіка з фаху, що проживав раніше в Брянську².

Призначаючи Максимова «к правлению заводом ружейным, в губернии Екатеринославской учреждаемом», Потьомкін наказував йому насамперед «избрать место удобное для завода» і в той же час розвідати місцевість для спорудження інших військово-промислових підприємств. Максимов повинен був «найти на Буге место, способное к построению мельницы для железных поделок, где б машины действовали водою», і «обозреть Ингул — не сыщется ли удобность сделать плотину для молотов, чтобы якори починивать и новые делать»³.

Завод весь час перебував у адміністративній залежності від правителя намісництва, самого намісника і особливо від «крігскомісаріатської комісії», яка знаходилась біля самого Кременчука (в Крюкові). В умовах такої ієрархії між управителем заводу і крігскомісаром В. Турчаніновим часто виникали різні конфлікти. Вони приводили до того, що Максимов одного разу «от злости остановил работы в заводе», а Турчанінов з свого боку просив правителя намісництва дати йому такий «ордер», щоб він міг «посадити его (Максимова. — *И. М.*) на солдатскую диету и поправить вредные его свойства»⁴.

Однак безпосереднє адміністративно-технічне управління заводом здійснював механік Максимов, який одержував при цьому подвійну («по чину с деньщиками и рационом») платню — 949 крб. 44 коп. на рік⁵. Його помічником по виробництву вважався збройовий вільний майстер, німець Григорій Горншуг.

У перші роки існування кошти заводу складались із випадкових асигнувань і навіть приватного кредиту. Згодом завод цілком перейшов на бюджет комісаріатської комісії, яка часто про-

¹ ДОДА, ф. Катеринославського намісництва, зв'яз. 83, спр. 4600, арк. 1—5, 49.

² Там же, арк. 30—31, 146.

³ Там же, зв'яз. 3, спр. 5627, арк. 13.

⁴ Там же, арк. 6—7, 10—13.

⁵ Там же, спр. 4462, арк. 1.

тягом довгого часу «не отпускала денег ни на жалованье мастеровым, ни на другие нужные по оружейному заводу расходы»¹.

Судячи з асигнувань, вартість управління, утримання робітників і виробництва не перевищувала 10—12 тис. крб. на рік. І справді, з 10 листопада 1789 р. по 10 січня 1791 р. витрачено лише 14 138 крб.².

Устаткування заводу найголовнішими інструментами і матеріалами було доручено Тульській казенній палаті. Восени 1789 р. вона відрядила з квартальним поручиком Забеліним і навесні 1790 р. з капітаном Катасоновим 31 тульського майстра і з ними «разные оружейные вещи, коими мастера были снабжены»³. Як прибулі майстри, так і інструменти були розподілені по цехах: ствольному, ливарному, ковальському, слюсарному, теслярському, збиральному і «мелочно-отделочному». Доставлене з Тульського заводу устаткування становило, очевидно, всю технічну основу Кременчуцького збройового заводу.

Основний ливарний цех, який був остаточно устаткований після прибуття майстрів, мав уже 140 «горшков для литья медных приборов». Була збудована кузня з одним горном, а також устаткована в окремому приміщенні велика ливарна піч⁴.

Постачання заводу матеріалами (сибірське залізо, деревне вугілля, сталь, мідь зелена чи червона, «шпиатер» (цинк), свинець, листова й латунна мідь і багато іншого) було предметом особливого піклування урядовців і керівників заводу⁵.

Поставляли матеріали, і особливо вугілля, якого було потрібно спочатку близько 700 четвертей, кременчуцькі купці Гершкович, Карлін та ін.⁶. Залізо, олово, свинець, що являли собою тоді у Новоросійському краї велику цінність, надходили сюди з центральних губерній. Так, вантаж, що прибув з Петербурга в Дубровну (маєток Потьомкіна в Могильовській губернії), був переправлений по Дніпру на барках до Кременчука. За розпорядженням Потьомкіна цей вантаж, загальною вагою в 15 958 пудів, перейшов у розпорядження Адлерштраля і, очевидно, довгий час був достатньою базою збройового заводу⁷. Всі інші матеріали закупались у Тулі, а сухе дерево привозилось з Чорного лісу.

Кременчук був значним торгово-промисловим містом Новоросійського краю. Тут знаходились торговельні і промислові, військово-провіантські і збройові склади з відомчими установами. З поля майже безперервних воєнних дій сюди надходило все, що вимагало тимчасового або постійного зберігання,

¹ ДОДА, ф. Катеринославського намісництва, зв'яз. 3, спр. 4600, арк. 166.

² Там же, арк. 246—247.

³ Там же, арк. 98, 128.

⁴ Там же, арк. 223—224.

⁵ Там же, арк. 140—141.

⁶ Там же, арк. 163.

⁷ Там же, зв'яз. 79, спр. 4181, арк. 1—5.

ремонту і резервування. З різних місць сюди ж прибували трофеї, нова зброя і амуніція.

Як тільки був влаштований Кременчуцький збройовий завод, Потьомкін видав наказ «о свезении всех ружейных вещей в Кременчуг для исправления и починки оных». З свого боку правитель намісництва Каховський запропонував адміністрації заводу «впредь по прошествии каждой недели доставлять... обстоятельные рапорты неупустительно» про хід виробництва. Він наказував керівникам заводу вживати всіх заходів, щоб «оружейники не были праздные к починке старых ружей», які рекомендував видавати частками з цейхгаузу, і «сколько когда будет починено заирать паки в цейхгауз и о сем доносить мне рапортами»¹.

З часу заснування заводу по березень 1790 р. надійшло з різних полків і оброблено для цейхгаузу в Кременчуці 658 рушниць, 521 пістолет, 611 шабель, 231 карабін².

Крігскомісаріатська комісія в цей час складала опис зброї для передачі її заводові на ремонт. У комісії налічувалось 10 357 рушниць, 1379 карабінів, 772 тесаки. Загалом же на 1792 р. крігскомісаріатська комісія передала заводові для ремонту 64 тис. одиниць зброї³.

Все це завод повинен був добре відремонтувати за винятком цілком непридатної зброї, яка була записана в окремий реєстр.

З донесень механіка Максимова⁴ дізнаємось і про загальну продуктивність заводу за час з початку 1792 р. по 27 березня 1793 р. (див. табл.).

Назва зброї	Відремонтовано і здано	Залишки на заводі		Разом
		відремонтовано	належної до ремонту	
Рушниці різні . . .	8572	6278	19382	34232
Пістолети (в парах)	2443	1221	952	4616
Стволи	490	200	8633	9323
Замки	61	—	471	532
Багнети	2782	878	9474	13134
Шомполи	25646	20570	13411	59527
Шаблі	779	1374	22782	24935
Всього	40773	30521	75005	146299

Аналіз цих далеко не повних даних показує, що Кременчуцький збройовий завод працював, очевидно, з великим напруженням. Якщо завод з часу свого заснування прийняв до 1792 р.

¹ ДОДА, ф. Катеринославського намісництва, зв'яз. 91, спр. 4781, арк. 142.

² Там же, арк. 115.

³ Там же, арк. 123; зв'яз. 12, спр. 5679, арк. 13.

⁴ Там же, зв'яз. 3, спр. 5627, арк. 9—10.

в ремонт 64 тис. штук зброї, то протягом 1792 і початку 1793 р. її прибуло понад 82 тис. штук.

На кожного робітника припадало багато зброї, яку треба було відремонтувати. При наявності 230 робітників з учнями кожен з них ремонтував протягом року 300 штук різної зброї. При цьому слід мати на увазі, що збройова справа того часу вимагала великої майстерності робітника. Досить пригадати музейну різнокаліберну зброю XVIII ст. з її різноманітними оздобами, чеканкою, інкрустацією, щоб оцінити всі труднощі в її обробці. Не дивно, що серед робітників спостерігалась найдрібніша спеціалізація праці (налічувалось більше двадцяти професій).

З великої кількості зброї, яка надходила від крігскомісаріатської комісії і безпосередньо від різних полків, ремонтувалася насамперед та, яка могла знову бути використана в діючій армії.

Облік результатів виробництва був поставлений на заводі надто незадовільно. Про це виразно, між іншим, свідчить відомість самого механіка Максимова, в якій «оказалось... несходствие» з даними крігскомісаріатської комісії, виявлене інженером артилерії генерал-поручиком Бухгольцем 28 лютого 1794 р. Порівняння наявної зброї з даними комісаріату показало, що на заводі налічувалось 36 537 одиниць різної зброї, а за даними комісаріату мало бути 68 299.

Дальше виробниче життя заводу лишається невідомим. Наміри нового намісника і командуючого Чорноморським флотом Платона Зубова розширити, переустаткувати завод і «устроить оный на всегдашнее время» в кінці 1793 р. не були здійснені. Справа обмежилась лише одним наказом згадуваному Бухгольцю (під його технічним наглядом перебував певний час Кременчуцький завод) — «учинить потребные планы и смету строения, кои могут быть для завода нужны»¹.

Збройова справа, як бачимо, вимагала висококваліфікованих робітників. Повна відсутність таких у Новоросії спонукала Потьомкіна діяти примусовим способом. Виконуючи розпорядження «светлейшого», тульський і калужський генерал-губернатор Кречетников відібрав з різних цехів Тульського збройового заводу найкращих майстрів і насильно, без сімей, відрядив їх спочатку в Катеринослав, а звідти в Кременчук. Робітники домагались відразу «привесть к ним наступающим зимним путем из Тулы их жен и детей». Такі ж вимоги висунула і друга група прибулих з Тули робітників. Після довгих клопотань Потьомкін зробив розпорядження правителю намісництва Каховському, щоб сім'ї, які залишались на попередньому місці, «для совместного пребывания как прежних мастеров, так и нынешних — старать-

¹ ДОДА, ф. Катеринославського намісництва, зв'яз. 3, спр. 4600. арк. 167, 171—172.

ся також перевести». Але ніхто з адміністрації про це, звичайно, не дбав. Дружини п'ятох робітників, наприклад, у липні 1790 р. самі «с детьми, у кого имелись, наняв в Туле подводы, прибыли к свои мужьям на жительство в Кременчуг и на своз себя за подводы заплатили собственными своими деньгами 71 руб.»¹.

Щоб попередити втечі, тульські робітники були віддані під пильний нагляд військової адміністрації. Це робилось для того, щоб будь-якими засобами затримати на заводі висококваліфікованих робітників.

Запрошувались на завод і вільні кваліфіковані робітники. Так, у квітні 1791 р. за контрактом прибув з Ревеля вільний майстер Григорій Горншуг², у липні 1796 р. був прийнятий директор колишньої збройової «фабрики» польського короля підполковник Ковницький з 16 майстрами, вихідцями з міста Льєжа, Варшави, Данціга, Вільно і різних містечок³.

Тульські робітники і вільні майстри становили на заводі не тільки основну кваліфіковану, а й керівну частину його, яка повинна була і працювати, і навчати інших.

Для забезпечення заводу необхідною робочою силою Потьомкін щоразу вдавався до адміністративних заходів. Так, він наказував віддати в навчання до прибулих зброярів «из проходящих школьников 50 человек да из рекрут, в Голтву приведенных, 200 человек, кои помоложе». Не гребували при тім і рекрутами «из числа отставших при проходе рекрутских партий в Крюкове», що вже видужали на той час⁴.

Для цієї мети відряджено у Голтву майстрів Івана Латишева і Олексія Трунікова. Вони мали відібрати 180 чоловік з рекрутів; 50 учнів, які перебували у Катеринославі, теж були надіслані до Кременчука⁵.

Таким чином, на заводі було три категорії робітників: вільні майстри і робітники, тульські зброярі, що були фактично на становищі професіональних робітників державних підприємств, і, нарешті, робітники, які нічим не відрізнялись від професіональних робітників тогочасних мануфактур.

Всі учні-підлітки спочатку прикріплялись для навчання до майстра Горншуга. Під його керівництвом вони здобували за певний час початкові навички, після чого розподілялись по цехах заводу і працювали там, як і всі рекрути, під наглядом тульських робітників. Зберігаючи за собою порівняно довгий час назву «учнів», підлітки успішно набували виробничого досвіду і ставали в ряд з фахівцями — тульськими робітниками.

Значна частина їх «изучением ружейного мастерства и доб-

¹ ДОДА, ф. Катеринославського намісництва, зв'яз. 3, спр. 4600, арк. 63—65, 88, 97.

² Там же, арк. 249.

³ Там же, зв'яз. 178, спр. 8609, арк. 3—4, 11—13.

⁴ Там же, зв'яз. 3, спр. 4600, арк. 63—65.

⁵ Там же, арк. 97.

рым поведеним, — як писав 10 травня 1791 р. механік Максимов, — отличили себя от своей братии, и первые два человека, а по ним и еще четыре исправляют свою должность ни мало не хуже тульских мастеровых»¹.

Кількість робітників на Кременчуцькому заводі значно зроста в роки другої російсько-турецької війни, а пізніше зменшилась. Так, у 1789 р. їх було 283 чоловіки, у 1790 р. — 280, в 1791 р. — 237, в 1795 р. — 181 і в 1796 р. — 207 чоловік. Зменшилось і число тульських робітників. Якщо в час заснування заводу їх налічувався 31 чоловік, то в 1790 р. — 27, в 1791 р. — 23, а в останні роки — 11 чоловік.

Кількість службовців, серед яких значились управляючий інженер-полковник, архітектурний підмайстер-прапорщик, каптали, сержанти і каптенармуси, в перші два роки не перевищувала 6 чоловік, згодом їх стало 13.

Найбільш кваліфікованими робітниками заводу були, звичайно, тульські зброярі. В списках прибулих з Тули робітників згадуваний вище Іван Латишев характеризується, як «отличнейший ковщик»².

Збройова справа вимагала не лише великої майстерності робітника, а й значного поділу праці. Зарбіток вільним робітникам встановлювався залежно від важливості професії, досвіду і особистих якостей. Так, майстер Горншуг одержував за контрактом з урядом 1500 крб. на рік, механік Ковнацький — 1 тис. крб. Робітники, що прибули з ним у кількості 16 чоловік, мали по 288 крб. на рік. Усі вони звільнялись від податків, одержували безплатну заводську квартиру та дрова для опалення. Із заробітку вільних робітників стягали по 1% в госпіталь, що знаходився в Крюкові.

Найбільш кваліфіковані тульські робітники, як Іван Латишев, одержували по 240 крб. на рік; заварник Андрій Самсонов одержував 180 крб.; усі інші (29 чоловік) — по 120 крб. Військовослужбовці, що працювали на виробництві, були забезпечені казенним опаленням і житлом, а також сплачували в кривський госпіталь на випадок хвороби одну третину процента із заробітку.

На особливому становищі перебувала найбільш численна група робітників — учні і рекрути. Всі вони мали річну платню в розмірі 24 крб., «укзаний» місячний провіант. Кожному учневі, крім цього, видавали 15 крб. 13 коп. на одягу³. Рекрутам «на одяжение» визначалося 12 крб. 85 коп. на рік. В окремих випадках на основі мотивованого клопотання заводської адміністрації і дозволу намісницького правління учням збільшувався зарбі-

¹ ДОДА, ф. Катеринославського намісництва, зв'яз. 3, спр. 4600, арк. 208.

² Там же, арк. 29.

³ Там же, зв'яз. 10, спр. 5410, арк. 14.

ток. Так, з травня 1791 р. двоє з них мали по 36 крб. на рік, а четверо — по 30 крб.

Проте заробітки всіх робітників, зважаючи на величезну дорожнечу в необжитому краї і на занадто нерегулярну виплату їх, були значно нижчі від потрібного прожиткового мінімуму. Тульські робітники, які мали сім'ї, перебували, мабуть, у найтяжчому стані. «Не получая жалованья, — писалось про них, — они терпят в содержании себя крайнейшую нужность»¹. У ще гіршому становищі опинились сім'ї робітників, які залишились у Тулі: вони були «доведены отлучкою ихних мужей, а других детей, — як свідчить документ, — до совершеннейшей бедности и крайней расстройки домов»².

Трудова дисципліна робітників підтримувалась силою. Знущання і побої були звичайним явищем на заводі. Чотири зброярі, що втекли з Кременчука в Тулу, скаржились тульському генерал-губернатору Кречетнікову, що управитель заводу Максимов «причинял им беспрестанные побои и тем довел, наконец, что они, оставив заслуженное ими за 2 мес. и 10 дней жалованье, удалились из Кременчуга»³.

Усі заяви робітників, які надходили до Кречетнікова, свідчили про те, що тульські робітники «от жестоких с ними поступков... имеют желание возвратиться». А майстер Кузьма Чеботарьов, що втік уридний край, лишив у Кременчуці навіть дружину з малими чотирма синами, і вона, «оставааясь без всякого пропитания..., принуждена скитаться по миру»⁴.

Більшість робітників жила у нашвидко зроблених, холодних і вогких приміщеннях, у пилюці і бруді, на суцільних нарах⁵. До того ж сувора військова дисципліна, надмірна праця з тривалістю робочого дня понад 14 годин ставили робітника в умови, тяжчі за всяку панцину.

Робітники заводу часто хворіли, в більшості випадків на пропасницю. В 1790 р. кількість хворих щодня досягала в середньому 6—7, в 1791 р. — 10—12 чоловік. У документах є багато повідомлень про смертність серед робітників.

Характерні повідомлення про втечу робітників із заводу. За перші шість місяців 1790 р. втекло 16 учнів, а за два місяці 1791 р. (травень, червень) — 12 чоловік. Градоначальник, виправдуючись перед Каховським, доводив, що він всіма способами «старался их изыскивать, но успеху в том не имел»⁶.

Життя робітників і учнів залежало від необмеженого свавілля заводської адміністрації. Документи вказують, що «не-

¹ ДОДА, ф. Катеринославського намісництва, зв'яз. 111, спр. 4600, арк. 50.

² Там же, зв'яз. 115, спр. 5377, арк. 1.

³ Там же, зв'яз. 106, спр. 5237, арк. 1.

⁴ Там же, спр. 5733, арк. 1—2.

⁵ Там же, зв'яз. 111, спр. 4600, арк. 65.

⁶ Там же, зв'яз. 111, спр. 5679, арк. 5, 9, 31—37; спр. 4600, арк. 214, 217.

трезвое его (управителя. — П. М.) поведение было виною несоразмерным наказаниям мастеровых»¹.

Військово-кріпосницький примус і свавілля, що процвітали на Кременчуцькому заводі, а також злиденне життя робітників доводили останніх до рішучих дій. Проявом їх і були головним чином втечі, що являли собою одну із форм боротьби поневолених за свою свободу.

Значний інтерес для дослідника становить і Херсонський ливарний завод, виникнення якого зв'язане виключно з розвитком російського Чорноморського флоту. Однак даних про цей завод збереглося ще менше, ніж про Кременчуцький.

Ініціатива в застосуванні Херсонського ливарного заводу, безперечно, належала кременчуцькому купцеві Михайлу Фалееву, що брав участь у будівництві майже усіх військово-промислових підприємств Новоросії. Виникнення Херсонського ливарного заводу збігається в часі з заснуванням Кременчуцького. На згадуваного механіка Максимова одночасно покладался обов'язок наглядати за обома заводами.

Безпосередню організацію будівництва Херсонського заводу було доручено механіку Струговщикову. 24 травня 1790 р. Потьомкін запропонував Максимову негайно виїхати у призначене для будування заводу місце і пильно оглянути його топографію. Вирішено завод збудувати біля Глибокої пристані, в околицях Херсона (в гирлі Інгульця). Оскільки Херсонський завод мав військове значення, то й управління ним було передане представникові військового відомства.

Херсонський завод, або «литейный дѣл», як його інакше називали, був невеликим підприємством. Протягом року його будівництво й устаткування були закінчені. Кваліфікованих робітників для заводу діставали так само, як і для Кременчуцького.

Чавун, залізо, мідь, а також будівельні матеріали надходили з Києва переважно водним шляхом, по Дніпру.

Серед устаткування головне місце займали так звані «свердлильные машины» для свердління гармат. Що являла собою свердлильна машина в технічному відношенні, встановити не можна. Відомо лише, що одна з них важила 348 пудів².

В архівах, на жаль, є лише один документ, що кидає деяке світло на виробничу діяльність Херсонського заводу. Згадуваний Фалеев у своєму листі до Потьомкіна 27 квітня 1791 р. писав: «Корабль «Богоявление» спущен в Херсоне до приезда моего, весьма красив на воде кажется... «Сошествие» доканчивается укреплением, а впрочем совсем готов к спуску. В Севастополе

¹ ДОДА, ф. Катеринославського намісництва, зв'яз. 111. спр. 4600, арк. 500.

² Там же, зв'яз. 91, спр. 4618, арк. 1—6.

все кораблі исправлены и очищены, осталось несколько «Рождество» и «Предтечу» исправить. Сколько в Херсоне пушек вылиты, просверлено и выточено, ведомость у сего подношу. Многие артиллеристы сказывают, что они гораздо лутче брянских, а машина свердленная, другая, сделанная русским мужиком, очень хороша и легко действует тремя лошадьми»¹. За перші п'ять місяців Херсонський завод виготовував 88 гармат. Він повинен був забезпечувати зброєю насамперед Чорноморський флот.

Кременчуцький і Херсонський заводи, виконавши наприкінці XVIII ст. свою роль, втратили колишнє значення і припинили своє існування. На зміну їм прийшов Луганський ливарний завод.

Кременчуцький збройовий і Херсонський ливарний заводи були дрібними і тимчасовими мануфактурними підприємствами казенного типу, на яких уживалось позаекономічне і в примітивному вигляді економічне поневолення робітників. Не зв'язані органічно з народним господарством, вони, проте, зберегли в собі всі специфічні особливості, характерні для промисловості країни в період розкладу феодально-кріпосницької системи і формування в її надрах капіталістичного укладу. Згадані підприємства, незважаючи на свій характер і короткочасність, відіграли певну роль у розвитку технічної культури в Новоросії.

¹ Ленінградський архів армії і флоту, «Дела фельдмаршала Потемкина», № 12, арк. 497.

І. Г. ШУЛЬГА

**РОЗВИТОК ПОМІЩИЦЬКОГО
ТОРГОВЕЛЬНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст.**

Визвольна війна 1648—1654 рр. внесла в життя Лівобережної України не лише політичні, а й економічні зміни. Великі масиви родючих земель, що раніше належали польським магнатам і шляхті, переходили до нових власників: вищого православного духовенства та козацької старшини, яка захопила в свої руки адміністративну владу. Лівобережна Україна, возз'єднавшись з Росією, була її складовою і невід'ємною частиною. Тут, як і в Росії, існували феодальні відносини, що сприяли зростанню великого землеволодіння. Козацька старшина, українська шляхта та монастирі розширювали свої володіння не тільки за рахунок колишніх земель польської шляхти, а й шляхом насильного захоплення козацьких та селянських ґрунтів, поступового закріпачення їх власників. Процес закріпачення селянства досяг особливо великих розмірів у ХVІІІ ст.

У другій половині ХVІІІ ст. на Лівобережній Україні, як і в Росії, феодально-кріпосницькі відносини досягли найвищого ступеня свого розвитку. Козацька старшина, поміщики добивалися від царського уряду юридичного оформлення кріпацтва. Катерина ІІ своїм указом від 3 травня 1783 р. закріпила значну частину селян Лівобережної України за поміщиками, заборонила їм переходити від одного землевласника до іншого. «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 р. царський уряд зрівняв у правах козацьку старшину з російським дворянством. Таким чином, у другій половині ХVІІІ ст. на Лівобережній Україні було юридично оформлено кріпацтво, яке фактично існувало давно.

На Україні в цей час продовжувала панувати феодально-кріпосницька система господарства. В. І. Ленін у своїй геніальній праці «Розвиток капіталізму в Росії» визначив такі основні риси кріпосницької системи господарства: 1) панування натурального господарства; 2) наділення безземельного виробника

засобами виробництва, зокрема землею, і прикріплення його до землі; 3) особиста залежність від поміщика (позаконномісний примус) і 4) надзвичайно низький і рутинний стан техніки, «бо ведення господарства було в руках дрібних селян, задавлених нуждою, принижених особистою залежністю і розумовою темнотою»¹. Прикріплені до землі, селяни-кріпаки особисто залежали від землевласників, своєю працею і своїм реманентом відбували панщину, вносили в поміщицький маєток данину натурою та платили грошовий оброк. Частина феодальних господарств ще мала натуральний характер.

Поряд з дальшим розвитком кріпосництва на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. в надрах феодально-кріпосницького ладу розвивалися буржуазні відносини. Вони виявлялись у зростанні дрібної селянської промисловості, збільшенні кількості промислових підприємств (на деяких з них, зокрема купецьких, селянських та деяких поміщицьких застосовувалася вільнонаймана робоча сила), в поглибленні суспільного поділу праці, все більшому відокремленні міста від села, дальшому розширенні внутрішнього всеросійського ринку, зростанні зовнішньої та внутрішньої торгівлі, втягненні поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини і т. д.

У зв'язку з цим перед сільським господарством виникло нове складне завдання, яке полягало в тому, що землеробство повинно було не лише задовольняти потреби населення в продуктах харчування, а й забезпечувати промисловість необхідною сировиною. З цим завданням могли справитись великі поміщицькі господарства, що мали достатню кількість землі, безплатну робочу силу закріпаченого селянства, розвинуте тваринництво тощо.

Втягуючись у товарно-грошові відносини, поміщицькі господарства пристосовувались до потреб ринку, зв'язувалися з ним. За рахунок жорстокої експлуатації залежних селян, землевласники збільшували в своїх маєтках виробництво хліба, тютюну, пряжі та іншої сільськогосподарської сировини, що вивозилася на ринок. Виробництво поміщиками хліба на продаж, вказував В. І. Ленін, було вже провісником розпаду старого режиму².

Під впливом потреб внутрішнього та зовнішнього ринку на Україні в досліджуваний період значного розвитку досягло торгове землеробство. Користуючись монопольним правом на землю, поміщики мали всі можливості пристосовувати своє господарство до ринку шляхом вирощування спеціальних технічних культур, розвитку торговельного скотарства. Збіднілі селянські господарства не могли забезпечити місцевий ринок продуктами землеробства. Поміщики, використовуючи свою економічну перевагу, займали панівне становище на зовнішньому і внутрішньому ринках. За рахунок продажу частини продукції на ринку

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 156—157.

² Там же, стор. 156.

експлуататорські класи задовольняли свої потреби, що зростали в умовах розвитку товарного господарства.

Завдяки переходу до товарного господарства поміщики ставали власниками численних підприємств: полотняних, суконних, горілчаних, селітродобувних, вапняних, цегельних, гут, рудень, буд, валюшень, млинів, тартаків, олійниць та ін. Розвиток товарного землеробства сприяв разом з тим порайонній спеціалізації сільського господарства Лівобережної України.

Як видно з топографічних, статистичних та інших описів полків і намісництв, козацька старшина Київського, Переяславського, Полтавського, Миргородського полків та поміщики Слобідської України вирощували в своїх маєтках велику кількість товарного хліба. Частина хліба споживалася на місці, а решта відправлялася на продаж в Росію та північні повіти України, де відчувалася постійна потреба в продуктах харчування. З Полтавської губернії в останньому десятиріччі XVIII ст. вивозилося щорічно на продаж у середньому жита — 10 500 четвертей, пшениці — 21 500, ячменю — 19 729, вівса — 6 300, гречки — 550, проса — 7435 четвертей¹. Значну частину хліба на місцевих ринках скуповували купці, які потім перепродували його на оптових ярмарках або укладали угоди з провіантськими відомствами і постачали продуктами харчування армію. Окремі купці закуповували хліб на десятки тисяч карбованців. Наприклад, полтавському купцеві Івану Сушкову в 1777 р. виплачено з державної казни «за поставлений ним в разніе магазейни провіант и овес 11 098 рублей 25 копеек три чети, а за тем остаточние восемь тысяч девятыдесят восемь рублей девятыдесят восемь копеек з половиною»².

У північних повітах України власного хліба було дуже мало. Як свідчать повідомлення повітових судів Новгород-Сіверського намісництва в урожайний 1788 р. лише в чотирьох повітах (Конотопському, Стародубському, Сосницькому і Глухівському) невістачало для харчування населення майже 300 тис. четвертей хліба. Дворянський засідатель Конотопського повіту Ф. Омелянко повідомляв Новгород-Сіверське намісницьке правління, що недостачу хліба поповнюють селяни «получаемым из заработку в изшедшее лето зажемом, а в настоящее осенное и следующее зимное и весняное время замолотом смежных губерний Черниговской, Харьковской и Курской в разных уездах и покупкою по способности Курской и Путивльском, Недригайловском...» та інших повітах України і Росії.

Використовуючи тяжке становище селян, деяка частина поміщиків нехліборобських районів скуповувала під час жнив хліб по дешевій ціні, а потім, коли наступало осіннє та весняне бездоріжжя, невідкладні польові роботи, перепродували його

¹ Труды полтавской ученой архивной комиссии, вып. 13, Полтава, 1915, стор. 98.

² ЦДІА УРСР, ф. 54, оп. 3, спр. 303, арк. 39.

з великим для себе баришем. Маючи можливість легко домовитись між собою, скупщики досить високо піднімали ціни на хліб. Особливо часто це спостерігалось в неврожайні роки. В Глухові, наприклад, у 1789 р. дворяни та чиновники закупили на місцевому ярмарку весь хліб. Міщани, протестуючи проти такого становища, направили в Новгород-Сіверське намісницьке правління скаргу в якій говорилось, що поміщики, «имея довольно капиталы в расуждений немалого оного (хліба. — *І. Ш.*) в сей город привоза, подвышая цены закупаючи по подрядам и откупам их так великим количеством, что купцы и мещане напротив того не могут успеть в покупки оного и малым количеством».

Розповсюдженою була система віддачі зерна в кредит на кабальних умовах. Ряд архівних документів яскраво свідчить про те, що поміщики позичали хліб селянам за великий процент та відробітки. Навіть скупщики давали їм розписки, зобов'язуючись сплатити великий процент. Наприклад, у 1783 р. Д. Горлякевич з хутора Жечі, Стародубського повіту, купив у значкового товариша С. Павловського жита на 250 крб. Але, не маючи змоги відразу розрахуватися готівкою, змушений був дати розписку, в якій зобов'язувався повністю сплатити борг до 15 травня 1783 р. (за два з половиною місяця), «а будыбы в тот срок не отдал то имею уплатить, — говорилося в розписці, — по прошествии оного срока вдвое, тоестъ пятьсот рублей»¹. Такі заяви зустрічаються в документах часто.

Внаслідок віддаленості землеробських районів від ринків збуту, бездоріжжя та відсталості засобів сполучення, більшість поміщиків України вважали за вигідніше для себе переробляти зерно на більш транспортабельну горілку, від продажу якої часто одержували прибутків у два-три рази більше, ніж від продажу хліба. Для цього в багатьох маєтках існували гуральні, на яких щоденно вироблялися десятки відер горілки. Гуральня К. Г. Разумовського, наприклад, що знаходилася в с. Карповичах, Новоміського повіту, виробляла за добу близько 70 відер горілки², Гамаліївська винокурня Полетики — 40 відер³. Тільки на території Чернігівського намісництва у 80-х роках XVIII ст. за даними О. Шафонського працювало 1488 винокурень, 102 солодовні і 34 пивоварні⁴, на яких хліб перероблявся на горілку, пиво та інші напої.

Намагаючись підвищити свої прибутки, частина поміщиків, крім хліба, впроваджувала в землеробство технічні культури. В північних повітах Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв найбільш розповсюдженими були коноплі, від яких

¹ ЦДІА УРСР, ф. 206, спр. 706, арк. 4.

² Опис Новгород-Сіверського намісництва, К., 1931, стор. 267.

³ Там же, стор. 136.

⁴ А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание; К., 1851. (Підрахунок наш. — *І. Ш.*).

одержували прядиво та олію: на території Лубенського, Чернігівського і Ніжинського полків — тютюн. Прядиво перероблялося на місцевих підприємствах і вивозилося в Росію, Білорусію, міста Правобережної і Західної України, на зовнішній ринок. Текстильні вироби, канати, вірвовки були ходовими товарами на дрібних та оптових ярмарках. Вони збувалися купцям, скупщикам, селянам. З поміщицьких господарств щорічно відправлялося на великі ярмарки сотні, а іноді тисячі пудів сільськогосподарської сировини. Тільки на стародубських ярмарках у другій половині XVIII ст. продавалося кожного року понад півмільйона пудів прядива на суму 200 тис. крб.¹.

Все це зміцнювало економічні зв'язки між окремими районами України, з одного боку, і Росією, — з другого. Ці зв'язки мали важливе значення для розвитку продуктивних сил Російської держави в цілому.

Багато товарів вивозилось за кордон. У кінці XVIII ст. з Лівобережної України надходило на зовнішній ринок у середньому 50 тис. берковців прядива². Рік у рік зростав експорт текстильних виробів і олії. Наприклад, вивіз канатів у 1762 р. збільшився, порівнюючи з 1758 р., майже в три рази: з 3625 до 10 770 пудів³. Переважна більшість товарів надходила на продаж з поміщицьких господарств.

Одержуючи великі прибутки від продажу прядива, поміщики не лише розширяли посівні площі під коноплі та льон, вони вимагали, щоб селяни засівали свої ґрунти цією цінною торговою культурою, а потім примушували здавати прядиво до двору в рахунок повинностей. У багатьох селах Новгород-Сіверського намісництва залежні селяни К. Разумовського віддавали прядиво «в економію за оброк», а щоб кріпак та його сім'я могли існувати, з поміщицького двору видавалися, залежно від зданої продукції, хліб, сіль, а інколи навіть і гроші⁴. Залежним селянам заборонялося продавати прядиво скупщикам, які роз'їжджали по селах, а також збувати на ярмарках, торгах і базарах. Все прядиво повинно було здаватися тільки до поміщицького двору. Такий метод експлуатації селян застосовувався не лише К. Разумовським, Поміщики Заводовський, Рум'янцев-Задунайський, Борозна та інші також примушували залежних селян відбувати натуральну повинність прядивом.

Не менші прибутки одержували поміщики від продажу тютюну; його культивування на Україні заохочувалося державою. В 1763 р. уряд Катерини II видав указ, яким дозволяв продаж тютюну по всій території імперії та за кордоном в необмеженій кількості. З метою впровадження в поміщицьких господарствах

¹ Опис Новгород-Сіверського намісництва, стор. 39.

² Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 13, стор. 110.

³ ЦДІА УРСР, ф. 54, спр. 3435, арк. 5. (Підрахунок наш. — *І. Ш.*).

⁴ Опис Новгород-Сіверського намісництва, стор. 18, 21, 133, 137, 173, 211 та ін.

високих сортів тютюну за дозволом Катерини II в 1763 р. в м. Ромнах було відкрито контору, яка повинна була постачати землевласникам добірне тютюнове насіння, подавати їм всебічну допомогу порадами, а також займатися закупкою тютюну в поміщицьких і селянських господарствах. Інструкція, видана на ім'я директора контори Шкляревича, зобов'язувала його тримати постійний зв'язок з українськими поміщиками, використовуючи для цього листування з сотниками, бунчуковими товаришами та іншими верствами козацької старшини. Рекомендувалося підібрати спеціальних агентів, які б роз'їжджали по сотнях, полках і збирали відомості про стан розвитку тютюництва. В цій же інструкції говорилося, що український тютюн посилатиметься на виставку «во Францию и другие государства»¹. В іншій інструкції, виданій в 1767 р., пропонувалося відбирати і складати тютюн в бочки, на яких робити надпис французькою мовою «Tab. de la Russie 30 puda 40 livres»² («Тютюн російський 30 пудів сорока фунтових»).

З архіву контори, що частково зберігся і міститься тепер в Центральному державному історичному архіві УРСР, видно, що багато тютюну збиралося в маетках Крижанівського та Кулябок на території Лубенського полку.

Земельні площі поміщицьких господарств під посіви тютюну з кожним роком розширювалися. Так, в господарстві Шкляревича в 1763 р. було зібрано 100 пудів тютюну, а в 1765 р. — 300 пудів³. Про це свідчать і матеріали митниць. Вивіз українського тютюну за кордон в 1763 р., порівнюючи з 1758, зріс на 275%⁴.

Чимало тютюну вивозилося в російські та білоруські міста. В 1751 р. бунчуковий товариш Лубенського полку П. Полегика просив гетьмана К. Разумовського видати йому паспорт на право продажу в Москві «некупленого, но на собственной моей земле учиненого отпущено две тысячи семсот двенадцать пуд»⁵. Вирощувався тютюн в господарствах яготинських поміщиків Павлова, Ф. Кандиби, К. Кандиби та ін. У 1779 р. згадані землевласники просили переяславську полкову канцелярію видати їм паспорт, потрібний для того, щоб поїхати «в города Российской империи в Ригу, и в Курляндии состоящий Митаву, с них Павлов с восьмю человек его работниками, а Кандыбе с шестью человек работниками, а двадцатю повозками... для продажи курительного табаку»⁶.

Деякі поміщики закупували на оптових ярмарках тисячі пудів тютюну, а потім разом із зібраним на їх ґрунтах та віднятим у залежних селян у рахунок натуральної повинності відправляли його на Правобережну Україну і за кордон. Наприклад, у

¹ Труды полтавской ученой архивной комиссии, вып. 15, 1917, стор. 163.

² Там же, стор. 130.

³ ЦДІА УРСР, ф. 763, спр. 157, арк. 28.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 54, спр. 3435. (Підрахунок наш. — *І. Ш.*).

⁵ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. 7, спр. 122, арк. 1.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 54, спр. 2835, арк. 2—3.

1780 р. сотник глухівської сотні С. Донець звернувся в лубенську полкову канцелярію з проханням видати паспорт його братові і двом робітникам на право вивозу «в города Полонное, Чуднов или где в тамошних местах случится продать» 4 тис. пудів тютюну, закупленого ним на роменському ярмарку та заготовленого в його господарстві¹.

Крім того, багато тютюну збували землевласники скупщикам. Тютюн скуповувала в землевласників і роменська контра. Поміщик, який продавав конторі 1 тис. пудів тютюну, крім риночної ціни, одержував надбавку за перші 200 пудів — по 5 коп., за другі 200 пудів — по 4 коп., за треті 200 пудів — по 3 коп., за четверті 200 пудів — по 2 коп., а за п'яті 200 пудів — по 1 коп. за пуд². Таким чином, крім загальної ціни, землевласник діставав преміальну надбавку за проданий тютюн по 30 крб. на кожній тисячі пудів. Поміщицькі господарства, що спеціалізувалися на вирощенні тютюну, одержували великі прибутки.

Поширення зернового господарства та гуральництва сприяло розвиткові тваринництва. Воно було допоміжною галуззю господарства і розвивалося на Україні нерівномірно. В південній частині Лівобережжя найбільш поширювалося вівчарство, від якого поміщики одержували досить великі прибутки. Цій галузі тваринництва багато уваги приділяв ще Петро І. Його «универсалы, во все полки писанные, о заводах овечьих, якие могли бы способны быти вольною до роблення сукон», були звернені до полковників та інших урядових і неурядових осіб, щоб вони відбирали білих овець і сприяли розведенню тонкорунних порід шляхом схрещення їх з породистими самцями, виписаними з Сілезії³.

Наявність випасів, забезпечених водопоями, та необхідного матеріалу для будівництва кошар давала можливість поміщикам заводити в своїх господарствах вівчарські заводи. Вони були широко розповсюджені не лише в степовій, а й в північній частині України. За даними описів Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництва, на їх території у 80-х роках XVIII ст. налічувалося 65 вівчарських заводів, з них 98,5% належало поміщикам. У Глинському повіті, Чернігівського намісництва, їм уже належало 20 заводів, в кожному з них налічувалося від 100 до 1000 овець⁴. У Гадяцькому повіті було 16 заводів, в яких утримувалося по 100—200 овець у кожному⁵. Найбільші вівчарські заводи належали великим землевласникам — графу Рум'янцеву-Задунайському, Безбородьку і Галагану. На заводі Рум'янцева-Задунайського, що знаходився в с. Парфіївці, Борзенського повіту, щорічно утримувалося понад 1500 овець, на іншому заводі

¹ ЦДІА УРСР, ф. 54, спр. 2936, арк. 1.

² ЦДІА УРСР, ф. 118, спр. 209, арк. 3.

³ Журн. «Киевская старина», № 10, 1889, стор. 180.

⁴ А. Шафонский, назв. праця, стор. 534.

⁵ Там же, стор. 617.

(біля м. Ташані, Переяславського повіту) вирощувалися тонкорунні вівці¹. Такі вівці були і на Озерянському заводі Галагана.

Вівчарські заводи постачали ринок досить цінною сировиною: вовною, овчинами, смушками, лоем, м'ясом. Все це частково перероблялося підприємствами поміщицьких господарств на сукно, кожухи, опанчу, свічки, а потім продавалося на ярмарках. У багатьох випадках сировина потрапляла на ринок необробленою. Її скуповували скупщики та купці, а потім збували на мануфактури, вивозили в російські міста та за кордон. У 1720 р. лише з м. Ромнів вивезено в російські міста 2230 овчин, 149 возів вовни та відігнано 6047 овець; в 1726 р. з України в Москву надійшло 5200 овчин². Багато смушків, вовни і овчин вивозилося за кордон. Тільки за чотири роки (1758, 1759, 1762, 1763) зареєстровано в митницях, розташованих у придніпрянських містах і селах 520 401 смушків³, вивезених купцями в різні міста Правобережної і Західної України, в Польщу, Німеччину та інші країни Європи.

Деяка частина поміщиків займалася влаштуванням кінних заводів, що давало також значні прибутки. З таких заводів, як правило, коні продавалися або державі для кавалерійських частин, або на ярмарках. За підрахунком Шафонського та даними опису Новгород-Сіверського намісництва, в останній чверті XVIII ст. на Чернігівщині та Сіверщині функціонувало 82 заводи. З цього числа 98,8% належало поміщикам. Лише в трьох повітах Чернігівського намісництва (Глинському, Зіньківському і Прилуцькому) в поміщицьких маєтках налічувалося 43 кінні заводи, в них утримувалося 1436 кобилоток і 160 племінних жеребців⁴. Найбільшими заводами володіли великі землевласники: Разумовський, Валецький, Масюк. На заводах К. Разумовського, що знаходилися в с. Панасівці, Гадяцького повіту, та в с. Андріївці, Глинського повіту, було 170 кобил і 22 жеребці англійської породи; на заводі Масюка, біля Веприка, кожного року перебувало не менше 80 коней⁵. Із цих заводів, відмічає Шафонський, коні «продаються по ярмаркам и на месте в конные полки и великороссийским купцам»⁶. Багато породистих жеребців і кобил продавалося також за кордон. Як видно з журналів українських митниць в 1759 р. через них переправлено на закордонні ярмарки 436 коней. Вони цінилися на ринку досить високо. Із заводу Разумовського, на-

¹ «Полтавские губернские ведомости», Часть неофициальная, № 47, 1852.

² Б. Б. Кафенгауз, География внутренней торговли и экономической специализация районов России в 20-х годах XVIII в., «Вопросы географии», збірн. 20, М., 1950, стор. 176.

³ Підраховано на основі матеріалів ЦДА УРСР, ф. 54, спр. 3435.

⁴ Підраховано на основі даних О. Шафонського.

⁵ «Полтавские губернские ведомости», Часть неофициальная, № 47, 1852.

⁶ А. Шафонский, назв. праця, стор. 617.

приклад, коні «по тисячі и по две одна, а цугами по три и по четыре тысячи рублей продаются на месте»¹. Конярство було однією із статей прибутку поміщицьких господарств.

Просторі луки, розташовані біля річок та в низинних місцевостях Лівобережної України, випаси, наявність великої кількості відходів від винокурень, солодовень, пивоварень, олійниць, — все це створювало умови для розвитку м'ясо-молочного тваринництва, від якого поміщики одержували великі прибутки. В багатьох маєтках були справжні ферми, на яких розводилася високопродуктивна худоба. За даними Шафонського, в п'яти повітах Чернігівського намісництва було 89 заводів; на території Новгород-Сіверського намісництва — 12. Всі названі заводи належали поміщикам. На заводах Зіньківського повіту, Чернігівського намісництва, відгодовувалося понад 700 голів худоби. Найбільш численними і найпродуктивнішими були заводи великої рогатої худоби поміщиків Валецького і Масюка. На цих заводах вирощувалися сіра українська, угорська і волоська породи худоби².

Деякі поміщики скуповували на ярмарках волів, відгодовували їх у своєму господарстві, а потім продавали скупщикам або примушували залежних селян відганяти їх на продаж за кордон. Про це свідчить багато фактів. Багатий поміщик Я. Маркович у своєму щоденнику відмічав, що він дав селянину Нестеровичу на закупку волів 100 крб., а за гроші, дані раніше, цей же Нестерович мав купити 34 воли. «Шаповала старого да Міщенка, мужиков сухановских, — читаємо в тому ж щоденнику, — послали в Ромен покупать волон и грошей далем им 60 руб.»³. Названі селяни залишаються для нас невідомими; можна вважати, що це були або «баришники» (люди, які займалися перепродуванням худоби), або залежні селяни поміщика, добре обізнані з торговими операціями на ринку.

Інший землевласник Бутович 21 червня 1773 р. повідомляв Малоросійську колегію про те, що він дав «немалое число денег» зіньківському жителю Івану Марзакову для закупки волів на українських ярмарках з тим, щоб потім відправити їх на продаж у Данціг. Скільки волів було ним закуплено, ми не знаємо, але є відомості, що під час перегону худоби з України до Данціга було вкрадено 200 волів, «каковы выносят суммы с убитками до трьох тысяч рублей»⁴, — скаржився Бутович.

Продаж волів за кордон у другій половині XVIII ст. досяг значних розмірів. Про це переконливо говорять журнали при-

¹ А. Шафонский, назв. праця, стор. 648.

² «Полтавские губернские ведомости», Часть неофициальная, № 52, 1852.

³ Я. Маркович, Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767), ч. I, К., 1893, стор. 22.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 54, спр. 1483, арк. 3.

кордонних митниць, які подають більш-менш точні відомості про експорт худоби з Лівобережної України, а також відомості адміністративних органів влади. За зведеною статистикою Малоросійської колегії, зробленою на основі звітів директорів митниць, установлено, що в 1759 р. на європейські ярмарки відігнано з Лівобережжя 1738 волів, а через чотири роки, в 1763 р. — 3382 воли¹, тобто майже в два рази більше. Найбільше худоби продавали поміщицькі господарства, розташовані в Полтавському, Миргородському, Переяславському, Київському полках. Лише один поміщик І. Зершун у 1764 р. відігнав з м. Хорола, Миргородського полку, в Сілезію 135 волів²; полтавські купці зареєстрували у васильківській митниці в 1767 р. 285 голів худоби, яку переганяли на продаж у м. Бреславль³.

Крім експорту за кордон, велика рогата худоба, вівці, свині закуповувалися в поміщицьких господарствах скупщиками, а потім переганялися в російські та білоруські міста, де продавалися для харчування населення. Багато худоби закупляли місцеві різники. М'ясо та вироби з нього збувалися армії та міському населенню.

Поряд з худобою великим попитом користувалися на внутрішньому і зовнішньому ринках продукти тваринництва та сировина: сир, масло, шкіри, кінський волос, вовна, щетина тощо. Все це скуповувалося у великій кількості скупщиками, а потім реалізувалося на оптових ярмарках та на зовнішньому ринку. Так, за чотири роки (1758, 1759, 1762 і 1763) вивезено з України за кордон 17 324 пуди коров'ячого масла, 5322 пуди повсті, зробленої з коров'ячої шерсті⁴.

Частина землевласників мала по кілька тваринницьких заводів, від яких одержувала значні прибутки. В Очеретянській економії Базилевських, наприклад, були кінний і вівчарський заводи. Асигнуючи певну суму грошей, поміщики Базилевські щороку купляли на відгодівлю волів, яких потім продавали на віддалених ринках⁵.

У панських маєтках розводилася також птиця: кури, індики, качки, гуси. У с. Красівці, Новгород-Сіверського повіту, знаходився «птишної двор» К. Разумовського⁶. В ньому птицю доглядали селяни-кріпаки. Продукти птахівництва поміщицьких маєтків використовувалися в самому господарстві і відвозилися на ринок. Слід відмітити, що документи досить блідо висвітлюють стан розвитку птахівництва на Україні в досліджуваний період. Можна вважати, що ця галузь господарства була ще слабо розвинутою.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 54, спр. 3435, арк. 4.

² ЦДІА УРСР, ф. 122, спр. 3, арк. 3.

³ ЦДІА УРСР, ф. 118, спр. 25, арк. 3.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 54, спр. 3435. (Підрахунок на. — І. Ш.).

⁵ И. А. Гуржий, К вопросу о характере помещичьего хозяйства, Исторические записки АН СССР, т. 34, 1950, стор. 337.

⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва, стор. 18.

Великі прибутки давали поміщикам промислові підприємства, засновані на місцевій сировині та праці залежних селян. Із загальної кількості підприємств, що існували на території Новгород-Сіверщини у 80-х роках XVIII ст., землевласникам належало 66,6%. Деякі з них виробляли порівняно велику кількість товарів. Так, Блешківська гута К. Разумовського випускала на рік близько 300 тис. штук різного скляного і кришталевого посуду, Воронківська гута Рум'янцева-Задунайського давала прибутку понад 1 тис. крб., а підкоморого Барковського 3 тис. крб. на рік¹. На Батуринській цегельні в 1754 р. випалено 3 118 053 штуки цегли². Особливо великих розмірів досягли Топальська полотняна та Ряшківська суконна мануфактури. На них щорічно вироблялося десятки тисяч аршин доброякісної тканини.

З метою підвищення прибутків деякі поміщики робили спроби перейти до раціонального землеробства, яке поєднувало плodoзмінну систему, культивування високосортних хлібів і впровадження нових сільськогосподарських культур. Російські землевласники створювали сільськогосподарські товариства для обміну досвідом культурного ведення господарства. Це такі, як «Вільне економічне товариство», створене в 1765 р., «Московське товариство сільського господарства» та ін.

Втягнення поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини викликало появу нових повинностей, що падали тяжким тягарем на плечі кріпаків. Поміщики примушували їх виконувати не тільки всі роботи, зв'язані із землеробством, а й виробляти та здавати до двору полотно, сукно, килими, скатерті, ремісничі вироби тощо³. Одним з видів феодальної повинності була обробка конопель і льону, переробка прядива, сортування вовни, тютюну, обробка шкір тощо. Цю роботу виконували залежні селяни в зимовий час, коли вони не були зайняті в землеробстві. Їхня продукція надходила в панський маєток, а потім на ринок. У деяких поміщицьких господарствах селяни-кустари працювали круглий рік. Так, у маєтку значкових товаришів Павла і Кирила Стрижаків постійно працювало майстрових і робітних людей шість чоловік⁴. Вони займалися обробкою шкіри, виготовленням чобіт, зброї тощо. В хуторі І. Жоравки 11 селянських дворів «работают своему владельцу в его экономию, особливо по столярному и ткацкому искусству, получая годовое жалованье, корм и платье от своего владельца»⁵.

Отже, зростання товарного поміщицького землеробства супроводжувалося посиленням експлуатації й обезземеленням селян. З приводу цього В. І. Ленін писав: «Аж ось вторгається то-

¹ Опис Новгород-Сіверського намісництва, стор. 268, 299, 358.

² Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. 1, спр. 19 976, арк. 110.

³ А. Шафонский, назв. праця, стор. 364, 408, 422, 532, 560, 648.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 54, спр. 555, арк. 21.

⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва, стор. 157.

варне господарство. Поміщик починає продукувати хліб на продаж, а не на себе. Це викликає посилення експлуатації праці селян, — потім, утрудненість системи наділів, бо поміщикам вже невигідно наділяти підрастаюче покоління селян новими наділами, і з'являється можливість розплачуватися грошима¹.

Розширення поміщицької землі неминуче вело до збільшення панщини, яка вже в XVIII ст. доходила на Україні до чотирьох-п'яти днів на тиждень. У жнива та під час інших сезонних робіт селяни працювали на землевласника цілий тиждень. У контракті, даному в 1780 р. графом Мілорадовичем своїй тещі А. Полуботко на відкуп с. Жукотки з слободами Мохнатинською, Полуботки, Холявини, Коти і Півці, говориться, що «в жнивное время подданные должны на панщину выходить для снятия хлеба так, как они прежде выходили, т. е. безочередно все сколько их будет способных к жатье»². Коротко кажучи, селяни перебували в повній залежності від поміщика і змушені були виконувати всі його розпорядження.

Захоплюючи козацькі та селянські ґрунти, козацька старшина лишала їх власників засобів до існування, а потім за допомогою різних методів перетворювала у кріпаків. Шляхом насильства, оренди і торгівлі створювалися багатства українських поміщиків. Деяким з них належали тисячі селянських дворів. Маса обездоленого селянства множила своєю тяжкою працею багатства Марковичів, Кандиб, Крижанівських, Лизогубів, Костенецьких та інших земельних магнатів.

Дослідником історії розвитку поміщицьких маєтків О. Лазаревським підраховано, що в середині XVIII ст. полтавському полковникові Кочубею належало 1193 двори³, Андрію Полуботку з племінниками — 1269 дворів⁴, генеральному підскарбію Скоропадському — 405 дворів⁵. Як свідчать архівні документи, землевласник В. Кулябка володів у селах Новаках, Клепачах, хуторі Чевельчаному 414 селянами, крім того, йому належало 144 кріпаки у с. Щербях, Глухівського повіту⁶. Поміщику Б. Щербаню належало 600 селян⁷.

Полковники, сотники та інші представники військової і адміністративної влади на Україні під різними приводами розоряли козаків, а потім, коли виявлялося, що вони не могли далі нести службу і вести своє господарство, відбирали у них землю і перетворювали в своїх кріпаків. А незалежні селяни, які мали відповідну суму грошей, легко могли купити в полковників ко-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 448.

² Матеріали для історії Малоросії, Из архива гр. Милорадовича, Чернигов, 1890, стор. 3.

³ А. Лазаревский, Очерки, заметки и документы по истории Малоросии, К., 1892, т. I, стор. 69.

⁴ Там же, стор. 67.

⁵ Там же, стор. 62.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 54, оп. 4, спр. 27, арк. 93.

⁷ Там же, арк. 99—100.

зацький стан, що давав для них деякі привілеї. В другій половині XVIII ст. значна частина козаків потрапила в залежність до козацької старшини. Лише в містечку Вереміївці Галаган і його писар Галенковський закріпачили майже половину козаків. «Галаган, — зауважує Лазаревський, — був типовим представником того старшинського кола людей в гетьманщині XVIII ст., члени якого, бачачи безсилля або байдужість місцевої влади, стали вживати всіляких заходів для наживи шляхом гноблення підлеглого їм народу»¹. За рахунок насильства, хабарів та інших заходів Гнат Галаган залишив своєму сину Григорію велику спадщину. Дані ревізії 1764 р. говорять про те, що за Г. Галаганом налічувалося у цей час 404 душ².

Заохплюючи державні, козацькі і селянські землі, поміщики вважали себе повними їх господарями. Колишнім власникам не тільки заборонялося обробляти ці ґрунти або косити сіно на громадських вигонах, лугах тощо, але навіть і випасати худобу. Селяни і козаки в скарзі на Лубенського полкового суддю Д. Булюбаша заявляли, що він, захопивши річку Лебехівку і прилеглі до неї сінокоси, не дозволяв «не тільки косить на той саче камыш для крыш на наши дома, но не допускает и скота поить... А если кто камышу накосит, то забирает у тех скот, а других бьет и не малый искуп (штраф. — I. III.) черными смушками берет»³.

Посилення феодално-кріпосницької експлуатації в зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин у другій половині XVIII ст. тяжко відбивалося на становищі народних мас. Жорстока експлуатація кріпаків була однією з основних причин спільних виступів селян і козаків проти козацької старшини — поміщиків. Втечі залежних селян стають поширеним явищем. Землевласники не раз скаржилися з цього приводу малоросійському генерал-губернатору Рум'янцеву-Задунайському та імператриці. Уряд видавав укази про затримання та повернення поміщикам селян-втікачів, влаштовував облави, посилював прикордонні гарнізони тощо.

Всі спроби поміщиків припинити втечі селян були марними. Пригноблене селянство вдавалося не лише до втеч, воно повставало, бивало ненависних експлуататорів. Яскравими антифеодалними виступами були повстання селян у с. Кліщинцях, Лубенського полку, (1761—1764 рр.) та с. Турбая на Полтавщині (1789—1793 рр.).

Із наведеного матеріалу можна зробити висновок про те, що в умовах розвитку товарного господарства на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. поміщицькі господарства все більше і більше пристосовувалися до потреб ринку. Великої

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, К., 1902, стор. 47.

² Там же, стор. 51.

³ Журн. «Киевская Старина», № 11, 1891, стор. 229

ваги набуває торговельне землеробство. В поміщицьких господарствах у великій кількості висівався хліб, значна частина якого відправлялася на ринок або перекурювалася на горілку. Поряд із зерновими культурами на поміщицьких ланах вирощувалися тютюн, коноплі, льон, з яких значна частина направлялася на ринок.

Торгове землеробство вносило деякі зміни в систему експлуатації селян. Окремі поміщики Лівобережної України внаслідок розвитку товарно-грошових відносин замінювали панщину натуральними повинностями, причому примушували залежних селян здавати до двору прядиво, тютюн тощо. Намагаючись одержати якнайбільше прибутків від свого господарства, частина землевласників займалася розведенням високопродуктивних тварин. В гонитві за грішми поміщики розширювали своє землеволодіння за рахунок селянських і козацьких ґрунтів, збільшували панщину, посилювали експлуатацію селян.

Знедолене селянство виступало проти експлуататорів, але добитися перемоги в умовах феодально-кріпосницької системи не могло. Розширення товарно-грошових відносин сприяло визріванню капіталістичного укладу, який розвивався в надрах старої феодально-кріпосницької системи, руйнуючи її багатівкові підвалини.

S

r

Ю. О. БОЄВ

**КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ
ПРО БАЛКАНСЬКУ ПОЛІТИКУ ЗАХІДНИХ ДЕРЖАВ
НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У 1912—1913 рр. завершувалась підготовка імперіалістичних держав до війни за переділ уже поділеного світу. В історії народів балканських країн і в історії міжнародних відносин цей період має надзвичайно важливе значення.

Саме в той час війна об'єднаних у Четверний союз балканських країн з Туреччиною посилила імперіалістичні суперечності, послужила новим приводом для експансії великих держав на Балканах.

Чим пояснити підвищений інтерес імперіалістів до Балкан? Яка була роль західних держав у створенні балканського блоку? Чому буржуазія цих країн у період балканських воєн настійно впроваджувала в життя програму «інтегритету» (цілісності) Оттоманської імперії? Як поєднати цю лінію правлячих класів з планами залучення балканських країн до сфери впливу? Ось далеко не всі питання, обминути які не може жоден історик, який займається дослідженням цього багатого на події часу.

Відомо, що в ідеологічній війні, яка провадиться ворогами миру і демократії, неабияку роль відіграє буржуазна історична література, яка не тільки не відтворює історичної правди, а, навпаки, навмисне і свідомо затемнює і перекручує її. Тому правильне висвітлення питання про відносини імперіалістичних держав з балканськими країнами, більшість яких стала нині на шлях соціалістичного розвитку, є найважливішим завданням радянської історичної науки.

Ті твори буржуазних істориків, у яких говориться про час, що належить до підготовки першої світової війни, були й залишились по суті політичною пропагандою, яка відповідає певним вимогам пануючих класів. Вигороджуючи зовнішню політику країни, до якої належить автор тієї чи іншої «наукової» праці, ці твори з безприкладним лицемірством розповідають про праг-

нення своїх урядів до миру. При цьому майже для всіх буржуазних істориків типовим прийомом є фальсифікація відносин Росії з балканськими країнами.

* *
*

Теоретичною основою і методологічним джерелом для дослідження цього питання є праці класиків марксизму ленінізму. Велику кількість своїх творів основоположники марксизму присвятили «східному питанню», «найбільш нерозв'язному питанню», «найбільш невичерпному джерелу утруднень»¹.

В. І. Ленін дав єдино правильний науковий аналіз зовнішньої і внутрішньої політики капіталістичних держав в епоху імперіалізму. Ленінське вчення про імперіалізм викриває фальсифікаторів історії, які намагаються затушувати нерозв'язні суперечності імперіалізму, прикрасити і приховати його розбійницький, грабінницький характер.

Визначальним для дослідження є глибокий аналіз імперіалізму, даний В. І. Леніним у його історичній праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму».

У статтях: «Значення обрання Пуанкаре»², «Кабінет Бріана»³, «Незгоди в європейському робітничому русі»⁴, «Євген Потьє»⁵ та багатьох інших Ленін викриває зовнішню і внутрішню політику західноєвропейської буржуазії. Геніальні ленінські положення не залишають каменя на камені від брехливих концепцій буржуазних істориків, які поставили собі головну мету: зняти відповідальність з буржуазії за ті страждання, яких з її вини зазнали і зазнають народи.

В. І. Ленін, глибоко опрацювавши балканське питання, присвятив ряд статей викриттю політики великих держав на Балканах. У таких працях, як «Події на Балканах і в Персії», «Соціальне значення сербсько-болгарських перемог», «Про лисицю і курник», «Новий розділ всесвітньої історії» та в інших даються цінні вказівки про характер діяльності імперіалістичних держав на Балканах, вказується на тісний зв'язок балканської політики цих держав з підготовкою до світової імперіалістичної війни.

У ряді історичних досліджень радянських вчених, у захищених дисертаціях переглянуто і піддано критиці безпідставні у науковому відношенні роботи, які належать перу М. М. Покровського і учням його школи.

До наукових праць, що правильно висвітлюють політику імперіалістичних держав на Балканах, належить фундаментальне

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., т. IX, стор. 371, 372 і далі.

² В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 435—436.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 439—440.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 304—310.

⁵ Журн. «Коммунист», № 6, 1954, стор. 22.

дослідження з історії Болгарії, виконане колективом Інституту слов'янознавства АН СРСР¹. У двох розділах цієї праці аналізується становище Болгарії в системі капіталістичного світу. Однак політика імперіалістичних держав щодо Болгарії висвітлена неповно.

Слід зазначити, що балканській політиці Росії, Німеччини, і Австро-Угорщини приділялась достатня увага в нашій історичній літературі². Певний інтерес для дослідника балканської політики імперіалістичних держав становить велика праця Ф. І. Нотовича «Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны»³. Незважаючи на те, що автор зазначеної праці не ставить собі за мету висвітлення дипломатичної боротьби на Балканах у 1912—1913 рр., у ній є важливі відомості про балканську політику в ці роки. Зокрема, боротьба держав Антанти за залучення балканських країн до сфери свого впливу розглядається в світлі наслідків другої балканської війни. На жаль, і в такій праці цього ж автора, як «Империалистические противоречия накануне первой мировой войны»⁴, висвітлюються лише наслідки Бухарестського мирного договору, який завершив другу балканську війну.

Правильне висвітлення політики західних держав на Балканах утруднюється й тим, що в нашій історичній, економічній і іншій науковій літературі зовсім не розроблено цілий ряд питань, які мають істотне значення для дослідження зовнішньої політики в цій частині земної кулі. Слід сказати про відсутність спеціальних праць про економічне проникнення імперіалістичних держав у балканські країни. Ряд даних загального характеру про закордонні капіталовкладення можна почерпнути з фундаментальної праці «Мировые экономические кризисы 1848—1935»⁵ і довідника «Балканские страны»⁶. Але обидва ці джерела доволіно випускають із своїх розрахунків капіталовкладення, зроблені на початку ХХ ст. в групу балканських країн. Вони навіть не претендують на дослідження економічної експансії великих держав на Балканах напередодні першої світової війни. Не висвітлені ці проблеми і в дослідженнях А. Новічева, Л. Владимирова, А. Сухова і С. Тімова⁷.

¹ «История Болгарии», т. I, М., 1954; т. II, М., 1955.

² Статті В. А. Жебокрицького: Исторический сборник КГУ, № 2, 1949, стор. 151; Наукові записки Інституту історії України, № 4—5, К., 1952.

³ Ф. І. Нотович, Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны, т. I, Л., 1947.

⁴ Ф. І. Нотович, Империалистические противоречия накануне первой мировой войны, Исторические записки АН СССР, М., 1947, стор. 185.

⁵ Мировые экономические кризисы 1848—1935, під ред. акад. Є. В. Варга, М., 1937.

⁶ Балканские страны, під ред. Ф. Н. Петрова, М., 1936.

⁷ А. Новічев, Очерки экономики Турции до мировой войны. М.—Л., 1937; С. Тімов, Экономика Восточной Европы, М. — Л., 1931; А. Сухов, Экономическая география Балкан, 1935; Л. Владимиров, Война и Балканы, Пг., 1918.

Основним джерелом для дослідження цього питання є радянське видання документів з архівів колишніх царського і тимчасового урядів. Одна з перших тематичних публікацій, подана в 1925—1926 рр. в «Красном архиве», містить в собі документи дипломатичного листування з приводу утворення Балканського союзу і розгортання балканської кризи¹. Надзвичайно цінне дипломатичне листування російського міністерства закордонних справ з посольством у Франції вміщено в «Материалах по истории франко-русских отношений»² та в «Чорній книзі», складений Рене Маршаном — колишнім кореспондентом французької газети «Figaro», який залишився після Жовтневої революції в Радянській Росії³.

Величезне значення для вивчення імперіалістичної політики на Балканах має видана в 1938—1940 рр. радянська публікація «Международные отношения эпохи империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств 1878—1917 гг.»⁴. Публікація в хронологічній послідовності розкриває перед дослідником картину відносин царської Росії з іншими країнами. Збірник документів «Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях»⁵ є істотним додатком до цієї публікації.

Іноземні публікації дипломатичних документів були зв'язані з так званим «питанням про винуватців війни» і ставили собі за мету якою завгодно ціною зобразити імперіалістичні уряди в найкращому світлі. Французькі дипломатичні документи⁶, які охоплюють період, що вивчається, як і всі буржуазні дипломатичні публікації, складені дуже тенденційно і тому вони вимагають до себе критичного ставлення. Самий факт тривалого затягування опублікування архівних матеріалів (декрет про створення комісії по підготовці документів був підписаний Пуанкаре 28 січня 1928 р.) говорить про наміри правлячих кіл Франції якомога довше мовчати про події, зв'язані з підготовкою першої світової війни.

Комісія, створена для публікації дипломатичних архівних документів, складалась з 65 чоловік, з яких 26 перебували на відповідальних дипломатичних посадах. За власним визнанням редакторів, їм треба було вибирати між двома концепціями:

¹ Дипломатическая подготовка балканской войны, журн. «Красный архив», т. 8—9, 1925, Первая балканская война, журн. «Красный архив», т. 15—16, 1926.

² Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914 гг., М., 1922.

³ Un livre noir, Diplomatie d'avant guerre d'après les documents des archives russes, t. I, II, Paris, 1922.

⁴ Серия вторая, 1910—1913 гг., 1938—1940, тт. XVIII—XX.

⁵ Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. I, М., 1925.

⁶ Documents diplomatiques français relatifs aux origines de la guerre 1914 (1871—1914), III-me série, t. I—XI, Paris, 1928.

або показати відносини Франції з її противниками, або розширити предмет дослідження на всю історію міжнародних відносин Франції після 1871 р. У вступі до першого тома наводиться урочиста обіцянка включити всі документи, які могли б сприяти поясненню суперечностей між великими державами, показати не лише відносини з державами Троїстого союзу, але й позицію малих держав.

Говорячи про свою об'єктивність і твердячи, що підготовлена істориками публікація не зазнала впливу жодної з партій і жодного тиску, складачі архівних документів обрали, проте, такий метод викладу матеріалу, при якому зручно було всіляко його фальсифікувати.

Питання про вміщення документів визначалося волею редакторів, а право на викреслення з тексту тих чи інших донесень або інструкцій навіть зумовлювалося в передмові до першої серії документів.

Однак слід відзначити, що для дослідника балканської політики Франції третя серія дипломатичних документів, яка складається з 11 великих томів, являє велику цінність. Вона включає документи, що ввійшли в канцелярію французького міністерства закордонних справ або вийшли звітти в період з 4 листопада 1911 р. по 3 серпня 1914 р. В основному вся серія присвячена балканським подіям цього часу. Вона відповідає певній соціальній меті в питанні балканської політики Франції, тобто обґрунтовує «історичні права» французького імперіалізму в цій частині земної кулі.

Слід зважити на те, що публікація документів відбувалася в обстановці активної французької політики на Балканах, яка виявилася в створенні Малої і Балканської Антант (1933—1934 рр.) перед лицем горезвісного «Kriegsschuldfrage», що не сходяв з сторінок німецької преси, перед фактом виданих німецьких дипломатичних архівів і різних мемуарів та великої кількості досліджень і монографій.

Замовчувати далі балканську політику Франції було неможливо і тому, що німецька буржуазна історіографія вірою і правдою захищала «історичні права» Німеччини на Балканах, виступила апологетом німецького імперіалізму, що здійснював у 30-х роках активну експансію на схід.

На цей час Німеччина міцно посіла перше місце в зовнішній торгівлі балканських країн, а німецький капітал почав активно проникати в національне господарство цих країн.

Експансія на Балканах в усій широті була розгорнута німецьким фашизмом після приходу його до влади. Поряд з економічним зміцненням посилювався і політичний вплив німецького фашизму на Балканах. У 1934 р. було вбито міністра закордонних справ Франції Барту після повернення його з турне по столицях балканських країн. Вбивство було здійснено сербськими

фашистами, які перебували в тісному зв'язку з гітлерівцями; воно було одвертим викликом Франції з боку фашистської Німеччини.

Все це не могло не відбитися на складанні дипломатичних документів. Отже, якщо в перших двох томах французької публікації, що вийшли в світ у 1928—29 рр., ми досить рідко зустрічаємо відверті заяви французької дипломатії, що пояснюється пануванням офіційної точки зору, висунутої Пуанкаре в його мемуарах (заперечення активної ролі Франції на Балканах), то в наступних томах можна знайти безліч цікавих фактів, що, всупереч волі редакторів, допомагають розібратися в суті подій, які відбувалися в той час.

Слід визнати, що добір документів зроблено повніше і менш довільно, ніж в публікаціях німецького та австро-угорського міністерства закордонних справ¹. Останні — це відверто підтасовані і спеціально препаровані збірники дипломатичних документів.

Німецька публікація дипломатичних документів, як заявляють її видавці, була задумана урядом Німеччини ще в 1919 р., відразу ж після підписання Версальської угоди². Дійсно, дипломатичні документи німецького міністерства закордонних справ почали видаватися вже в 1924 р. Мета публікації полягала в тому, щоб виправдати Німецьку імперію, спростувати провину, покладену на неї за розв'язання світової війни вершителями долі Паризької конференції. Звідси й випливають властиві німецькій публікації тенденційність, добір документів по проблемах, прояв волі редакторів (Лепсіус, Бартольдї, Тімме) в комплектуванні документів тощо, хоч вони й твердять, що підходили до цієї справи лише в інтересах виявлення істини з усією об'єктивністю.

Те ж саме слід зауважити і про австро-угорську публікацію. Ця восьмитомна праця охоплює період від Боснійської кризи 1908 р. до світової імперіалістичної війни 1914—1918 рр. і має на меті зняти з Австро-Угорщини відповідальність за ті події, які розігрались на Балканах.

З метою реабілітації англійського імперіалізму видана британська публікація дипломатичних документів³. У цій публікації, складеній англійськими буржуазними істориками Гучем і Темперлеєм, нема навіть згадки про плани англійського імперіалізму в 1912—1913 рр., зв'язані з поділом Оттоманської імперії. Нема тут документів, які викривали б ставлення Англії до паризької фінансової конференції, скликаної в ході першої балканської війни, щоб перекласти борги Оттоманської імперії на країни

¹ Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914, Berlin, Bände 32—37; Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegeausbruch 1914, Wien und Leipzig, 1930.

² Die grosse Politik der europäischen Kabinette, Bände 1, Vorwort.

³ British documents on the origins of the war 1898—1914, London, 1933, 1934, vol. IX, part. I—II; vol. X, part. I—II.

Балканського півострова і ще більше закабалити їх. Замовчується в цій публікації і відмова франко-англійської дипломатії від російських пропозицій про колективний демарш для запобігання другій балканській братовбивчій війні. Фальсифікація історії стає тим більш помітною, що британська публікація з'явилася значно пізніше французької і німецької, в яких є деякі згадки про роль англійського імперіалізму в балканському конфлікті.

Тенденційність і фальсифікація тут розпізнається набагато легше, ніж в інших збірниках дипломатичних документів. Пояснюється це, очевидно, тим, що головний складач публікації Гуч цілком залишився в полоні «ліберального» імперіалізму, рішуче став на англійську точку зору в усіх конфліктах, які Англія мала з усіма іншими країнами.

З цих документів, а також з інших додаткових матеріалів, вдається встановити дійсне ставлення західних держав до Балканського блоку як при його створенні, так і далі в ході балканської кризи та її розв'язанні.

Поряд з цими великими виданнями з'явилося багато спеціфічних збірників. До них належить збірник документів, підготовлених німецьким істориком фашистом Штіве¹. Це спеціально підібране листування російського міністерства закордонних справ з дипломатичними представниками у Франції. Публікація Штіве почала виходити в світ з 1924 р. Вона обвинувачувала Францію і Росію в розв'язанні першої світової війни і виправдовувала підготовку до нової світової війни, що велася в Німеччині. Публікація документів була побудована в основному на спеціально підтасованих відомих матеріалах.

З метою контролю, звірення і уточнення можна використати підготовлений і виданий у Берліні тритомний збірник документів, складений колишнім секретарем російського посольства в Лондоні Зіббертом², та опубліковані в 1928 р. в Берліні матеріали сербського дипломатичного архіву³. Підготовлені сербським повіреним у справах в Берліні Богічевичем ці матеріали насамперед стосуються подій балканських воєн, а потім і світової війни та ролі в ній Сербії. По важливості наведених документів вони являють безперечний інтерес.

З інших публікацій дипломатичних документів слід відзначити болгарську публікацію Кесякова⁴, яка складається з договорів, угод, протоколів та інших офіціальних документів, та

¹ F. Stiewe, Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911—1914, Aus den Geheimakten der Russischen Staatarchiv, 1924, Bände I—III.

² Graf Benkendorffes, Diplomatischer Schriftwechsel, herausgegeben von B. von Siebert (Bände II, III), Berlin — Leipzig, 1928.

³ M. Boghitschewitsh, Die auswärtige Politik serbiens 1903—1914, Berlin, 1929, Bände I, II.

⁴ Б. Кесяковъ, Приносъ къмъ дипломатическата история на България (1878—1922), договори, конвенции, спогодби, протоколи и други съглашения и дипломатически актови, София, 1925.

румунську і швейцарську публікації про Бухарестський мирний договір 1913 р.¹

Слід згадати і про інші джерела, необхідні для коректування і виправлення уже згаданих джерел. До них належить насамперед преса — російська і іноземна. При цьому особливе значення має робітнича і більшовицька преса Росії та соціалістична преса Франції і Німеччини як найважливіше джерело для висвітлення внутрішньої і зовнішньої політики «великих держав», для з'ясування ролі народних мас у розвитку подій.

Цікаві і такі документи, як стенографічні звіти французької палати депутатів². Виступи депутатів у палаті відбивають ставлення різних класів і різних партій Франції до подій, що відбувалися в 1912—1913 рр.

Під тиском опозиції французькі міністри закордонних справ змушені були вдаватися до часткового розголошення діяльності французької дипломатії на Балканах. Робилося це з пропагандистськими цілями — для заспокоєння французької громадськості. Але як поведінка уряду в палаті депутатів, так і виступи лідерів опозиції, особливо керівників французької об'єднаної соціалістичної партії, являють безперечний інтерес для оцінки внутрішньополітичного становища Франції.

Немаловажну групу джерел становлять статистичні щорічники та інші видання, які висвітлюють стан економіки ряду країн, у тому числі і балканських³.

До окремої групи джерел належать численні мемуари і обширна публіцистика тих років. Авторами цих книг є люди, які брали безпосередню участь у розв'язуванні першої світової війни. Одні мемуаристи роблять спробу зменшити свою відповідальність за ті нещастя, які лягли на народні маси в зв'язку з здійсненням злочинного курсу на переділ світу. Інші намагаються реабілітувати і виправдати цю політику.

Зразком фальсифікації історії є мемуари колишнього прем'єр-міністра, а потім президента Французької республіки Раймонда Пуанкаре. Як у своїх лекціях «Походження світової

¹ Le traité de Paix de Bucarest du 28 juillet (10 août) 1913 précédé des protocoles de la conférence, Bucarest, 1913. La situation internationale de la Grèce (1821—1917), Recueil des documents, Zurich, стр. 224—227.

² Annales de la Cambre des députés, Debats parlementaires, sessions ordinaires, 1912, 1913 (t. I, II).

³ Див. Annuaire statistique, statistique générale de la France (1903—1913), Paris. L'économiste français 1912—1913; Journal des économistes 1912—1913; Intérêts économiques, et rapports internationaux, á la veille de la guerre, conférences, P., 1916; H. Moulton, The French debt Problem, N. Y., 1920; Lefeuvre Meaule H., La Grèce économique et financière, P., 1916; N. Cuming, Franco-british rivalry in the Post war Near East, London, N. I., Toronto; P. Lyauté, Le drame oriental et le rôle de la France, P., 1924. Д. Симидчиев, Чуждите капитали в нашето народно стопанство и технати доходност, София, 1928; X. Кабакчиев, Имперализмът на Балканите, София, 1915.

війни»¹, так і у великих восьмитомних мемуарах, названих ним «На службі Франції»², запеклий мілітарист і реваншист Пуанкаре зводить наклеп на Росію, твердячи, що Франція була втягнута у війну через царську Росію.

Намагаючись пояснити балканську політику Франції, колишній глава паризького кабінету прагнув лицемірно обґрунтувати її «миролюбством» французької буржуазії, волею до підтримання миру тощо. «Страх перед балканськими потрясіннями, — читаємо ми в третьому томі його мемуарів, — і воля до підтримання статус-кво і миру не дозволили мені давати ніякої потачки молодим слов'янським державам»³. Грубо підтасовуючи факти, він не раз підкреслює, що французька політика 1912—1913 рр. була гарантією миру і що тому її слід було здійснити. Від такого твердження легко перекидався мостик до самовихвалювання. Натякаючи на неодноразові конференції, що мали місце напередодні війни і ініціатором яких був він сам, Пуанкаре висловлює впевненість, що, «коли б у 1914 р. центральні імперії ухвалили пропозицію щодо скликання нової конференції, можна б було уникнути війни»⁴.

Мемуари Пуанкаре являють собою такий зразок хитрості і розрахунку, у них така велика кількість нечесних прийомів, що розміри даної роботи не дозволяють крок за кроком викривати тактику цього фальсифікатора історії.

Слід зазначити, що досить детально це вже зроблено у праці його класового противника Густава Дюпена «Пуанкаре і його політичні спогади»⁵. Робота Дюпена є влучним і гострим памфлетом на мемуари Пуанкаре. Автор використовує багато матеріалів, на основі яких він нещадно викриває брехливі твердження колишнього керівника зовнішньої політики Франції. Можна тільки приєднатися до основного висновку, зробленого Дюпеном: Пуанкаре заперечував свою роль, у подіях 1912 р. для того, щоб довести своє алібі в 1914 р.⁶

Хворобливим почуттям ураженого самолюбства проникнути мемуари колишнього французького посла в Петербурзі Жоржа Луї⁷. А трохи пізніше вийшла в світ нова книга⁸, в якій при старанній фільтрації можна виявити чимало додаткових даних, що проливають світло на балканську політику Франції.

Мемуари колишнього міністра закордонних справ царської Росії С. Сазонова⁹ претендують на об'єктивність у викладі по-

¹ Р. Пуанкаре, Происхождение мировой войны, М., 1924.

² R. Poincaré, Au service de la France, Paris, t. I—VIII, 1926.

³ R. Poincaré, Les Balkans en feu, t. III, стор. 54.

⁴ Р. Пуанкаре, Происхождение мировой войны, стор. 143.

⁵ G. Dupin, Poincaré et ses souvenirs politiques, Paris, 1926.

⁶ Там же, Chapitre I.

⁷ G. Louis, Carnets d'un ambassadeur, t. I, II, Paris.

⁸ Ernst Judet, Georges Louis, Paris, 1925.

⁹ S. Sazonof, Les années fatales, Paris, 1927.

дій і містять у собі багатий фактичний матеріал. Однак мета Сазонова, який енергійно провадив у свій час курс на неподільне панування царської Росії на Балканах, полягала в тому, щоб виставити себе палким другом і прихильником балканських народів та відстояти позицію, зайняту в 1912—1914 рр.

Царський дипломат не міг не знати тієї політики, яку провадили Англія і Франція в цей час. Будучи міністром, він неодноразово намагався протестувати проти дій західноєвропейських держав, які завдавали шкоди імперіалістичним цілям російського царизму. Проте, потрапивши на послуги до західноєвропейських імперіалістів, Сазонов у своїх мемуарах обережно обминає гострі кути і жодним словом не згадує про їх злочинну політику на Балканах. Слід зважити на те, що на момент виходу в світ мемуарів (1927 р.) уряди західноєвропейських держав провадили посилену експансію на Балканах, і будь-який натяк на їх злочинні дії в 1912—1913 рр. міг викликати незадоволення правлячих кіл цих країн.

Але навіть при всій своїй обережності Сазонов під натиском суперечливих почуттів і численних фактів змушений був визнати, що «доля балканських народів мало цікавила західноєвропейські уряди»¹.

Автори мемуарів, виданих в Англії, також намагаються виставити себе палкими друзями і прихильниками балканських народів. Майже половина книги колишнього статс-секретаря Англії Грея² присвячена балканським проблемам. Грей, прагнучи замаскувати імперіалістичну політику Англії, намагається звалити провину за кровопролитні балканські війни на народи балканських країн. Виникнення цих воєн, за словами Грея, — це наслідок ворожості між расами Балканського півострова. Він навіть висуває концепцію «умиротворительної» ролі великих держав, твердячи, що коли Англія і Франція залишались байдужими, то це нібито призводило до ускладнень на Балканах³.

В тон колишньому керівнику зовнішньої політики Англії говорить Черчілль, який підкреслює нібито повне неутрчання Англії в балканський конфлікт⁴. Справжню ж мету подібних заяв викрив у своїх мемуарах колишній англійський посол у Болгарії Д. Бьюкенен⁵. Імперіалістична боротьба на Балканах виступає у нього у вигляді дипломатичної дуелі між Росією і Ав-

¹ S. Sazonof, назв. праця, стор. 69.

² Grey of Fallodon E., Twenty-five years, 1892—1916, v. 1, N. Y., 1925—1926.

³ Memoires de sir Ed. Grey, французький переклад, Paris, 1925, t. I, стор. 26.

⁴ Churchill W., La crise mondiale, t. I, 1911—1914, Paris, s. d.

⁵ Д. Бьюкенен, Мемуари дипломата, М., 1925.

стрією, в якій Англія і Франція виступали секундантами Росії, а Німеччина і Італія — секундантами Австрії¹.

Так само, як Грей і Черчилль, Бьюкенен намагається довести агресивність Росії, миролюбність Англії та її «незаінтересованість» на Балканах.

Не відзначається оригінальністю і німецька мемуарна література. Можна було б встановити різницю в нюансах, у способах і прийомах історичної фальсифікації, скажімо, між колишнім канцлером Німеччини Бетманом Гольвегом і німецьким послом у Лондоні Ліхновським, фінансистом Гельферіхом і колишнім кайзером Вільгельмом². Але функція їх у своїй суті однакова: захист і реабілітація німецького імперіалізму.

У дещо іншому світлі показує свою діяльність колишній американський посол у Туреччині Моргентау. Незважаючи на те, що Моргентау займав цей пост з 1912 р., він розповідає про час, який належить до кінця 1913 р. і про наступні роки. Однак автор ретроспективно аналізує «історичну місію» США на Балканах і приходить до висновку, що має певне політичне призначення — показати «благородний», особливий характер американського імперіалізму, відмінний від німецького або французького, довести, що «турки розглядають американців як ідеалістів і альтруїстів, які витрачають мільйони з метою суто філантропічною»³.

Моргентау як представник американських монополій, що простягали на цей час свої щупальці на Близький Схід, висуває ідею повновладного контролю над Оттоманською імперією. Робиться це завуальовано, у формі пропаганди фальшивої тези «безмежної любові турків до американців». «Вони нас люблять, — твердить Моргентау, — і бачать у нас своїх єдиних друзів... Вони знають, що ми не маємо намірів розчленувати їх країну або втрутитися в політику на Балканах»⁴. У цих вигадках не важко розглядіти спадкові методи американської пропаганди, яка нині ідеологічно обґрунтовує закабалення Туреччини і ряду країн Близького Сходу американськими претендентами на світове панування.

До другої групи мемуарів умовно можна віднести роботи балканських державних діячів Гешова, Малинова, Балканікуса Протича, ряд розділів книги Тошева, Фічева, мемуари колишнього міністра внутрішніх справ Румунії Таке Йонеску та ін.

У цих мемуарах, як у дзеркалі, відбиваються взаємні претензії буржуазії балканських країн, династичні чвари, особисті

¹ Д. Бьюкенен, Мемуары дипломата, М., 1925, стор. 85, 93.

² Б. Гольвег, Мысли о войне, М. — П., 1925; К. Гельферих, Накануне мировой войны, русский перевод, М., 1924; М. von Lichnowsky, Auf dem Wege zum Abgrund, Dresden, 1927; Вильгельм II, Мемуары, События и люди, 1879—1918, М.—Л., 1923.

³ Morgentau, The secrets of the Bosphorus, 1917, цит. по фр. виданню Memoires de l'ambassadeur Morgentau, Paris, 1919, стор. 38.

⁴ Morgentau, назв. праця, стор. 39.

образи і прагнення будь-що виправдати ту політику, біля руля якої перебував той чи інший автор мемуарів. Дані про політику західних держав зустрічаються тут рідко. Вони наводяться лише для того, щоб відтінити вдалий дипломатичний хід або для показу вигідності орієнтації на ту чи іншу велику державу. Яскравим прикладом цього є спогади колишнього голови кабінету міністрів Болгарії І. Гешова. У першій книзі¹, в якій він захищає себе від обвинувачення за болгарську катастрофу, Гешов нападав лише на болгарську головну квартиру, придворні кола і численних австрійських агентів у Софії за виступ Болгарії проти Сербії. Гешов спеціально підкреслював, що в боротьбі з цими войовничими елементами він залишився переможеним і змушеним піти у відставку. В другій книзі, а особливо в третій², написаних для Європи на захист офіційної Болгарії, Гешов про все це не згадав жодним словом і обвинувачував тільки Сербію за братовбивчу другу балканську війну.

У свою чергу, мемуари сербського дипломата Протича (який виступав під псевдонімом Балканікус)³ уже за своєю назвою «Честолюбство. Болгарії та її зрада» ставлять певне завдання: обвинуватити Болгарію за розпад Балканського блоку, довести «справедливість» сербської політики 1912—1913 рр. У другій книзі⁴ Протич у шовіністичному чаді нападає на албанський народ і не спиняється навіть перед обвинуваченнями Франції та інших країн, які через нерозв'язані імперіалістичні суперечності перешкодили Сербії зайняти вихід до Адріатичного моря через територію Албанії. У цьому зв'язку він дорікає цілому ряду західноєвропейських публіцистів, які виступали з захистом імперіалістичної політики своїх урядів.

Усі ці мемуари являють певний інтерес для історика, бо в розпалі полеміки автори наводять факти, які мають чимале значення.

Багатющий фактичний матеріал є в «Спогадах» Таке Йонеску⁵. Це, мабуть, найповніша розповідь про зовнішньополітичну орієнтацію Румунії напередодні першої світової війни. Автор, прагнучи приписати собі заслугу в переорієнтації Румунії на Антанту, наводить ряд цікавих даних про франко-румунські відносини. Захищаючи інтереси румунської буржуазії, Йонеску всупереч фактам намагається довести нібито повну відсутність у правлячих кіл Румунії будь-яких територіальних претензій до Болгарії. Подібну думку автор нав'язує читачеві на про-

¹ И. Гешов, Пръстъпното безумие и анкетата по него. Факти и документи, София, 1914. Порів. А. Тошев, Балканските войни, Предистория и причини, София, 1929.

² L'Alliance balcanique, Paris, 1915; La genèse de la guerre mondiale, Berne, 1919.

³ Balcanicus, L'ambition de la Bulgarie et sa trahison, Paris, 1915.

⁴ Balcanicus, Le problème Albanais la Serbie et l'Autriche Hongrie, Paris, 1913.

⁵ T. Jonesco, Souvenirs, Paris, 1919.

тязі всієї книги. Він навіть договороється до того, що запропонований ним союз Румунії з Болгарією у випадку його здійснення міг би запобігти першій світовій імперіалістичній війні¹.

Перш ніж перейти до критики праць, що належать перу захисників імперіалізму, слід коротко спинитися на окремій групі досліджень, в яких видно щирю волю авторів розібратися в суті подій. До цієї групи належить книга вже згаданого нами Рене Маршана «Засудження режиму»². Автор ставить собі за мету показати масам, що «конституційні гарантії в буржуазному ладі є тільки фікцією і що в дійсності під маскою таємної дипломатії безвідповідальні керівники можуть за їх примхою і на шкоду так званому народному представництву ввергнути країну в тяжку авантюру»³.

Наводячи багатий фактичний матеріал викривального характеру про балканську політику Франції, автор, однак, у своїх висновках перебільшує роль Пуанкаре і російського посла в Парижі Извольського. Він, наприклад, твердить, що «все керівництво зовнішньою політикою Франції і Росії було сконцентроване в Парижі в руках Пуанкаре та Извольського, і ми можемо сказати, що дякуючи цим людям... ми вступили в рішучу фазу підготовки війни»⁴.

Нерозуміння справжніх причин виникнення імперіалістичних воєн, суб'єктивізм в оцінці та ідеалістичне розуміння історичних процесів властиві історикам Г. де-Турі, Г. Ніве, Р. Жерану та іншим, які перебувають у полоні концепцій II Інтернаціоналу⁵. Всі вони намагаються з'ясувати причини балканських воєн 1912—1913 рр. і суть французької політики в цей час. Їх висновки збігаються з висновками керівництва французької об'єднаної соціалістичної партії, і це допомагає розібратися в помилковій позиції, зайнятій французькими соціалістами перед першою світовою війною.

Майже неосяжна буржуазна історіографія і публіцистика, що розглядає події, які передували першій світовій війні, будується на ґрунті ряду антинаукових порочних концепцій. Однією з таких загальноприйнятих для всієї французької історичної школи наскрізь брехливих версій є твердження про «цивілізаторську благородну місію» Франції, про її «історичні права» на Близькому Сході і на Балканах.

Видатний французький буржуазний історик Жак Ансель пояснював підвищений інтерес Франції до цієї частини земної кулі історичними традиціями, тим, що «по середземноморських

¹ T. J. Jonesco, Souvenirs, Paris, 1919, стор. 4.

² René Marchand, La condamnation d'un Régime, Paris, 1922.

³ Там же, стор. 8.

⁴ Там же.

⁵ G. de Tourny, Jaures et le parti de la guerre, Rome — Paris — Geneve, 1922; René Gerin, Comment fut provoquée la guerre de 1914, Paris, 1931; Henry Nivet, La croisade Balcanique, Paris, 1913.

шляхах французькі ідеї, нові ідеї проникали на Схід» і відповідали нібито «волі народів», «інтересам національностей», їх єдності» та ін.¹ Ця концепція подається в окремих авторів по-різному. Але всі вони, без винятку, підкреслюють «цивілізаторську і благородну місію» Франції². Якщо ця концепція не витримує ніякої критики при зіставленні історичних фактів минулого (режим капітуляції в Оттоманській імперії, воєнне втручання на Балканах у період наполеонівських воєн, нав'язування своєї волі цим країнам у наступні роки), то тим більш фальшиво звучить вона в застосуванні до періоду імперіалізму.

Справжні пружини імперіалістичної політики фінансової олігархії не мають нічого спільного з тією версією про «цивілізаторську місію», якою буржуазна історіографія маскує агресивні плани своїх урядів. Істотним додатком до цієї концепції є характерний для буржуазії прийом, який полягає у розриві живої тканини історичного процесу, у штучному відокремленні внутрішньої політики від зовнішньої. Лозунг історика-імперіаліста Аното «Фінанси — це не політика»³ ліг в основу цього прийому. До того ж французька буржуазна історіографія, яка одержала допомогу від американських, англійських і німецьких істориків, намагається замовчати класовий поділ суспільства, задушувати, приховати ту класову боротьбу, яка в дійсності роздирає і роздирає націю, довести, що політика, проваджувана урядами, нібито відповідає інтересам усього народу. Народ на сторінках цих праць — це фон, що відтіняє діяльність, слова і вчинки того чи іншого державного діяча⁴.

Природно, що з такої постановки питання логічно випливає потреба звеличити ці уряди, підняти культ особи. Таку мету ставлять собі усі буржуазні історики. У Франції вийшла в світ ціла серія книг, присвячена політичним діячам Третьої республіки. Особлива увага в цих «дослідженнях» приділяється колишньому президентові Пуанкаре. Його іменують «рятівником світу»⁵, державним діячем, який «залишився вірним традиційній фран-

¹ J. Ancel, Manuel historique de la question d'orient (1722—1925), Paris, 1926.

² E. Lavissee, L'histoire de France contemporaine..., Paris, 1921—1922; Lefeuvre-Meaulle H., La Grèce économique et financière, Paris, 1916; P. Lyautey, Le drame oriental et le rôle de la France, Paris, 1924; C. de Gauntaut Biron, Comment la France s'est installé en Syrie (1918—1919), Paris, 1923; E. Driault, Les traditions politiques de la France et les conditions de la paix, Paris, 1916; Ж. Кайзер, Европа и Новая Турция, М., 1925; L. Savadjian, La bibliographie balcanique, Paris, 1931; P. Dhombres, Les relations internationales de 1870 à nos jours, Paris, 1946.

³ G. Hanotaux, La guerre de Balcan, Paris, 1912—1913, стр. 227.

⁴ G. Hoog, Vingt années d'histoire politique, 1906—1925, Paris, 1926; Charles W. Porter, The career of Theophile Deleassé, Philadelphia, 1936; G. Brauns, Querschnitte durch französische Politik im Nahen Osten während der Jahre 1911 bis 1914, Wurzburg, 1939.

⁵ Robert David, La troisième République (de 1871 à nos jours), Paris, 1934; R. Dumesnil, Poincaré, Paris, 1933.

цузькій політиці на Сході... і виступав проти розчленування Туреччини»¹.

Навіть тоді, коли ці «благородні жерці» науки змушені говорити про прихильне ставлення французького народу до перемог балканських союзників над Туреччиною в 1912 р., вони не спляються перед відвертою брехнею і ставлять знак рівності між думкою народу і уряду².

Звеличенню французького імперіалізму та його реабілітації присвячені праці, які висвітлюють діяльність окремих дипломатів. Так, французький буржуазний історик А. Нетон намагається довести, що Делькассе — французький посол у Росії — намагався спрямувати російську зовнішню політику на допомогу балканським країнам³. Цій меті підпорядковані численні описи діяльності французьких дипломатів напередодні першої світової війни⁴. В 1952 р. французьке радіо передало серію нарисів про французьких дипломатів Третьої республіки, передруковану потім в «Огляді дипломатичної історії»⁵.

Отже, головне завдання, яке ставлять перед собою буржуазні історики, — це зняти відповідальність буржуазії за ті страждання, яких з її вини зазнали і зазнають народи.

Від цієї, якщо можна так висловитись, великої лінії фальсифікації історії відгалужувались різні перекручення по ряду немаловажних питань цього багатого на події часу. Щодо буржуазної історіографії особливо слід спинитися на концепції «миролюбства» німецької політики.

Відомо, що під час підготовки німецького імперіалізму до нової війни, не хто інший, як Англія і США, допомогли Німеччині економічно піднятися і відновити її воєнно-економічний потенціал з тим, щоб спрямувати її проти Радянського Союзу. Німецька буржуазна історична література в особі Біккеля, Онкена, Дельбрюка, Браунса і багатьох інших⁶ намагалась обґрунтувати «миролюбну» політику Німеччини, необхідність вдаватися до заходів оборони.

У цей же час німецькому імперіалізму і його слугам у галузі історіографії прийшла на допомогу американська історична «наука». На початку 30-х років ХХ ст. майже одночасно вийшли з друку твори двох маститих буржуазних істориків: Фей і Лен-

¹ George Sanmé, Raymond Poincaré, Paris, 1933, стор. 63.

² Raymond Recouly, De Bismark à Poincaré, Paris, 1932, F. Payen, Raymond Poincaré, Paris, 1936.

³ A. Neton, Delcassé, Paris, 1952.

⁴ Paul Cambon — ambassadeur de France (par un diplomate), Paris, 1937; L. Noël, C. Barrère — ambassadeur de France; Jules Laroche, Quinze ans à Rome avec Camille Barrère (1898—1913), Paris, 1948.

⁵ Журн. «Revue d'histoire diplomatique», Silouettes d'ambassadeurs, Paris, Janvier — juillet, 1952.

⁶ H. Oncken, Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkrieges, Bände I—III, Leipzig, 1933; Hans Delbrück, Der Frieden von Versailles, Berlin, 1930; G. Braun, назв. праця.

жера, а в розпал мюнхенської антирадянської політики — Хелмріча, Файслера, Гофмана і Кароля¹.

В уроках недалекого минулого американські буржуазні історики черпали натхнення для захисту німецького імперіалізму. Проте вони не додали нічого нового і оригінального до вигадок німецьких буржуазних істориків. Фей у своїй праці довів до логічного кінця відкидання будь-якої відповідальності німецького імперіалізму за балканські війни та світову імперіалістичну війну 1914—1918 рр.² Хелмріч³ також заперечує німецьку агресію на Балканах.

Слід зазначити, що з метою приховання грубої фальсифікації історії і надання більшої ваги своїм виступам, автори названих книг наводять великий науковий апарат, посиляються на джерела різного походження і всіляко намагаються створити видимість «наукової творчості» викладу. Так, «безстороння» американська «наука» активно підтримала брехливу реакційну версію німецьких буржуазних істориків. Сталося це тому, що в агресивних планах німецького імперіалізму американські історики знайшли багато спільного з прагненнями американського імперіалізму до встановлення власного світового панування.

Політика спрямування гітлерівської агресії на схід проти Радянського Союзу зачіпала сфери впливу Франції на Балканах, завдавала певної шкоди економічним і політичним інтересам французької буржуазії. Двоїста, боягузлива позиція останньої не могла не позначитись на характері «наукових праць» французьких буржуазних істориків.

У висловлюваннях А. Муссе, Л. Поля Дешанеля, Е. Дрію, М. Мюре, К. Луазо, Ж. Анселя легко можна простежити цю двоїсту лінію в поведінці, яка дістала, нарешті, своє логічне завершення в колабораціонізмі. В дослідженнях цих буржуазних істориків ми знаходимо тісний зв'язок балканських проблем з проблемами нової імперіалістичної війни. До цього часу належить вимушене зауваження Ж. Анселя: «Проти німецької загрози, прихованої чи одвертої, історія показує Франції лише три можливих засоби: превентивна війна, справжня війна або могутній союз...»⁴ (мається на увазі союз з Росією. — Ю. Б.).

Однак у праці його однодумця А. Муссе «Французька ди-

¹ С. Фей, Происхождение мировой войны, М., 1934, т. I—II; W. L. Langer, Russia, the Straits Question and the European Powers, журн. «English Historical Review», N XLIV, 1929; M. Faisler, European Diplomacy in the Balkan Peninsula, August 10, 1913 — June 28, 1914, Chicago, Illinois, 1938; L. M. Hofman, The Austro-Russian Rivalry in the Balkans, 1912—1913; Cambridge, 1938; E. Malcolm Carrol, Germany and the Great Powers 1896—1914, New York, 1938, Harvard, 1939.

² С. Фей, назв. праця, т. II, стор. 307.

³ Е. Helmsreich, назв. праця, стор. 79, 288.

⁴ J. Ansel, Affaires étrangères, Paris, 1936, стор. 16.

пломатія і походження балканських воєн»¹ замовчується агресивна роль німецького імперіалізму.

У 1931—1932 рр. відбулася видатна подія у французькій буржуазній історіографії: вийшов у світ перший з семи томів «Балканської бібліографії», складеної Леоном Саваджіаном². Бібліографія охоплювала книги, статті в журналах, мемуари і економічні дослідження та інші матеріали по балканських проблемах, що видавалися з 1920 р. Приведені в певну систему списки книг англійською, французькою, італійською і німецькою мовами, різні таблиці і короткі анотації автора мають явну політичну мету — виправдати імперіалістичну політику на Балканах.

У передмові до «Бібліографії» А. Муссе цинічно твердив, що нібито внаслідок довгорічної балканської політики Франції «Балкани набули найкращої з усіх свобод, найбільш непохитної незалежності, повноти їх розумової і культурної автономії». Характерно, що тут же А. Муссе рекомендував автору «Бібліографії» відмовитись від вивчення німецького впливу в цій частині земної кулі³. Іншими словами, дослідження Саваджіана дістали офіційне завдання: усунути з списку праці, які викривають агресію німецького імперіалізму на Балканах.

Лише у передмові до шостого тома, написаного Е. Дріо, прозвучав боязкий голос протесту проти німецького проникнення на Балкани.

На противагу цій непослідовній полохливій позиції була висунута у Франції до кінця порочна і брехлива версія незаінтересованості Німеччини на Балканах і у війні. В яскравій формі ця версія висловлена у французьких буржуазних істориків Мішона та Ренувена⁴. Це набагато тонша фальсифікація історії, ніж у американських або німецьких буржуазних істориків. Сенс концепції Ренувена, підхопленої нині і поширеної як у Західній Німеччині, так і в США, полягає в запереченні економічних причин виникнення війни. «Прогрес промисловості і торгівлі в Німеччині був таким, — пише Ренувен, — що Німеччина могла сподіватись без війни продовжувати свої економічні досягнення. Війна їй ні в чому не могла бути корисною»⁵.

Поставивши своїм завданням відвести читача від правильного розуміння історії суспільства епохи імперіалізму, автор намагається приховати причини і значення таких явищ, як війна. Імперіалізм породжує війни, що виникають як неминучий результат розвитку світових економічних і політичних сил на базі монополістичного капіталізму. Однак, на думку Ренувена, при-

¹ Журн. «Le monde slave», Paris, juillet 1932 (III).

² L. Savadjian, La bibliographie balcanique, Paris, 1931—1937.

³ Там же, стор. 6.

⁴ G. Michon, L'Alliance franco-russe 1891—1917, Paris, 1927; P. Renouvin, La crise européenne et la grande guerre, Paris, 1934.

⁵ P. Renouvin, назв. праця, стор. 179—180.

чина війни полягає в діях окремих осіб, «які визначають національну політику»¹.

Важливо відмітити, що цю концепцію в теоретичній формі знову підніс той же автор через 20 років, у 1954 р., з сторінок французької преси².

У статті «Сучасна історія міжнародних відносин, орієнтація досліджень» автор твердить, що пояснювати історію економічними факторами, шукати зв'язок між урядовою політикою і банками — «це ряд хибних поглядів». Характерно, що в обґрунтуванні цієї точки зору автор охоче вдається до досвіду балканських воєн 1912—1913 рр. і заперечує будь-який зв'язок Пуанкаре з промисловими або фінансовими групами. Ці конструкції потрібні авторові для того, щоб показати залежність політики не від великих монополій, а від «маси дрібних власників або скромних фермерів»³.

Цілком очевидно, що концепція неминучості відновлення мілітаризму в Західній Німеччині грає на руку агресивним колам США і Західної Європи, які нині озброюють Німеччину, сподіваючись спрямувати її проти Радянського Союзу і країн народної демократії.

Але якщо була визнана в тій чи іншій мірі «невинність» Німеччини в балканських подіях, то треба було шукати інших винуватців «збройного миру». Зусиллями тих же німецьких і американських фальсифікаторів історії головна відповідальність за виникнення війни покладалась на Росію. При цьому характерно, що «дослідники» пояснюють агресивні спрямування царської дипломатії не політикою царизму, а якимись «психологічними» особливостями, властивими нібито російському народному характеру⁴. Це робиться з певною метою — оббрехати великий російський народ, перекрутити його історичну місію визвольника балканських народів.

Такі наклепницькі вигадки і фальсифікаторські версії розвивали і деякі з англійських буржуазних істориків. Так, згадуваний уже вище Гуч, спритно жонглюючи фактами, поєднував вихваляння британської політики з реабілітацією німецького імперіалізму і брехливим обвинуваченням на адресу Росії⁵.

Не було недостаті в «істориках» такого роду і у Франції. Пропагандисти інтересів великої буржуазії, зв'язаної з німецькими і американськими банками, відверті мюнхенці на зразок

¹ Р. Renouvin, назв. праця, стор. 179—180.

² Журн. «Revue historique», 78 année, t. CCXI.

³ Журн. «Revue historique», 78 année, t. CCXI, стор. 235.

⁴ O. Bickel, *Russland und die Entstehung der Balkanbundes*, 1912, Berlin, 1933, стор. 2; *The Balkans many Peoples, many problems* (The american historical association), Madison—Wisconsin, 1944; R. Z. Owen, *The Russian imperial conspiracy 1892 — 1914*, New York, 1927.

⁵ G. P. Gooch, *History of Modern Europe 1871—1919*, London, 1923 (русск. сокр. перевод: Гуч, *История современной Европы*, М., 1925); G. P. Gooch, *Franko-German relations 1871—1914*, London, 1928.

згадуваного вже Мішона, проводили в своїх творах аналогічну концепцію¹. При цьому загальним мотивом фальсифікаторських вигадок Мішона, Гуча, Фея та інших є відкидання необхідності союзу Франції з Росією, твердження, що нібито для Франції не було загрози з боку німецького імперіалізму і що союз з Францією потрібний був головним чином Росії для здійснення загарбницьких планів російського царизму на Балканах і протоках. Саме в такому плані за рубежем було відзначене 50-річчя утворення Антанти².

Балканську політику західних держав буржуазні історики прагнуть зв'язати не із зростаючою німецькою агресією в Європі, не з корисливими вузько-класовими інтересами тієї ж правлячої буржуазії, а з наявністю агресивних планів царської Росії на Балканах і Близькому Сході.

Такі основні антинаукові концепції буржуазної історіографії в питанні про політику західних держав на Балканах напередодні першої світової війни.

¹ G. Michon, назв. праця, стор. 237.

² Див. журн. «Politique étrangère», № 2, 1954, Paris, «La revue de Paris», août, 1954.

ЗМІСТ

Ф. П. Шевченко, Про роль народних мас в історії	3
В. П. Сидоренко, Виникнення і розгортання масового соціалістичного змагання на Україні	27
Р. Г. Симоненко, До питання про Східну Галичину напередодні Паризької мирної конференції 1919 р.	57
Є. М. Скляренко, Зміцнення братерської співдружності робітничого класу України і РРФСР у 1918 р.	86
И. Т. Щербина, Зміни в складі промислових робітників України в роки першої світової війни	111
О. А. Парасунько, До питання про становище робітників на залізничному транспорті України в другій половині XIX ст.	127
М. Н. Лещенко, Соціально-економічні передумови реформи 1861 р. на Україні	160
І. О. Гуржій, Становище робітників на Україні в кінці XVIII і першій половині XIX ст.	193
К. І. Стецюк, З історії соціально-політичної боротьби на Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.).	225
О. С. Компан, Творчість Климентія Зинов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст.	251

Повідомлення

П. М. Калениченко, Польща під гнітом німецько-фашистських окупантів у 1939—1941 рр.	278
І. М. Кулінич, До питання про розповсюдження в 1912 р. більшовицьких газет «Звезда» та «Невская звезда» в Болгарії	298
П. Е. Матвієвський, З історії промисловості Південної України наприкінці XVIII ст.	304
І. Г. Шульга, Розвиток поміщицького торговельного землеробства на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.	314

Огляд літератури та бібліографія

Ю. О. Боев, Критичний огляд джерел і літератури про балканську політику західних держав напередодні першої світової війни	328
---	-----

НАУЧНЫЕ ЗАПИСКИ
ИНСТИТУТА ИСТОРИИ
ТОМ 9
(На українском языке)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту історії
Академії наук Української РСР*

Редактор видавництва *Г. О. Новікова*

Технічний редактор *Є. К. Сіваченко*

Коректори *Л. П. Заїка, В. С. Дворкіна*

БФ 16919. Зам. № 392. Вид. № 158. Тираж 1000. Формат паперу 60×92¹/₁₆. Друкарськ.
аркушів 21,75. Обл.-видавн. аркушів 23,66. Паперових аркушів 10,375.

Підписано до друку 10.XII 1957 р.

Ціна 15 крб. 20 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, Стефаника, 11.

15 крб. 20 коп.

251